2019

VIDÉKTÖRTÉNET 2

Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

VIDÉKTÖRTÉNET 2.

VIDÉKTÖRTÉNET 2

Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai

VIDÉKTÖRTÉNET

Szerkesztőség:
Csikós Gábor
Hegedűs István
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Ö. Kovács József

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2019

VIDÉKTÖRTÉNET 2

Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2019

© MTA BTK, 2019
© Szerzők, 2019

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is!

ISBN 978-963-416-161-5
ISSN 2498-8804

A címlapon: Ipolydamásd, farsang, 1973. A Fortepan engedélyével (87311)

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető és kiadói szerkesztő: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Reményi József Tamás
Borító és tördelés: Marafkó Bence
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Módszertanok

Demeter Gábor: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig 7
Szalkai Gábor: Forgalomszámlálások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon 69
Bán Gergely Károly: Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei 95

Tanulmányok

Szirácsik Éva: A jövevény és a helybeli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban (1660–1681) 119
Tompa László: Vagyongyarapítás és közösségi szerep mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században 159
Bara Júlia: Az uradalmi gazdálkodás és épületei. A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében (18. század vége – 19. század eleje) 183
Dobszay Tamás: Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán 217
Kovács Attila: Délszláv telepítések hatása a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború között 233
Paréj-Farkas Katalin: „A gyermekélet fordulópontja". Az elsőáldozás és a hozzá kapcsolódó szokások egy göcseji faluban 253
Gagyi József: „A kollektívvel kezdődött..." A kollektivizált vidék első évei Románia egy régiójában 271

Forrás

Papp Lajos: „A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim" 1981. május 1. Közzéteszi: Horváth Gergely Krisztián 295

Könyvek

Horváth Gergely Krisztián: Merre tart a magyar uradalomtörténet-írás? Egy kutatócsoport nyolc kötetéről 311
Bartha Ákos: A szélsőjobboldal vidéken. „A kaszáskeresztesek és Dévaványa" című kötetről 315

Sántha István: „Kieső" élettörténetek a háborúk időszakáról.
A „Finesszel köll élni" című kötetről 319
Sántha István: A háború emlékezete.
Magyar nyelvű *oral history* kutatás a Délvidéken 325
Jobst Ágnes: „...Beneš és Gottwald, Mikołajczyk és Bierut, Sztálin és Churchill ugyanazon az álláspontonvolt".
„Kitaszítva" – A németek deportálásának kérdéséhez 331
Csikós Gábor: „Magyarországon terrorrendszer van".
Egy szocialista kirakatváros a forradalomban 335
Ö. Kovács József: A vidéki életvilágok szétrombolása.
A közép-kelet-európai kommunista diktatúrák és a vidék 339
Jobst Ágnes: „Erélyesebb intézkedésre szükség nem volt, mert az egyes községek a rájuk kivetett mennyiséget önként felajánlották".
Gazdatársadalom és irányított gazdaság, 1939–1949 351
Káli Csaba: „Tündöklés és bukás".
Egy szocialista kori „lobbi" anatómiája 355
Balogh Róbert: Környezetszennyezés és államszocializmus viszonya.
Túl az antitotalitárius értelmezésen 361
Csikós Gábor: Véges anyaföld.
„Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon" 365

Szerzőink 369
Contents 371

Demeter Gábor

A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig[1]

Történeti jelenségeket és folyamatokat számos aspektusból lehet vizsgálni. A hazai történészek körében jóval gyakoribb a gazdasági vagy társadalomtörténeti jellegű (vertikális rétegzettségű struktúrákat célzó) megközelítési mód, míg a regionális szemléletű, földrajzi módszereket alkalmazó „horizontális" kutatások ritkábbak, s ezek recepciója sem kedvező.[2]

Álláspontunk szerint azonban a regionális megközelítés a problémák ellenére is új információkkal szolgálhat egy-egy vitás kérdés tisztázásához, sőt, akár már tisztázottnak tűnő jelenségek újraértelmezésére is ösztönözhet. Ennek okai pedig a követke-

1 A kutatást az OTKA K 111 766 sz. projektje támogatta.

2 Ahogy Timár Lajos fogalmazta a brit történeti földrajzi iskola kapcsán: noha felismerték, hogy a társadalmi formációkat középpontba helyező vizsgálódások jelentős regionális különbségeket takarhatnak, a geográfusok ilyen irányú vizsgálatainak recepciója még a regionális szemléletű történettudomány kiformálására törekvő történészek (például Sydney Pollard) körében is gyenge maradt. A brit történetírásban (és ez ugyancsak érvényes a magyarra is) a történeti demográfiai munkák és a társadalomtörténet is szándékosan mellőzte a területi különbségek elemzését az 1980-as évek kritikusai szerint. Timár 1993, 16–18, 23. Ennek egyik oka, hogy a társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti megközelítés eltérő, egymással nem ekvivalens régiófogalommal operál – ha egyáltalán a regionális szemlélet szóba kerül. Az előbbi a régió *homogenitását* hangsúlyozza, amely megfelel a Faragó Tamás-féle (kifejezetten csak preindusztriális korra alkalmazott) *„történeti táj"* fogalmának (1984), ezt a geográfia formális, hasonlóságon alapuló régióként ismeri. A gazdaságtörténeti megközelítés ezzel szemben a régión belül a *munkamegosztás* szerepét hangsúlyozza, azaz régiónak az egymásrautaltságukban is önállóan működő entitásokat tekinti. Ez geográfiai értelemben véve megfelel a vonzáskörzeteken, a városok központi funkcióinak kiterjedésén alapuló Beluszky Pál-féle *funkcionális régiók*nak. (Idetartozik Tóth Tibor „történeti táj" kategóriája, mely tehát nem ekvivalens a Faragó-féle interpretációval: Tóth 1980.) Ez a régiótípus *per definitionem* nem a homogenitás feltételezésén alapul. (Az inhomogenitás lökést adott a várostörténet önálló diszciplínává fejlődésének is.) Még nehezebb a helyzet, ha a fenti két tipizálástól ugyancsak eltérő *fejlettségi régiókat* akarunk definiálni (ebből következően a három szemlélet a térképeken is eltérően manifesztálódik). A történelem és földrajz (igaz, az ő értelmezésében redukáló-szűkítő jellegű értelmezéssel) közös platformra hozása a geográfiában például Reclus nevéhez köthető („a történelem múltbeli földrajz, a földrajz jelenkori történelem") a 19. század végén, a történészek között azonban – jóval később – csak Anthony Giddens „új történeti földrajza" tette ezt meg (aki újrafogalmazta, de át is értelmezte: a történészek nem kizárólagosan az idődimenzió specialistái, miként a földrajzosok sem egyedüli specialistái a térnek és az idődimenzió specialistái nem kizárólag történészek, Giddens 1986, 355). A regionális tudomány módszereinek recepcióját sokáig hátráltatta az a (kis presztízzsel bíró) tény, hogy a regionális történetírás eredeti funkciójának a helytörténetírás és az országtörténet közötti kapocs biztosítását szánták.

zők: a korábbi, általános érvényűnek tekintett megállapítások részben regionális eredmények extrapolációján alapulnak, a lokális eredmények kontroll nélküli kiterjesztése nagy területre azonban csak akkor érvényes, ha a terület homogén. (Ezt viszont részletes vizsgálatok nélkül nem állíthatjuk, csak feltételezhetjük.) Másfelől pedig, azok az állítások, melyek az országos átlagon vagy egyéb halmazszintű mutatókon alapulnak, a regionális eltéréseket (például a belső differenciáltságot) ugyancsak nem veszik figyelembe.[3] Márpedig mind a halmaz belső differenciáltsága, mind ennek képi megjelenése igen eltérő mintázatot mutathat két, azonos átlagértékkel rendelkező terület esetén is.[4]

Továbbá, egy-egy jelenség regionális sajátosságainak (így nagy felbontású mintázatának)[5] vizsgálatához – de általános érvényű állítások alátámasztásához is – a számítógépek előtt hiányzott a statisztikailag kiértékelhető adatmennyiség, miként a térképkészítés automatizáltsága sem volt megoldott (beleértve a vizualizációs beállításokat is) a GIS megjelenése előtt, és maga a vizsgálat is túlságosan időigényes volt. A közelmúltban a KSH 1870–1910 közötti népszámlálásainak kiadott anyagát egységes szerkezetű adatbázisba foglaló „GISta Hungarorum" projekt (http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps) keretein belül – digitalizált alapváltozók és a belőlük előállított fajlagos, komplex, valamint a folyamatok dinamikáját bemutató indikátorok segítségével – több mint ötszáz, a dualizmus kori Magyarország társadalmi és gazdasági állapotát, ennek időbeli változását (folyamatait), valamint regionális differenciáit bemutató nagy fel-

3 Az átlag és a szórás csak egy a halmazokat leíró statisztikai paraméterek sokasága közül: önmagukban semmit sem mondanak a belső differenciáltságról. Sőt az eloszlásvizsgálatok sem oldják meg maradéktalanul e problémát, hiszen az eloszlás ismerete a területi mintázatra nem fog utalni (az ugyanúgy lehet teljesen mozaikos – nagy belső diverzitású, mint ahogy hasonló jellegű területek is kerülhetnek egymás mellé a Tobler-hipotézisnek megfelelően). Tobler 1970. A térképi elemzés tehát sokszor megkerülhetetlen.

4 Arra, hogy a statisztikai kiértékelés mellett esetenként miért fontos a térképi ábrázolás, íme egy egyszerű példa. A 19. század második felére vonatkozó történeti statisztikai számításokban elég gyakran ötfős átlagos háztartásmérettel számolnak (termés- és jövedelembecslés, népességszám-becslések esetén). A valóság az, hogy 1880-ban Magyarországon ez az érték – adataink alapján – hat fő volt (a Balkán országaihoz hasonlóan), mely ráadásul jelentős regionális változatosságot mutatott, miközben a következő harminc év alatt az átlagérték alig változott (5,85 fő), s a regionális diverzitás fennmaradása mellett az egyes területeket eltérő irányú fejlődés jellemezte. Erdélyben szinte egyöntetűen kevesebb mint öt fő jutott egy lakóépületre, miközben a Dunántúl és a Felvidék egyes részein vagy a Nyírségben és Északkelet-Magyarországon ez meghaladhatta a hét főt is. Ha az 1880–1910 közötti időszak változásainak mintázatát egy különbségtérképen ábrázoljuk, akkor nem egyirányú trend ötlik a szemünkbe. Jelentős csökkenés tapasztalható a háztartás méretében a Délvidéken és a mai Magyarország területén, miközben a vásárvonalon, az etnikai kontaktzónában és Erdély nagy részén éppen növekedés volt megfigyelhető az egy lakóépületre jutó lakosságszámot tekintve (az országos átlag stagnálása mellett). Ez arra utal, hogy a változás nem monokauzális. (Sőt nemcsak a mintázat, hanem maga a növekedés vagy csökkenés ténye sem magyarázható *egyetlen* demográfiai okkal, hiszen a belső és külső migráció mellett a születések és halálozások számának differenciája is befolyásoló tényező volt.)

5 A léptékválasztás (a regionális egységek definiálása) ugyancsak komoly módszertani kihívás.

bontású (településszintű) tematikus térkép készült,[6] mely több állítást és folyamatot más megvilágításba helyez.[7]

Jelen tanulmány tehát kliometrikus és regionális módszerekkel, a GIS és a többváltozós statisztika felhasználásával az általános érvényűnek tekintett kijelentések elemi entitások szintjére történő dekonstruálása révén kíván történeti problémákra reflektálni. Nem állítjuk, hogy következtetéseink jobbak (vagy, hogy újraírják a történelmet), de azt igen, hogy egy jelenséget több oldalról is szemügyre kell venni, hogy a kapott kép ne legyen egysíkú.[8] A kliometria ugyan sok kritikát kapott (Maddison GDP számításai Kelet-Közép-Európában és a Balkánon az 1870–1910 közötti időszakra sem megbízhatók, nemhogy a 16. századra,[9] és bizonyos távolságtartás éppúgy érezhető vele szemben, mint a regionális szemlélet esetében),[10] Scott M. Eddie és John Komlos Monarchia gaz-

6 A Historical Geographical Atlas of Hungary... 2017. http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps.

7 Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a térkép nagyon gyakran nem magyarázó erejű. Ennek egyik – éppen az imént említett – oka, hogy az ábrázolt jelenség mögött több folyamat áll. Ez a helyzet a törvénytelen születések regionális sajátosságait bemutató kartogram kapcsán is: az 1901–1910 közötti adatok átlagolásával kapott kép egyértelműen több tényező eredménye, így sem a fejlettségről, sem a fejletlenségről nem tanúskodik (módszertani szempontból tehát automatikus – számítógépi – régióképzésre nem alkalmas, minden egyes térség egyedi interpretációt igényel a jelenség negatív vagy pozitív mivoltának elbírálásához). Így például a nagyvárosokban és Moson megyében (Bécs közelsége miatt) a törvénytelen születések nagy aránya betudható a modernizáció járulékos következményének (cselédsors), miként az etnikai kontaktzónában a vásárvonalon (a körvasút mentén), illetve a Székelyföld peremén megfigyelhető kiugró értékek is kapcsolatba hozhatók modernizációs hatásokkal (vándormunkások, cselédek). Az utóbbi területen ugyanakkor a vallási-kulturális különbségek is szerepet kaphattak, míg a Felvidéken ez aligha jöhetett számba magyarázó tényezőként.
Egészen eltérő ok magyarázza viszont Dél-Magyarország ortodox területeinek sajátosságait (az itteni románság körében jóval nagyobb volt a törvénytelen születések aránya, mint a görögkatolikus románok körében) – bizonyítva a forráskritika és a történeti ismeretek szerepének fontosságát, mely nélkül könnyen a sztereotipizálás hibájába esnünk. A törvénytelen születések magas arányának az oka, hogy törvényes házasság a 19. század legvége óta immár a polgári házasság intézményét fedte, s nem az egyházit, míg vélhetően az ortodox román közösségekben továbbra is ez utóbbi volt a meghatározó (ha nem számítunk olyan lokális sajátosságokat, mint a próbaházasság intézménye). Így *a törvénytelen gyermekek magas aránya itt nem annyira a helyi lakosság „erkölcstelenségét", mint inkább a tradíciók tovább élését, a lokális társadalom inerciáját és a központi hatalom érdekérvényesítő képességének gyengeségét szimbolizálja*. E példa egyben rávilágít arra is, hogy hol és hogyan kell a perifériát keresnünk. Mivel azonban *más* esetben a törvénytelen születések aránya éppen a centrum jellegzetessége, ez a változó *önmagában* (háttértudás nélkül) a perifériák lehatárolására nem alkalmas. Ez mindenképpen fontos a későbbi centrum–periféria vizsgálatok során felhasznált indikátorok szelekciójának megértéséhez – a választás részletes indoklása ugyanis helyhiány miatt nem lehetséges. A fenti eset arra is példa, hogy történeti periféria-kutatásba miért nem érdemes a történészek kihagyása nélkül belekezdeni (még akkor is, ha az utóbbiak affinitása a földrajzi kérdések iránt kisebb – de éppen ez indokolja több tudományterület együttműködésének szükségességét).

8 Popper nyomdokain haladva: hiába verifikálható egy állítás több módszerrel, ha egyetlen újabb logikai konstrukció megcáfolja, akkor a kijelentés nem tekinthető igaznak. A regionális szemlélet egy új módszer beemelését, így a verifikálás–falszifikálás lehetőségének bővülését jelenti.

9 Maddison 2001.

10 A kvantitatív szemlélet maga nem új. A Herbert Spencerre és August Comte-ra visszamenő, a történelemben törvényszerűségeket kereső, szociologizáló történetírás eleve a „kemény" természettudományos módszerek primátusát hirdette a történettudományban (ami miatt szembekerült a folyamatok–

daságára vonatkozó kutatásai azonban bizonyították, hogy a módszer alkalmas a történeti toposzok újragondolására, állítások újrafogalmazására.[11] Ez ösztönzőleg hatott adatbázisunk felhasználási irányait illetően már a jelen tanulmány alapadatait szolgáltató GISta Hungarorum projekt elindultakor is.[12]

A tanulmány első fele Eddie szemléletét regionális és komparatív nézőponttal kiegészítve kifejezetten az agrárkérdés bizonyos aspektusaival foglalkozik, de nem kizárólag statisztikai, hanem legalább ennyire földrajzi megközelítésből. Álláspontunk szerint ugyanis nem az a fő kérdés, hogy Magyarország agrártermelésének növekedése a dualizmus korában évi 2% (Katus) vagy éppen 3% (Hanák) esetleg 2,5% (Eddie) volt (és ennek hozadékai: vajon ezek alapján Magyarország a különböző agrárberendezkedésű európai országokhoz képest milyen fejlődési ütemet produkált és ennek függvényében a nagybirtok gátolta vagy éppen növelte a fejlődés ütemét és hogyan befolyásolta mindezt a vámrendszer átalakítása[13] – amely mind komoly vitákra adott okot), hanem az, hogy ez a növekedés általános érvényű volt, vagy jelentős területi differenciák mellett valósult meg. Másképpen: kiegyensúlyozott volt-e a fejlődés? Ha ugyanis a lakosság zömét foglalkoztató és a GDP döntő hányadát előállító szektor teljesítményében termelési nagy regionális különbségekkel szembesülünk, akkor elképzelhetetlen, hogy ennek ne lettek volna egyéb területeken is társadalmi-gazdasági kihatásai.

Így világos, hogy mind a GISta Hungarorum projekt során, mind jelen tanulmányban a mezőgazdaság 1865–1910 közötti teljesítményének és társadalmi vetületének (az „agrárkérdésnek") vizsgálatánál több volt a cél. A tanulmány második felében kísérletet teszünk a történeti Magyarország *komplex* indikátorokon alapuló fejlettségi differenciáinak bemutatására (több módszer összevetésével), továbbá a *fejlettségi állapot* mellett a *fejlődés dinamikája* alapján eltérő sajátosságokat mutató térségek azonosítására is. A harmadik részben pedig a *formális (hasonlósági) régiók*[14] elkülönítésére kerítünk

jelenségek „mérhetetlenségét" hangsúlyozó, „puha" módszerekre alapozó és máig nagyobb tábornak örvendő kvalitatív irányzattal), s a szociológiában, történeti demográfiában máig bevett módszer a (többváltozós) statisztika; de vizsgálatuk tárgya nem a társadalmi jelenségek térbeli sajátosságai. Ilyen szempontból megközelítésünk a szociológiai iskoláétól is különbözik.

11 Eddie 1996, Komlos 1990.

12 Mint ezt jelen tanulmányban be is mutatjuk.

13 Az egyik toposz (Eddie 1996) szerint a dualizmus korában az egyenlőtlen birtokszerkezet akadályozta a magyar mezőgazdaság növekedését, miközben – ezzel ellentétes irányú folyamatként – azt is feltételezték, hogy a belső vámhatár megszüntetése viszont fellendítette a magyar mezőgazdaság növekedését. Azon kívül, hogy a két állítás valóságtartalma külön-külön is vizsgálandó (vitatható), a változás mértéke a két folyamat eredőjeként előálló tényleges növekedést ugyancsak befolyásolja.

14 A fogalom megfelel a „történeti táj" Faragó Tamás-féle interpretációjának (de eltér a Tóth Tibor-féle definíciótól). Azaz, jellemzőikben hasonló, homogén térrészeket keresünk, nem pedig funkcionálisan összetartozókat (a vonzáskörzeteken alapuló funkcionális régiót a munkamegosztás miatt belső diverzitás jellemzi, s az intraregionális különbség akár nagyobb is lehet, mint az interregionális differencia). Emiatt e régiók zöme „preindusztriális" régióként azonosítható, melyeket az indusztrializáció során az új struktúrák mentén kialakuló funkcionális régiók háttérbe szorítottak. (A vizsgálat során számos demográfiai, társadalmi indikátort használtunk a tényleges gazdasági mutatók mellett, s mivel az előbbiek a gazdasági mutatókkal szemben jóval hosszabb idő alatt változnak meg, stabilabbak, ezért a vizsgálat ebből a szempontból nem irreleváns.)

sort és eredményeinket összevetjük a korabeli és modern szakirodalmi (akár történészi, akár földrajzi) koncepciókkal.[15]

Az agrárszféra, azon belül is az *agrárstruktúra*, illetve a *kis- és nagybirtok termelékenysége* komoly, az ország határain is túlnyúló problémakör, hiszen politikai kurzusok gazdaság- és társadalompolitikájának legitimitását meghatározó kérdésről van szó. A kérdést övező vita tehát nem csak magyar és nem csak 19. századi sajátosság. *Térbeliségét* illetően a Balkánon legalább ilyen politikai jelentősége van, hiszen az Oszmán Birodalom megroppanásával önállósuló államok egy része az *egalitárius* kisbirtokos parasztság kialakítása, fenntartása mellett tette le a voksát (nyilván nem ok és előzmények nélkül). *Időbeliségét* illetően pedig a kommunista kísérlet révén napjainkig aktualitása van.

Ami az egyes birtoktípusok (és ne feledjük: ezzel kapcsolatban az egyes termékstruktúrák!) termelékenységét illeti, a Balkánon 1860 körül (a nyugati árkonjunktúra idején) bolgár területen a földek 20%-át kitevő monokulturás (gabonatermelő) nagybirtok 20–30%-kal nagyobb hektárankénti kihozatalt mutatott, mint a gabonatermelő kisbirtok. Mindezt annak ellenére, hogy igazi allodiális gazdaság viszonylag kevés volt (a földet kisparaszti termelők között osztották szét, akik a termény felét adózták le, vagy pedig meghatározott mennyiséget; a robotmunka Macedóniában és Boszniában dívott leginkább – az allódium fogalmának megfelel az ottani *beglik*, és a röghöz kötés is létezett az 1850-es évekig).[16] Romániában ugyanez a helyzet a nagybirtok termelékenységét illetően. Görögországban viszont a nagybirtok (igaz, itt nem a gabonatermelés dominált, és a föld sem volt termékeny) kisebb termelékenységet mutatott, mint a mediterrán polikultúrás kisbirtok, az előbbit fel is számolták a 20. század elejére. Míg azonban Görögországban kis rentabilitása ellenére a nagybirtok a függetlenség után 70 évig még vegetált, Bulgária 1878-ban a nagybirtok felosztásával indította önálló létét. A gabonatermelő kisbirtok támogatása azonban egy téves – külső hatásokon, árkonjunktúrán alapuló – társadalompolitika következménye. Mikor a Török Birodalomban 1858-ban bevezették a szabad földforgalmat, a magas nyugati gabonaárak kedveztek a monokultúrás kisparaszti birtokok kialakításának, de 1878-ban ez éppen véget ért (az 1873-as európai pénzügyi válság hitelhiányt gerjesztett a térségben, amit tetézett az orosz és amerikai gabona dömpingje a jobbágyfelszabadítás és az ame-

15 Hangsúlyozandó, hogy az általunk definiált régiók történeti szempontból nem szükségszerűen stabil képződmények (térben és időben dinamikusan változhatnak), azaz az 1910-es állapotok nem feltétlenül visszavetíthetők a preindusztriális korba.

16 A kliometrikus gondolkodás problémáihoz egy adalék: ha elfogadjuk Lampe adatait, miszerint a bolgár parasztságnak csak 10%-a dolgozott a földek 20%-át kitevő csiftlikeken, a termés 30%-át előállítva, az irreálisan magas egy főre jutó termelékenységet jelentene. Ez (allodiális birtok, beglik esetén) ellentmond annak a történeti vélekedésnek, hogy a kényszermunka termelékenysége alacsony (Young), ha pedig nem allodiális formát feltételezünk, akkor ugyanazon gazdaságszerkezet (kisparcellás gazdaság) mellett lesz az output különbsége irreális. Az áthidaló megoldás, hogy a 20% nem a földterületre, hanem a csiftlikgazdaságok *szám*ára vonatkozik, egyrészt ellentmond az 1878 utáni bolgár földosztás tapasztalatainak (a földterület 25%-át osztották újra és ebben a kisbirtokos muszlim menekültek földje is benne volt), másrészt ez kb. a földek 40%-át jelentette volna, amit 10%-nyi munkaerővel megművelni (gépesítés nélkül) nem lehetett volna (csak rossz hatékonysággal).

rikai polgárháború lezárultával – a nyugati államok az alacsony gabonaárban voltak érdekeltek). Így az éppen kialakuló bolgár gazdaság- és társadalomszerkezet rögtön anakronisztikussá is vált, a gabonaárak leesése miatt bekövetkező tőkehiány következtében viszont nem lehetett újrastrukturálni a földbirtokszerkezetet (és nem volt ipari átrétegződés sem), sőt a termékstruktúrát sem. (Maradt a zuhanó árú búza a fő termény, amelyből egyre többet kellett termelni ugyanazon árbevétel eléréséhez.) Meglepő, hogy modernizációval (mák, dohány) éppen a közrend ellenségei, a paramilitáris alakulatok kísérleteztek, a tradicionális paraszti birtok egyetlen tőkéje az – egyébként alacsony, 50–65%-os kihasználtságú – „marxi embergép" maradt. Ezek után nem meglepő, hogy Gerschenkron a bolgár kisparaszti birtokot a fejlődés gátjának tekintette a szocialista iparosítás szempontjából, hiszen sem átrétegezhető munkaerőt, sem fogyasztóképes keresletet, sem iparba fektethető tőkét (az oszmánok és a szovjet-oroszok állami szinten kísérleteztek ezzel) nem generált. Kopsidis és Ivanov szerint[17] azonban téves a gerschenkroni koncepció, mely a mezőgazdaságtól várja az ipari tőke előteremtését, legalábbis az angol modell reinterpretációja alapján. A marxi „enclosure" ugyanis szerintük nem felesleges, iparba átrétegezhető munkaerőt teremtett, hanem szociális problémákat, amiket akasztással és Ausztrália benépesítésével kellett kezelni: a kutatások szerint mintegy 100 év hiátus mérhető az „enclosure" és az ipari nekilendülés között, s jellemző módon az Indiát gyarmatosító Anglia a 18. század közepén még protekcionista iparpolitikával tiltotta az indiai textil behozatalát, nehogy az tönkretegye a hazai ipart. E (konzervatív?) koncepció szerint tehát az ipari forradalomnak kell agrárforradalmat indukálnia, s nem fordítva, így a balkáni kisparaszti birtok nem tehető felelőssé az ipar modernizációjának elmaradásáért.

De mi a helyzet magának az agrárszférának a modernizációjával (ha már az iparé nem várható el a feltételezés szerint), volt-e lehetőség erre a kisbirtok dominanciája esetén? Ugyan a tőkehiány miatt technológiai intenzifikációra alkalmatlan volt a balkáni kisbirtok (a nagy népességnövekedés mellett ezt tükrözi az alacsony *termelés/fő* érték), de a biológiai intenzifikáció (termékszerkezet-váltás) nem volt lehetetlen[18] (hiszen a termelés/fő értékkel ellentétben a *termelés/ha* érték emelkedett – ez egyben adalék is a változók megválasztásának problematikájához). Két tényező azonban gátolta ezt: az egyik az európai munkamegosztás kialakulása volt, mely nemcsak az ismert „iparcikket gabonáért" trendet alakította ki, de a mezőgazdaságon belül is kialakult egy nyugat–kelet differencia. Nyugaton beindult a „zöld forradalom",[19] azaz az állati termékek, tejtermékek és primőrök domináltak, míg Kelet-Európa gabonaexportőr-szerepbe kényszerült – akkor is, mikor az ártrend ezt már nem favorizálta. És ez nemcsak Bulgáriában volt így, de Szerbiában és Magyarországon is megjelent a kényszerexport (Szerbia esetében a túlnépesedés, az állatállomány egészségügyi állapota és a Monarchia agrárpolitikája tette lehetetlenné a kedvező exportárakkal bíró élőállat-export felfuttatását, Magyarországon pedig a nagybirtok és az olcsó munkaerő léte tette fenntarthatóvá az

17 Kopsidis 2014.
18 Ivanov–Kopsidis 2015.
19 Zanden 1991.

államilag támogatott extenzív gazdálkodás révén e struktúrát a zuhanó gabonaárak mellett).[20] A másik tényező, mely a gabonatermelés rentabilitását segítette (így akadályozta az intenzifikációt és diverzifikációt): kontinentális éghajlat alatt a búza kis befektetett tőkét igényel (pénzt, erőt stb.) a kihozatalhoz mérve, ráadásul már az első évben terem (szemben a szintén nagyon olcsó olajfával).[21]

Tehát a zöld forradalom a Balkánon elmaradt, s elsőként Bulgáriában jelentkezik majd az 1930-as években. Mindez azonban még mindig nem jelenti automatikusan azt, hogy a kisbirtok termelékenysége kisebb a nagybirtokkal szemben, különösen, hogy a tőkehiány az utóbbira is érvényes volt (nincs gépesítés), a termékszerkezet pedig azonos (leszámítva néhány speciális rózsa- és dohánytermelő régiót). Mollov szerint a bolgár kisbirtok egyenesen jobb *egy hektárra* jutó kihozatallal bír, mint a nagybirtok,[22] de más a helyzet, ha *egy főre* vetítjük a termelést. Akkor a nagybirtok rendelkezik jobb kihozatallal. Zagorov–Bilimovich és Végh összehasonlító vizsgálata[23] indirekt módon szintén ezt a koncepciót erősíti: Magyarország Balkánhoz képest javuló agrárteljesítményének[24] oka csak kevéssé az *egy hektárra jutó termelés értéke*, hiszen az például Bulgária és Magyarország esetében közelített egymáshoz, s nem is *a termelt mennyiség kalóriatartalma* – azaz minősége (ebben Magyarország alulmaradt a szomszédokkal szemben), – hanem az, hogy Magyarországon összességében *egy mezőgazdasági munkásra átlag több terület jutott (nagyobb munkaerő-hatékonyság)*.[25] Ez eredményezte az egy munkásra jutó magasabb hozamot.[26] Mivel pedig Magyarországon 1930-ban még mindig a nagybirtok dominált (miközben Romániában, Jugoszláviában 1920 után földosztás volt), evidens, hogy a kedvező mutató így (legalább részben) a (monokultúrás) nagybirtoknak köszönhető. Ezek után különösen érdemes megvizsgálni a magyar birtokszerke-

20 Lásd később részletesen.

21 A burgonya nem optimálisabb e tekintetben, mert hiába nagyobb a hozama, nagy az inputigénye, ráadásul kimeríti a talaj nitrogéntartalmát, így vetésforgót vagy talajpihentetést kell alkalmazni az egyébként relatív földszűkében lévő Balkánon – a trágyát pedig ekkoriban még eltüzelték.

22 1930 körül. Mollov Kondov 1932, 1934, 1936. Saját kutatásaink szerint 1860 körül ez nem állt fenn.

23 Zagorov–Bilimovich–Végh 1955, 15–22. és 50.

24 Schulze (2000) adatait használva Katus (2012) az egy mezőgazdasági munkásra jutó termelés értéke, illetve az önellátás foka (a többlet mennyisége) alapján bizonyítja ezt. A magyar mezőgazdaság teljesítménye a Balkánéhoz képest ugyancsak jó példa a kliometrikusok által gyakran elhallgatott bizonytalanságra. Lampe adatai szerint az egy főre jutó magyar GDP csak 20%-kal volt magasabb 1910-ben, mint a szerb, míg Stojanović adataihoz képest viszont 45–65%-kal volt magasabb a magyar GDP (435 és 490 frank/fő értékkel számolva). Miközben Lampe a szerb szántóföldi termelést 200 frank/főre teszi, addig Palairet a teljes mezőgazdaságét teszi 130–150 közöttire 1910-ben: ugyanekkor magyarországi agrártermelés 200–240 frank/fő értéket vett fel Katus László adatai alapján 1910-ben.

25 Ezzel szemben a Balkánon a kihasználatlan munkaerő a sok szabadidő miatt melegágya volt a politikai törekvéseknek.

26 Zagorov adatai az 1930-as évekre vonatkoznak, de már 1910-ben is nagyobb volt az egy főre jutó magyarországi agrártermelés értéke, mint a balkánié. A magyar mezőgazdaság egy főre jutó termelése 1870 körül Schulze szerint 140 korona volt (Ausztriáé 117), miközben a Balkánon ehhez hasonló, vagy ennél magasabb érték volt ekkor mérhető. De míg 1910-re a magyarországi érték elérte a 200 koronát, a balkáni nem lépte túl a 150 (Szerbia), 170–180 (Bulgária) koronás értéket.

zet strukturális és regionális termelékenységét a jobbágyfelszabadítás után. Ezt e tanulmányban 1865-re el is végezzük.[27]

Mollov először a világválság idején végezte kutatásait, melynek az volt az egyik következtetése, hogy a krízisekre a kisbirtok reagál rosszabbul (az állami politika ekkor export ártámogatásban és adóelengedésben nyilvánult meg, az előbbi viszont csak az 5 ha feletti birtokok számára volt kedvező, hiszen az export 33–50%-át a birtokok 1–2%-ára kiterjedő 10 ha feletti birtokok adták). Ezzel igazolta a (nyugati baloldal által hangoztatott) Labrousse-hipotézist, mely azt mondta ki, hogy krízis idején a kisparasztság szenved a leginkább, mert a termeléskiesés mértéke nem arányos az árnövekedésből származó bevételi többlettel. Noha makroszinten éppen Franciaország esetében Post ezt cáfolta,[28] megfeledkezett arról, hogy a kisbirtokosnak többlete alig van, kül- és belpiacra kevés árut juttat, tehát az árnövekedés hasznából a nagybirtokossal szemben alig részesül, ellenben egy 20%-os termeléskiesés esetén nemhogy piacolni nem tud, de vetőmagja sem lesz a következő évre, tehát egzisztenciálisan fenyegetetté válik. Ez mindenesetre ismét egy érv a nagybirtok mellett – legalábbis monokulturás gabonatermesztés esetén. A Balkán jelentős részével viszont éppen az volt a baj, hogy a kisbirtok olyan termékskálát mutatott (a már említett európai munkamegosztási és tőkebefektetési okok miatt), mely nem illett hozzá: vagy a birtokszerkezetet kellett volna a termékszerkezethez illeszteni, vagy fordítva, de a Szerbiában és Bulgáriában létrejött kombináció a lehető legrosszabb volt (1930 előtt a román agrárszerkezet sem szociális alapon volt kedvező, szemben a szociálisan fogékonyabb görög agrárpolitikával).

Ami Magyarországot illeti, Czettler Jenő szerint (adatai a két világháború közötti korra vonatkoznak) a kisüzem rentabilitása kérdéses – a dán példával ellentétben –, mert a nagybirtok a holdankénti kihozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bír.[29] Ugyanez kalóriában vagy aranykoronában kifejezve is érvényes volt. Móricz Miklós szerint a nagybirtokon nagyobb volt a születésszám, alacsonyabb a halálozás, mint a kisbirtok dominálta községekben, ugyanakkor a tényleges szaporulat mégsem volt nagy a jelentős (a szaporulat 40%-át elvivő) elvándorlás miatt (a kisbirtokon az elvándorlás a szaporulat 25%-a volt) – annak ellenére, hogy itt volt a legkisebb a népsűrűség. Móricz ezt úgy interpretálja, hogy a nagybirtok eltartóképessége kisebb,[30] noha inkább arról van szó, hogy kevesebb ember kell a működtetéséhez, és még így is jobb a holdankénti (és persze az egy főre eső) kihozatala is. (Nyilván a földnélküli parasztságot ez kevésbé vigasztalta.) Más módon közelítve a problémához, Kerék Mihály nemcsak szociális alapon érvel a kisbirtok fenntartása mellett, de közgazdasági szempontból is versenyképesnek tekinti. Párhuzamba állítva két világháború közötti magyarországi (232 kisüzem statisztikai kiértékelésén alapuló) kutatásait Mollov hasonló bulgáriai kutatásaival, Kerék szerint, bár a szántóföldi terméke-

27 1848 előtt erre Glósz József tett kísérletet (2009, 2010).

28 Franciaországban a gabonaárak 80%-kal emelkedtek 1815 után, míg a termelés mennyisége csak 12%-kal (136 millió hl 1816-ban és 154 millió 1818-ben). Post 1974.

29 Czettler 1936 (1995), 51. (táblázat).

30 Móricz 1936, 293–309.

ket illetően holdanként két mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyershozama holdanként 135–167 pengő, addig a kisüzemeké összességében több, 170–190 pengő. Ráadásul a magyar kisbirtok jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, 60–70%-ot is, alig elmaradva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése. A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő.[31] A mi 19. századi adataink (és Nagy Mariann később idézendő számításai) viszont a tiszta kataszteri földjövedelemre (állattartás nélkül) vonatkoznak és jóval korábbiak (továbbá nem üzemegységek tételes vizsgálatán, hanem települési átlagokon alapszanak, így az „életképes" kisbirtoktól – Kerék vizsgálata ezekre terjedt ki – a törpebirtokig mindent tartalmaznak), a vizsgálatok összehasonlíthatósága tehát korlátozott.[32]

A kisbirtok esetleges kudarca (mely nem volt szükségszerű) még nem jelentette a nagybirtok (legalábbis nem minden formájának) létjogosultságát. Az első világháború utáni szovjet agrárközgazdász Csajanov[33] nemcsak azt állította, hogy a kisbirtok nem jó, mert a kisbirtokosok nem érdekeltek a piacra való termelésben (a paraszti lakosság piacra vitt áruja a fogyasztása 20%-át sem érte el), hanem azt is, hogy a *kollektív tulajdonon alapuló nagybirtokos üzemszerkezet* sem lehet megoldás, mert ugyanaz a paraszt műveli meg a *közös* földet, aki a *magán*tulajdonán sem termelt többletet.[34] (Ezen pedig a gépesítés sem segít.)[35]

Izgalmas kérdés, hogy a parasztságot hogyan lehetett volna állami politikával ösztönözni a termelés növelése és a piacolás irányában.[36] A tapasztalat szerint nem volt

31 Kerék 1939, 361–364.

32 1865-ben ugyanis a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme volt nagyobb *(1. táblázat)*.

33 A marxista gondolkodók sem voltak egységesek a kérdésben: Kautsky a nagybirtokot tekintette „gyári üzemi" formának és pozitív példának, míg Eduard a kisbirtokot.

34 Fontos hangsúlyozni, hogy a Balkánon a szabad paraszti társadalmakban sem érvényesült Young „homokból arany" elmélete (azaz, hogy a jobbágyság eltörlése fokozza a termelőkedvet). Egyébként Komlos és Eddie bizonyították, hogy még ha a tézis igaz is, Magyarországon akkor sem jelent évi 1%-nál nagyobb agrártermelés-növekedést a jobbágyság eltörlése (mert a jobbágymunka a munkanapok elenyésző részét tette ki), miközben a mezőgazdaság éves növekedése a nagybirtok fennmaradása ellenére (vagy éppen amiatt) meghaladta a 2%-ot.

35 A szovjet ipari forradalom a mezőgazdasági többlet kisajátításából származott. Így amikor 1930 után leesett a gabonaár Nyugaton (addig magasabb volt, mint a világháború idején, ez tartotta fent a balkáni kisparaszti gazdaságokat is), a kényszerexport jelensége lépett fel (az izolált Szovjetunió gabonával kereskedett!), egyre több gabonát kellett exportálni ugyanazon árbevételért. Ez eredményezte az ukrajnai éhínséget, melyet a balkáni államok viszont elkerültek.

36 Ez makrogazdasági szempontból is fontos volt. A térség államai *kényszerexporttal* kívántak pénzhez jutni: abból kiindulva, hogy az ország modernizációja csak az agrárium segítségével lehetséges belső források segítségével (a két világháború közötti preobrazsenszkiji politikát alkalmazta a cári Oroszország is Visnyegradszkij és Witte idejében) állami lépésekkel lenyomták a gabona belpiaci árát (például ha az adót rögtön aratás után szedték be, az nyomott áron történő kényszereladásokhoz vezetett), majd drágábban a külpiacokra exportálták. Ugyanez a gabona-kényszerexport jelentkezett Szerbiában is ekkor, de itt a túlnépesedés eredményezte tájhasználati konfliktus (állattartás vs. növénytermesztés) eredményképp (miközben az orosz gabona dömpingje miatt leestek a gabonaárak, tehát húst érte volna

egységes recept. A török uralom alól felszabadult balkáni területeken a 12–15%-os földadó mérséklése nemcsak a paraszti árbevételeken nem javított (az áresés miatt, hiszen részben ezt is kompenzálni kívánta az új államhatalom, amellett hogy legitimálni kívánta uralmát), de az egy ha-ra jutó termelés sem nőtt. Szerbiában el is törölték 1830 után a földadót (a bevezetett fejadóból sokkal több folyt be) az 1880-as évekig. Bulgáriában viszont éppen a sztambolovi éra (1885–1894) adóemelései vezettek nemcsak az állami bevételek növekedéséhez, de a paraszti termelés javulásához is (míg a marxisták szerint ez tette tönkre a kisbirtokos parasztságot, eladósodásba kergetve őket), míg az 1878-as földosztás utáni földbőség és az adócsökkentés (az oszmán érához képest) ellenére is zuhant a termelés 1885-ig. Bulgáriával szemben Görögországban eltörölték a kisbirtok földadóját, azt az igásállatok után szedték be, így a termelő 10% többlettőkéhez jutott, a rossz talajadottságok ellenére pedig 1940-re az ország búzából (!) is kvázi önellátóvá vált. Ugyanakkor Szerbiában az „áhított parasztdemokrácia" intézményesítése féloldalas maradt: a földadó eltörlése mellett ugyan felszámolták az összes nagybirtokot is, s az *okućje* intézménye megtiltotta egy minimális méretű birtok elidegenítését, jelzáloggal terhelését (miközben Magyarországon éppen az ősiség eltörlése ellen léptek fel ez idő tájt),[37] de ez nem volt érvényes akkor, ha állami adóhátraléka volt a termelőnek.[38] Nem védett továbbá a birtokaprózódás ellen sem (nagy volt a népszaporulat), ráadásul vagyoni cenzushoz kötött választójog volt érvényben a 20. század elejéig.[39] Szerbia kényszer-búzatermelővé lépett elő, miután a nagy népszaporulat nem tette lehetővé az export szempontjából jóval kecsegtetőbb (magasabb piaci árakkal jellemezhető) állattenyésztés fenntartását.

Szintén izgalmas, hogy az 1870-es évekbeli gabonaáresés ellenére meglepően virulens maradt viszont a nagybirtok az oszmán kézen maradt Macedóniában és Boszniában, noha a termékszerkezet-váltás itt sem volt jellemző (előretört a kukorica, dohány és a mák, míg a gyapot és a rizs a szakszerű művelési igénye miatt alárendelt maradt). Ennek részben a politikai rendszer volt az oka, mely lehetővé tette az elit számára a termés nagy részének (33–50%) kisajátítását. Így viszont a részesbérlőkkel művelt csiftlik-nagybirtok, de az allodiális beglik is hozott olyan minimális hasznot, mely lehetővé tette a struktúra fennmaradását. Adanir szerint a bérmunkások alkalmazása 60–65 egység költséget jelentett volna 90 egységnyi bevétel mellett, míg a részesbérlőkkel való műveltetés csak 30 egység jövedelmet hozott, viszont nem volt költsége.[40] A korlátos

meg exportálni). A Török Birodalom eleinte ugyancsak a mezőgazdaságból akarta finanszírozni a modernizációt (meg a hiteleket), miként „utódállamai" is, de ezt az oszmánok kevésbé áttételes módon – adókulcsemeléssel – kívánták megvalósítani, kivívva a helyiek ellenszenvét (1875-ös nagy keleti krízis): ez ékes bizonyítéka annak, hogy sokszor az adópolitika tálalása is számít.

37 Igaz, a nagybirtokon még a dualizmus korában is létezett a korlátozottan elidegeníthető hitbizomány intézménye.

38 A kényszerárverések zöme kisparasztokat érintett, akik jóval kisebb összeggel tartoztak, mint egy polgári vállalkozó – de ezt sem tudták kifizetni.

39 Ez megint csak az idealizált kisparaszti demokrácia torzképét mutatta (radikális politikával olcsón mozgósítható földéhes tömegeket és a probléma externalizálását – expanzió – eredményezve).

40 Adanir 1979, 35–39.

haszon elmélete érvényesült a bosnyák nagybirtokokon is. Itt a termelő nem volt érdekelt a termelés növelésében, mert a termelési költségek jobban nőttek, mint a teljes termelés, eliminálva a termelői profitot. 222 korona bevétel esetén 71 korona volt a részesbérlőé, s ugyanennyi a földesúré, s míg a termelési költségek 112 koronára rúgtak 1910-ben, addig, szélsőséges esetben, 888 korona bevétel esetén a termelési költségek már 550 koronára rúgtak, a földesúri rész 250 korona volt, a termelői haszon pedig 10–20 koronára esett volna.[41] Ezért aztán itt (Szerbiával ellentétben) az adómentességet élvező állattartás vált tömegessé a csiftliken (jobbágytelken) is.

*

Eme kitérő után térjünk vissza immár a specifikusan magyar problémákra. Ami az 1767-es úrbéri rendezés regionális sajátosságait illeti, az egy jobbágyra jutó telki állomány a legdélebbi, egyben a legtermékenyebb területeken a népességhiány/relatív földbőség miatt nagyobb volt, mint a rossz minőségű földekkel bíró északnyugaton (még akkor is, ha délen az egytelkes gazdák aránya kisebb, mint északon, ugyanis délen a telek nagysága is nagyobb volt, ami kompenzálta ezt) *(1. ábra)*. A rendezés így, *akarva-akaratlan hosszú távon a demográfiai nyomás migrációs kezelése irányába hatott*. A hegyvidéki peremterületeken általános relatív túlnépesedést 1848 után (részben) a bérmunka intézményesítése[42] vezette le. A „második jobbágyság" általános röghöz kötése egyébként már 1780 körül történeti fikció: Zemplén megye déli részén szabad menetelű jobbágyokat találunk az úrbérrendezés után is,[43] továbbá a telki állomány mellett igen jelentős volt a jobbágyok által megművelt nem telki állományú földterület is. Ugyanígy (akár mikroszinten is) regionális sajátosságokat mutatott a nemesi és jobbágyi birtok gyakorisága *(3. ábra)*. Ha ehhez hozzátesszük, hogy sem Faragó Tamás 1720-as helyzetet vizsgáló adatai alapján rajzolt térképeinken,[44] sem az 1865-ös összeírás alapján kirajzolódó kép szerint nem estek egybe megyei szinten a legnagyobb birtokok a legjövedelmezőbbekkel, akkor a további folyamatelemzések között joggal vetődik fel a birtoktípusok/méretek hatékonyságának kérdésköre, illetve a mintázat állandóságának oknyomozó vizsgálata is. 1720-ban ugyanis a kis átlagos birtokmérettel rendelkező Duna mente átlagos terméseredményekkel, így jó fajlagos kihozatallal rendelkezett *(2. ábra),* míg a nagyobb jobbágyi gazdaságmérettel és átlagon felüli kihozatallal rendelkező Dél-Dunántúl és Dél-Alföld (a Bácskát leszámítva) közepes egy holdra jutó termeléssel volt jellemezhető! Az 1720-as helyzettel összevetve, 1865-ben az *egy birtokra eső tiszta földjövedelem* szerint már az Alföld volt előnyben, bár *egy kataszteri holdra* számolva ez csupán a Bánátra szűkül, miközben továbbra is kiemelkedik a Duna mente *(4. ábra).* Azaz 150 év alatt Dél-Magyarországon jelentős intenzifikáció ment végbe, hiszen a térség az átlagosból a legtermelékenyebb területek közé került, természetföldrajzi adottságainak megfelelően.

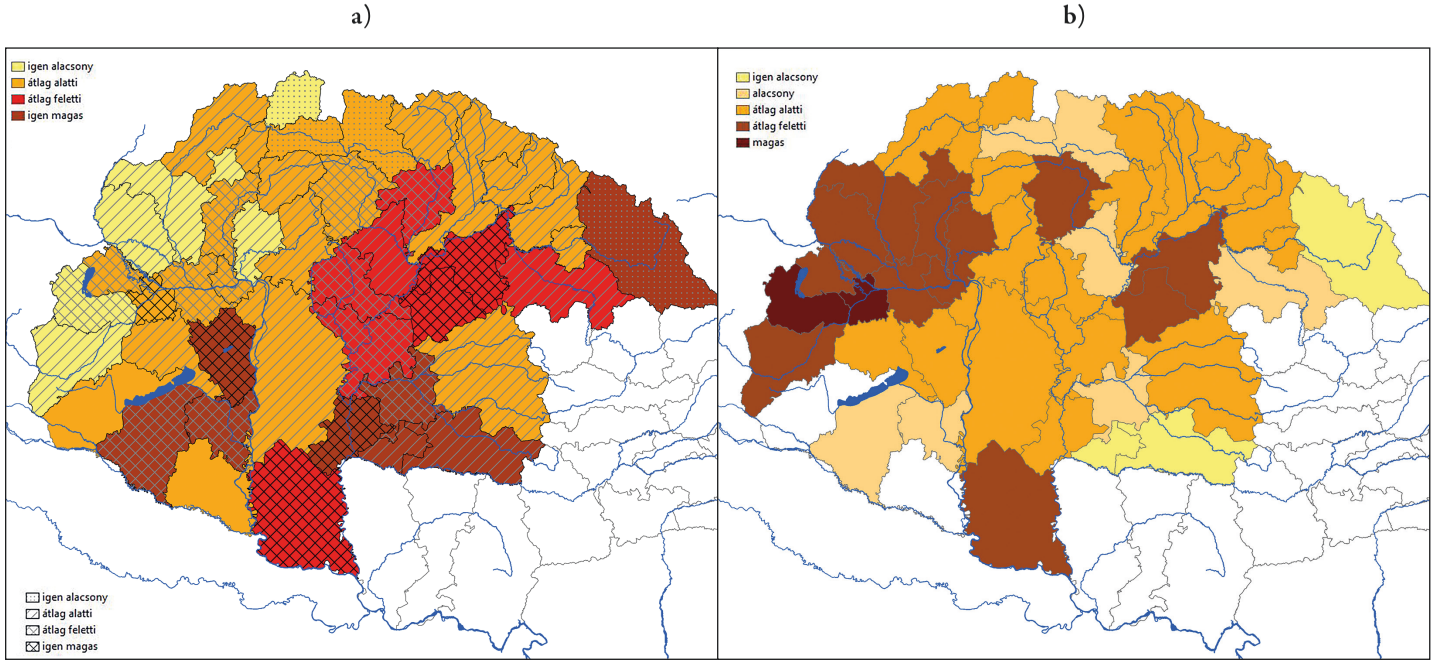
41 Feifalik 1918, 24.
42 A jobbágyfelszabadítást így is lehet értelmezni.
43 Adatok: Barta 2015.
44 Faragó 1996, 100–123.

1. ábra

a) Telkes jobbágyok %-os aránya 1767-ben / b) Telkes jobbágyra jutó átlagos birtokméret (hold) 1767-ben (Fónagy)

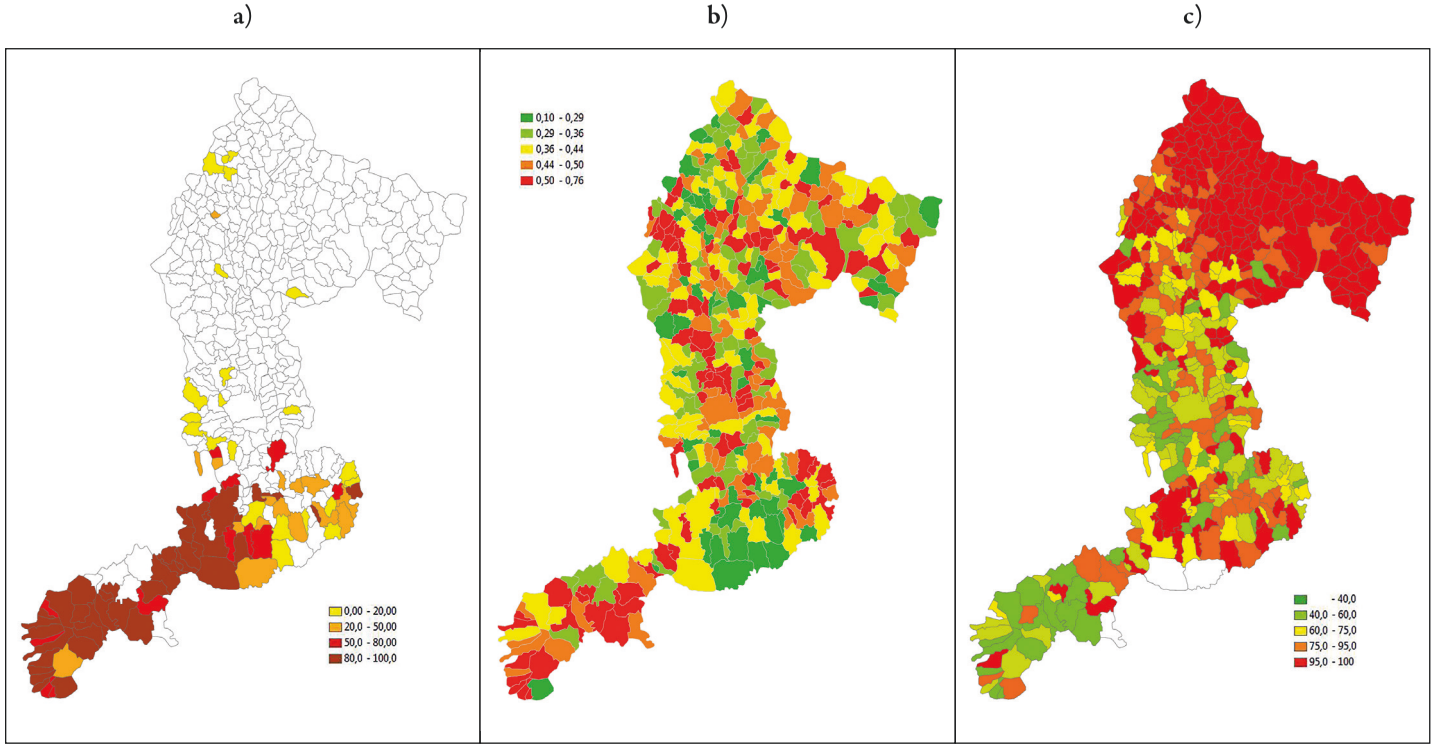
2. ábra

a) A paraszti gazdaságméret (szín) és a gazdaságonkénti kihozatal (vonalkázás) és b) a kettő hányadosa 1720 körül Faragó T. (1996) adatai alapján

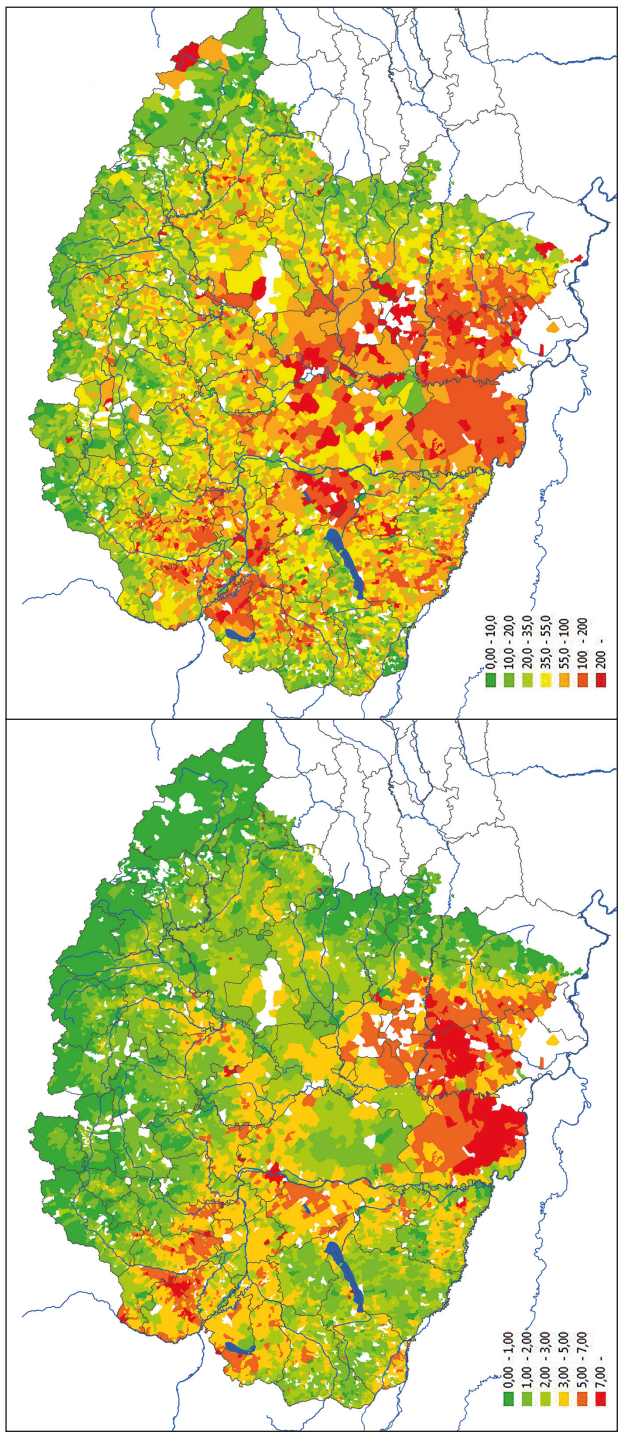
3. ábra

a) Szabadmenetelűek aránya (%) / b) A telkek rovásainak részesedése (%) az adóból / c) Paraszti földek aránya (%) Zemplén vármegyében 1780 körül, Barta (2015) alapján

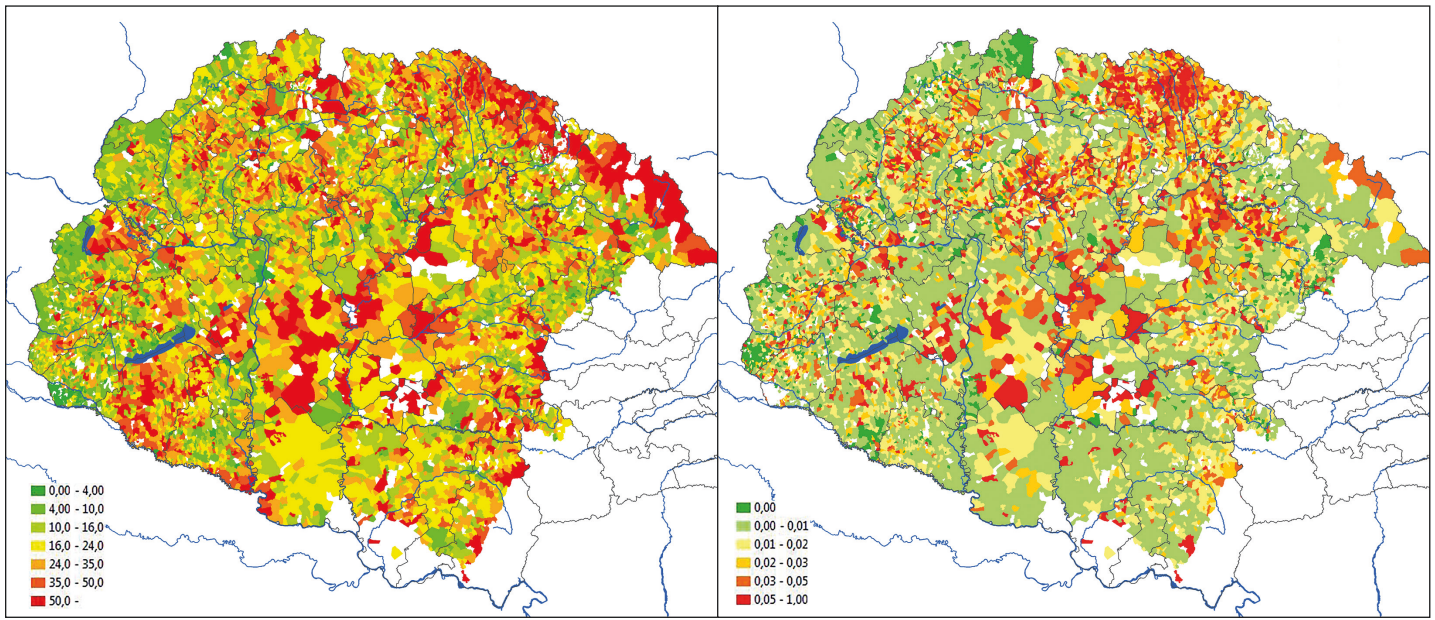
4. ábra

a) Egy holdra jutó tiszta földjövedelem / b) Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem (Ft) 1865-ben településenként

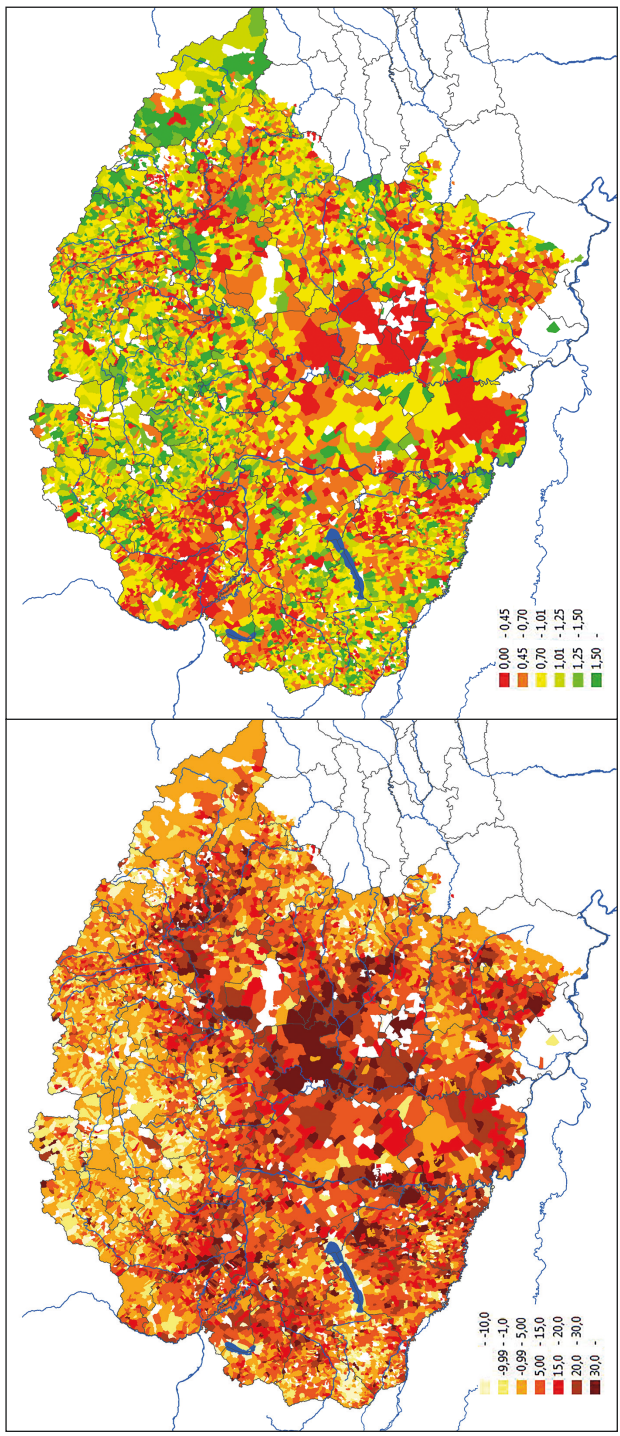
5. ábra

a) Egy birtokosra jutó birtoktest 1865-ben (hold) / b) A nagybirtok relatív gyakorisága 1865-ben (1 = 100%, db)

6. ábra

a) Szántóterület százalékpontos változása (1895-ös és 1865-ös százalékértékek különbsége) / b) Rétek legelők kiterjedésének változása 1895-ig (1865 = 1)

Az 1865-ös adatsor[45] jelentősége számunkra az (a fenti állítás alátámasztásán túl), hogy a regionális differenciák[46] településszintű vizsgálata mellett korlátozott mértékben ugyan, de lehetővé teszi *a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását*. Statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepeltek ugyanis olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok volt kimutatható (a pusztákat ugyanis ekkor külön írták még össze és gyakran egy-két nagybirtok volt rajtuk). Ahol mindkettő jelen volt, ott nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem bontása. Az *1. táblázat* alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, azaz *a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenysége (a robot felszámolása után) nagyobb, mint a kisbirtoké, helytálló*. A kisbirtok a nagybirtok termelésének csak 60–66%-át adta. A nagybirtok termelékenysége az országos átlaghoz képest is nagyobb, míg a kisbirtoké némileg elmarad attól. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását.) Ezt tetézi még a regionális kép diverzitása *(4. ábra):* a településenkénti átlagos *tiszta földjövedelem* meglehetősen differenciált képet mutatva 2–7 Ft/hold között ingadozott. Mivel azonban a fenti számításba a nagy erdőbirtokok és az alföldi puszták egyaránt beletartoztak (az egy holdra jutó tiszta jövedelemben mért különbség e két területen pedig evidens: *4. ábra,* vö. a nagybirtokok relatív gyakoriságát bemutató *5. ábrá*val), ezért kísérletet tettünk olyan birtokok (helyesebben települések) termelékenységének kiszámítására is, ahol a nagybirtok mellett egy-két-három kisbirtok is megjelenik (de a települési birtoktest zöme nagybirtok). Az egy holdra jutó tiszta jövedelem itt hasonló volt a nagybirtokok esetében számolt értékhez.[47]

45 *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme.* Pest, 1866.

46 Az 1865-ös adatsor mind a területhasználat, mind a földjövedelem szempontjából összevethető az 1910-es területhasználati és földjövedelmi adatokkal, így lehetséges a fejlődés településszintű és regionális dinamikájának bemutatása. (Nagy Mariann hasonlóan regionális differenciákat kutató, 1895-ös és 1910-es adatokon alapuló vizsgálata megyei szintre vonatkozó, jellegében statikus kutatás.) Hátrány viszont, hogy Horvátország és Erdély összevetése adathiány miatt nem lehetséges, miként a bruttó és nettó termelésé sem, szemben Nagy Mariann tanulmányával.

47 Hipotézisünk szerint az itteni kisbirtokok vagy a nagybirtokhoz kapcsolódó szakképzett munkaerőt testesítik meg, vagy diverzifikáltabb, intenzívebb művelést alkalmazó nagybirtokra utalnak – de ez a termelékenységben nem látszik, tehát nem bizonyítható.

1. táblázat

A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben (kataszteri földjövedelem állattartás nélkül)

Indikátor	Kisbirtokok (minta)	Nagybirtokok (minta)	Nagybirtok egy-két kisbirtokkal	Országos érték és átlag**
Birtokok száma	126 758 / 2 010 000	187 / 23 685	138*+235	**2 034 630**
Teljes hasznosított terület (hold)	1 380 000	409 000	131 487	**33 510 620**
Nettó jövedelem Ft	3 610 000	1 944 000	599 600	**98 056 000**
Átlagos birtokméret	10,9	2190	1000	**16,5**
Egy birtok átlagos nettó jövedelme (Ft)	28,5	10 395	4500*	**48,2**
1 holdra jutó nettó jövedelem (Ft)	2,6	4,7	4,6	**2,9**
Hasznosított terület aránya	92	80	95	**91**
Vizsgálati minta	a gazdaságok 6,2%-a, a föld 4,1%-a, a jövedelem 3,7%-a	gazdaságok 1,1%-a, a föld 1,3%-a, a jövedelem 2%-a	a föld 0,4%-a, a jövedelem 0,6%-a	**100**

* Csak a nagybirtokkal számolva.
** Erdély és Horvátország és néhány nagyváros nélkül.

Néhány történész (például Varga János) azon a véleményen van, hogy a kisbirtok és nagybirtok között fennálló jövedelmi különbség oka nem a technológiai különbségekben, hanem abban keresendő, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg.[48] Szekfű követői viszont a dűlőnevek alapján amellett érvelnek,[49] hogy a nagybirtokosok földjeiket nem a parasztoktól sajátították ki, hanem a 19. században feltört területekből alakították ki, tehát alapvetően nem jó minőségű földek, így nem is lehetett kiemelkedő a jövedelmük (ezért aztán ezt eltagadni-manipulálni sem kellett). Mivel 1865-ben a nagybirtok holdankénti kataszteri jövedelme csaknem duplája a kisbirtokénak, ez ellentmond Szekfűék elképzelésének. A kérdés, hogy ilyen maradt-e a helyzet az 1875-ös adóreform után is, mikor a kataszteri tiszta jövedelem vált adóalap-

48 Varga 1965.
49 Eddie 1996, 84.

pá. Balla Antal vagy Für Lajos munkái alapján ugyanis az a kép rajzolódik ki, hogy az adórendszer a nagybirtoknak kedvezett, a kisbirtok egy holdra jutó adója abszolút értékben magasabb volt.[50] Egy másik hipotézis szerint ennek oka nem a nemesi földek rosszabb minősége, hanem az, hogy a nemesség földjeinek alacsonyabb minőségi kategóriába történő minősítésével (politikai ráhatással) kívánt kedvezőbb pozícióba jutni (mint láthattuk, 1865-ös kimutatásunk alapján ennek *akkor* még kicsi a valószínűsége). Nagy Mariann szerint „a nagybirtok 1 holdjára kisebb tiszta kataszteri jövedelem jutott 1895-ben".[51] Ha ez igaz, az technológiai, termékszerkezetbeli változásokra viszont éppúgy utalhatott, mint a manipulációs hipotézisre. Sajnos a termelékenység változásának (sem összetevőinek) vizsgálatára nem nyújtanak lehetőséget az 1895-ös statisztikai adatok (nincs jövedelemadat), sőt az 1910-es településsoros adatok sem, nem különítvén el a kis- és nagybirtokokat. Egy másik forrás, a gazdacímtárak erre jóval alkalmasabbak.[52] Ezek vizsgálata alapján Eddie arra a következtetésre jutott, nem bizonyítható, hogy a nemesség politikai nyomást gyakorolva *általánosan* alacsonyabb adókategóriába soroltatta volna (egyébként szerinte is jobb minőségű) földjeit,[53] mint azt *feltételezték*. Maga Nagy Mariann is arra a következtetésre jut, hogy minél *nagyobb a kisbirtok aránya egy megyében, annál kisebb a tiszta földjövedelem* ($r = -0{,}39$), míg *a nagybirtokok arányának növekedésével párhuzamosan nő a bevétel*.[54]

A földminőségre és földjövedelemre (illetve adóelkerülésre) tett állításokat illetően 1865-ös adatbázisunk azonban tartogat még meglepetéseket, ami elvezet minket egyrészt a megfelelő indikátor kiválasztásának, továbbá a kapott adatok értelmezésének problematikájához is. Meglepő ugyanis, de – ha más módszerrel közelítünk az adatsorhoz – 1865-ben a 6 aranykorona/hold tiszta kataszteri földjövedelem[55] feletti településeken a kisbirtok felülreprezentált volt 1865-ben (323 000, ez a kisbirtokok 15%-a szemben 2635 nagybirtokkal, ami a nagybirtokok 10%-a). Ez látszólag éppen Szekfűék álláspontját erősíti (a nagybirtokok földminősége nem volt kiugró), vagy Eddie tézisét cáfolja (miszerint a nagybirtokosok tendenciózusan és tömegesen *nem* csaltak a földadóval a földek minősítésén keresztül – bár ekkor még más rendszer működött). Mivel azonban a településen belüli birtokmegoszlás nem ismert (így a földminőségé sem), ezen adatok valójában nem lehetnek perdöntők.[56]

50 Balla 1969, 215; Für 1969, 36–37.

51 Nagy 2003, 35.

52 Kolossa–Puskás 1978, 444–480.

53 Eddie 1996, 75–88.

54 Nagy 2003, 36.

55 1865-ös (és 1910-es) adataink csak a növénytermesztés értékét adják meg, az állattenyésztésé hiányzik. Az itt említett 6 forintos érték jócskán az országos átlag felett volt.

56 A másik véglet, az 1–2 Ft/hold (átlag alatti) nettó kihozatallal bíró települések esetében 6630 nagy- és 466 000 kisbirtokot számoltunk összesen, ami 28 és 23%. A nagybirtok itt felülreprezentált, de ebben az erdőgazdaságok is benne vannak. Az *1. táblázat* mintájában mutatott alacsony csoportátlag ellenére a kisbirtok sem *egységesen* volt rossz termelékenységgel jellemezhető. A 6 Ft feletti kihozatalnál a kisbirtokok között szerepelnek olyan települések, mint Ruszt és Kismarton (nagybirtokot egyik helyen sem írtak össze, tehát nem arról van szó, hogy az „húzná" felfelé az átlagot), melyek egészen biztos, hogy speciális agrokultúrájuknak köszönhetik a csoportba kerülést (szőlő).

Az viszont egyértelműen bizonyítható, hogy az 1865–1895 között az Alföldön végbemenő, a vízszabályozási munkálatokkal egybeeső jelentős földhasználat-változás (a legelők rovására a szántóföldek javára) során érintett területek az egy főre vagy egy holdra jutó kihozatalt illetően viszonylag jól jövedelmeztek (vö. a szántóterület növekedését és a kataszteri tiszta jövedelmet vagy annak egy holdra jutó növekedését 1895-ben és 1910-ben bemutató *6.* és *12. ábra*). Így az állítás, miszerint a nagybirtokon a 19. században kialakított szántók rosszabb földminőséggel bírtak, csak lokális érvényességű lehet.

A nagybirtok földminőségének megvitatásához felhasznált területhasználat-változási térképek egyéb (hasonlóan izgalmas) következtetések levonására is alkalmasak. Az az állítás, hogy a (lokális) népességfelesleg levezetése indokolta volna az alföldi területhasználat-változást (Szerbiában például ezzel indokolja az ökológiai történetírás), itt nehezen igazolható, hiszen viszonylag jó minőségű földek mellett mérsékelt népsűrűség volt mérhető (miként erre a korábbi, rétekben-legelőben gazdag tájhasználat is utalt).[57] A váltás időpontja és iránya egyaránt arra utal, hogy a gabonakonjunktúrát meglovagló extenzív termelésbővítésről volt szó. Az Alföldön az egy birtokra jutó jövedelem magas volt, az egy kataszteri holdra jutó viszont közepes 1865-ben *(4. ábra)*, ez pedig nagyobb birtokméretet valószínűsít, ami viszont nem utalhat népességnyomásra, hacsak nem *kizárólagosan* nagybirtokokról van szó. Az ekkor kialakuló demográfiai nyomáson viszont – jelentős földosztás nem lévén a korszakban – a vízszabályozás sem tudott segíteni, ennek szociális motivációi tehát – olvasva a kisbirtokosok panaszait a panamázással szemben[58] – kizárhatók. Mindenesetre izgalmas egybeesés, hogy a vasúton szállított, 1000 keresőre jutó növényi termékek mennyisége éppen eme, szerkezetváltáson áteső térségben a legjelentősebb (a szintén gabonatermelő Délvidéken ekkor még a vízi szállítás dominált, ezért nem ugrik ki a térképen).[59] Másként fogalmazva: a dualizmus kori infrastrukturális fejlesztések, azaz az ármentesítések és a vasútépítések iránya, valamint a piacra kerülő gabona mennyisége között komoly összefüggés van, miként az sem tagadható, hogy az Andrássy, Tisza és Lónyay családok birtokaival is egybeesik ez a kiugró agrárexportot mutató térség[60] *(7. ábra)*. Az agrárkérdésben való érintettségét maga Tisza István is elismeri, mikor az ártrend hanyatlásának következményeit elemzi. 1871/75–1886/90 között a hazai gabonatermelés megduplázódott, az export jelentősen bővült, de a fogyasztás is csaknem megkétszereződött, miközben a búzaárak esése miatt az egy főre eső fogyasztás értéke nem, a mennyisége viszont jelentősen nőtt *(3. táblázat)*. Ez jó volt a vásárlónak, de nem kedvezett az eladónak. Miközben az életminőség javult, a termelői (és piacra itt is főként az 5 ha feletti birtok termelt, mint a Balkánon) bevételek

Szintén érdekes fényt vet a „nagybirtok" fogalmára (az összeírás jellegére), hogy Felsőszoporon, a 40 Ft/hold jövedelemmel rendelkező településen 92 művelt holdon 1 nagybirtok és 139 kisbirtok helyezkedett el. (Valószínű, hogy a nagybirtok folytatódott a szomszéd településeken, de településenként írták össze a birtoktagokat.)

57 Elegendő megtekinteni a GISta Hungarorum atlasz megyei szintű népsűrűségi térképeit.

58 Pinke 2014, 92–105.

59 Frisnyák 2003, 305–320.

60 Cieger 2011, 61–67.

2. táblázat

A mezőgazdaság mutatóinak változása 1865–1910 között

Indikátor	Országos érték és átlag 1865-ben (Erdély nélkül)	Országos érték és átlag 1895-ben	Erdély nélkül 1895	Erdély, 1895	Országos érték és átlag 1910-ben	Erdély nélkül 1910	Erdély 1910	Változás 1865-höz képest
Birtokok száma*	**2 034 630**	2 880 041	***2 300 435***	*579 606*	*4 564 000*	***3 775 536***	*788 464*	**183%**
Hasznos terület (kat. hold 1910)	**33 510 620**	*45 146 000*	***35 767 000***	*9 370 000*	*48 699 000*	***36 694 000***	*12 005 000*	**109%**
Tiszta földjövedelem	98 056 000 Ft				*302 707 240 K*	***281 472 000 K***	*21 235 240 K*	**140%**
Átlagos birtokméret (hold)*	**16,5**	*15,7*	***15,5***	*16*	*10,1*	***9,7***	*15,2*	**66%**
Egy birtok* (1 mezőgazdasági kereső) átlagos tiszta föld-jövedelme	48,2 Ft				*66,3 K*	***74,5 K***	*27 K*	**75%**
Egy holdra jutó tiszta földjövedelem **	2,9 Ft				*6,5 K*	***7,7 K***	*1,9 K*	**130%**
Egy főre jutó tiszta földjövedelem	8,6 Ft				*16,6 K*	***18,1 K***	*7,8 K*	**105%**

Indikátor	Országos érték és átlag 1865-ben (Erdély nélkül)	Országos érték és átlag 1895-ben	Erdély nélkül 1895	Erdély, 1895	Országos érték és átlag 1910-ben	Erdély nélkül 1910	Erdély 1910	Változás 1865-höz képest
Egy mezőgazdasági főre jutó tiszta földjövedelem	12,2 Ft				*27 K*	***30,1 K***	*11,3 K*	**120%**
Hasznosított terület aránya	**91**	*92*	***92***		*95*	***94,5***		**103%**
Egy birtokra* jutó agrárlakos	**4**	*3,8*	***4***	*3,2*	*2,5*	**2,5**	*2,4*	
Egy agrárlakosra jutó hold	**4,1**	*4,1*	***3,9***	*5,1*	*4,3*	***4***	*6,35*	**100%**

* 1865-ben birtokost, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet írtak össze, így a fogalmak nem ekvivalensek. 1 Ft = 2 K.
** A tiszta földjövedelem települési és regionális differenciáit 1910-ben és 1865-ben, lásd a *8–11. ábrá*kon.

fenntartása sokszor a termelés extenzifikációján keresztül volt lehetséges, ami viszont feltűnő párhuzamot mutat az 1870 utáni állami vasútépítésekkel és az 1865–1895 közötti területhasználat-változásokkal (állami szabályozással). Végeredményben *a vezető termelők (exportőrök) jólétük fenntartását az adófizetők pénzéből, állami beruházások segítségével érték el*.

3. táblázat

A gabona-túltermelés hatása az árak és a fogyasztás trendjére Magyarországon

Osztrák–Magyar Monarchia	Termelés (hl)	Export (millió hl)	Export a termelés %-ában	Fogyasztás (millió hl)	Egy főre jutó fogyasztás (hl)	Budapesti búzaár (frank/mázsa)	Egy főre jutó fogyasztás értéke (frank)
1871–1875	30	0,1	0,3	30	0,83	12,7	10,5
1886–1890	62	6,0	10	56	1,4	8,0	11,2

Adatok: Tisza 1897.

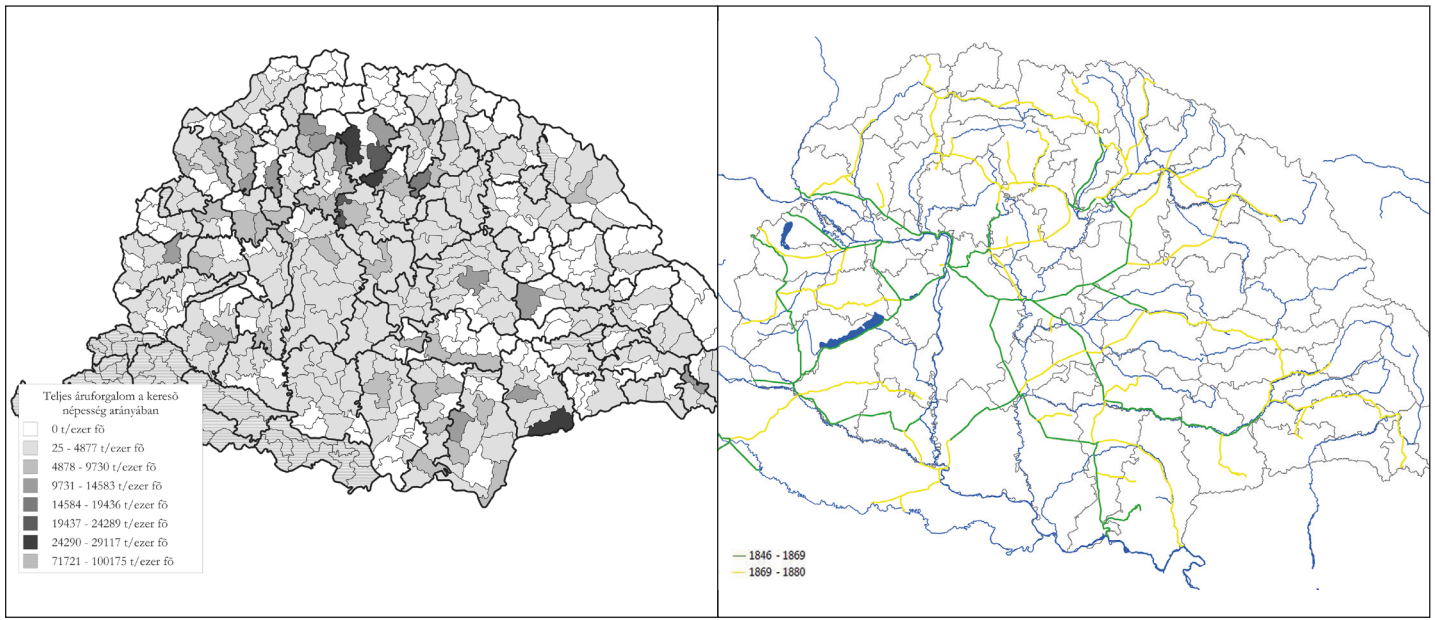
Ami még izgalmasabb, hogy a vásárvonal zónája meglehetősen magas egy holdra jutó földjövedelemmel volt jellemezhető 1865-ben. Ennek részben a szőlő volt az oka[61] (mivel az átlagos birtokméret itt kisebb volt, mint az Alföldön, ugyanakkor a nagybirtokok relatív gyakorisága is nagyobb volt, ezért más, nagy fajlagos hozamú, kis parcellákon is termelhető termék aligha jöhet szóba). A filoxéravész ezt a helyzetet változtatta meg, s biztosított munkaerőt (előbb kubikosként, majd aratóként) az alföldi nagybirtokon (betetőzve az 1767-ben megjósolt folyamatot), hiszen a vízrendezés az 1890-es évekig is elhúzódott. Ekkor viszont már alacsonyak voltak a gabonaárak – és hogy a nagyüzemi monokultúrás gabonatermelés ebben a helyzetben is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (malomipari) támogatásnak köszönhető, de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség[62] a munkaerő-túlkínálat miatt, melyet viszont a korábbi nagyállattartás felszívni aligha tudott volna. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után gabonatermelésre átálló birtokos nemesség jelentős része a szituáció szerencsés haszonélvezője lett, s az 1878–1896 közötti gabona-árdepresszió idején és a „Gründerzeit" tőkebősége utáni rosszabb helyzetben sem ment csődbe, hiszen gépesítés helyett kihasználhatta az olcsó munkaerő nyújtotta lehetőséget. (A déli irányú migráció persze a filoxéravész nélkül is borítékolható volt, ha visszatekintünk a jobbágytelkek méretében mutatkozó regionális differenciákra.)

61 Egy következő ok: a Kisalföld északi részén a cukorrépa. Vasút még nem volt mindenütt, ez tehát nem lehetett kizárólagos ok: később a piacolás javulása is hozzájárult ehhez a jelenséghez.

62 A gépesítés egyoldalú volt: a cséplőgépeket preferálták. Van Zanden szerint ezzel érték el, hogy a magyar gabona jelenjen meg a leghamarabb a piacon, megelőzve a balkáni dömpinget, mely leszorítja az árat.

7. ábra

a) A vasúton feladott növényi termékek mennyisége a keresőkhöz képest (Frisnyák 2003) /
b) A vasúthálózat bővülése 1869–1880 között (vö. nagybirtokok relatív gyakorisága: 5. ábra)

A nagybirtokok említett 1865-ös relatív gyakorisága a vásárvonalon Érsekújvártól Aradig (ekkor még nem volt vasútvonal a térségben, *5.* és *7. ábra*) szintén olyan motiváló tényező lehetett, amely miatt a körvasút (a nyilvánvaló természetföldrajzi alapú gazdasági előnyök mellett) prioritást élvezhetett más vasúti projektekkel szemben, melyek pedig etnikai vagy politikai szempontból fontos perifériákat kötöttek volna össze a centrummal (például székely vasút). Azonban az is tény, hogy a körvasút végérvényesen csak 1910 körül záródott (1880-ban például még hiányzott a borsodi nógrádi és bihari szakasz).

Ezek után nézzük végig a területhasználat változásait 1865–1895–1910 között, majd a földművelés ágaiból származó jövedelem alakulását 1865-ben, illetve 1910-ben. (*2. táblázat*)[63] 1865 és 1895 között több mint 20 százalékponttal emelkedett a szántók aránya a Tiszántúlon, miközben a legelők kiterjedése a felére (hasonlóképpen 20 százalékponttal) csökkent, akárcsak a Szlovák-Alföldön (*6. ábra*).[64] A Dunántúlon az erdők kiterjedésének csökkenése észlelhető. A Tiszántúlon, a Duna–Tisza közén, a Csallóköz vizenyős részein, a Mezőségben és Titel környékén 1895 után is tovább zsugorodtak a legelők és rétek (10 százalékpont). A Nyírségben, a Kisalföldön 1895 és 1910 között újfent megfeleződött kiterjedésük a gabona-(kényszer)konjunktúra hatására (*14. ábra*). Mivel pedig a művelésbe vont terület aránya országosan 1910-ig alig emelkedett (3 millió hold, 10%, *13. ábra*) – azaz az extenzivitás lehetősége korlátozott volt (leginkább Erdélyt jellemezte 1895 és 1910 között a *2. táblázat* adatai alapján) –, így az átalakulások zöme területhasználati konfliktust eredményezett a mezőgazdasági ágazatok között.

A *tiszta kataszteri jövedelem* értéke 1865 és 1910 között jelentősen megnövekedett, ami évi 1% feletti emelkedés. Az *egy főre jutó* tiszta kataszteri (növénytermesztésből származó) jövedelem 1865-ben a Délvidéken, Fejérben és a Kisalföldön magas, 30–50 korona között volt (miközben az országos átlag 17 koronánál állt meg). Ha elfogadjuk, hogy a tiszta jövedelem a bruttó termelés legfeljebb 30%-a,[65] akkor a növénytermesztés bruttó 120–150 K/fő értéket érhetett el a jobb minőségű területeken.[66] Az ország nagyobbik részén azonban a növénytermelésből származó egy főre eső tiszta jövedelem 20 korona alatt volt, ami kb. bruttó 60 koronának felel meg egy főre, s állattartással együtt is legfeljebb 120 korona. Azaz, megkockáztatható a kijelentés, hogy *1860 táján a bolgár és szerb termelés átlagosan valóban nem volt rosszabb*

63 1895-ből nincs kataszteri jövedelemről *településszintű* publikált adat. Az 1865-ös összeírásból hiányzik Erdély és néhány nagyváros (például Debrecen). Ezért az 1910-es összeírásból leválogattuk az erdélyi adatokat, hogy azonos területre vonatkozóan mutathassuk be az országos trendeket (majd pedig Erdélyre is kiszámoltuk az átlagos hozamokat).

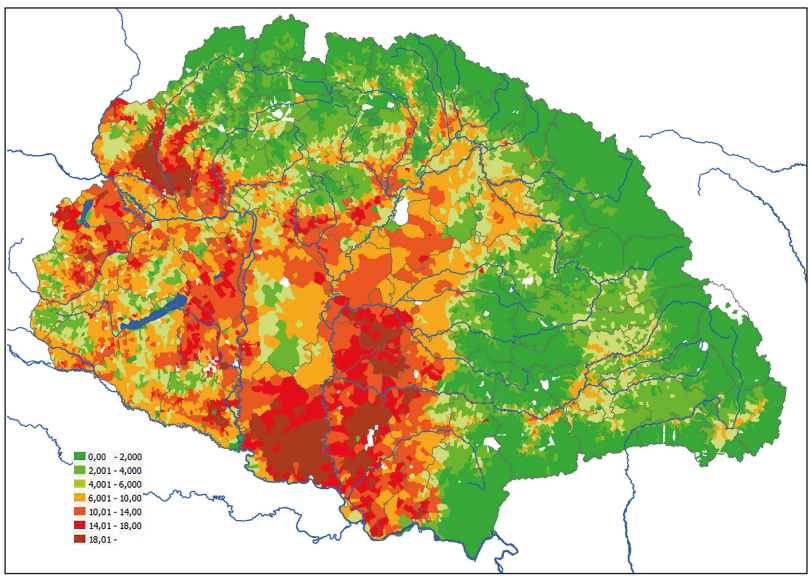
64 Lásd Kiss 1965, 347–348.

65 Nagy 2003, 35. Ballára hivatkozik: 29. lj. Nagy szerint 1910-ben kb. 1600 millió K volt a növénytermesztés bruttó értéke (Horvátországgal) – 48., míg a nettó számításaink szerint 300 millió (Horvátország nélkül).

66 Az állattartással (kb. 25% a részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből Fellner Frigyes [1916] és Schulze szerint, viszont Matlaszkovszky és Nagy Mariann is 45% körülire taksálja) együtt ez 240–300 korona, egy 6 fős családra kb. 1500–1700 korona. Schulze 2000, 311–340. és Fellner 1916, 485–625.

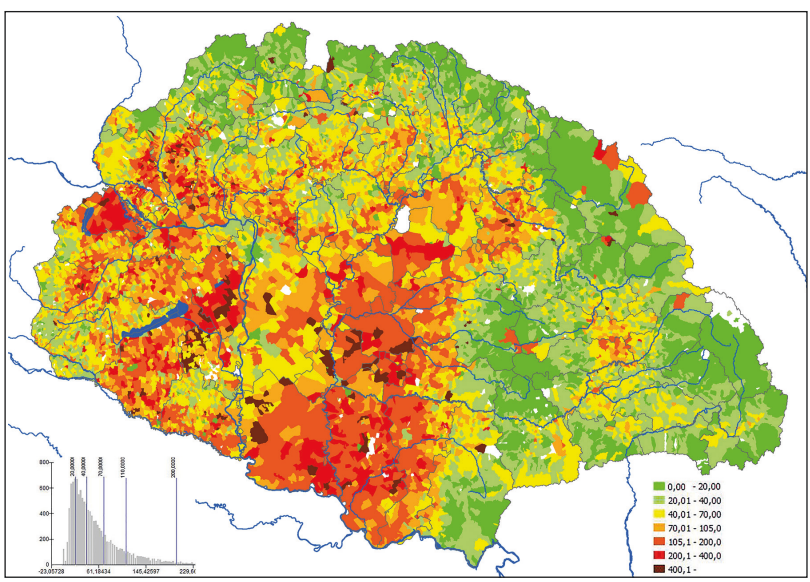
8. ábra

A tiszta földjövedelem települési differenciái 1 kataszteri holdra 1910-ben (korona: 2 K = 1 Ft)

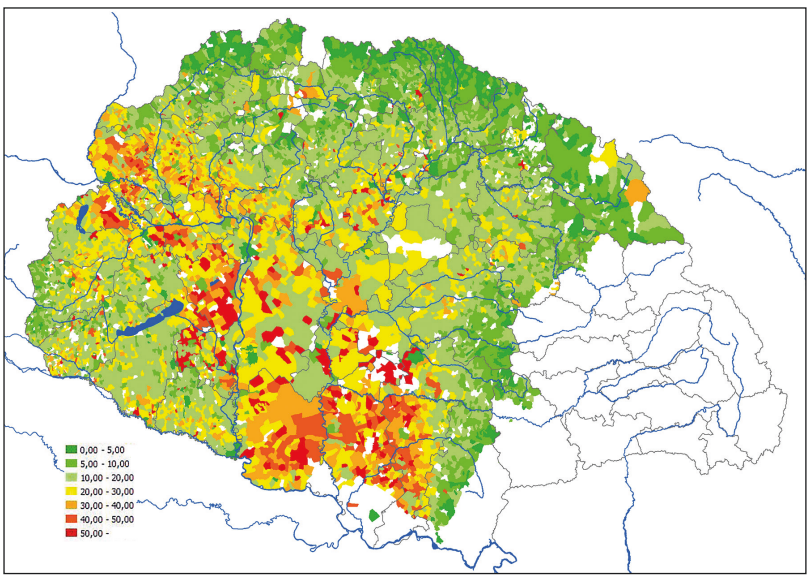
9. ábra

A tiszta földjövedelem települési differenciái egy birtokra 1910-ben (korona)

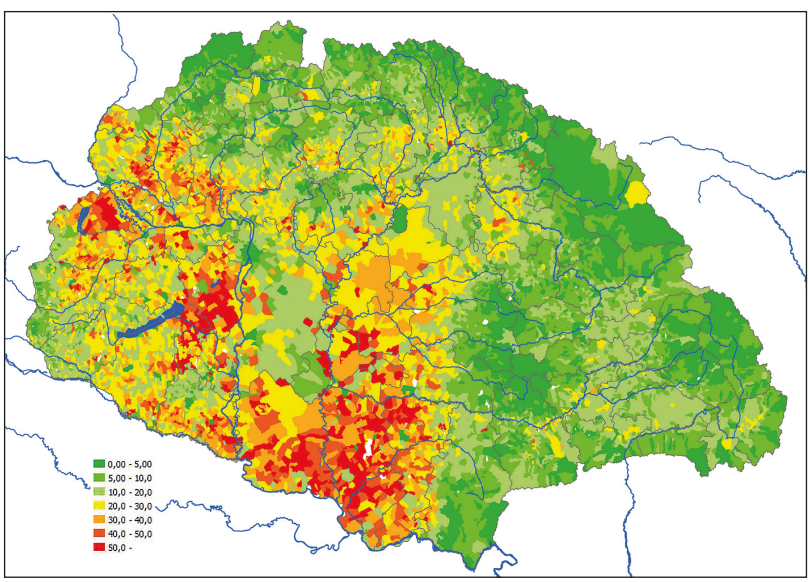
10. ábra

Egy főre jutó tiszta földjövedelem regionális képe 1865-ben (koronába átszámítva)

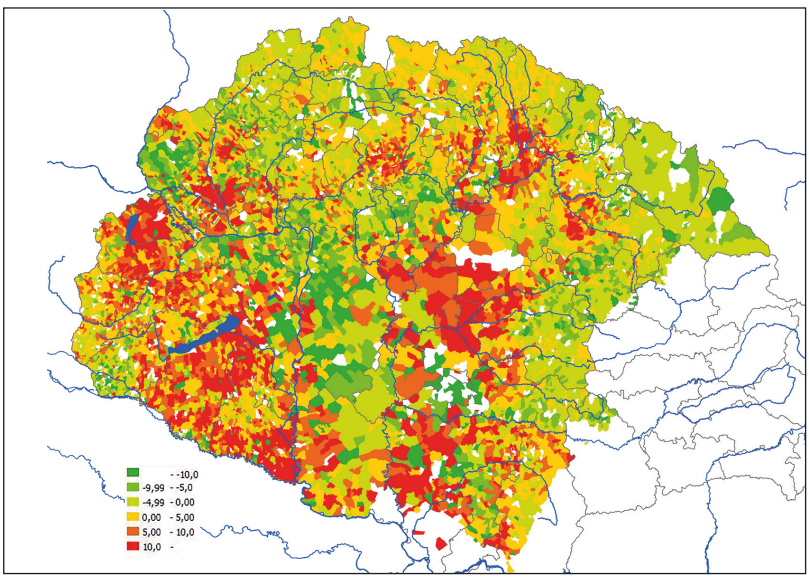
11. ábra

Egy főre jutó tiszta földjövedelem regionális képe 1910-ben (korona)

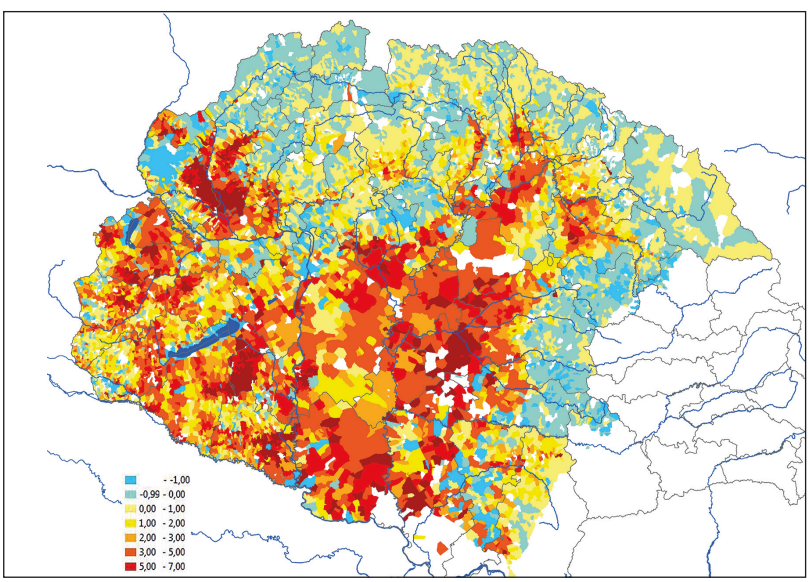

12. ábra

a) A tiszta földjövedelmek egy főre jutó különbsége
(1910. évi és 1865. évi pénzben kifejezett értékek különbsége, korona)

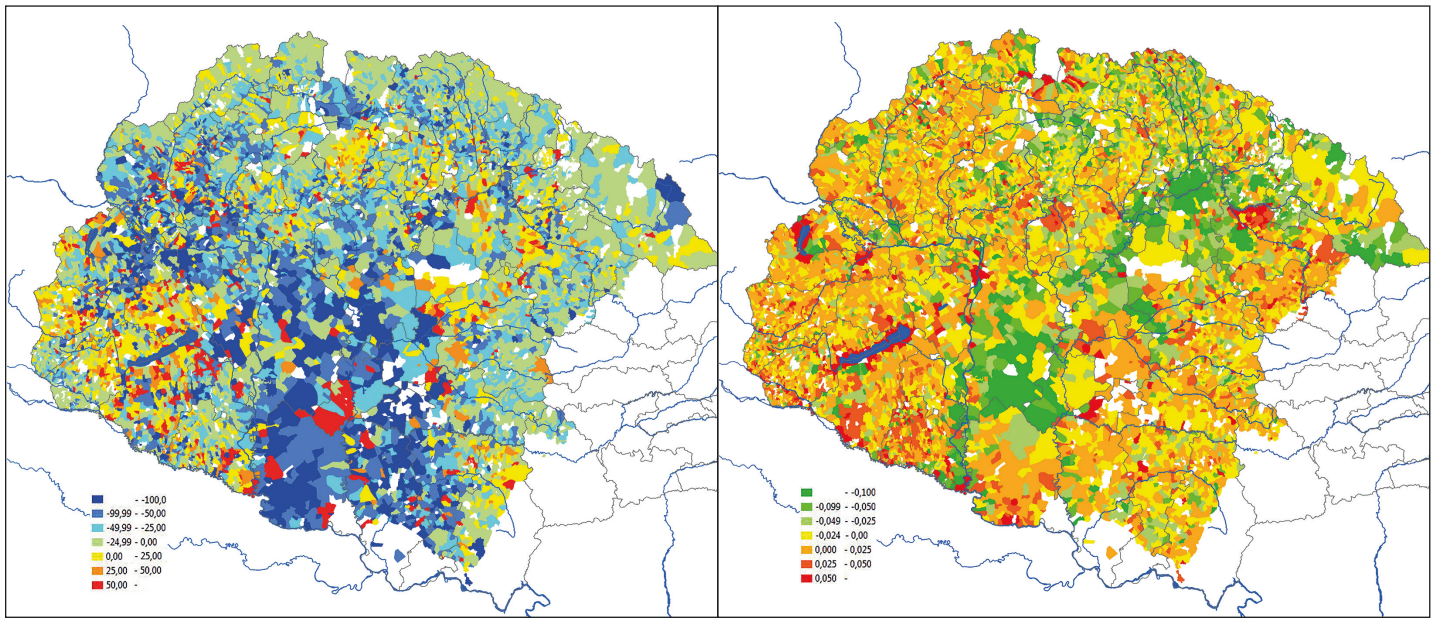
b) A tiszta földjövedelem 1 holdra jutó különbsége
(1910. évi és 1865. évi pénzben kifejezett értékek különbsége, korona)

13. ábra

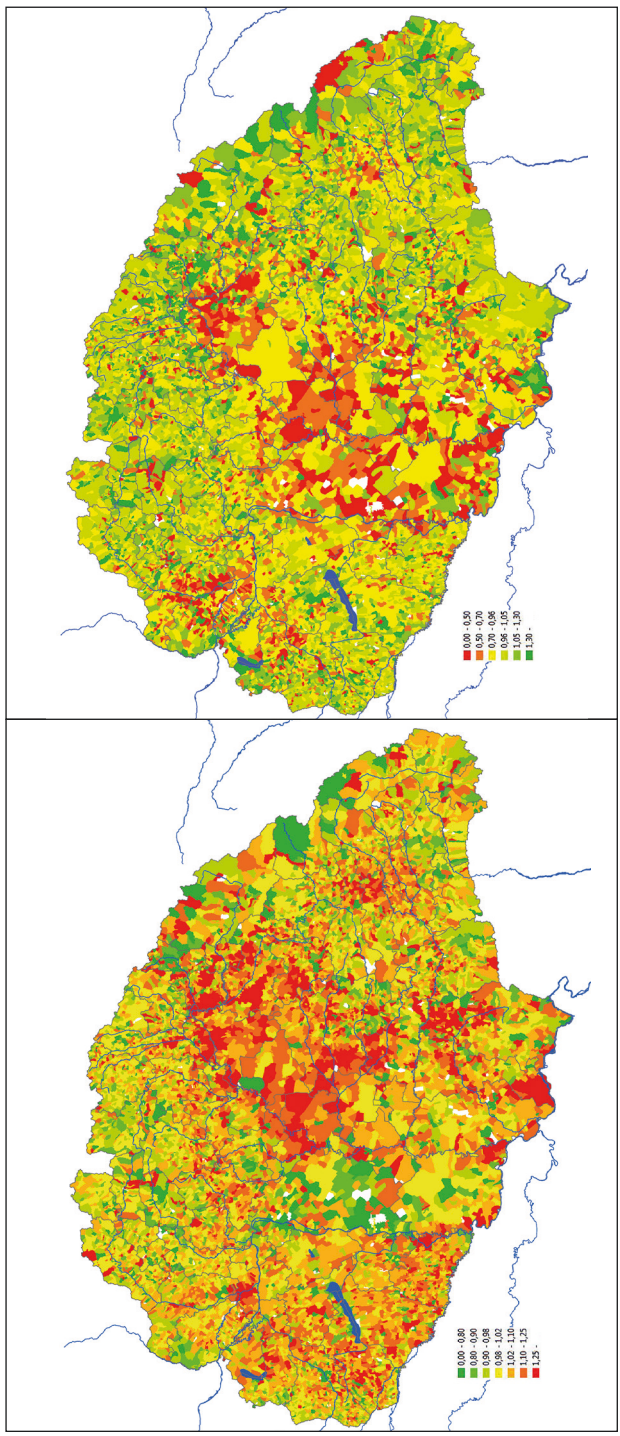
a) Az egy birtokra eső tiszta földjövedelem differenciái (1910. évi és 1865. évi pénzben kifejezett értékek különbsége, korona) / b) A mezőgazdasági művelésbe nem vont területek változása (az 1910-es és 1865-ös százalékpontos értékek különbsége)

a) b)

14. ábra

a) A szántóterületek változása 1910-ig (1895 = 1) / b) A rétek és legelőterületek változása 1910-ig (1895 = 1)

a magyarnál.[67] Csak míg a magyarországi egy főre jutó tiszta jövedelmet nagy szórás jellemezte a birtokstruktúra sajátosságai miatt, addig a bolgár és szerb jövedelemeloszlás egyveretűbb volt. 1910-re viszont már meghaladta a (stagnáló-hanyatló) egy főre jutó balkáni értéket. Kérdés, hogy e fejlődés milyen jellegű volt? Ennek vizsgálatához a regionális sajátosságokat bemutató térképeink mellett a GISta Hungarorum adatbázis *2. táblázat*ban összefoglalt adatait hívtuk segítségül.

1910-re a regionális mintázat lényegében nem változott (miként a hazai birtokstruktúra sem – és a bolgár és szerb területeken is maradt a kisbirtok dominanciája). Nőtt viszont az *egy főre jutó tiszta földjövedelem*, jelentős mértékben (5–10 koronával, akár 25–50%-kal, *12. ábra*) Dél- és Nyugat-Dunántúlon, a Tiszántúlon, Zemplénben, Gömörben és a Csallóköz egyes részein (itt főleg azokon a részeken, ahol a cukorrépa-termelés nem indult még be 1865-ben a vasút kiépítésével – e tágabb térség már korai periódusban is jellemző kedvező értékei e két tényezőnek köszönhetők). Az ilyen típusú, egy főre jutó növekedés elvileg[68] intenzifikációra utal (de látni fogjuk a későbbiekben, hogy miért nem egyértelmű a jelenség megítélése). Érdekes viszont, hogy a Kiskunság nincs az élmezőnyben,[69] *országos szinten pedig nem volt kimutatható növekedés az egy főre jutó tiszta földjövedelem terén*! (Más a helyzet az egy agrárkeresőre és az egy agráriumból élő személyre jutó értékkel.)

A növekedést mutató területek egybeestek azokkal, ahol az *egy (kataszteri) holdra* jutó tiszta földjövedelem értéke is jelentős, másfél-kétszeres (3–5 K/hold), az országos átlagot bőven meghaladó emelkedést mutatott 1865 és 1910 között. Országosan az egy kataszteri holdra jutó (pénzbeli)[70] kihozatal a növénytermesztésben 25–30%-kal javult (Erdély nélkül számolva) 1865 és 1910 között![71] Döbbenetes viszont, hogy az *egy birtokra jutó* tiszta jövedelem (*13. ábra*) pedig éppen ellenkezőleg, 25–50%-os (25–100 K/birtok) csökkenést mutatott a Balaton környéke kivételével (Erdély nélkül). A csökkenésre nemcsak az eddig is túlnépesedettnek tekintett Felvidék, de az ország éléstárának tekinthető Duna–Tisza köze és a Délvidék is jó példa (Szeged kivételével). Ugyanakkor a fogalmi pontatlanság[72] miatt e mutató használata nem ad egzakt eredményt – de jó proxy helyette az egy *mezőgazdasági keresőre* jutó tiszta jövedelem, mely ugyanezt a tendenciát mutatja.[73] Mivel a mezőgazdasági *keresők* száma

67 Palairet már említett (de egyébként 1870 előtti adatait illetően sokat kritizált) adatsorát figyelembe véve.

68 Kopsidis és Ivanov fent idézett elmélete szerint.

69 A barack Kecskeméten például csak a két világháború között válik dominánssá, a szőlő 1900 körül a filoxéravész után, az új fajták megjelenésével. 1880-ban még almatermelőként jegyzik a térséget. Mikszáth és Móricz összevetését lásd: Szilágyi 2017, 61–62.

70 Az ár használata a tömeg helyett módszertani problémákat vet fel, lásd később.

71 Erdélyben az átlagos birtokméret 50%-kal nagyobb volt, az 1 holdra jutó nettó kataszteri jövedelem viszont csak az országos átlag harmada, így az egy birtokra jutó növénytermesztésből származó nettó jövedelem az országos átlag fele volt csupán.

72 1865-ben birtokot, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet ad meg a statisztika, ezek nem ekvivalensek, de minden periódusban növekedés volt mérhető.

73 Azaz a *2. táblázat*ban az egy „birtokra" jutó jövedelemhez tartozó számértékek számításaink szerint igen hasonlóak egy agrárkeresőre vetítve (lásd következő lábjegyzet).

gyakorlatilag stagnált,[74] az egy *mezőgazdasági lakosra* számított tiszta földjövedelem pedig még nőtt is (20%-kal), ez csak úgy lehetséges, ha egy birtokon kevesebben éltek agrárjövedelemből.[75] Az agrár-túlnépesedést azonban csak látszólag sikerült levezetni az erdélyi extenzifikációval vagy a szektorok közötti átrétegződéssel, mert a *2. táblázat*-ban látható és első ránézésre örömteli stagnálás, miszerint az egy agrárlakosra jutó földmennyiség nem csökkent 50 év alatt, ugyanennyire a kivándorlásnak is betudható. (Éppen ezért a tényleges demográfiai nyomás jellegével és regionális sajátosságaival még foglalkozunk később.)

Ha pedig az egy birtokra eső tiszta földjövedelem úgy csökken, hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték nő, az reálisan birtokaprózódásra utal.[76] Ha nem bízunk a fogalomhasználat korrektségében, más módon is vizsgálhatjuk a birtokaprózódás kérdését. Mivel a *jövedelem/fő = jövedelem/ha x ha/fő,* ez azt is jelenti, ha az egy agrárkeresőre eső tiszta földjövedelem úgy stagnál-csökken,[77] hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték nő, az reálisan az egy főre eső termőterület csökkenésére utal (ami kvázi birtokaprózódás).

A képlet alapján az egységnyi munkaerőre jutó földterület növekedése (növekvő egy főre eső termelés mellett) mechanikai intenzifikációt valószínűsít. Mivel ez nem következett be, így az intenzifikáció eme típusáról nem beszélhetünk. Az egy főre és egy holdra eső eredmények együttes javulása pedig biológiai intenzifikációra (például best practices, új fajták) utal. Bulgáriában az egy holdra eső termelés értékének növekedése szintén megfigyelhető, de ott az *egy mezőgazdaságból élő személyre jutó termelés sem nőtt* – ennyiben különbözik a balkáni mezőgazdaságtól a magyar. (Az egy főre jutó föld mennyiségének növekedése a termelékenység stagnálása mellett pedig az extenzivitás jele.)

Ábráink ennek regionális differenciáit mutatják be. A Duna–Tisza közén pedig még az egy főre jutó tiszta jövedelem sem javult *(12. ábra),* hanem az országos trenddel ellentétben romlott (miként egyébként az Északi-középhegység jelentős részén is), ami pedig a túlnépesedés jeleit mutatja nemcsak a kibocsátó, hanem immár az alföldi befo-

74

1910 (1000 fő)	Mezőgazdasági lakos	Mezőgazdasági kereső
Mo.	11 227 (63%)	4596
Erdély nélkül	9339	3772
Erdély	1888	824

1900 (1000 fő)	Mezőgazdasági lakos	Mezőgazdasági kereső
Mo.	11 029 (66%)	4924
Erdély nélkül	9160	3971
Erdély	1869	953

75 Ez csak látszólag jelenti az agrárstruktúra hatékonyabbá válását – az egy főre jutó terület stagnált. A jövedelem növekedése esetén pedig vizsgálandó, hogy árkonjunktúra vagy valóban termelésnövekedés okozza-e.

76 Mivel a három korszakban három fogalmat használtak, de mind 1865 és 1895, mind 1895 és 1910 között egyértelmű a „birtokszám" növekedése, a fenti kijelentés megkockáztatható annak ellenére, hogy az egy főre jutó termőterület stagnált (de mint láttuk, egy „birtokon" kevesebb ember is élt).

77 Egy mezőgazdaságból élő személy esetén növekedés mérhető, de az egy holdra jutó növekedés még ennél is nagyobb, ez tehát a képlet alapján ugyancsak az egy főre jutó földterület stagnálását, csökkenését jelzi.

gadó célterületek egy részén is. A térség relatív túlnépesedésére utal a hasznavehetetlen területek 10 százalékpontos csökkenése is *(13. ábra)*. Hasonló, az extenzivitás folytatódására (és egyben korlátaira)[78] utaló értéket ugyan a Tiszántúlon is lehetett mérni (az országban másutt nem), de ott a többi mutató kedvezőbb volt. A Nyírség és a Hajdúság nagy bevándorlási rátával rendelkezett (a migrációs rátát 1901 és 1908 között az adatok között rögzített tényleges és természetes szaporulat különbözeteként számoltuk), s ennek ellenére sem romlott az egy főre eső nettó földjövedelem, s az egy birtokra jutó is alig csökkent (ez az extenzifikációval van összefüggésben). Ha a birtokívek (1910) és gazdaságok (1895) számának különbségét képezzük, akkor (akár megfeleltethető egymásnak a két fogalom, akár nem, ugyanaz a hiba terheli az összes entitást) a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon is megduplázódott az entitások száma: ez pedig meghaladta a hasznavehetetlen területek kiterjedésének csökkenését, tehát ugyancsak birtokaprózódásra utal. A Kisalföld és Nyugat-Felvidék egyaránt jó egy főre, illetve egy kataszteri holdra jutó földjövedelem-értékeket mutatott. A növekedés jelentős részét a szántók kiterjedésének további növekedése okozta 1895 és 1910 között. (*14. ábra*) Ezt pedig a gabonaárak helyreállása indukálta. De éppen ezért, mivel *a kihozatali adatok nem t/ha és t/fő értéket mutatnak, hanem K/fő és K/ha értékben vannak kifejezve, nem tudhatjuk, hogy a gazdasági helyzet javulása mennyiben köszönhető a külső körülmények kedvezőre fordulásának, illetve a tényleges, fajlagos termelésnövekedésnek*. Az ártrendek ismerete nélkül azonban az intenzifikáció (és típusa) sem támasztható alá, s csak korlátozott relevanciával bírhat. Az egy holdra és egy főre jutó értékek viszont magasabbak voltak a balkániné, így az utóbbi lemaradása egyértelműen igazolható.

Ami az ártrendeket (és az intenzifikációs elmélet relevanciáját illeti) Katus László kilencéves mozgó átlagai szerint az 1865-ös és 1910-es árindex a búza esetében azonos volt.[79] Ez esetben tehát a növekedés nem az áremelkedésnek köszönhető, hanem valóban a terméseredményeknek. Sajnos egyáltalán nem biztos, hogy a búza árindexe megfelelően reprezentálja a teljes szántóföldi termelés (és a kaszálók) árindexét, annak ellenére, hogy a Balkánon Berov adatai megerősítették ezt.[80] Magyarországon azonban ekkor diverzebb volt a termelés (a napraforgó, cukorrépa és takarmányrépa előretörése ekkor figyelhető meg). Mindenesetre a gabonafélék (a kukorica nélkül) így is a termények értékének több mint 50%-át tették ki (ipari növényekkel és takarmánynövényekkel együtt), így nagyot nem tévedünk. Sokkal nagyobb gond, hogy az éves árindex hektikusabb mozgást mutatott, mint a kilencéves mozgóátlag: így a két összeírásunk környékén, 1862–1865 között például 40%-ot zuhant az árindex, 1900 és 1910 között pedig éppen ennyit emelkedett. Véletlen szerencse csupán, hogy közvetlenül az 1865 és 1910 előtti években az árindex nagyjából azonos szinten mozgott, így megkockáztatha-

78 Az új kultúrák meghonosítása (például szőlő) felértékelte a homoktalajok korábbi gyenge potenciálját. Csak Kecskeméten 8000 holdat parcelláztak fel 1860 és 1910 között. Szilágyi 2017, 63. Emiatt aztán nem kizárólag extenzifikációról beszélhetünk, de biológiai intenzifikációról is (amely nem tévesztendő össze a technológiai és munkaintenzifikációval).

79 Katus 2012, 429. (1. ábra).

80 Berov 1976. alapján lásd a II. 3. ábrát: Demeter 2014, 180.

tó, hogy *a jövedelemnövekedésnek legalább a fele a fajlagos terméseredmények javulásának tudható be* (a másik fele az árnövekedésnek).

S hogy mekkora volt az említett népességnyomás (a földéhség)? A napszámra kényszerülők számának 1900 és 1910 közötti növekedését, valamint területi elhelyezkedésüket vizsgálva, rengeteg településen tapasztaljuk az érték megduplázódását, ami ilyen rövid idő alatt még az összeírás alapjának megváltozása esetén is riasztó jelenség, melyet a napszámra kényszerülő kisbirtokosok[81] számának szinte minden nagytájra jellemző, az agrárkeresők számának 1900–1910 közötti változásához képest dinamikusabb (területileg differenciált) emelkedése ugyancsak alátámaszt *(15. ábra)*. Más módon is megvilágítva a kérdést, összevettük a napszámra kényszerülő kisbirtokosok arányának regionális mintázatát 1910-ben *(15. ábra)* (az előbbi sorokkal ellentétben, mely a folyamat dinamikájára utal, itt állapotot, statikus helyzetet rögzítünk) az általunk kialakított komplex mutatóval, mely a területegységre jutó népességet és az egy főre jutó nettó kihozatalt kombinálja az 1901 és 1910 közötti tényleges szaporulattal (*16. ábra*).[82]

A napszámra kényszerülő kisbirtokosok (lecsúszók) statikus és dinamikus mutatója szerint 1910-ben a legsúlyosabb a helyzet egyaránt a nemzetiségek lakta perifériákon volt: Kárpátalján, Erdélyben és a Felvidéken, a hegyvidéki régiókban (így a magyar jellegű Székelyföldön is). Persze a világos színnel jelölt területek sem feltétlenül jelentenek kedvező adottságot, hiszen a napszámra kényszerülő kisbirtokosok kis aránya jelentheti a földnélküli napszámosok (lecsúszottak) nagy arányát is (az agrárbérmunkások aránya nem vizsgálható a kategória 81. lábjegyzetben említett sajátossága miatt).

81 A KSH a napszámos kategóriába az ipari és tercier szektorban is szolgáló napszámosokat (cselédeket) is beleérti, így a kép *nemcsak az agrárszféra túltelítettségére utal, de az iparosodás előrehaladására is*. Ezért választottuk inkább a kisbirtokos napszámosokat az agrár-túlnépesedés jellemzésére.

82 A képlet tehát: (terület/fő) x (jövedelem/fő) – népességnövekedés. Második szorzótényezőként azért nem a jövedelem/terület került be, mert akkor egyszerűsítés után jövedelem/fő értékhez jutunk, tehát nem a demográfiai nyomást kapjuk meg. A népességnövekedést a negatív számok miatt (melyek kedvező értékek esetünkben) nem hányadosként képeztük. A képlet tulajdonképpen azt mutatja, hogy a kis egy főre jutó területet kompenzálhatja(-e) a termelékenység és a demográfiai nyomás hiánya. Ennek egyszerűsített kombinációs táblázata alább látható:

Egy főre eső termőterület	*Egy főre eső jövedelem*	*Népességnövekedés (potenciális veszélyforrás a jövőben)*	*Agrárkilátások*
nagy	nagy	nagy	0
nagy	nagy	kicsi	igen kedvező
kicsi	kicsi	nagy	nem jó
kicsi	kicsi	kicsi	0
nagy	kicsi	nagy	nem jó
nagy	kicsi	kicsi	viszonylag jó
kicsi	nagy	nagy	nem jó
kicsi	nagy	kicsi	viszonylag jó

A komplex mutató első fele (demográfiai nyomás nélkül) alapján a Tiszántúl, a Délvidék, Moson és Fejér volt jellemezhető a legjobb egy főre jutó jövedelem- és egy főre jutó területértékekkel (a vizsgálatban nem válik külön a kisbirtok és a nagybirtok, így nem meglepő módon nagybirtok dominálta területek is bekerültek a kedvező adottságú területek közé, noha az itteni jövedelem és birtoktest nagy része nem a termelők kezén volt).[83] Kombinálva ezt a demográfiai nyomás nagyságával, az Északnyugat-Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély mellett kirajzolódik a Duna–Tisza köze és Szatmár mint *az agrárnépesség szempontjából leglabilisabb terület*. Azaz egy része etnikai régió, más része pedig nem.

Ezek után joggal vizsgálandó az a szomszédos országok történeti szakirodalmában gyakorta elhangzó állítás, hogy a dualizmus kora a magyarországi kisebbségeknek nem kedvezett (amit a magyar történészek különböző mutatókkal igyekeznek cáfolni, mint például a románság magasabb fokú alfabetizációja Erdélyben, mint a Regátban).[84] Másképpen: a szociális helyzet imént említett (rétegspecifikus) romlása mellett kimutathatók-e más választóvonalak mentén formálódó (például etnikai, vallási) területi sajátosságok – a napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának területi mintázata (mely viszont szociális, nem pedig etnikai helyzetre utaló mutató) ugyanis arra utal, hogy nem. A szociális és kulturális helyzetet illusztráló mutatók (anyanyelvi oktatást megvalósító iskolák aránya a népcsoport összlakosságon belüli arányához mérve; kulturális intézmények száma, alfabetizáció stb.) mellett az egyéni vagyoni (vagy jövedelmi) helyzet regionális különbségeire azonban lényegesen kevesebb utalás történik a szakirodalomban (pedig a megélhetés ugyanolyan fontos, mint a nemzeti hovatartozás megélése, sőt a kettő közötti kapcsolat sem vitatható) – részben azért, mert nehezen mérhetők.

Pedig a problémakör nem indifferens: a kérdés nemcsak az, hogy az országot 1920-ra szétfeszítő centrifugális problémák (földkérdés, választójogi kérdés) az általános szociális-jóléti szempontú megközelítés mellett kapnak-e etnikai színezetet, ezáltal továbbmélyítve a törésvonalakat, vagy éppen ellenkezőleg, a halmazok csak részben fednek át, így markáns és földrajzilag is lehatárolható csoportok helyett a társadalmi fragmentáció kerül előtérbe, hanem az is, hogy az ország modernizálása (mint pozitív folyamat, centripetális erő) mutatott-e regionális mintázatot, vagy kiegyenlített volt? Másképpen: a felzárkózó és lemaradó részek esetében kimutatható-e az etnikai törésvonalakkal való egybeesés – ez ugyanis továbbtetézné a meglévő ellentéteket. A gazdasági-társadalmi sérelmek artikulálódhatnak-e más koordináta-rendszer mentén, például etnikai síkon (erősítve a nemzeti propagandát)? Az is jelzésértékű, ha az esetlegesen létező regionális differenciák korrelációt mutatnak a későbbi határokkal.

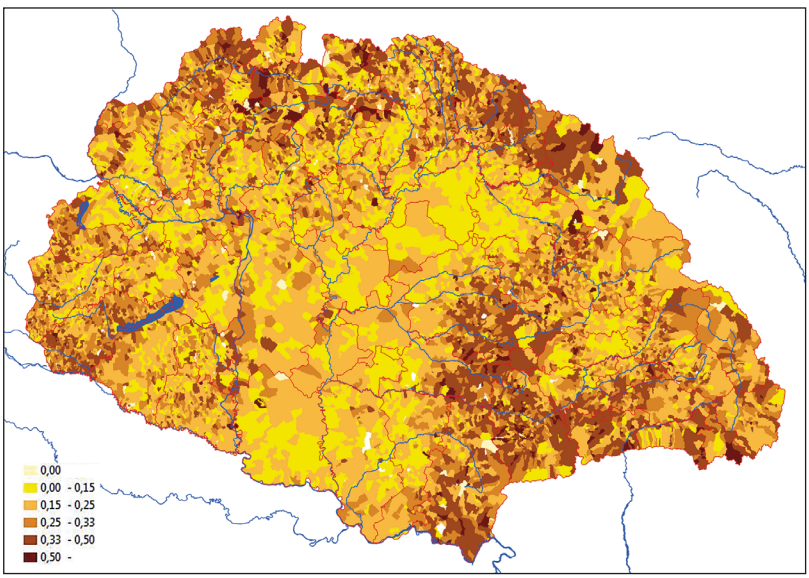
---

83 A módszer azonban erre nem érzékeny, ráadásul az 1910-es összeírásunkban nincs feltüntetve a nagybirtok, így arra következtetni csak az 1865-ös adatok és a Gazdacímtárak alapján lehet (ez utóbbit azonban még nem rögzítettük adatbázisunkban, a Kolossa–Puskás-féle adatsorhoz pedig nem volt digitális hozzáférésünk).

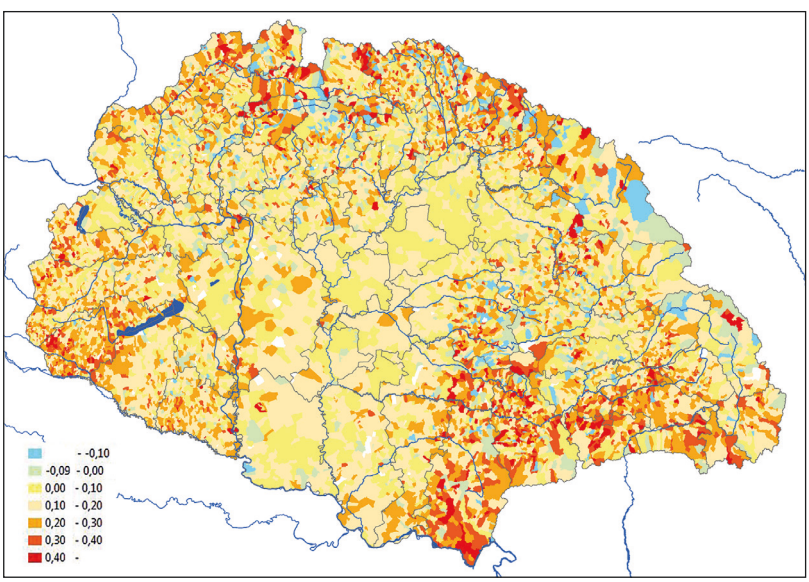
84 1880-ban 2756 román tanítási nyelvű és 394 magyar–román kéttannyelvű iskola működött Magyarországon. Ez jócskán meghaladta a kétszer népesebb anyaország román iskoláinak a számát; igaz, 1913-ra ez a mutató jelentős csökkenést jelez: 2170 román tannyelvű iskolával. Hanák 1983, 1007.

15. ábra

a) Az agrárbérmunkára kényszerülő kisbirtokosok aránya az összes birtokosból 1910 (%) (1910–1900)

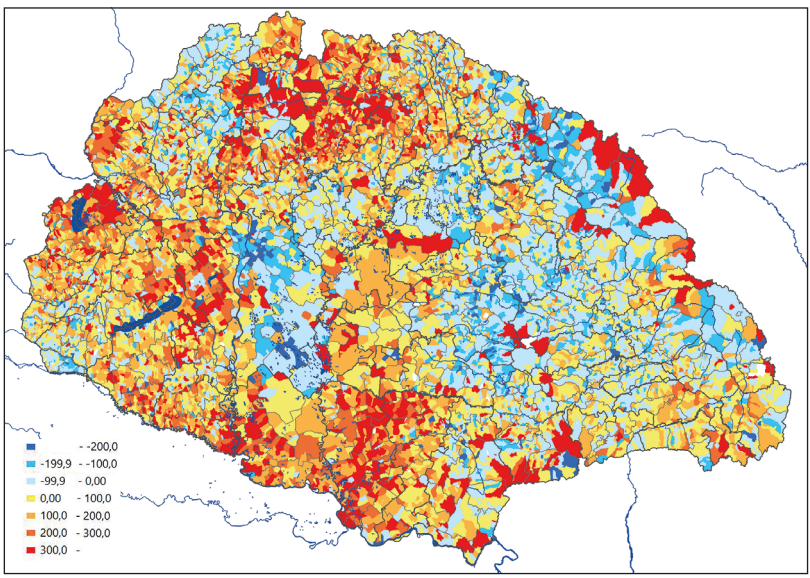

b) Az agrárbérmunkára kényszerülő kisbirtokosok számának változása a mezőgazdasági keresők számának változásához képest (az 1900. évi és az 1910. évi értékek különbsége)

16. ábra

A demográfiai nyomás nagysága a (terület/fő) x (jövedelem/fő) – népességnövekedés-képlet alapján (a negatív értékek kedvezőtlenek)

Trianon okai kapcsán számtalanszor megfogalmazódtak társadalmi és nemzetiségi problémákat központba állító elméletek (a földkérdés és a választójog mindkettőhöz kapcsolódik indirekt módon), de a *regionális egyenlőtlenségekről* csak elvétve esik szó. Pedig a jelenség két szempontból is vizsgálatra érdemes. Először is, az imént említett kérdések egy része sem általános, hanem regionális probléma volt. A földosztás ugyanis hiába lett volna népszerű Erdélyben és a Felvidék szegényei között, ha egy pillantást vetünk az egy főre vagy egy birtokra eső jövedelemre, akkor világos, hogy még egy „maximálisan igazságos" földosztás sem segítette volna e régiók boldogulását a fajlagos jövedelmek javulása (modernizáció!) nélkül. Ezek ugyanis olyan alacsonyak voltak az Alföldhöz képest, hogy egy generáción belül megsemmisült volna a földreform minden vívmánya (talán más a helyzet az Alföld esetében). A fajlagos földjövedelem e területeken egyáltalán nem nőtt dinamikusan 1865 és 1910 között *(12. ábra)*, s erre egy egalitárius (balkáni típusú) földreform esetén sem lehetett számítani (lásd az *1. táblázat*ot, mely azt mutatja, hogy 1865-ben a kisbirtok kihozatala egy holdon jóval kisebb volt, mint a nagybirtoké). A kérdéses területek kiürülése természetesen javíthatta a helyzetet, de ekkor a gazdasági helyzet javulása a kisebbségek térvesztését és feloldódását eredményezhette.

Másodsorban egy olyan modell, mely *Magyarország belső fejlettségi viszonyainak differenciáival magyarázza például az ország kohéziós erejét*[85] (gondolva az örökzöld

85 Ez persze egymagában nem lehet releváns.

„Trianon-témára"), a jelenből visszatekintve számos, eltérő(en értelmezhető) kimenetet is adhat: 1. Nincs regionális különbség, ezek idővel (2010-ig) növekednek. 2. Nincs regionális ellentét, ezek napjainkig nem is változtak. 3. Van regionális ellentét, ezek idővel nem változnak. 4. Van regionális különbség, ezek idővel csökkennek. 5. Van regionális különbség, ezek idővel nőnek. Világos, hogy a 4. változat a szomszéd országok történészei számára egyértelmű érvként szolgálhat Trianon „legitimitása" mellett, legalábbis az ő szemszögükből, míg például az 5. nem lehet legitimáló jellegű kimenet a számukra, miként – szigorúan ebből a gazdasági szempontból – az 1–2. és 3. kimenet sem támasztja alá a Magyar Királyság szétrobbantását. Nem mindegy tehát, hogy mi történt – de az interpretációt befolyásolja az is, hogy hogyan és mit mérünk.

A vagyoni egyenlőtlenségek azonban csak áttételesen mérhetők. A központi terhek közül a Magyar Királyság Központi Statisztikai Hivatalának adatai alapján az egy főre jutó direkt (közvetlen) adók[86] mértéke *(17. ábra)* mérhető, s ennek alapján a magyar történészek álláspontja látszik igazolódni: a felvidéki és erdélyi területek egy főre jutó direkt adója (az indirekt adót nem közli a statisztika, de ez egyébként is az urbanizált területeken mutat nagyobb értéket) egyáltalán nem magas a magterületekéhez képest, tehát a nemzetiségi területek túladóztatása nem bizonyítható.

A látszat azonban csal. Az adóteher ugyanis csak a bevételhez képest mérve ad reális képet: alacsony jövedelem esetén még kis adó is jelenthet elviselhetetlen terhet. Sajnos településszintű egyéni jövedelmi kimutatások nem állnak rendelkezésre, tehát proxy változóként az egy főre jutó települési vagyont (ez nyilván nem azonos az egyén helyzetével, de az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről – tűzoltószertártól a hidak, utak fenntartásáig, beruházásra alkalmas területek kijelöléséig – képet nyújt) választottuk[87] *(18. ábra)*. Az egy főre jutó települési vagyon teljesen más képet mutat: a Délvidék (részben a katonai határőrvidék felszámolása miatt) és a szász területek a leggazdagabbak e tekintetben, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély már koránt sincs ilyen jó helyzetben. A települési vagyont helyettesítheti még az egy főre jutó nettó földjövedelem is 1910-ben, lévén Magyarország agrár-ipari ország, s a rurális térségek legnagyobb jövedelemforrása továbbra is a mezőgazdaság volt.[88]

Ha pedig a két változó hányadosát bemutató kartogramot elemezzük – a vagyonhoz *(20. ábra)* vagy tiszta kataszteri földjövedelemhez mért terheket alapul véve *(19. ábra)* –, akkor bizony a határon túli történészek álláspontja – miszerint nem volt olyan

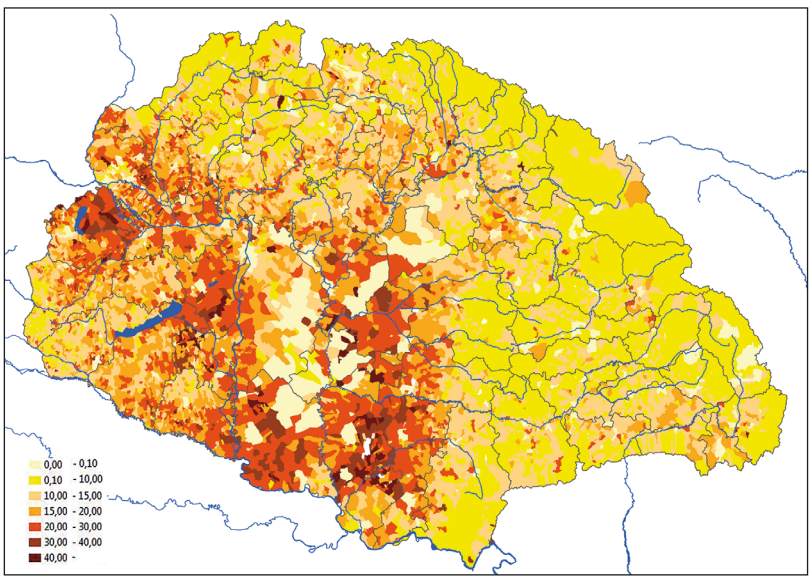
86 Az állami egyenes adók közül 1909-ben a földadó, a házadó, a keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, valamint a tőkekamat- és járadékadó összértéke meghaladta a 167 millió koronát, mely az egyenes adók teljes összegének ekkor csaknem a 70%-át (167 millió és 240 millió), a pénzügyminisztériumi teljes bevételnek pedig csaknem az ötödét adta (900 millió). Lásd Szilágyi 2018a.

87 A települési jövedelem nem feltétlenül jó mutató itt: ebbe ugyanis beletartozik a pótadó, pótadót pedig azok a települések is kivetettek, melyek speciális feladat ellátásához igényeltek többletforrásokat, s azok is, melyek olyan szegények voltak, hogy saját működésükhöz volt szükség a helyi lakosság adóztatására. Ráadásul kivetésének számtalan módja volt, ami nagy lokális varianciát jelentett. (Emiatt a pótadót a terhek közé sem érdemes bevonni.)

88 Viszont ez is torzít, s éppen a hegyvidéki peremterületek esetében: ugyanis az állattartásból származó jövedelem nem tartozott a kataszteri földjövedelembe.

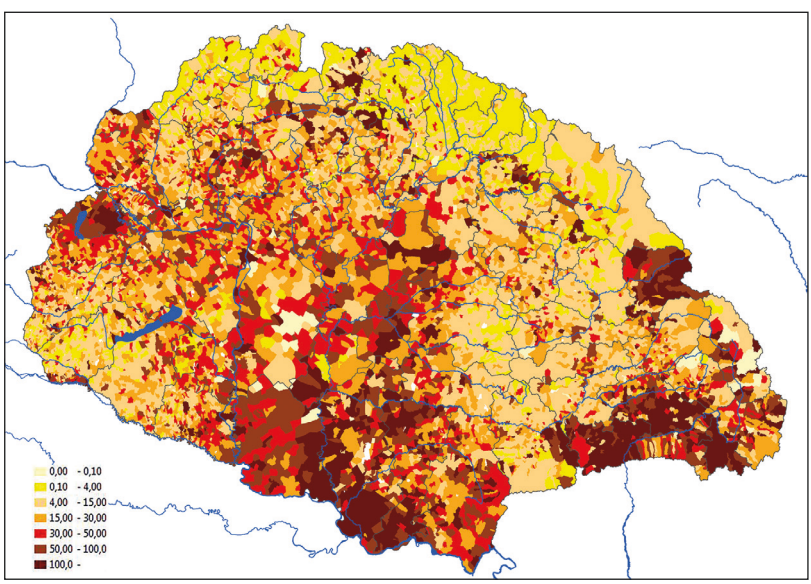
17. ábra

Egy főre jutó direkt állami adóterhek (1909, korona)

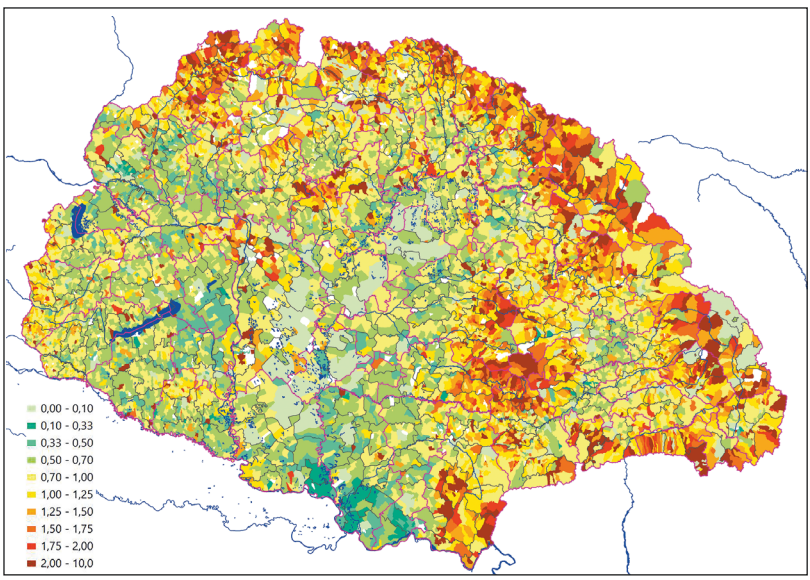
18. ábra

Egy főre jutó települési vagyon (1909, korona)

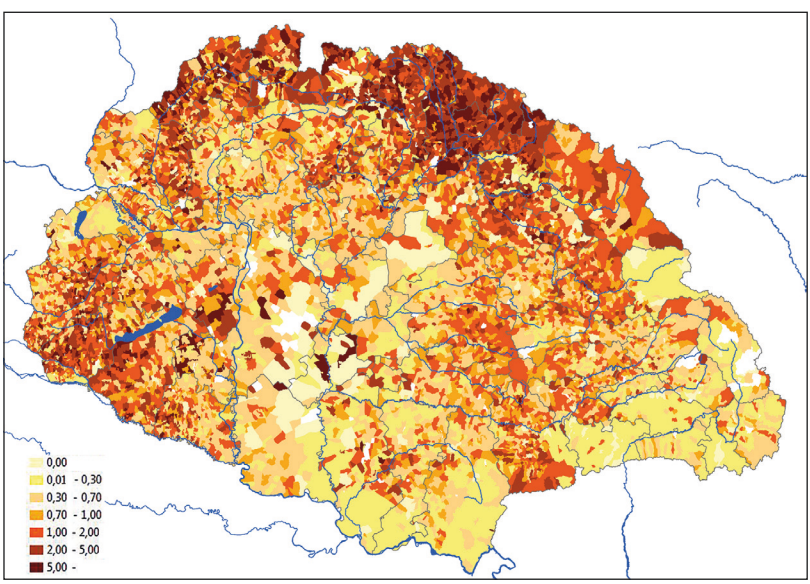
19. ábra

Direkt adóteher a települési nettó kataszteri jövedelem arányában (1 = 100%)

20. ábra

Egy főre jutó állami teher az egy főre jutó vagyonhoz mérve (1909)

jó peremterületen és/vagy kisebbségként élni a történeti Magyarországon – nem elvetendő, s legalábbis további vitákra ad alapot. Különösen érvényes ez szlovák, ruszin és román viszonylatban. *Esetükben tehát a nemzetiségi sérelmekhez szinergista módon társulnak az alulfejlettségből, elmaradottságból táplálkozó igények és frusztrációk, elmélyítve a törésvonalakat*, míg a Délvidéken a szerbek és Szászföldön a németség esetében a jövedelemhez mért teher értéke nem nagy, tehát alkalmas az etnikai jellegű sérelmek elfedésére. (Persze az elemzett torzulások miatt kritikával kezelendők e megállapítások.)

Ez a térkép egyébként nagyon hasonlít a halálokok elterjedését bemutató térképsorozatra is: a mai Szlovákia és Erdély területén a szamárköhögés, kanyaró és vörheny kiugróan magas értéket mutatott a magyarlakta területekhez képest *(21. ábra)*, míg a tuberkulózis az utóbbin volt erőteljesebb, ami arra utal, hogy a modernizációnak nemcsak financiális aspektusaiban nyilvánult meg a különbség. A „hagyományos" és „modernizációs betegségek" elterjedésének területi mintázata az etnikai térképpel és a gazdasági fejlettséggel is egybevág *(23. ábra)*, ugyanakkor a természetföldrajzi tényezőkkel is kapcsolatot mutat, tehát mintázatának etnikai karaktere nem „tudatos politika" eredménye. (A vizenyős, alacsonyabb térszínekhez jobban kötődik a tbc, míg a légúti betegségek esetleg a párás levegővel hozhatók összefüggésbe a zártabb hegyi völgyekben, így azt, hogy melyik tényezőnek volt döntő szerepe, csak egy szisztematikus regresszióanalízis tudná bizonyítani.)

Vajon hogyan befolyásolták a földjövedelmi viszonyok a választójogot? Gerő András: *Az elsöprő kisebbség* című könyvében található térképmelléklete (42. oldal) szerint a szlovák és román területeken a választói jogosultság alapját jelentő földadó értéke elenyésző volt, szemben a magyarlakta területekével. Bánffy Dezső szerint Máramarosban a limit 17 krajcár, Liptóban 35 krajcár, Szilágyban 11 krajcár, Abaújban 1 forint 20 krajcár, Erdélyben 6–7 forint, Csongrádban 16 forint. Így a választási törvény magyarok tízezreit zárja ki a választásból a magasabb cenzus miatt. Bánffy megjegyzése toposszá is merevedett a későbbiekben (egy hasonló jellegű, de a kisebbségek szempontjából kedvezőtlen nézőpont antitéziseként). Csakhogy megfeledkeznek arról, hogy a választójog alapjául szolgáló földadót országosan egységesen, a jövedelem 20, majd 25%-ában állapították meg a századforduló után, azaz elviekben egységes szemléletet tükrözött (csak ez a térképről nem derül ki). Így hiába magasabb a cenzus értéke a délvidéki területeken, ha ezek a földek ugyanakkor jóval termékenyebbek is voltak. Manipulációra csak akkor gyanakodhatunk, ha térképre rajzoljuk *a cenzus és az adóalapul szolgáló földjövedelem arányát* és a várt 20–25%-os értéktől eltérést tapasztalunk. De a két indikátor térképezése meglepő eredményt mutat. Az ország területének nagy részén a választójog alapját képező földadóminimum valóban 20–25%-a a települési tiszta földjövedelemnek: a magas kihozatallal jellemezhető Délvidéken és a kedvezőtlen egy keresőre jutó tiszta jövedelemmel rendelkező Felvidéken egyaránt – a Gerő térképén látható különbségek zöme eltűnt. Tehát *általánosságban véve nem igaz, hogy szándékos torzítást alkalmaztak volna a magyarlakta területeken a magyarság rovására, hiszen a cenzus értéke a földjövedelemmel nagy korrelációt mutat*. Négy kivételt azonban meg kell említeni: először is Erdélyben egységesen (és máshogy) számolták a cenzus értékét, ennek következtében itt bizony a románlakta és a székely régiókban egyaránt magas volt a

cenzus (50% felett) a tiszta jövedelemhez képest. Ez tehát azt feltételezi, hogy a társadalom településenkénti belső tagozódása olyan volt, hogy sok lehetett a szegény (ti. a települési átlag alacsony volt, így az adó nem 25% volt, hanem annál több), aki kiszorult a választójogból. Országos viszonylatban tehát e régióban beszélhetünk választójogi „egyenlőtlenségről", bár nem etnikai különbségtétel mentén (feltételezések szerint '48-asságuk miatt áldozták be az itteni etnikailag magyar választókat). Másodszor viszont meg kell jegyezni, hogy e régióban a nem földalapú mezőgazdasági jövedelem (állattartás) értéke az átlagosnál nagyobb volt, ez viszont nem szerepelt a kataszteri földjövedelemben, így a választói cenzus megállapításához felhasznált adóértékben sem (ez sokszor a kisebbségek rovására torzítja a választójogot). Harmadsorban a nyugat-felvidéki határrégióban és a Dél-Dunántúlon valóban kedvezőtlenebb a helyzet az országos képnél, a választójogi cenzus magasabb volt a 20–25%-nál, tehát a településen belüli jövedelemeloszlás nem Gauss-görbére hasonlít, így vélhetően kevesebben voltak jogosultak a választójogra. Itt elsősorban *nem* magyar ajkúakat érint hátrányosan a helyzet (szlovákok, németek). Negyedszer – és ez leginkább az alföldi nagy mezővárosokban jellemző, ahol az egy keresőre jutó agrárjövedelem egyébként is magas volt – a városokban meghúzott alacsony limit miatt arányaiban többen voltak jogosultak választásra (kisbirtokosok, akik napszámra is kényszerültek, vagy a választójogi törvényben is említett ¼-ed telkes limithez közel álló kisgazdák). Mivel e (mezővárosi) körzetekben a kormánypártok rendre vereséget szenvedtek *(22. ábra)* – másképp fogalmazva, e szegényebb rétegek között a '48-as pártok nagyobb eredményt tudtak elérni – nem meglepő, hogy a cenzus korlátozására tettek kísérletet már 1871-ben, és éppen a városi kispolgárság lett volna a sérelmezettje a döntésnek.

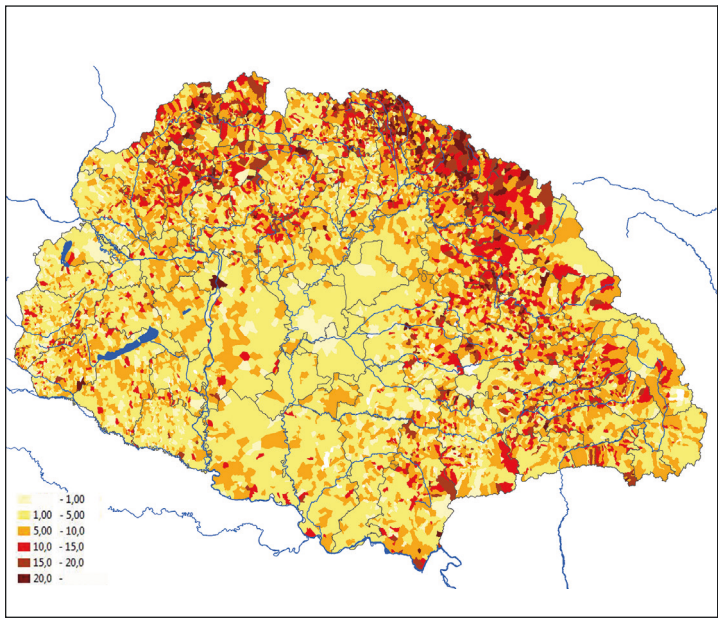
Összességében *a regionális jellegű és társadalmi rétegeket differenciáltan érintő manipuláció tetten érhető, az viszont nem bizonyítható, hogy a kisebbségek általánosságban nagyobb vagy éppen kisebb arányban jutottak választójoghoz* (az erdélyi románságot és a trencséni szlovákokat leszámítva). A magas alföldi cenzus ugyanis a jövedelemhez képest nem volt aránytalanul magas. A választók 56,2%-a volt magyar (országosan a lakosság 54,5%-a volt magyar anyanyelvű), a németek esetében ez 12 és 10%, a szlovákság esetében 11,4 és 10,7%, a románoknál viszont 11,2 és 16,1%. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy azokon a területeken, ahol a cenzus (földadó) magas (kirekesztő) volt az átlagos tiszta jövedelemhez képest, ott nagyobb gyakorisággal nyert a kormánypárt (Trencsén, Zólyom, Muraköz, Mócföld, Beszterce-Naszód, Fogaras, de Székelyföld is) a református Ormánság kivételével. (De nyert a kormánypárt olyan helyeken is, ahol viszonylag alacsony volt a cenzus. Az ellenzék általában nem tudott nyerni a földjövedelemhez képest magas cenzusú körzetekben. Győzelmeinek az alacsony cenzusú Szilágyban, Dél-Gömörben pedig felekezeti okai is voltak.)

Az itt írtak felvetik azt a kérdést is, hogy milyen volt Magyarország regionális szerkezete 1910-ben – értve ezen a fejlettségi különbségek által definiált régiókat (nem pedig a mesterségesen definiált régiók differenciáit, mint például a Keleti Károly-féle statisztikai régiókat, vagy akár természetföldrajzi alapú lehatárolásokat). A fejlettségi és természetföldrajzi régiók határainak teljes egybeesése azt jelentené, hogy a gazdasági fejlődés még nem lépett túl a természeti lehetőségek kiaknázásán, tehát a társadalom

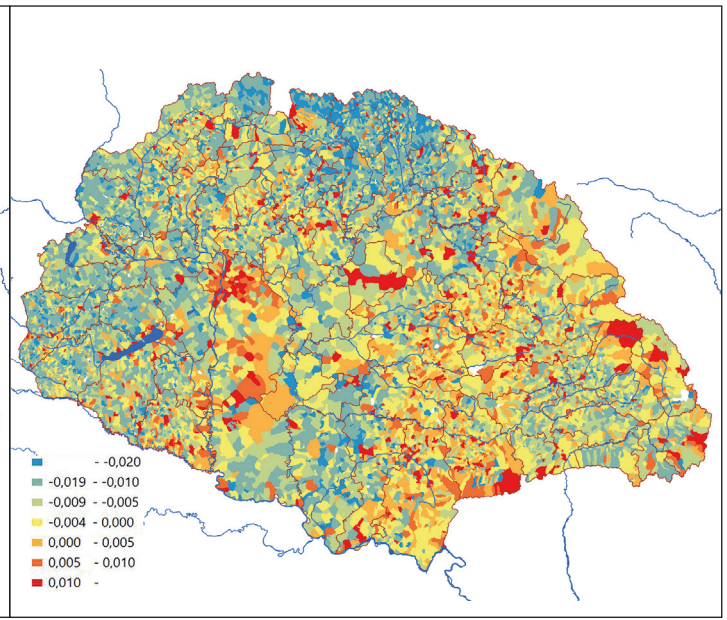
21. ábra

a) A vörheny, a kanyaró és a szamárköhögés részaránya a halálokok közt (1901–1910. évi átlag, %) / b) Migrációs ráta (mint a lokális népességnövekedésért felelős tényező) 1901 és 1910 között (ezrelék)

a)

b)

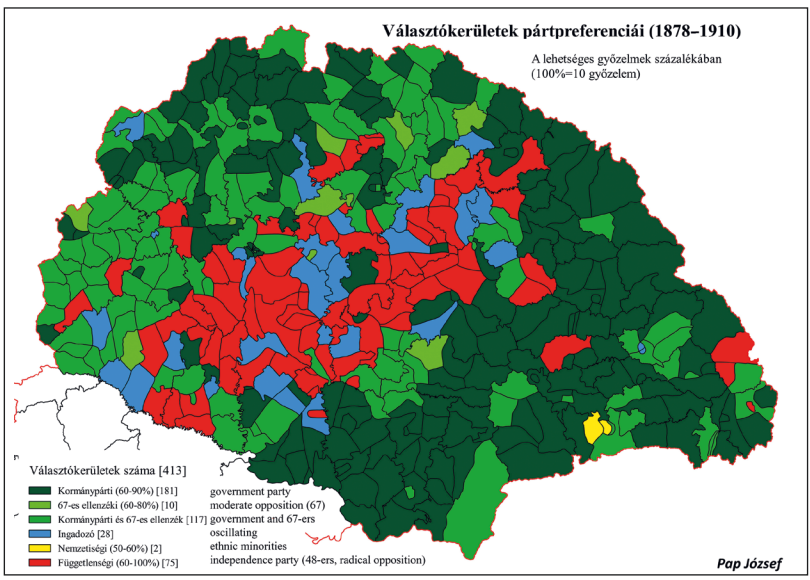
dominánsan agrártársadalom, mely ráadásul nem képes meghaladni az önellátó gazdálkodás szintjét, nem jellemzi a diverzifikáltság, innováció – magas fokú önszerveződés –, illetve a többi szektor vívmányainak alkalmazása. Azt már Nagy Mariann többváltozós, klaszter- és faktoranalízisen alapuló vizsgálata bizonyította, hogy az agrárrégiók sok helyütt nem esnek egybe a hipotetikus természetföldrajzi régiókkal,[89] azaz az ország agráriuma áttért a külfolyamatok által is meghatározott agrártermelésre és meghaladta az önellátó agrártársadalmak szintjét 1895-re.

A GISta Hungarorum adatait felhasználva – a Beluszky Pál (2000) és Győri Róbert által alkalmazott metodológiát[90] követve – Szilágyi Zsolt végzett finomabb felbontású (településszintű) komplex vizsgálatot.[91] Az általa öt változó alapján kirajzolt kartogram meglepő módon nagy egybeesést mutat az egy főre jutó direkt adók és a települési vagyon hányadosa, valamint az egyes betegségek által kirajzolódó képpel, ami arra utal, hogy az egyén gazdasági kilátásait demográfiai, társadalomszerkezeti sajátosságok (orvosi kezelés, migráció, nem agrárszektorban foglalkoztatottak aránya stb.) határozzák meg, ráadásul ugyanúgy egybevágnak etnikai-felekezeti különbségekkel, de még a politikai aktivitás (illetve annak hiánya) sajátosságaival is. Mint az Pap József *(22. ábra)* térképével összevetve is leolvasható,[92] a Szilágyi Zsolt által fejlettebbnek jelölt területeken az esetek zömében a '48-as ellenzék vagy a '67-es – a kormánypártból kiszakadó – mérsékelt ellenzék győz; másként megfogalmazva, a kormánypárt a perifériákon dominál, miközben kormányzati pozíciója ellenére képtelen azok periferizálódását megállítani. (Ezeken a területeken ráadásul a modernizáció a magyar nyelv behatolásával párhuzamos folyamatként haladt, s ez – az alfabetizáció növekedésének egy alternatív interpretációjaként – a modernizációt negatív, elutasítandó folyamatként állította be a – nacionalista érzelmű – kisebbségek nézőpontjából.)[93] Miközben ugyanis a lakosságnak csak 6%-a volt választó, s a nemzetiségi területeken a magyarság kis számaránya ellenére az etnikai alapú közigazgatási reformoktól és a választójog kiszélesítésétől egyaránt elzárkózó kormánypárt győz, addig a legfejlettebbnek minősülő területeken élő magyarság (főleg a reformátusok és az alföldiek) elutasítja azt a kormányzatot, mely e jólét kereteit és az országon belüli primátusát biztosítja *(22. ábra)*. Ez a paradoxon több mint ijesztő.

Szilágyi Zsolt térképe *(23. ábra)* alapján a korábbi (kisebb területre kiterjedő) szakirodalmi kutatások által hangsúlyozott nyugat–keleti (és észak–déli) lejtő dominanciájával szemben (ami igaz a Monarchia[94] vagy Csonka-Magyarország szintjén) azt látjuk, hogy a regionális differenciák más képet mutatnak: az 1910-es perifériák az utódállamok magterületeivel esnek egybe. Az 1910-ben fejlettnek minősíthető terüle-

89 Nagy 2003, 360–361.
90 Győri–Mikle 2017, 144–164; Győri 2006, 231–250; Győri 2007, 7–22; Beluszky 2000, 299–326.
91 Szilágyi 2018b, 13–53.
92 Gerő 1988, 76–77. Pap 2014, térképmelléklet. Pap 2016, 337–366.
93 Ezek után világos, hogy rá kellene nézni a korábban elemzett földkérdés (lásd: napszámosok) mellett a korszak másik neuralgikus pontjának tekintett választójogi reform problematikájára is.
94 Demeter–Radics–Pénzes 2018.

22. ábra
Választókerületek pártpreferenciái
(Pap 2014, 2016)

tek határa (különösen a mai határon túli területekkel való összevetésben)[95] nagyjából a vásárvárosokat összekötő körvasút vonalán végződik. Meglepő (főleg Győri Róbertnek az 1970-es helyzetre vonatkozó adatai fényében), de az Alföld korántsem volt annyira (és egységesen) *fejletlen,* mint amennyire Veres Péter vagy Erdei Ferenc vagy Illyés Gyula soraiból következne.[96] A lyukak ugyan (Tiszazug, Tisza-tó, Zala, Szabolcs-Szatmár) megvoltak már akkor is (és ma is),[97] *tehát e jelenleg is periferikus térségek helyzete legalább 100 éves múltra tekint vissza – ami különösen ijesztő az azóta végbe (nem) ment kormányzati fejlesztési törekvések elhibázottságát illetően* –, de Csongrád, Békés és a Duna–Tisza köze mezővárosi jellegük ellenére sem voltak rossz helyzetben (bár kétségkívül illik az utóbbira a tanyarendszer miatt az ambivalens szó), különösen, ha a fejlődés későbbi tendenciáit vagy a határon túli agrárrégiók akkori helyzetét nézzük.

E vizsgálat további – eltérő módszereket és eltérő indikátorokat felsorakoztató – kutatásokat indukált. Itt nem célunk ezek módszertani szempontú elemzése,[98] sokkal

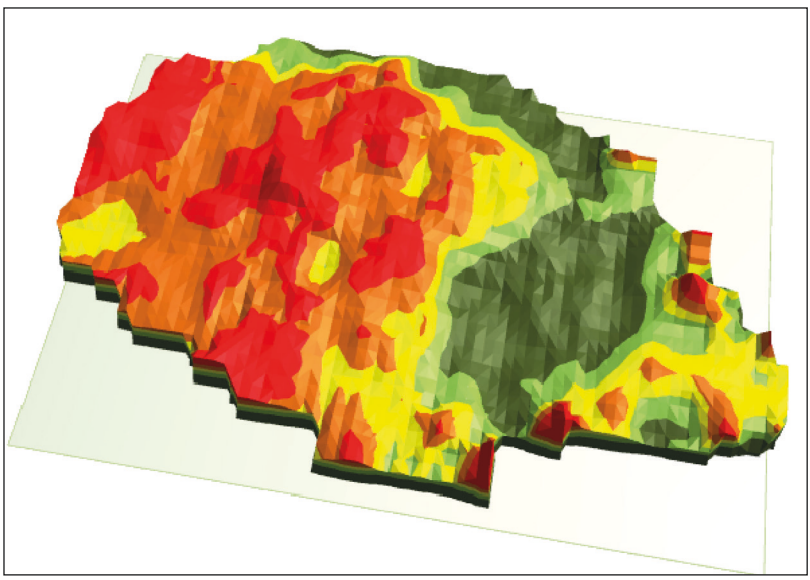
95 Győri Róbert és Mikle György tanulmányában a területi különbségek a Szilágyi Zsolt-féle centrumon belül már jóval markánsabbak, hiszen az 1910-es helyzetet a mai országterületen belül vizsgálták.

96 E két világháborúk közötti szerzők idézése nem véletlen: a szintén Szilágyi Zsolt által (immár a csonka országterületre) készített HDI-index alakulását 1910 és 1930 között bemutató kartogramok szerint e területek nem javítottak a helyzetükön. Szilágyi 2018a.

97 Pénzes 2014.

98 Ezt megtettük a „Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon" című kötetünkben (2018).

23. ábra
Magyarország fejlettségének regionális differenciái 1910-ben, 5 mutató alapján (Szilágyi 2018a,b)

inkább a következtetések levonása. Az egyik ilyen vizsgálat (Pénzes János: *24. ábra*) a független változók azonosításán alapult, amelynek előfeltétele az adatsorok normáleloszlása, mely önmagában is redukálta a szóba jövő indikátorok számát. Az így megrostált változóhalmaz alapján előállított területi fejlettségi index a *24. ábrá*n látható.

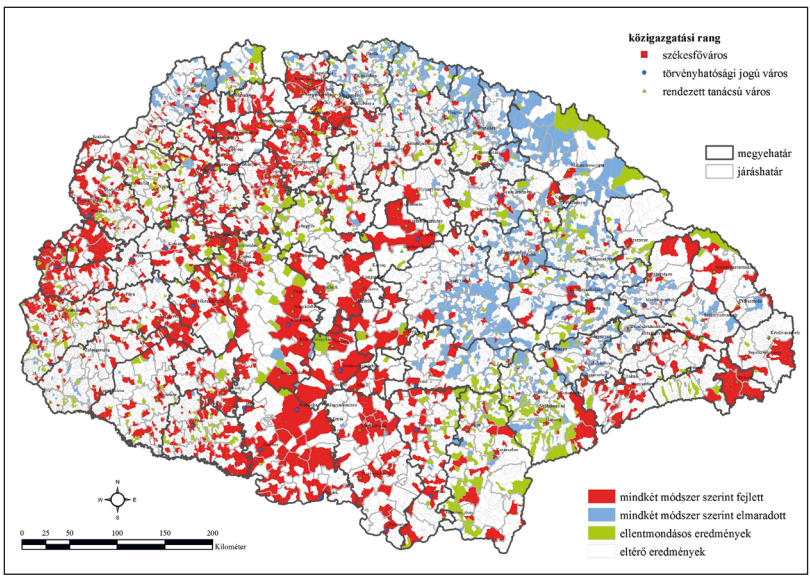
E módszer alkalmazásának oka abban keresendő, hogy célunk a ma is alkalmazott indikátorokhoz hasonló, azokkal párhuzamosítható változók felhasználása volt, azzal a szándékkal, hogy *a jövőben a történeti Magyarország egész területén több időhorizontra kiszámolhassuk a fejlettségi viszonyokat, így válaszolva a felvetésre, hogy csökkent-e az 1910-es perifériák lemaradása a centrumhoz képest 2010-ig* (gazdasági értelemben legitimálható-e Trianon). A többváltozós statisztika alkalmazásának speciális peremfeltételei miatt számos egyébként érdekes-értékes mutató eleve kiesett, továbbá a modern korból kölcsönzött módszertan miatt olyan változókat is be kellett vonni a vizsgálatba a területi fejlettségi index kiszámításához, melyek csak járásszinten voltak elérhetők, vagy kevés településre voltak jellemzők, tehát járásszintű aggregációt igényeltek. A túlzott mozaikosság elkerülése (12 548 település) szintén indokolta a járásszintű (454 járás) vizsgálatot.

Abból a célból, hogy a nem normál eloszlású változók ne essenek ki a vizsgálatból, másik módszerünk az egyváltozós térképlapokból indult ki.[99] Mivel a célunk eleve a perifériák és centrumok azonosítása volt, a túlzottan mozaikos képet mutató változókat

99 A Historical Geographical Atlas of Hungary... 2017.

24. ábra

A Győri-féle módszer (2006) és a Pénzes-féle területi fejlettségi index (2014) alapján számított fejlettségi tizedek összehasonlítása (felső és alsó 3 decilisbe tartozás alapján) 1910-ben (Pénzes 2018)

negligáltuk (erre az előző módszer nem volt képes). A térképeken lévő értékeket –1 – 0 – +1 között újraosztályoztuk, ezzel standardizálva az adatokat (így szabadulva meg az egyes változók esetében jelentkező, eltérő léptékből származó problémáktól, amelyek a későbbi fedetés, aggregálás, összeszorzás esetében jelentkezhetnek), majd pedig generalizáltuk a képet, azaz csökkentettük a településszintű felbontás okozta mozaikosságot. Míg az előző módszer az egymással nagy korrelációt mutató indikátorokat automatikusan kiszűrte, csak a független változókat megtartva, esetünkben ez nem volt cél: amennyiben a két változó a társadalmi-gazdasági élet teljesen eltérő aspektusára világított rá, akkor maradt a vizsgálati halmazban. (Akkor is, ha utólag gyanítható, hogy ok-okozati összefüggést kell feltételezni a háttérben a két mutató hasonló területi mintázatánál.) A fejlettség méréséhez végül 27 demográfiai, egészségügyi, műveltségi, gazdasági jellegű mutatót választottunk a fentiek figyelembevételével. Mindemellett dinamikus változókat is elkülönítettünk, hiszen a cél nemcsak a fejlettség, de a fejlődési dinamika bemutatása is volt, e kettő pedig nem szükségszerűen esik egybe.[100]

100 A tényleges dinamikus – például 1880–1910 közötti – változást mutató indikátorok mellett egyes, jellegükben dinamikus folyamatokra utaló, 1901–1908 közötti demográfiai mutatót is bevontunk a vizsgálati körbe, mint amilyen a migrációs ráta vagy a törvénytelen születések aránya. Ez utóbbinál egyedi interpretációt alkalmaztunk.

4. táblázat

A fejlettségi vizsgálatokhoz kiválasztott indikátorok

Demográfia	Egészség	Műveltség	Életminőség	Agrárium	Terhek és jövedelmek	Ipar és tercier	Dinamikus indikátorok
Halálozási ráta (1901–1908 átlaga)	csecsemőhalandóság az élveszületésekhez mérve	**írni-olvasni tudók aránya % (1910)**	**rossz minőségű házak %-os aránya (1910)**	**feladott növényi áru tömege 1000 keresőre**	**egy főre jutó direkt állami adóteher (1908)**	**tercier keresők aránya az összesből (1910)**	*írni-olvasni tudók arányának %-os változása*
Migrációs ráta (1901–1908 átlaga)	**vörhenyben, kanyaróban, himlőben elhunytak aránya az összes elhunytból**	törvénytelen születések aránya	**kereső/eltartott arány (1910)**	**egy mezőgazdasági keresőre jutó tiszta földjövedelem (1910)**	egy főre jutó településvagyon (1908)	**ipari keresők aránya az összesből (1910)**	*napszámra kényszerülő kisbirtokosok %-os arányának változása*
60 év feletti lakosság és 6 év alatti lakosság aránya	tbc-ben elhunytak aránya az összes elhunytból (1901–1908 átlaga)	alfabetizáció javulása 1880–1910 között	egy gazdaságra jutó fogatok és 1000 főre jutó lovak (1896)	egy mezőgazdasági keresőre jutó tiszta földjövedelem változása (1865–1910)	állami adóteher a tiszta földjövedelemhez mérve	háziipari keresők aránya (1910)	*1 mezőgazdasági keresőre jutó tiszta földjövedelem változása (1865–1910)*
			vasútállomástól való távolság (1890) és állomássűrűség	**napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya (1910)**		kisipari keresők aránya (1910)	*a vasútállomástól való távolság javulása (1890–1910)*

A szűkítés után is bent maradt változók félkövérrel, a dinamikus mutatók dőlttel.

Ezt követően a 27 kartogram alapján az egyes entitások értékeit aggregálva fedvénytérképet készítettünk. Az összesítés alapján a következő kép rajzolódott ki: kiemelkedő kumulatív fejlettségi értékeket mutatott Budapest környéke és Debrecen központtal a Tiszántúl, valamint Pozsony központtal a Nyugat-Felvidék (ez Bécs vonzása miatt kiterjedt a Nyugat-Felvidékhez képest tradicionálisabb Mosonra is), melyek között hídként a Jászság és a Duna-tengely funkcionált *(26. ábra)*. Nyúlványként kapcsolódott a centrumokhoz a Duna–Tisza köze a Bácska északi részével és a Mezőföld Pécsig, valamint Békés megye szlovákok lakta régiója. Izolált, de viszonylag kedvező helyzetű foltként jelentkezett Miskolc és a Losonc–Rozsnyó vonal. A felvidéki bányavárosok tömbje már csak átlagos fejlettséget mutatott, míg a centrumok körül koncentrikus átmenet jellemezte a képet a fejletlen régiók felé. Erdélyből csak Brassó és Nagyszeben környéke tudott kiemelkedni (dinamikájukat tekintve ezek sem – *25. ábra* –; Magyarországon hasonló volt Eger helyzete), Kolozsvár és Medgyes pozíciója csak Erdélyen belül volt kedvező, de Magyarországgal összevetve már nem. Zala megmaradt a trianoni országterület legelmaradottabb részének Nógráddal és a Szatmári-Tiszaháttal egyetemben. A Nyírség helyzete ennél némileg kedvezőbb (de ugyanúgy elmaradott volt, mint Szilágyi Zsolt térképén). Komoly *törésvonalakat* (hirtelen változást a fejlettségi értékekben) a 27 változó alapján 1910-ben Trencsén, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Ungvár és Losonc környékén, illetve a Székelyföld és Szászföld között egy-egy rövid szakaszon találhatunk. A *fejlettség lejtése Erdély irányában, a Partium területén meredekebb volt, mint észak, a Felvidék felé*. Azt is mondhatjuk, hogy *a későbbi politikai határ itt esett egybe leginkább a fejlettség alapján húzható határokkal, illetve megkockáztatható a kijelentés, hogy Erdély és Magyarország közjogi uniója nem eredményezte a gazdasági különbségek (így a regionális különállás) elhalványulását*.[101] Szintén fontos hangsúlyozni, hogy a térképek alapján *Dél-Erdély viszonylag fejlett, de egyáltalán nem dinamikus terület*.

A kirajzolódó kép ellentmondani látszik a köztudatban a Trianon hatására gazdaságilag életképtelenné váló ország toposzának. A valóság az, hogy a Trianon utáni magyar állam az 1910-ben legfejlettebbnek tekinthető területekre terjedt ki: az ipari nyersanyagok, bányakincsek elvesztése ugyan súlyos érvágás volt a centrum feldolgozóiparának, de a vidék fejlettségét még mindig az agrárszféra határozta meg (vö. az 1920 utáni országhatáron belüli területek 1910-es fejlettségi viszonyait – *23–24. ábra* – és agrárjövedelmeit – *12. ábra*). Tehát az ipari nyersanyagok elvesztése nem fosztotta meg fejlődési alapjától a vidéket.[102] Ez magyarázza, hogy miért lehetett gyors és sikeres a bethleni konszolidáció (a külföldi kölcsönök mellett).[103]

Az tehát egyértelmű, hogy *a dualizmus kori Magyarország sokat dicsért dinamikus fejlődése kiegyenlítetlen volt*. Csakhogy a területi egyenlőtlenségek értelmezésénél prob-

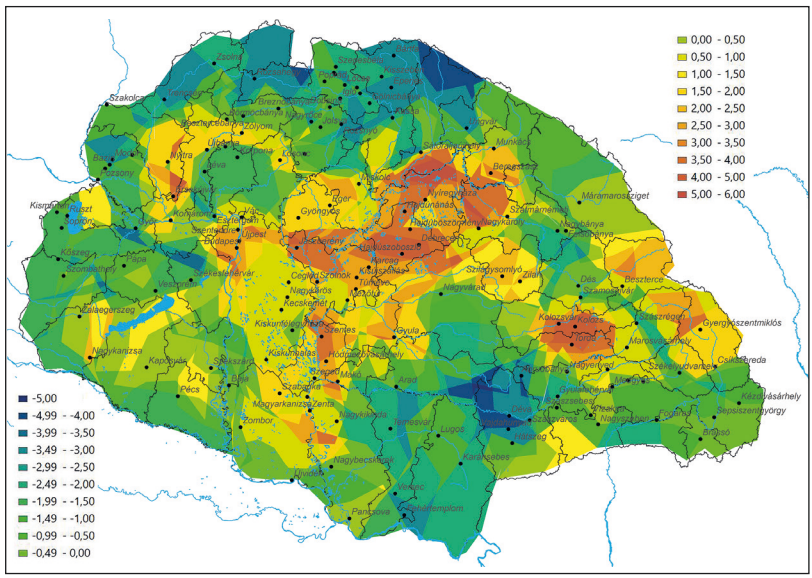
101 Fontos hangsúlyozni, hogy a mi *adataink nem a központi funkciók kisugárzását mérik, hanem a helyi energiákat*.

102 Másképp: az ipari alapanyagok elvesztése vidéken kevésbé éreztette hatását, mint az urbánus centrumokban. A dualizmus korában az ipari centrumok hatóköre a fejlettséget tekintve viszonylag kicsi volt, az ország nem lépett túl a gócszerű iparfejlődés fázisán 1910-ben.

103 Szilágyi 2018a.

25. ábra

A fejlődés dinamikájának regionális mintázata 1880–1910 között[106]

lémát jelent, hogy a Williamson-hipotézis szerint a területi egyenlőtlenségek[104] a kapitalista gazdaságfejlődés beindultával eleinte nőnek, konvergencia csak később, a 3–4. fázisban következik be.[105] Ha tehát Magyarországon nagy differenciákat mérünk, akkor az nem feltétlenül a hibás kormánypolitika számlájára írható, hanem természetes velejárója a gócpontokból kiinduló fejlődésnek (Beluszky Pál fejlődésmodellje ilyen típusú fejlődéssel számol, és ezt saját vizsgálataink is megerősítik). Ha viszont a területi egyenlőtlenségeket nemcsak a gócpontok elhelyezkedése határozza meg, hanem (legalább részben) összefüggést mutatnak más jelenségekkel, így például etnikai-vallási dimenziókkal is, akkor gyanúra ad okot, hogy a probléma tudatos negligálása, háttérbe szorítása húzódik meg a területi mintázat mögött.[106]

Ezt követően megkíséreltük továbbszűkíteni a változók körét, kizárva minden főcsoportból a dinamikus változók mellett további egy-két változót, s az így keletkezett képet összevetni a csaknem 30 változó felhasználásával kapott képpel.[107] Arra voltunk

104 De ez érvényes a társadalmi egyenlőtlenségekre is.

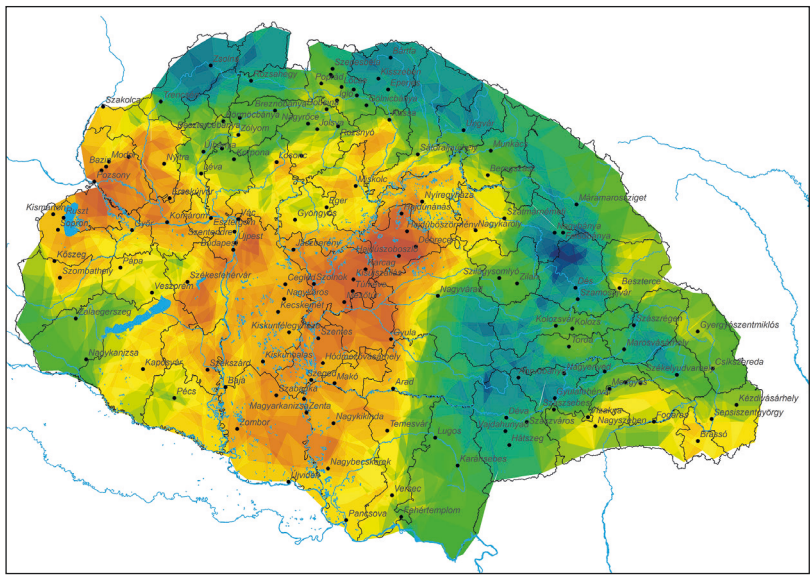
105 Williamson 1965, Nemes-Nagy 1987. Gyuris (2014) szerint viszont a Williamson-hipotézis megállapításai nem általános érvényűek, így a különbségek növekedése sem az, vagyis nem csak a kapitalizmus általános sajátosságaihoz kötődik.

106 A *4. táblázat* adatai és néhány tágan értelmezve dinamikus folyamatokat tükröző demográfiai mutató alapján.

107 Felesleges ugyanis megtartani például mind a nagyipart és a kisipart, különösen, hogy sok helyütt nem szinergikus, hanem antagonista-kompetitív hatás érvényesült a két indikátor között. A háziipar megtartása ugyanígy szükségtelen, hiszen az indikátor csak a fejletlenség hangsúlyozására volt alkal-

26. ábra

A 27 indikátor alapján kirajzolódó aggregált fejlettség regionális mintázata (a melegebb színek magasabb fejlettségi szintet jelölnek)

kíváncsiak, hogy a *modernizáció eltérő interpretációja hogyan befolyásolja a területi fejlettség képét*. A 12 változó felhasználásával kapott kép így sem tér el szignifikánsan a 27 változó alapján kirajzolódó eredményektől *(26. ábra)*. A kép nagy vonalakban hasonlít a Szilágyi Zsolt által mindössze öt változó felhasználásával készített térképre, azaz kevesebb és csak részben egyező változók használata esetében sem tévedünk nagyot. (A térkép ugyancsak hasonlít a Pénzes János által decilis módszer alapján, más indikátorok segítségével előállított kartogramhoz) *(5. táblázat)*. A változók számától és szelekciójától részben független eredmény azt jelenti, hogy a történeti Magyarországon a perifériák jól elkülöníthetők-definiálhatók voltak 1910-ben, s *a perifériahatárok nagyjából stabilak maradtak, ha a változók számát növeltük, azaz akkor is, ha a modernizációt, fejlettséget meghatározó/tükröző tényezőket és folyamatokat tágabban vagy éppen másképp interpretáltuk*.[108]

mas komplementer jellege miatt. Ugyanezen (előre nem látott) átfedés miatt elvetettük a csecsemőhalandóság és a halálozás párosa közül a csecsemőhalandóságot.

108 E jelenség a modern Magyarországon is megvan: a periferikus területek besorolása 1988–2015 között meglehetősen stabil, jól körülírható településállományt (kb. 650 település) jelent, annak ellenére, hogy a kimutatáshoz felhasznált változóhalmaz eltért (Pénzes 2014).

5. táblázat
Összehasonlító táblázat a három módszer változóiról

Szilágyi Zsolt (5)	Pénzes János (6)	Demeter Gábor (12)
írni-olvasni tudók aránya 6 év felett, 1910		írni-olvasni tudók aránya, 1910
orvosi kezelést kapott elhunytak (%), 1910		~~orvosi kezelésben részesült elhunytak*~~
jó minőségű lakóházak (%), 1910		rossz minőségű lakóházak, 1910
vándorlási egyenleg rátája, 1901–1909		*vándorlási egyenleg rátája, 1901–1909***
nem mezőgazdasági keresők (%), 1910	ipari keresők aránya a keresők közül	ipari és tercier keresők aránya
egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri jövedelem	egy lakosra jutó kataszteri jövedelem	egy lakosra jutó kataszteri jövedelem
	egy lakosra jutó állami teher, 1909	egy lakosra jutó állami teher, 1909
	egy lakosra jutó települési bevétel	~~egy lakosra jutó települési bevétel, 1908*~~
	csecsemőhalandóság	*halálozás***/~~csecsemőhalandóság*~~
	kereső/eltartott arány	kereső/eltartott arány
		mezőgazdasági áruszállítás /1000 fő
		*népességnövekedés 1910/1880***
		vasúttól való távolság, m, 1890
		napszámra kényszerülő birtokos %, 1910

* Az eredeti 27 változóban benne van, itt kiszűrve. Az eredeti változók összeállításánál cél volt, hogy a másik két módszernél felhasznált valamennyi változót integráljunk.
** Alternatív módon a halálozás és migráció helyettesítve a népességnövekedéssel.

A tanulmány záró részének célja a hasonló adottságokkal rendelkező területegységek azonosítása, azaz homogén térrészek (a geográfiai szakirodalom szerint: *formális régiók*) kijelölése,[109] melyek sajátosságaik alapján eltérnek környezetüktől, továbbá ezek összeve-

109 Lásd: Győri 2007, lásd még a „történeti táj" fogalmát: Tóth 1980.

tése a korban alkalmazott, illetve az utókor által konstruált régiókkal és az 1920-as országhatárokkal. A belső tagoltságot klaszteranalízis segítségével vizsgáljuk. Míg tehát korábban fejlettségi régiókat határoltunk le, most hasonlóság szempontjából különítjük el az entitásokat egymástól.[110]

A történeti Magyarország régióinak elkülönítése-lehatárolása máig vitatott, hiszen sokféle megközelítés lehetséges. Az bizonyos, hogy az általunk előbbiekben meghatározott *fejlettségi régiók* sem a statisztikai régiókkal, sem a földrajzi régiók nagy részével nincsenek összhangban, a lehatárolás pedig sem a Katus-féle etnikai régiókkal, sem a Nagy Mariann-féle (2003) agrárrégiókkal nem egyezik. A *formális (hasonlósági) régiók*ra történő bontás *(27–28. ábra)* esetében már más a helyzet: eredményeink hasonlítanak a Prinz-féle 1938-as tájbeosztásra, de részben a Nagy Mariann-féle (megyei szintű) agrárklaszterekre is (noha a klaszteranalízisünkben alkalmazott 27 és 12 változó nem csak agrárstatisztikai indikátorokat tartalmazott), ami interpretációs szempontból mindenképpen jelzésértékű,[111] valamint a Bajmóczy–Balizs-féle településméreten alapuló klasszifikáció és Győri Róbert 2007-es vizsgálatának eredményére is. Nem hasonlít viszont azokra a felosztásokra, melyek a városok hierarchiaszintjén és központi funkcióinak kisugárzásán (vonzáskörzet, funkcionális régió) alapulnak (Beluszky modernizációs zónái). Ezt ugyanis a mi indikátoraink nem mérik, a település saját potenciálját (helyi energiáit) viszont igen.

A klaszteranalízis során rendre 5–10–15–20–25–30 területi egységre bontottuk Magyarország területét először 12, majd a 27 változó alapján, s figyeltük, hol állandók a határok, illetve mekkora méretű poligonok szakadnak le a magterületekről a klaszterszám folyamatos növelésével. Azaz azt vizsgáltuk, vajon a mozaikosodás-e a jellemző a központi területek közötti átmeneti sávban, vagy pedig a nagy foltok egyenlő darabokra történő széthullása a domináns jelenség. A 12 változós vizsgálat esetében az első volt gyakoribb, s a kis szilánkok leválása a korábbi klaszterhatárok körül a törésvonalak létét igazolja (szerkezeti határok mentén történő szilánkosodás), s elnyújtott, keskeny alakjuk, kis méretük is erre utal. Ezzel ellentétben a 27 változós vizsgálat esetében – mivel itt eleve eltérő méretű, olykor országnyi kiterjedésű, homogénnek tekintett régiók jöttek létre az 5 klaszteres beállításnál – a makrorégiók darabolódása is legalább ilyen fontos volt. A két vizsgálat tehát két eltérő aspektusra mutat rá.[112]

A 12 változót felölelő vizsgálat esetében például Erdély meglehetősen homogén maradt (csak 20 klaszteres beállításnál bomlott fel), tehát határai nagyjából megegyeztek a

110 A fejlettségi régiók meghatározásánál a kumulatív értékekre alapoztuk a vizsgálatot, ez viszont nem mond arra nézvést semmit, hogy hány és melyik tulajdonság esetében találkozunk negatív és pozitív jelenséggel – a klaszterek kialakításának alapja pedig ez utóbbi a hasonlósági régiók esetében. Mondani sem kell, hogy a két vizsgálat eredménye nem is lesz ekvivalens, bár a hasonlósági régiók között is felállítható a fejlettségi sorrend.

111 Azt jelzi, hogy az agrárium fejlettsége meghatározta a társadalmi-gazdasági viszonyokat is azon körzetekben, amelyek a két térkép alapján megfeleltethetők egymásnak (például Belső-Erdély, Palócvidék).

112 Az igazán stabil régióhatárok azok, melyek mind a klaszter-, mind a változószám módosítása esetén is megmaradtak.

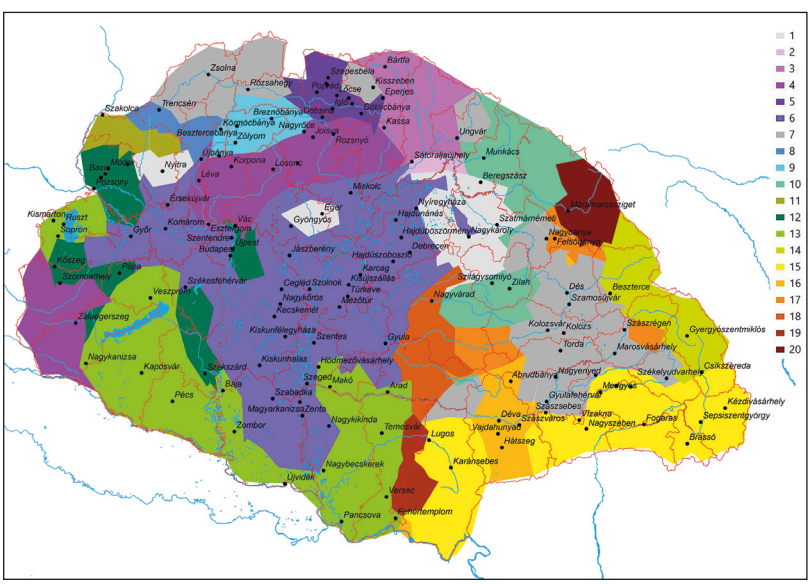
27. ábra

Formális (hasonlósági) régiók Magyarországon 27 indikátor alapján 5 klaszter esetén 1910-ben

28. ábra

Formális (hasonlósági) régiók Magyarországon 27 indikátor alapján 20 klaszter esetén 1910-ben

történeti és statisztikai erdélyi régióéval, míg a 27 változót felölelő vizsgálatnál már az országterület öt térségre bontásánál (ötklaszteres beállítás) három részre szakadt Erdély, ráadásul nagyjából megfelelve a székely–szász–magyar(román) területi felbontásnak. Még érdekesebb, hogy mind a 12, mind a 27 változós vizsgálat szerint jellegében az erdélyi központi folt a felvidéki peremterületekkel mutatott rokonságot (azonos klaszterbe kerültek). Az így kirajzolódó terület megfelel egyben a korábbi fejlettségi vizsgálat során kirajzolódó perifériának, ami arra utal, hogy *a formális régiók egy része tekinthető fejlettségi régiónak* is. Szintén érdekes, hogy a két világháború közötti uralkodó tájbeosztást figyelembe véve a Prinz Gyula-féle „Mátraerdő" jól elkülöníthető a 27 társadalmi-gazdasági mutatón alapuló vizsgálat segítségével, de ha egyesítjük az „Aldunatájat" a Dél-Dunántúllal, vagy a „Nagyrónát" a Közép-Dunántúllal, akkor szintén a társadalmi-gazdasági és természetföldrajzi régiók egybeesésének lehetünk tanúi. De érvényes ez részben a Felső-Tisza-vidékre és a Muravidékre is. Ez utóbbiak szintén önálló foltként[113] jelentkeztek a 12 változón alapuló vizsgálatnál már öt klaszter esetében is, a Mátra-vidék pedig a 27 változót – zömmel demográfiai és életminőséget meghatározó indikátorok túlsúlyával – tömörítő vizsgálatban maradt meglehetősen stabil. Az Erdélyi-medence és Székelyföld szintén hasonló régiók, ahol *a természeti és társadalmi adottságok egybeesnek* a klaszteranalízis szerint. Általános törvényszerűségként tekinteni erre azonban nem lehet (több klaszter ugyanis nem azonos természetföldrajzi régiókkal, például Kisalföld).

Ezt követően – mivel klaszteranalízisünk a hasonlóságok és differenciák azonosításán alapszik (nem pedig a fejlettségi differenciákon) – azonosítandó az egyes klaszterekre jellemző sajátosságokat, kiszámoltuk az indikátoronként jellemző átlagértékeket és összevetettük ezeket egymással, illetve az országos átlaggal. A 27 változó bevonásával létrejött öt klaszter nemcsak sajátosságai, de az egyes indikátorok átlagértékeinek kumulálásán alapuló fejlettségi pontszáma szerint is különbözött. Az 1. klaszter (központi) az országos átlagot meghaladó kumulatív fejlettségi értékkel rendelkezett, a 11 jó mellett csak két kritikusan gyenge (tbc és csecsemőhalandóság) sajátossággal bírt. Az országos átlagot meghaladó fejlettséggel bírt a kicsiny 3. klaszter Nyugat-Felvidéken tíz átlag feletti és hat átlag alatti mutatóval. Ezzel szemben a Felvidék nagy részét és

113 Ez nem feltétlenül jelent önálló klasztert, hiszen egy régió állhat több izolált területből is, ilyen a helyzet például a Muravidék esetében, s hozzá hasonló adottságú területek a Felvidéken is voltak (Nógrád, Szepesség; 5–10 klaszteres felbontás). Ez viszont a Tobler-hipotézis (a fizikailag szomszédos területek hasonló jellegűek/fejlettségűek) részleges cáfolatát is jelenti, hiszen az eredmények alapján hasonló jellegű területek egymástól nagy fizikai távolságra is lehetnek. A Felső-Tisza-vidék már a kezdetekkor megjelenik (öt klaszter esetében a 12 változót felölelő vizsgálatnál, 27 változó esetében pedig 10 klaszteres beállításnál), igaz később válik le róla az Érmellék és Szilágy, illetve Bereg. A Palócföld–Mátraerdő a 12 változós vizsgálatnál egyrészt nem önálló klaszter, csak önálló izolált folt (a dél-dunántúli klaszter részeként), másrészt egy keleti és nyugati – a Gömöri-érchegységet is tartalmazó – részre bomlik már 10 klaszternél. Ezzel szemben a 27 változós vizsgálatnál csak 30 klaszteres felbontás esetén szűnik meg egysége, ráadásul a Muravidékkel és Zalával is egy klasztert képez. Vannak ugyanakkor meglepően stabil, mindkét vizsgálatnál azonos kiterjedésű foltok, mint a Dél-Dunántúl–Temes és a központi alföldi régió, továbbá az erdélyi és felvidéki klaszter magterületei (ezek némileg bizonytalanabbak). Ez arra utal, hogy *kijelölhetők változószámtól és módszertől független, stabil hasonlósági régiók is*.

Erdély központi vidékeit tömörítő 2. klaszter 18 átlag alatti mutató mellett csak két átlagon felüli értékkel rendelkezett (a csecsemőhalandóság és a tbc-ben elhunytak aránya – éppen az, ami a központi régióban negatívumként szerepelt, azaz e *két mutató használható proxyként a kumulatív fejlettségi vizsgálatokban*). Kelet- és Dél-Erdély hasonló, de az országos átlagnál gyengébb kumulatív értékkel rendelkezett, viszont eltérő sajátosságokkal, annak ellenére, hogy hasonló regionális fejlettségi pontszám jellemezte őket. A 13, illetve 14 országos átlag alatti indikátorból 10 volt közös, három esetben pedig átlag feletti érték (Kelet-Erdély esetében) mellé átlag alatti érték társult Dél-Erdélyben. Kelet-Erdélyben hat, Dél-Erdélyben hét átlag feletti mutató volt: különbséget jelentett, hogy Kelet-Erdélyben magas volt a tercier szektorba tartozók aránya, a tbc-ben elhunytak aránya, a természetes szaporulat és a migrációs mutató, Dél-Erdélyben viszont a települési bevételek és az alfabetizáció javulása volt országos átlag feletti. Dél-Erdélyben a napszámosok növekvő száma, a természetes szaporulat, a 60 éven alattiak aránya és a migrációs mutató volt igen kedvezőtlen. Kelet-Erdélyben viszont az egy főre jutó direkt adó értéke és az írni-olvasni tudók aránya volt alacsony a dél-erdélyihez képest. E két térséghez viszonyítva a 2. klaszter a halálozási mutatót, vonóerőt, földjövedelmet és egy főre jutó települési vagyont illetően is kedvezőtlen értékekkel rendelkezett.

A magas szórásokból következő inhomogenitás miatt[114] tehát érdemes elvégezni a vizsgálatot nagyobb klaszterszámot alkalmazva: ebben az esetben a keletkező mikrorégiókon belül kisebb szórást vártunk és nagyobb valószínűséggel azonosítható, egyértelműbb specifikus tulajdonságokat. De ez csak a legkisebb egységeknél (például Dél-Zemplén, 0 szórás 12 indikátor esetében) valósult meg, a megyényi kiterjedésű foltoknál már nem mindig (Nyírség-Szatmárnál például a 27-ből csak öt indikátor szórása volt kicsi, s ezek közül csak három esetben mértünk országos átlagnál jelentősen nagyobb vagy kisebb értéket).[115]

Ami e régiók fejlettségét illeti, a 6. és a 11–12. klaszterek (Nyugat-Felvidék, illetve Pozsony és Budapest foltjai, továbbá az Alföld) kiemelkedő fejlettséggel rendelkeztek. Őket követte az 1., 4. és 13. klaszter, azaz a Nyírség, az Alföldet körbeölelő Dél-Dunántúl–Temes és a fizikailag egymástól távol lévő, de mégis egy csoportba sorolt Palócföld és Muravidék Zalával. Átlag körüli értékekkel bírt még a jelentéktelen kiterjedésű Dél-Zemplén és Trencsén környéke, az összes többi terület pedig mélyen az országos átlag alatti értékeket mutatott. Azaz, ugyancsak jól kirajzolódik az ötklaszteres felbontásnál azonosított központi (1.) és periferikus (2.) régió, csak immár területileg differenciáltabban. Hunyad, Mócvidék, Nagybánya környéke és a Görgényi-havasok világá-

114 Az átlagértékek kombinációja a szórással (ha a mutató esetében kiemelkedő átlagérték párosul alacsony szórással) még könnyebbé teszi a régióspecifikus karakterek azonosítását. De esetünkben az alacsony szórás ritka volt, ami inhomogén régiókra utal, s ahol a szórás kicsi volt, ott sem mindig a kitüntetett (átlag feletti vagy alatti átlagértéket mutató) indikátorokhoz kapcsolódott.

115 Palócföld–Muravidék esetében ez 27 változónál hat és kettő; a Szepesség esetében viszont kilenc és hat, Trencsénnél 10 és nyolc, ez utóbbi kettő tehát homogénebb és így stabilabb is a másik kettőnél. A Nagyalföldön nyolc indikátornál volt viszonylag kicsi a szórás, de csak négy párosult kiugró átlagértékekkel.

nak mikropoligonjai például –10 alatti kumulált pontszámmal bírtak. Ezek a fejlettségi térképen *(26. ábra)* is sötétkék színnel jelentek meg (azaz fejletlen területként).[116]

A fentiek alapján tehát a következő – részben természetföldrajzi egységként is funkcionáló – régiókat (15–20) különítjük el: Nagyalföld–Kisalföld, Dél-Dunántúl–Temesköz, Dél-Erdély, Kelet-Erdély és Máramaros, Északkelet-Magyarország Szilágygyal, Nyugat-Kárpátalja és Szepesség, Bányavárosok, Kelet-Palócföld a Szepes-Gömöri-érchegységgel, és Nyugat-Palócföld (Nógrád–Hont–Bars), Erdélyi-medence, Északnyugat-Felvidék, Muravidék–Zala, Nyugat-Magyarország (Kőszeg–Moson–Pozsony), Szabolcs-Szatmár-Bereg, Érmelléki Partium, Hunyad-Mócföld.

Hogyan viszonyulnak eredményeink a különböző természetföldrajzi és társadalomföldrajzi alapú regionális klasszifikációkhoz? A Prinz-féle, két világháború közötti természetföldrajzi felosztással való hasonlóságot és különbséget már korábban is ecseteltük, s a Teleki Pál-féle 1921-es „tájmegyei" felosztás egyes entitásaival való hasonlóság (bár korántsem minddel) is kézenfekvő. A Dunántúl Győri Róbertnél sem homogén, mi több, felvidéki térrészek nála ugyanúgy azonos klaszterbe kerültek dunántúli területekkel, mint esetünkben (Északi- és Dunántúli-középhegység, Dunántúli-dombság a Mecsekkel). Kirajzolódik az önálló alföldi klaszter, Budapest környéke és a dél-erdélyi klaszter. Győrinél is létezik az észak-felvidéki foltcsoport, de már a kezdetektől (nyolcklaszteres beállításnál) elkülönül az Erdélyi-medencétől és Kárpátaljától, miközben a felvidéki bányavárosok körzete és a Nyugat-Felvidék, a hasonlósági vizsgálat alapján Burgenlandhoz hasonlít. A klaszterszám növelésével (13 klaszterre) stabil marad a határ az Alföld keleti peremén, Dél-Erdélyben és a Dunántúl–Felvidék klaszter esetében, de az Alföldről látványosan leszakad a Délvidék *(28. ábra)*.

Feltűnhet továbbá, hogy például Nagyvárad (a környezetéből kiemelkedő, bár szintén nem túl fejlett Kolozsvárral ellentétben) nálunk nem kiemelkedő fejlettségű, és Temesvárral együtt nincsenek centrumpozícióban. Igaz ugyanakkor, hogy vizsgálatunk a központi funkciókat reprezentáló indikátorok döntő részét nem tartalmazza (bankok, oktatás, egyleti élet). Ennek oka egyrészt az, hogy nem rendelkeztünk minden településre ilyen adattal, tehát az általunk preferált településszintű vizsgálat nem volt lehetséges. Az adatok járásszintű aggregációja esetén lehetséges ezek beemelése, de az interpretációt ez esetben is erősen befolyásolja az indikátorválasztás.[117] Model-

116 A központi régióból kiszakadó 12. klaszter (Moson, Pozsony, Budapest) hasonlóképpen tbc-től sújtott terület volt, mint a magterület, miközben az írni-olvasni tudás javulása minimális volt – igaz ennek az az oka, hogy itt már 1880-ra elérte a 60% feletti értéket az alfabetizáció. Ez volt tehát a fő tényező, mely elkülönítette az alföldi régiótól (mindkét klaszterben 14–15 felett volt az átlagérték feletti mutatók száma). A dél-dunántúli régió esetében hasonló volt az átlag feletti értéket mutató indikátorok száma, de az átlag alattiaké szintén nagy volt: a tbc mellett kedvezőtlen értékekkel bírt a 60 év felettiek aránya, a kereső/eltartott arány, a migrációs ráta, a törvénytelen születések aránya és a csecsemőhalálozás is.

117 Például a postaállomással rendelkező települések járásonkénti aránya és a postaállomások 1000 km^2-re jutó sűrűsége vagy 1000 főre jutó száma által kirajzolt kép egyáltalán nem egyezik, az első esetben az Alföld, a másodikban a Dunántúl a kedvezményezett.

lünk tehát nem funkcionális alapú lehatárolás: a vonzáskörzeteket, a központi funkciókat nem érinti.

S noha a funkcionális régiók alapján történő lehatárolás során azt tapasztaljuk, hogy Trianon működőképes, egymásra utalt régiókat metszett át, egészen más képet kapunk, ha hasonlósági vagy fejlettségi mutatókon alapuló régiólehatárolást választunk. Mindegyik koncepciónak van relevanciája: a hasonlósági régió a szociodemográfiai értelemben egyveretű területeket testesíti meg, a megszűnőben lévő tradicionálist, a fejlettségi régiók pedig rámutatnak a funkcionális régiókat jellemző interdependencia aszimmetrikus voltára, a régión belüli óriási fejlettségi különbségre, amely viszont funkcionális alapú lehatárolást alkalmazva gyakran láthatatlan marad. *A dualizmus kori Magyarország regionális egyenlőtlenségei – mind az egyedi indikátorok, mind tömeges kiértékelésük alapján kirajzolódó kép, mind a hasonlósági régiók (történeti tájak) – azt sugallják, hogy az új országhatárok, mint belső törésvonalak már „készen voltak" Trianon előtt is – és azt is, hogy ezek nem csak nyelvi törésvonalak voltak*.

Hivatkozott irodalom

A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Regional Analysis of Socio-Economic Phenomena (1869–1910): Atlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához. (Főszerk.: Demeter Gábor.) Budapest, 2017. 496. http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps / (letöltés: 2018. 06. 30.)

Adanir, Fikret 1979, *Die makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908.* Wiesbaden.

Balla Antal 1935, *A legújabbkor gazdaságtörténete.* Budapest, Kir. M. Egyetemi Nyomda.

Bajmócy Péter – Balizs Dániel 2014, Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején. *Településföldrajzi tanulmányok,* (3.) 1. 18–35.

Barta János 2015, *Ha Zemplín vármegyét az útas visgálja…* II. kötet. Debrecen.

Berov, Ljuben 1976, *Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i Evropejszkata revolucija na cenite.* Izd. Ak. na Naukite, Szófia.

Beluszky Pál 1982, Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? *Földrajzi Értesítő*, (31.) 2–3. 315–324.

Beluszky Pál 2000, Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán). In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest, 299–326.

Cieger András 2011, *A politikai korrupció a Monarchia Magyarországán*. Budapest.

Czettler Jenő 1936 [1995], Földbirtok-politika. A Kis Akadémia Könyvtára. Bp. 1936. Kisfaludy Ny. Sárospatak. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. Akadémiai Kiadó, Püski, „A Jászságért" Alapítvány, Budapest, 42–53.

Demeter Gábor 2014, *A Balkán és az Oszmán Birodalom. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. I. kötet*. MTA BTK TTI, Budapest.

Demeter Gábor – Pénzes János – Radics Zsolt 2018, Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések.* MTA BTK TTI, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen, 219–254.

Eddie, Scott, M. 1996, *Ami köztudott, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debreceni Disputa. Csokonai Kft., Debrecen.

Faragó Tamás 1984, Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. Budapest, 1–34.

Faragó Tamás 1996, Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 100–123.

Feifalik, Arthur 1918, Új javaslat a boszniai agrárkérdés megoldására. *A Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ Közleményei,* 1918/1–3. 3–24.

Fellner, Friedrich 1916, Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. *Statistische Monatsschrift,* 42. 485–625.

Fónagy Zoltán 2013, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* MTA BTK, Budapest.

Frisnyák Zsuzsa 2003, A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén. *Közlekedési Múzeum Évkönyve,* (13.) 305–320.

Für Lajos 1969, *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914.* Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.

Gerő András 1988, *Az elsöprő kisebbség.* Gondolat, Budapest.

Giddens, Anthony 1986, Critical Notes: Social Science, History and Geography. In: *The Constitution of Society.* Cambridge.

Glósz József 2009, A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. A hiány és a felesleg területi mérlege. *Aetas,* (24.) 4. 16–32.

Glósz József 2010, A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk*. *Vadász Sándor 80 éves.* ELTE, Budapest

Győri Róbert 2006, Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall*, (7.) 24–25. 231–250.

Győri Róbert 2007, Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes,* (20.) 3. 7–22.

Győri Róbert – Mikle György 2017, A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom,* (31.) 3. 144–164.

Gyuris, Ferenc 2014, *The Political Discourse of Spatial Disparities: Geographical Inequalities Between Science and Propaganda.* Springer.

Hanák Péter (főszerk.) 1983, *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ivanov, Martin – Kopsidis, Michael 2015, Was Gerschenkron Right? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. *Südost-Forschungen,* (74.) 1. 44–72

Katus László 2012, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Kronosz Kiadó, Pécs.

Kiss Albert 1965, *Mezőgazdasági termelésünk területi differenciálódásának történeti fejlődése és a tervszerű specializálódás összefüggései*. Gödöllő–Budapest.

Kolossa Tibor – Puskás Julianna 1978, Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonostípusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle,* (20.) 3–4. 444–480.

Kopsidis, Michael 2014, Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum: Südosteuropa 1870–1940 in Licht moderner Entwicklungstheorie. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte,* (55.) 1. 65–92.

Kerék Mihály 1939, *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ Kiadó, Budapest.

Maddison, Angus 2001, *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD, Paris.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme: hiv. adatok szerint a Helytartótanács rendeletéből kimutatva (1866). Egyetemi Nyomda, Buda.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola 1932, *Dohodnosztta na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1929–1930 godina.* Szófia.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola, 1934, *Dohodnosztta na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1930–1931 godina.* Szófia,.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola 1936, *Dohodnosztta na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1931–1932 stopanska godina.* Szófia.

Móricz Miklós 1936, Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle,* 4. 293–309.

Nagy Mariann 2003, *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Gondolat, Budapest.

Nemes Nagy József 1987, *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pap József 2014, *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből.* Budapest–Eger.

Pap József 2016, Vallás és politikum a dualizmus korában. A felekezeti kérdése és a népképviselet az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században.* Eperjes, 337–366.

Pénzes János 2014, *Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek.* Didakt Kft., Debrecen.

Pénzes János 2018, Fejlettségi különbségek és centrum–periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* MTA BTK TTI, Budapest–Debrecen, 85–117.

Pinke Zsolt 2014, Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography,* (45.) 92–105.

Post, John D. 1974, A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. *The Journal of Economic History* (34.) 2. 315–349.

Schulze, Max-Stephan 2000, Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History,* (4.) 3. 311–340.

Szilágyi Zsolt 2017, *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939.* L'Harmattan, Budapest.

Szilágyi Zsolt 2018a, Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* MTA BTK TTI, Budapest–Debrecen, 255–334.

Szilágyi Zsolt 2018b, *A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910).* A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* MTA BTK TTI, Budapest–Debrecen, 47–85.

Timár Lajos 1993, *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Tisza István 1897, *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei.* Budapest.

Tobler, Waldo R. 1970, A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. *Economic Geography*, (46.) 234–240.

Tóth Tibor 1980, A történeti tájak kérdéséhez. In: Tóth Tibor (szerk.): *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából* 27. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete. 229–244.

Varga János 1965, *Typen und Problemen des bauerlichen Grundbesitzes in Ungarn, 1767–1849.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Williamson, Jeffrey, G. 1965, Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change,* (13.) 4. 3–84.

Zagorov, Slavcho, D. – Bilimovich, Andrei, D. – Végh, Jenő 1955, *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1933–45.* Stanford Univ. Press.

Zanden, J. L. van 1991, First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review,* (44.) 215–239.

Szalkai Gábor

Forgalomszámlálások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon

Míg a közúti közlekedés számos vetületével a történelem, a néprajz, a földrajz vagy a közlekedéstudomány is részletesen foglalkozik, addig a közúti forgalomszámlálások hazai kutatása nemcsak a téma jelentőségéhez mérten, de abszolút értelemben is meglehetősen elhanyagolt témának számít. Ez egyaránt igaz a korábbi, az elsődlegesen a történelemtudomány érdeklődési körébe tartozó időszakokra, de a közlekedés és a regionális tudomány által tanulmányozott aktuális folyamatokra is. Míg a korábbi időszakok esetén az adatok eddig ismeretlen volta, illetve azok hatalmas digitalizálásigénye akadályozta a kutatásokat, addig a jelen időszakra vonatkozóan a forgalmi adatok egyedi, a területi adatokkal nehezen szinkronba hozható adatgyűjtési rendszere állít korlátokat a szélesebb körű kutatások elé.

Jól jelzi az első magyarországi forgalomszámlálásokkal kapcsolatos bizonytalanságokat, hogy még a számlálás időpontjára vonatkozóan is mind a hivatalos forgalomszámlálási kötetek sora,[1] mind a témát érintő számos publikáció[2] is téves információt közöl. A számlálás időpontját egyedül Tóth László nyolcvanas évekbeli, lényegében ismeretlen publikációi[3] ismertetik helyesen, melyet 1869-ben tartottak, s a számlálások hét éven át folytak, majd – jelenlegi ismereteink szerint – 1876 után megszakadtak,[4] s csak 1894-ben folytatódtak újra. A félreértések oka, hogy az eredmények összeállítása, térképezése és kiadása a felvételt követően nem történt meg, a fellelhető dokumentumok több mint 130 éven át ismeretlenül feküdtek a levéltári raktárak mélyén.[5] A kapcsolódó kutatások nemzetközi szinten is ritkaságnak számítanak, hasonló mélységű feldolgozásról csak Franciaországból van tudomásunk. Arbellot[6] a francia úthálózat 18. század végi forgalmát vizsgálta az útvámok nagysága alapján. A vámszedési pontokon az év minden napján pontosan feljegyezték a befolyt összegeket, így e források pontosabb képet adnak a francia forgalomról, mint a hazai források a magyarról. Sajná-

1 A magyarországi állami és törvényhatósági..., 1929; Magyarország közutain az 1935/36..., 1938; Országos közutak keresztmetszeti forgalma 1985, 1988.

2 Gölniczbányai Elischer 1935; Vásárhelyi 1951; Kovács1964; Bíró–Kolozsváry–Koren Cs 1976; Tánczos-Szabó 1977; Antal 1992a; Czére 1997.

3 Tóth 1981; Tóth 1987b.

4 A hazai közmunka..., 1885.

5 Szalkai 2010.

6 Arbellot 1975.

latos ugyanakkor, hogy csak az állam által működtetett észlelési pontok adatai maradtak fent, a bérbe adott vámszedő pontok bevételi adatai elvesztek. A két rendszer közti különbség, mely az adatok minőségére is hatással volt, hogy míg a hazai észlelési pontok sűrítése többletköltséget jelentett az államnak, addig a francia pontok sűrítése többletbevételt generált.

Az első valódi, kifejezetten a forgalom nagyságának megállapítására szolgáló országos felmérést 1844-ben hajtották végre Franciaországban.[7] A számlálást a Nemzeti Híd- és Útfenntartási Iroda végezte, azonban mindössze három augusztusi napon, csak a terhelt fogatokat számlálva, az üreseket nem. A számlálás ebből következően nem volt kellően pontos, így nem használhatták fel a következő évek útfejlesztési munkálataira.

A következő számlálásra 1856-ban és 1857-ben került sor, ekkor már a terheletlen járműveket is figyelembe vették, s a számlálást számos alkalommal elvégezték az év folyamán. Arbellot megállapította, hogy a forgalom egyrészt Párizstól távolodva csökkent, másrészt összevetve az eredményeket a 18. századi számlálásával, arra a következtetésre jutott, hogy a vasúthálózat által időközben feltárt területeken a közúti forgalom visszaesett.

A hazai, 19. századi forgalomszámlálások levéltári források alapján voltak kutathatóak, mely egy geográfusnak izgalmas kihívást jelentett. Az első periódus forgalomfelvételének számlálással kapcsolatos dokumentumait a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) fellelhető K 173 törzsszámú állaga tartalmazza, míg az 1894-es számlálás eredményeit a Kereskedelemügyi Minisztérium K 227 törzsszámú állaga, valamint az egyetlen publikált adatforrás, „A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve" című, 1895-ben kiadott térkép alapján sikerült feltárni. Az eredmények feldolgozása statisztikai, programozási és térinformatikai módszerekkel történt.

A közlekedésfejlesztés általános, korabeli kérdései

„A közlekedési eszközök minősége, iránya határozza el egyes helyek, sőt vidékek jövendő sorsát: ez a kereskedésnek uj vonalat, uj fokhelyeket teremt: itt emel, ott süllyeszthet is; ezért ezt csak maga az ország által felállított felelős hatóság országos szempontokbul intézheti el helyesen, más nem."[8]

Széchenyi 1848-ban kifejtett gondolatai két szempontból is mérvadóak. Egyrészt olyan alapvetést fogalmaz meg a területi fejlődést illetően, amely a mai napig is megállja a helyét, másrészt igazgatási szempontból is felvázolja azokat a kereteket, melyek egy országos közlekedési hálózat – lokális érdekeket meghaladó – kiépítéséhez szükségesek.

7 Lepetit 1984.

8 Széchenyi 1848, 100–101.

Az úthálózat fejlesztését a 19. század első feléig nem koordinálták központilag. Bár már 1791-től voltak törekvések, sőt műszaki munkálatokat is végeztek az egységes állami úthálózat létrehozására, azok a napóleoni háború miatt leálltak.[9] Nem volt olyan központi szerv, mely fejlesztésükért lett volna felelős, az utakat a vármegyék és magánosok tartották fent, illetve fejlesztették, legtöbbször pusztán egyéni érdekeik szerint. Az úthálózatról való döntés esetleges volt, a fejlesztés iránya sok esetben személycseréken múlott, amely nélkülözte a hosszú távú koncepciókat. Közlekedésfejlesztés azonban csakis központi irányítás alatt, összehangolt munkával lehetséges.[10]

A fejlesztés mikéntjével kapcsolatban Széchenyi megállapította, hogy a kőutak, bár némi élénkítő hatással vannak a kereskedelemre, csak lassú és rendkívül költséges szállítást biztosítanak. Ebből következően a vasutat kívánta a fejlesztések középpontjába állítani, Magyarországot Európa vasútépítésre egyik legalkalmasabb országának tartotta. Olyan gazdaságfejlesztési eszközt látott a vasútban, mely „az ipart a terméknyek olcsó elszállítása által"[11] felélesztí. Utalt a már hangoztatott koordináció fontosságára, vagyis a hálózatot fő vonalaiban egy időpontban kell megállapítani, hogy elkerüljük az ország különböző vidékeinek egymás ellen kibontakozó érdekharcát, ugyanakkor egységesen lehessen fellépni a külföldi mezőgazdasági termények árversenyével szemben.

Széchenyi a többi közlekedési eszköznek – a vasúttal párhuzamos irányokban – csak alárendelt szerepet javasolt. A közutak szerepét a települések egymással, a vasúttal és a vízi utakkal való összeköttetésében állapította meg. Magyarországon ekkor még nem épült ki a kőutak hálózata, de ezt a kiegészítő szerep miatt nem is tartotta szükségesnek. A sík vidékeken a vasutat kell elsőrendű közlekedési eszközzé tenni, a kőutak építése és karbantartása az alföldi térségben, úgymond, a távoli nyersanyag, a kis népsűrűség és az éghajlat miatt nagy nehézségekbe ütközne. Széchenyi kőutak építését csak olyan helyeken támogatta, ahol a kőút olcsó, a vasút drága, vagyis hegyvidéki térségekben, illetve a már említett összekötő, rákötő szerepkörrel. Mivel útépítésre csak nagyon csekély összeg volt fordítható, Széchenyi javasolta, hogy a törvényhatóságok a megyei közmunka felét útépítésre fordítsák. Legfontosabbnak a meglévő utak karbantartását és az országos úthálózat megállapítását tartotta, melyet az országos útpénztárnak is támogatnia kell.

A 19. század elején az ország jelenlegi területén a kiépített (nagyrészt alap nélküli, kavicsolt) úthálózat hossza mindössze 700 km volt (szemben a mai 30 ezer km-es országos közúthálózattal), és ez 1849-re is csak 1770 km-re (az ország teljes területén 4170 km-re) növekedett. Rossz időjárás esetén, nagy területeken, több hónapra is lehetetlenné vált a szállítás, de a kavicsolt úton közlekedő postakocsi is csak 8,5 km-es óránkénti sebességgel volt képes haladni.[12] A hálózat kiépítettségét markáns regionális különbségek jellemezték, 1848-ban a több mint 60 vármegyéből 28 egyáltalán nem rendelkezett még kiépített úthálózattal.[13]

9 Emlékirat..., 1903.
10 Széchenyi 1848.
11 Széchenyi 1848, 17.
12 Hegedűs, 1995.
13 Tóth 1987b.

Az abszolutizmus az útügyek tekintetében pozitív változásokkal járt az önálló önkormányzat nélküli koronatartományként Bécsből irányított Magyarországon. A kiegyezéskor a kiépített (leginkább kavicsolt) állami utak hossza 3900 km, az országos utaké 8800 km volt, összesen 12 700 km, ami átlagosan évi 475 km gyarapodásnak felelt meg.[14] A kővel burkolt, pormentes államutak hossza viszont csak 54 km-t tett ki, míg az államutak csaknem 700 km-es szakaszon egyáltalán nem voltak kiépítve.[15]

A közút és a vasút közti párharc a kiegyezés után

A kiegyezést követő időszak fordulatot hozott a hazai közlekedésfejlesztés történetében. A korábban elhanyagolt vasúthálózat fejlesztése került előtérbe, s vitatottá vált, hogy a technikai lehetőségeit tekintve mindenképp alárendeltebb fogatolt közlekedés milyen szerepet játszhat a gyorsan terjeszkedő vasúthálózat mellett.

A döntésért felelős országgyűlés – Széchenyi korábbi megállapításait felelevenítve – számos vitát folytatott a teendőkről, melyek fő témája a vasútra ráhordó, illetve az azzal párhuzamosan futó utak fenntartásának, finanszírozásának kérdése volt. Az országgyűlési viták során több ellentétes vélemény fogalmazódott meg a vasutak és a közutak szerepével kapcsolatban. Egyes álláspontok szerint a közutak időszaka lejárt, fejlesztésük és fenntartásuk a vasútépítésekhez képest gazdaságilag meg nem térülő befektetésként volt kezelendő. Racionálisabb és szélesebb látókörre vallottak azonban azok az elképzelések, melyek a két szállítási mód eltérő lehetőségeiből következően azok egymást kiegészítő szerepét hangsúlyozták. Mivel a vasút közvetlen hatása önmagában csak a vonalak melletti szűk sávban érvényesülhetett, így a vasút által szállított utasok, javak szétosztásáért felelős úthálózat fejlesztése, fenntartása, a vasúthálózatba nem kötött települések közúti megközelíthetőségének biztosítása elsőrendű érdek volt.

Az útügyi törvény előkészítése során, az 1870-es években több alkalommal is felvetették, hogy a vasutak kiépítése teljességgel felesleges, ha egyidejűleg nem kerül sor az állomások és a települések közti összekötő utak kiépítésére: „Míg a forgalom könnyítése érdekében, az országra súlyosan nehezedő áldozatok árán, vasúthálózatunk hosszát az utolsó 10 év alatt majdnem megháromszoroztuk: közutaink fejlesztése a vasutak építésével lépést nem tartott, úgy annyira, hogy igen sok vidéken a vasút szolgáltatta előnyöket felhasználni nem lehet, mert a vasutakhoz vezető utak állapota vagy épen akadályozza vagy legalább szerfelett nehezíti, és ezzel megdrágítja a szállítást."[16]

Számos korabeli beszámoló is alátámasztja a helyzet tarthatatlanságát, Tisza László például a téli fagyok beállta előtti megbénult forgalomról számolt be: „A ki közelebb e vonalon utazott, láthatta az Alvincznél fölhalmozott nagy szállítmánytömegeket, me-

14 Tóth 1995.
15 Halász 1974.
16 Törvényjavaslat az utakról, 632. szám, 1877, 114.

lyeket nem vihettek tovább azért, mert a csak legközelebbről beállott fagyok előtt a legcsekélyebb terhet hat ökörrel sem lehetett a kiépíttetni ajánlott vonalon az agyakig érő sárban tovább szállítani."[17]

Az utak fenntartása természetesen nemcsak a vasútállomások megközelítése, hanem a települések közötti szekérforgalom miatt is fontos volt. A kis–közepes távolságú mezőgazdasági fuvarozásnak továbbra is alapvető jelentősége volt, az 1880-as években Budapest lakosságát 100, a vidéki városokét 40 km sugarú körzetben látták el szekerezett friss áruval.[18] Ugyanakkor Glósz kutatásai szerint[19] a szállítási távolság a 150–200 km-t is elérhette.

Külön vita tárgyát képezte a már meglévő vasútvonalakkal párhuzamos államutak fenntartásának kérdése. A folyamatosan változó államutak hálózatába – politikai, illetve pénzügyi döntések nyomán – néha bekerültek, majd kikerültek párhuzamos szakaszok (például a bécsi vagy kassa–duklai út egyes szakaszai), de szó volt a teljes párhuzamos hálózat törvényhatósági úttá való visszaminősítéséről is. 1870-es javaslatában[20] a pénzügyi bizottság valamennyi, 88 1/8 mérföldnyi (közel 670 km), a vasúttal párhuzamosan futó államúti hálózat átminősítésére tett javaslatot, mivel az – véleményük szerint – a vasút megléte miatt elvesztette jelentőségét. A miniszter, gr. Mikó Imre, hivatkozva a megyei költségvetés elégtelenségére is, nem fogadta el a javaslatot. A forgalmi feljegyzések szerint ugyanis legfeljebb a vasútvonal átadását követő első években csökkent a forgalom az ilyen párhuzamos közutakon, majd a vasút forgalomnövelő hatásának érvényesülésével az utak visszanyerték korábbi, bár megváltozott irányú forgalmukat.[21]

Ezt a véleményt a kutatások során fellelt levéltári adatok azonban nem támasztják alá. Sem a közúti törvény előkészítéséhez csatolt számlálási eredmények, sem saját számítási eredményeim nem tükröznek egyértelmű összefüggést a közutak és a vasút átlagos napi forgalma (ÁNF) között *(1. táblázat)*. Az utak többségén növekedett, több úton viszont csökkent a közúti forgalom a párhuzamos vasút üzembe helyezése után.

1. táblázat

Egyes államutak átlagos napi forgalma [ÁNF, vonó állat db], amelyekkel párhuzamosan vasutat adtak át

Utak/év	1869	1874
Budapest–Miskolc	936	1215
Székesfehérvár–Veszprém	447	607
Szombathely–Körmend–Csákány	596	739
Szeben–Segesvár	483	695

17 Greguss, 1870; Tisza László felszólalása, 1870. 01. 29.; 68.
18 Emlékirat..., 1903.
19 Glósz 2014.
20 Greguss 1870; Pulszky Ferenc, 108. ülés, 1870. 01. 29.; 52.
21 Emlékirat..., 1903.

Utak/év	1869	1874
Segesvár–Brassó	533	668
Kassa–Eperjes	1119	566
Huszt–Máramarossziget	655	455
Nagyvárad–Kolozsvár	863	671

Forrás: Törvényjavaslat az utakról..., 1877, 116.

Ugyanakkor a párhuzamos utak fontosságát az úttörvény előkészítése során katonai és logisztikai érvekkel támasztották alá, mivel a vasutakat könnyebb volt szállításra alkalmatlanná tenni, illetve rövid szállítási távolság esetén a vasúti rakodás nagy időveszteséggel és költséggel jár.[22]

Összességében megállapítható, hogy a vasút és közút versenyének kérdése heves politikai és pénzügyi viták keresztтüzében állt. A szűkös anyagi erőforrások csak hosszú évtizedek alatt tették lehetővé annak az egyébként természetes állapotnak a megváltoztatását, hogy egyes térségek az év jelentős részében a külvilágtól elzárva, önellátásra voltak „kényszerítve".

Az első közúti forgalomszámlálások Magyarországon: 1869–1876

A forgalomszámlálások szükségességét Hieronymi Károly, a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium (KKM) vezető tisztviselője, Máramaros vármegye korábbi főmérnöke, későbbi közlekedési (kereskedelemügyi) miniszter vetette fel az 1860-as évek végén.

Hieronymi hivatkozva korábbi, már az 1840-es években elvégzett franciaországi számlálásokra, olyan útépítés-finanszírozási rendszer bevezetését javasolta, amelyben a fenntartó az útépítésre szánt összeget a pálya romlásának arányában, vagyis – többek között – a forgalmi terhelés függvényében osztja szét. Ezen kívül számos egyéb, az utak állapotát szintén befolyásoló tényezőt megnevezett, így a fenntartás rendszerét, a fedanyag minőségét és mennyiségét, a terheltség mértékét, valamint az éghajlati viszonyokat, és vizsgálni kívánta az útkopással fennálló összefüggéseket.

Szükségesnek tartotta, hogy ne pusztán a forgalom nagyságát, hanem évszakonkénti bontásban a szállított személyek számát, az áruk tömegét és összetételét is felmérjék. Az ilyen részletességű észlelés azonban nemcsak pénzügyi, de technikai és jogi szempontból is kivitelezhetetlen lett volna, így végül egyszerűsített, de megbízhatóbb eredményeket szolgáltató észlelés mellett foglalt állást.[23]

A felvétel egysége az igavonó állatok száma lett, mivel ez a legtöbb esetben arányos a szállított teher nagyságával. Emellett azonban rögzítették a szekerek számát is. Hie-

22 Törvényjavaslat az utakról... 1877.

23 Hieronymi 1869.

ronymi illetékességi területén, Técső környékén végeztette el az első hazai forgalomszámlálást 1866–1867-ben. A kísérleti számlálást követően két évvel, 1869-től 1876-ig sor került az első, az állami utakra kiterjedő országos forgalomszámlálásra.

A számlálások technikai részletei

Az első, 1869 és 1876 közt végrehajtott forgalomfelvétel csak az állami utakra terjedt ki, amelynek végrehajtásával az útkaparók, az eredmények összesítésével pedig az útmesterek voltak megbízva.

A számlálás alapegységénél 1869-ben érzékelhető bizonytalanságot, tudniillik hogy az igavonó állatok vagy a fogatok számát kell-e rögzíteni, 1870-ben egyértelművé tették, megadva, hogy az igavonó állatok számát az általuk vont fogat terhelt vagy terheletlen volta szerint kell feljegyezni. Ugyanakkor a számlálási lap kitöltési útmutatójából következően automatikusan rögzítették a fogatok számát is. Az eredményeket térképen (illetve összegzett kimutatásokban) kellett a minisztériumba felterjeszteni, maguk a számlálási ívek a mérnöki hivatalok kezelésében maradtak.

Az észlelés időtartama változó volt, az 1869. évi négy hónapos számlálás után 1870 júniusától folyt tovább a felvétel 1872 decemberéig, feltehetőleg négy hónap megszakítással. Az 1873-tól 1876-ig terjedő időszakból csak az 1874 második félévében folyt észlelés körülményeiről vannak pontos adataink, amikor évi 23–26 napot és hét éjszakát számoltak.[24] Alapvetően heti egy napot számláltak, mely alól csak 1872 volt a kivétel, amikor heti kettőre növelték a számlált napok számát.

Az éjszakai számlálás szükségessége az 1870–1871-es felmérés során merült fel, mivel számos útszakaszon jelentékeny éjszakai forgalom is zajlott. Így például Rimaszombat jelentése szerint szükséges az éjszakai számlálás „minthogy e vidéken a fuvarosok a megindulás napja előtt szoktak felrakatni, s a nap feljöttével már az államútra túl eső s ebből kiágazó mellék utakon mozognak".[25]

Az 1874-es – az 1870–1871-esnél is részletesebb – számlálási eredmények igazolják az éjszakai forgalom becslésének helyességét, országos átlagban az igavonó állatok 28%-a éjszaka közlekedett, hogy hajnalra a szekerek a piacra érjenek.[26]

Az 1872-es utasítás felhívja a figyelmet arra, hogy különösen számoljanak a „legkiválóbb figyelemmel" ott, ahol „vaspályák" építése és újabbi megnyitása miatt megváltozott a forgalom, és „úgyszólván egészen más irányt nyert".[27]

Összességében a levéltári adatok és a másodlagos irodalom tükrében a következő részletességgel ismertek az első számlálási periódus eredményei *(2. táblázat)*.

24 MNL OL K 173 1869–1143–6509; MNL OL K 173 1886–11–6935.
25 MNL OL K 173 1871–64–13450.
26 MNL OL K 173 1886–11–6935.
27 MNL OL K 173 1872–1145–8628.

2. táblázat
A forgalomszámlálási adatok ismertsége

Adat/terület	Magyarország	Horvát- és Szlavónország
Megfigyelési egységenként	1870/71, 1874. őszi félév	–
Utankénti bontásban	1869, 1872/73	1869, 1872/73

Forrás: Jelentés a KKM 1871-ik..., 1871, Jelentés a KKM 1872..., 1871; Jelentés a KKM 1884. évi..., 1883; MNL OL K 173 1886–11–6935, MNL OL K 173 1871–64–11–10242.

Az 1870–1871. és 1874. évi számlálások részletes eredményei

A Magyar Királyság területén az 1870–1871-es számlálás során 36, míg 1874-ben 42 út, szerepelt az állami utak között. Az államutak hossza 1870–1871-ben 5447 km, 1874-ben 6030 km volt, az érvényességi szakaszok átlagos hossza pedig 12-ről 7,2 km-re csökkent a vizsgálati időpontok között. Horvát- és Szlavónországra vonatkozó részletes eredmények nem kerültek elő a levéltári kutatások során.

Érdekes egybeesés, hogy a 12 km-es távolság nagyjából egy stációnyi távolságnak, vagyis annak a távnak felel meg, amelyet terhelt szekérrel két etetés és itatás között meg lehetett tenni.[28]

1870–1871-ben az országos napi forgalom (érvényességi szakaszok hosszával súlyozott) átlagos értéke 684, 1874-ben pedig 720 igavonó állat volt. A regionális bontásban csoportosított forgalmi adatokat táblázatosan (*3. táblázat),* míg az államutak szakaszonkénti forgalmát térképezve *(1. térkép, 2. térkép)* mutatom be.

3. táblázat
Az államutak forgalma országrészenként (igavonó állat/nap)

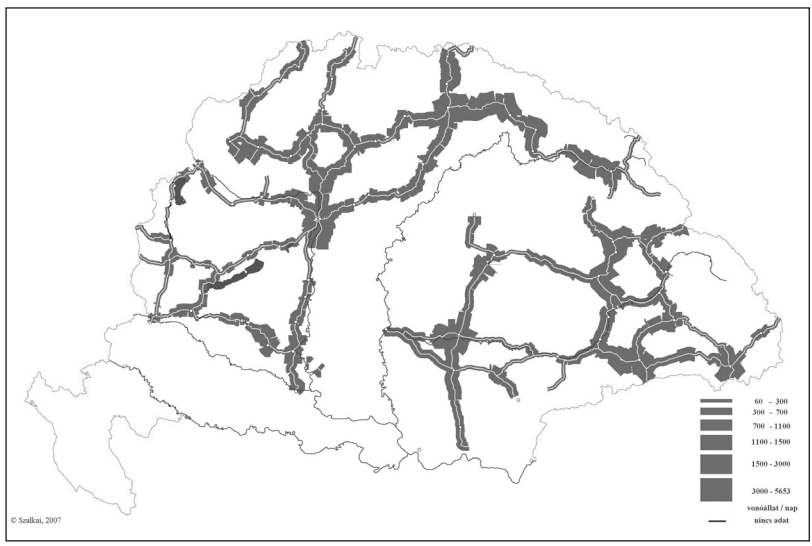
Országrész/év	1870–1871	1874
Dunántúl	463	587
Északkelet-Magyarország	1009	885
Északnyugat-Magyarország	523	495
Kelet-Magyarország	671	751
Orsz. átl.	684	720

Forrás: MNL OL K 173 1886–11–6935, MNL OL K 173 1871–64–11–10242.

28 Balogh 1966b.

1. térkép

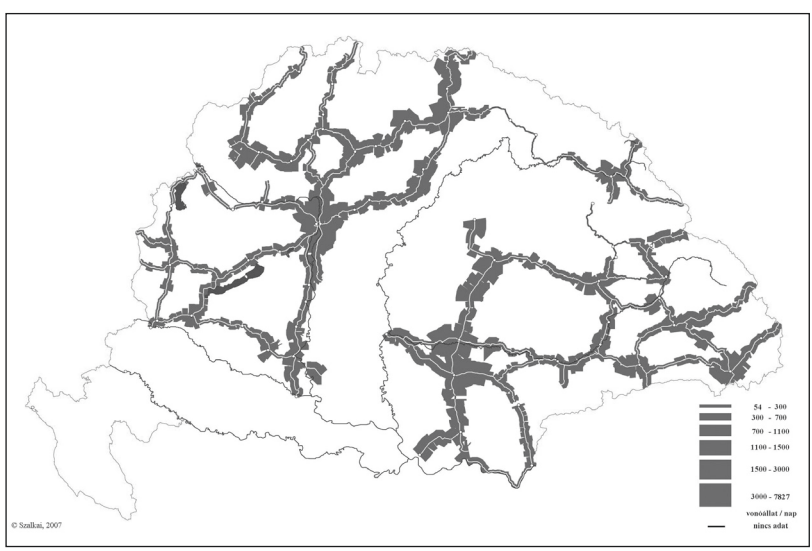
A Magyar Királyság államútjainak forgalma, 1870–1871

Forrás: MNL OL K 173 1871–64–11–10242.

2. térkép

A Magyar Királyság államútjainak forgalma, 1874

Forrás: MNL OL K 173 1886–11–6935.

Mind a táblázatos összesítés, mind a térképek alapján szembetűnő a nyugati országrész alacsonyabb és a keleti országrész magasabb forgalmi terhelése.

A forgalmi térképek alapján megfigyelhető – és ez egyben hitelesíti a számlálás pontosságát is –, hogy a forgalmi maximumok a településhálózathoz kötődnek, a legnagyobb forgalmat a városok környékén észlelték. 1870–1871-ben a legnagyobb (5000 igavonó állat/nap feletti) forgalmú útszakaszok Kassa és Pest-Buda térségében találhatók, de szintén kiemelkedő volt több kelet-magyarországi város (Arad, Nagyvárad, Nagyszeben, Brassó) forgalma is.

Az erdélyi és az északkelet-magyarországi utak egy részén tapasztalható nagy forgalommal szemben a Dunántúlra és Északnyugat-Magyarországra a kisebb forgalom volt jellemző. A Dunántúlon – a Buda környéki forgalmi gócot leszámítva – csak Mohács és Pécs térségében volt hosszabb szakaszon is jelentősebb a forgalom, míg az északnyugati országrészben a városok körüli utakon kívül a vasúti településekhez vezető „szárnyvonalak" (Tornócz–Nyitra, Galánta–Szered) forgalma volt a térségi átlag felett.

1874-ben magasabb, hat-hét ezres maximumértékek mellett Pest-Buda és Brassó környékének forgalma volt a legnagyobb, de a Nagyzerind és Nagyvárad közti útszakasz, valamint az Arad, Temesvár, Kassa és Pécs környéki utakon is nagy forgalom zajlott. Az ország nyugati felének forgalma ez évben is alacsonyabb volt.

Az adatok a két év viszonylatában a forgalom viszonylagos stabilitását tükrözik, ez fokozottan igaz a nyugati országrészre, ahol a forgalom általános növekedését nem kísérte annak területi átrendeződése.

A Dunától keletre eső országrész forgalmát ezzel szemben több útvonalon is jelentősebb változások jellemezték. Így 1874-re nagymértékben csökkent a Vác–Szécsény szakasz forgalma, miközben a Szécsény–Losonc szakaszé növekedett. Szintén erőteljesen csökkent a Miskolc–Kassa, Királyháza–Taracköz, Nagyszeben–Segesvár és a Kolozsvár–Torda közötti forgalom is, míg jelentősen növekedett a Nagyzerind–Nagyvárad, a Temesvár–Versec és a Szeged–Lugos szakasz terhelése.

Az egyes hivatalok jelentéseiből számos lokális információ nyerhető. Így például a sóbányászat súlypontjának áthelyeződésére utal a máramarosszigeti hivatal jelentése, melyben közli, hogy az erdélyi sóbányák korlátoltabb használatával a Máramaros vármegyében kitermelt sómennyiség tetemesen nőtt, így Máramarossziget, Rónaszék, Szlatina és Bustyaháza, valamint Sugatag, Máramarossziget és Bustyaháza között napról napra nagyobb a sószállító forgalom.[29]

Különösen érdekes a hivatal buda–eszéki útra vonatkozó megjegyzése, ahol az érdi és ercsi szakasz 1870–1871. évi forgalma az 1869-es, két hónapos számlálásához képest növekedett. Csökkent viszont az adonyi és dunapentelei szakaszok (feljegyzett) forgalma, mivel „a visszamenő sok hajós lovak – melyek gyakran a kocsihoz kötve részint az után szabadon futnak – felvéve nem lettek; még az előbbi 1869 évben ezen lovak is feljegyezve voltak".[30]

29 MNL OL K 173 1871–64–11–18548.
30 MNL OL K 173 1871–64–11–12252.

A levéltári források mellett esettanulmány-jelleggel világít rá a korabeli szokásokra, hétköznapokra Kós Károly hétfalusi szekeresekről írott cikke.[31] A Brassó környéki szekerezés kiemelkedő jelentőségű volt az országban, az észlelési eredmények szerint az országhatárt elérő államutak közül mindkét évben a Brassótól a Tömösi-hágóig vezető útszakasz forgalma volt a legnagyobb, míg 1874-ben Pest-Buda után Brassó volt az ország harmadik legforgalmasabb települése is. A Brassóig már elkészült vasút csak 1878-ban érte el Predealt, a szekerezés 1848 és 1878 között virágkorát élte a térségben.

A Tömösi-hágóhoz 1830 körül épített út terelte el a forgalmat a korábbi fő tengelyként funkcionáló Törcsvári-hágó felől, jelentősen befolyásolva ezzel a Kárpátokon túli területek városainak fejlődését is. Szintén Brassó forgalmát erősítette a Vöröstorony-szoros felől is erre terelődő forgalom, mivel a szoros 1715-ben kiépített útja egyre rosszabb állapotba került. Brassó így Erdély legfontosabb kereskedővárosává vált.

A szállított áruk összetétele a térségek gazdasági, mezőgazdasági lehetőségeit, de kereskedelmi és jogi viszonyait is visszatükrözte. Kifelé főleg vasárut, ruházati cikkeket, borvizet és a legkülönbözőbb kézműves termékeket (bútort, ércüstöt, ládát, fazekat, hordót) fuvaroztak, míg befelé különleges fűszerek, gyapot, kávé, bor, dunai hal, köles, kukorica és sertés érkezett az országba. Jelentős volt a sócsempészet is, melyet Orbán Balázs is megemlít egyik parlamenti felszólalásában.[32] Személyfuvarozás is zajlott a határon át, főleg cselédeket és utazókat vittek Bukarestbe.

Kós adatai szerint a muntén nagyvásárok idején 200–300 szekeres lépte át naponta az országhatárt, míg az 1874-es észlelési eredmények szerint az átlagos napi forgalom 181 szekér volt. A szekeresek nem egyedül, hanem hármas-négyes konvojokba szerveződve jártak át Romániába.

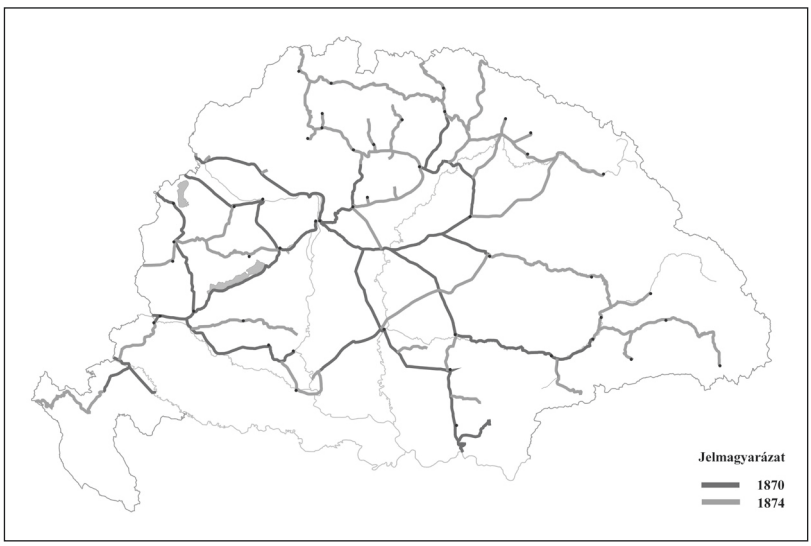
A Brassó környéki nagy távolságú szekerezés az 1880-as években szűnt meg végleg, a vasút, a szigorított vám- és határintézkedések és a román ipar gyorsuló fejlődésének együttes hatásaként.[33]

Kós közöl adatokat a belföldi forgalomra vonatkozóan is. Így leírja, hogy Pürkerecből és Tatrangból napi 50–60 szekér járt be Brassóba, fát és meszet szállítva. A hosszabb, 16–20 m-es szálfákat még a vasút kiépülése, sőt a háborút követően is szekéren szállították, mivel értéküket pontosan hosszuk képviselte, a vasúti kocsikra pedig csak vágva fértek volna fel. 1867-től a vasút építése is hatott a szekérforgalomra, a keresztaljakat (talpfákat) ilyen módon juttatták el a helyszínre. A többnyire diákok által igénybe vett belföldi személyforgalom főleg Nagyenyedre és Kolozsvárra irányult, de ez a vasút kiépítésével az 1870-es évek közepére már visszaszorult.

A vasútépítés a szekérforgalmi adatoknak nemcsak lokális, hanem nagytérségi szinten is magyarázó változója. 1870 és 1874 között jelentős mértékben bővült az ország vasúthálózata *(3. térkép)*.

31 Kós 1947.
32 Nagy 1872; Orbán Balázs, 404. ülés, 1871. december 14.; 196.
33 Kós 1947.

3. térkép
A Szent Korona országainak vasúthálózata, 1870–1874

Forrás: Gyalay, 1989.

Az úthálózat számos esetben ráhordó jellegű volt, szoros kapcsolatban állt a vasúttal. Elsődleges volt a vasút szerepe az Alföldön, ahol ebben az időben még egyáltalán nem voltak kiépített utak, az államutak csak az Alföld peremén kezdődtek (Debrecen, Szeged) és tartottak Erdély belső vidékei felé. Az ország északnyugati részét szintén csak vasútvonalak kötötték rá az országos hálózatra, a Tornócztól és Galántáról induló államutak ezekre csatlakoztak rá. A Komárom–Érsekújvár és a Duna–Bezdán–Zombor útvonalak pedig speciális esetként a Dunát kötötték össze valamely közeli vasútvonallal.

Az 1894. évi forgalomszámlálás

A már az 1870-es években is felvetett elképzelést, mely szerint az utak forgalmi terhelés szerinti besorolásához nem elegendő csupán az államúti hálózaton számolni, csak az 1890-es években valósították meg. Az eredeti tervek szerint a minisztérium ekkor is csak az állami úthálózat forgalmának mérését tervezte, de végül felülbírálták korábbi álláspontjukat. Így 1893-ban elrendelték az első olyan országos forgalomszámlálást, melynek során nemcsak az államutak, de a törvényhatósági utak forgalmát is számlálták. Ezáltal lehetővé vált az utak forgalomnagyság alapján történő kategorizálása.

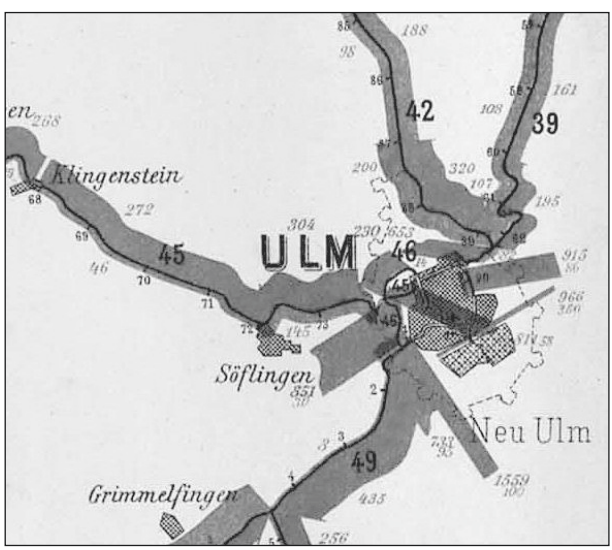
A forgalmi fontosságon túl az 1895. évi költségvetés tervezete számos egyéb okot is megfogalmazott az állami úthálózat megváltoztatásának indokaként.[34] Így a földművelés, az ipar, a kereskedelem, a közlekedési szektor, a hadászati-honvédelmi viszonyok és a nemzetközi forgalom megváltozása miatt is szükségesnek találták az utak újbóli besorolását. Ugyanakkor területi szempontokat is figyelembe kívántak venni, az ország nyugati felének az erdélyi úthálózattal való összekötését és annak a hat vármegyének (Bács-Bodrog, Békés, Győr, JNKSZ, Szabolcs, Turócz) a feltárását tartották fontosnak, ahol korábban még nem voltak állami utak.

A számlálás előkészítése, elrendelése, paraméterei

Glevicky Sándor kir. mérnök, az 1893 áprilisában, Lukács Béla kereskedelmi miniszter által összehívott ülésen vetette fel a magyarországi forgalomszámlálások folytatásának szükségességét. Ismertette az 1888. évi württembergi számlálás módszerét, és bemutatta a számlálásról készült térképet. A forgalmi térkép megtalálható a MNL OL állományában,[35] példaképpen kisebb, Ulm környéki részletét mutatom be *(4. térkép)*.

4. térkép

Részlet Württemberg 1888-as forgalomterhelési térképéből

Forrás: 1888. Verkehr auf den Staats – Strassen des Königreiches Württemberg, 1890.

34 Jelentés a Kereskedelemügyi... 1894.
35 1888. Verkehr auf... 1890.

Az 1:400 000 méretarányú forgalmi térkép, amely a későbbi magyar térkép mintája lett, annál részletesebb bontásban ábrázolja az adatokat. A km-szelvényezett térkép egyaránt feltünteti az átmenő (piros) és a helyi (mezőgazdasági) forgalom (zöld) nagyságát, a nagyvárosok térségében kiemelt, 1:100 000 méretarányban.

Az ülésen alapvető kérdésekben sem volt mindig egyetértés, így vita tárgyát képezte a számlálandó utak körének megállapítása is. Bár elismerték, hogy értelmetlen csak az államutak forgalmát észlelni, mert így nem rendelkeznének olyan adatokkal, melyek alapján az átsorolásokat végre lehetne hajtani, ennek ellenére pénzügyi okokra hivatkozva az ülés elején a törvényhatósági utak számlálásának csak elvi szükségességét állapították meg. Később azonban módosították álláspontjukat, és a törvényhatósági utakat is felvették a számlálandó utak közé.

Az ülés legvitatottabb pontja az éjszakai számlálás szükségességének kérdése volt. Württembergben ugyanis csak 6 és 18 óra közt folyt észlelés, az éjszakai forgalmat csupán becsülték. Ezt azonban nem tartották megfelelő módszernek, különösen a városok környékén nem, mivel az „élelmi czikkek szállítása leginkább kora hajnalban történik, az éjjeli forgalom igen jelentékeny" volt. A tanács végül az éjszakai számlálás bizonyos megszorítások melletti elfogadásáról döntött.

A számlálás heti és havi menetét tekintve megállapították, hogy legcélszerűbb lenne, ha mindennap számlálnának, mivel a napok típusától (vasárnap, ünnepnap, heti vásár) függően nagy a forgalom ingadozása. Württembergben minden hónapban hat napot számláltak, az összes úton egy időpontban.

Kérdéses volt a számlálás alapegysége, illetve a terheltség mérésének lehetősége. A szállított terhek tömegének felvétele lett volna a leghelyesebb, de erről még csak közelítő adatokat is nehéz lett volna beszerezni. További javaslat volt még az országos számlálás négyévente megtartása négyévente, illetve hogy vámos hidakon, utakon és réveknél ellenőrzés céljából szintén folyjanak észlelések.

A helyi és az átmenő kategória megkülönböztetésének nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, elegendőnek tartották csak az összes forgalom felvételét, főleg, hogy a részletesebb felvételt több hiba terhelte volna.

Magával az úthálózat fejlesztéssel kapcsolatban is megfogalmaztak elképzeléseket, így elhangzott, hogy a határszéli, székely vármegyék feltárása katonai szempontból is fontos, mint ahogyan az Alföldé is, ahol az úthálózat szerepét a vasút kiegészítésében látták. Szintén fontos kérdésnek tekintették, hogy a nagyvárosok minden időszakban járható utakkal legyenek összekötve.[36]

Az előkészületeket követően a Kereskedelemügyi Minisztérium 1893. június 18-án kelt, 41421/1893. sz. rendelete hívta fel az államépítészeti hivatalokat a forgalomszámlálás végrehajtására, s ugyanezen szám alatt utasította a törvényhatóságokat a törvényhatósági utak forgalmának megszámlálására. A rendelet lényegesebb pontjainak szövege így fest:[37]

36 MNL OL K 227 1893–418–12– 41201.
37 MNL OL K 227 1893–502–12–89216.

41421/93. számhoz

Utasitás

az állami közutakon a forgalom mikénti észlelése és az adatok egybeállitása iránt.

1. Az állami közutakon az észlelési helyeket az illető államépitészeti hivatal főnöke állapítja meg.
   Az észlelési helyek akként választandók meg, hogy azokból az egyes útvonalakon minden 10 km távolságra legalább egy essék. Első sorban mindenütt ott, hol vámsorompók léteznek, a forgalomfeljegyzés feltétlenül eszközlendő; ezenkivül az észlelési helyek megjelölésénél fősúly fektetendő oly helyekre, hol nagyobb forgalmu mellékutak beágazása, a megfigyelendő szakasz forgalmára befolyást gyakorol, vagy hol a vaspályák létesitése folytán a forgalom úgyszólván egészen más irányba terelődött.
2. A forgalom nappal, szükség esetén éjjel is feljegyzendő.
   A nappali forgalom az összes észlelési helyeken 1894. évi január havának 1-én hétfőn reggeli 7 órakor megkezdve, aznap esti 7 óráig eszközöltetik.
   A második nappali észlelés a reá következő hét keddi napján, a harmadik észlelés a reá következő hét szerdai napján s igy tovább 52 héten át minden következő héten az előző észlelési nap utáni napon reggeli 7-től este 7 óráig.
3. Nagyobb városok vagy hetivásárokkal biró községeknél, hol az éjjeli forgalom jelentékeny és azok ismerete nélkül a tényleges forgalmat biztosan megállapítani nem lehetne, a nappali forgalom észlelésére kijelölt helyeken esti 7 órától másnap reggeli 7 óráig a forgalom szintén feljegyzendő.
   Az éjjeli forgalom feljegyzése csak az esetben történik 52-szer, ha az egyes feljegyzésekből az tűnnék ki, hogy az éjjeli forgalom jelentékeny és időszakonként nagyon változik; különben pedig, ha azt két havi, illetve 8-szori észlelés eredménye alapján állandónak lehet venni és nem jelentékenynek, ugy a (c) kimutatásba az éjjeli forgalomra vonatkozó (b) kimutatás 8-szori feljegyzés napi átlaga mint többlet lesz a nappali forgalom végeredményéhez hozzáadandó.

Az éjjeli feljegyzés csak oly észlelési helyeken folytatandó a 8-szori észlelés után az egész éven át, hol az a nappali forgalom 30%-át meghaladja.

Az észleléseket az állami utakon a vámsorompók kivételével az útkaparóknak kellett végezniük. A vámsorompóknál a vámbérlők vagy sorompóőrök voltak megbízandók a feladattal, és csak ha ezek nem voltak kötelezhetők, vagy túl magas összegért vállalták a feladatot, lehetett ezeken a helyeken is útkaparókat alkalmazni. A nappali forgalom feljegyzéséért az útkaparók nem kaptak külön fizetést, az éjjeliért viszont külön díjazásban részesültek Az útkaparóknak heti váltásban ugyanazon a helyen nappali, majd éjszakai számlálást kellett végezniük.

A törvényhatósági utakon való számlálásra gyakorlatilag ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint az államúti számlálásokra. Lényegi eltérést csak az jelentett, hogy a városokban az olyan városi törvényhatósági utakon kellett csak számlálást végezni, amelyek vármegyei törvényhatósági utakban folytatódtak, illetve a törvényhatósági utakon a számlálást napszámosokkal is el lehetett végeztetni.

Az észlelés során a befogott állatok számát és a fogat terhes vagy terheletlen voltát is feljegyezték, a szabadon hajtott vagy vezetett állatokat azonban nem vették figyelembe.

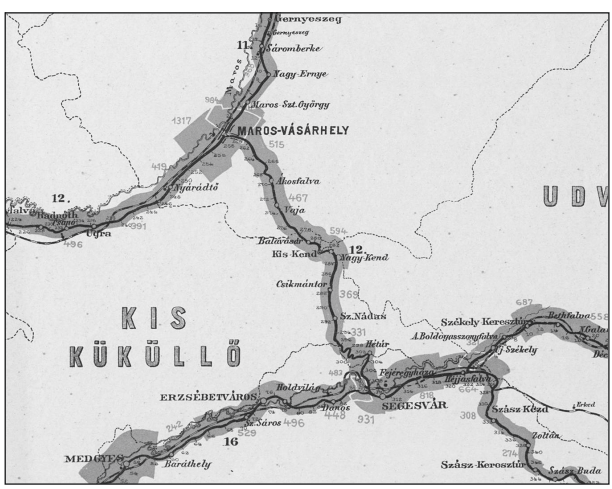
A számlálási rendeletet az 1894. február 21-én kelt 8403 sz. rendelettel módosították, amelyben előírták az országos vásári forgalom észlelését.[38] Nemcsak a vásár napján, hanem az azt megelőző és az azt követő éjszakán is rendkívüli észlelést kellett tartani, ha a forgalom a vásár miatt nagyobb volt a szokásosnál.

Az útmestereknek hetente be kellett gyűjteniük az eredményeket az útkaparóktól, majd ezeket továbbítaniuk kellett az államépítészeti hivatalokba, amelyek az éves eredmények összeállítását a számlálás végén elkészítették. Az összeállított éves statisztikát a következő év január végéig fel kellett terjeszteni a Kereskedelemügyi Minisztériumba.

Az államépítészeti hivatalok adatait a minisztérium összesítette, majd az eredményeket 1895-ben térképen tették közzé.[39] Ezen az igavonó állatok számával tüntették fel az egyes útszakaszok napi középforgalmát. A tizenkettő szelvényből álló, összességében 2 × 3 m-es térképműből összesen 100 példány készült.[40] Az eredményeket a korabeli térképműsorozatba illesztve az 1:360 000 méretarányú alaptérképen ábrázolták. A térképnek jelenleg mindössze két fennmaradt példánya ismert, az egyiket a Kiskőrösi Közúti Szakgyűjtemény, a másikat az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. A kivágat Marosvásárhely környékének forgalmát szemlélteti *(5. térkép)*.

5. térkép

Magyarország államútjainak forgalma – részlet

Forrás: A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve, 1895.

Szemben az államúti forgalom észlelésével és az eredmények gyors közzétételével, a törvényhatósági utak esetében számos probléma merült fel. Több vármegyében ugyanis el

38 MNL OL K 227 1894–1289–8403 1894. Körrendeletek.
39 A magyar állam területén lévő állami..., 1895.
40 MNL OL K 227 1895–867–76985.

sem kezdték a számlálást, és erre egyes, extrém esetekben csak hónapokkal, vagy akár több mint egy évvel később derült fény. Ennek következtében Alsó-Fehér vármegye kivételével a számlálások csak 1896-ra fejeződtek be.

Az eredmények közzétételét illetően a minisztérium megállapította, hogy az eredmények csak térképezett formában értelmezhetőek, de a majd 360 000 km-nyi törvényhatósági út forgalmi térképeinek elkészítése központilag nem volt megoldható. Így a minisztérium a feladatot az államépítészeti hivatalokhoz utalta.[41] Előírták, hogy a térképi ábrázoláshoz a Gönczy-féle vármegyetérképek fekete-fehér nyomatát kell felhasználni, és az egységes kartográfiai megvalósítás érdekében Veszprém vármegyét mintaterületként jelölték ki. A minisztérium ezután Veszprém vármegye törvényhatósági útjainak forgalmi adatait műszaki osztályával feldolgoztatta, és ezt a mintatérképet, valamint az összforgalmat előkészítő kimutatást két-két példányban minden vármegyének megküldte.[42] A vármegyéknek Posner Károly Lajos és Fia műintézetétől kellett megrendelniük saját megyéjük alaptérképét,[43] majd az államépítészeti hivatalok a leküldött minta alapján az adott vármegye törvényhatósági útjainak forgalmi térképét kötelesek voltak 1896 végéig két példányban elkészíteni, és az egyiket a minisztériumba megküldeni. A minisztérium ajánlotta, hogy ne csak kettő, hanem több példányban is készítsék el a térképeket, hogy azt egyéb, műszaki, közgazdasági problémák megoldásához is felhasználhassák. Mivel a városok területe kisebb volt, mint Veszprém vármegye területe, a minisztérium a városoktól a térképeket nagyobb léptékben kérte, úgy, hogy a méretnek a vármegyei térkép méretéhez kellett hasonlónak lennie.[44]

A törvényhatósági utak forgalmi eredményeinek kiadására nem került sor. A kereskedelemügyi miniszter folyamatosan tájékoztatta a törvényhozást a számlálással kapcsolatos részletekről, így arról is, hogy tervezték a törvényhatósági utak forgalmi térképének összeállítását is. Erre azonban végül a nagy költségek és a munkaigény miatt nem került sor, így az eredményeket az eddigi kutatások megsemmisültnek tekintették. Levéltári kutatásaim a helyzeten javítani tudtak, öt vármegye (Alsó-Fehér, Heves, Borsod, Arad, Szeben) törvényhatósági útjainak forgalmi térképeire sikerült rábukkanni, míg további öt másik vármegye esetében (Zólyom, Szabolcs, Békés, Tolna, Komárom) térképezetlen, de részletesebb statisztikai kimutatásokat találtam. Szintén kerültek elő forgalmi adatok Bács-Bodrog vármegyéből is, de csak az Újvidék környéki utakról. A Borsod megyei forgalmi adatok alapján erről a megyéről külön tanulmány is készült.[45]

41 MNL OL K 227 1895–867–68092.
42 MNL OL K 227 1896–1290–49276 – 1896. évi körrendeletek.
43 MNL OL K 227 1896–871–12–60854.
44 MNL OL K 227 1896–1290–49276 – 1896. évi körrendeletek.
45 Frisnyák 2013.

A számlálás lefolyása

A számlálás előkészítése, illetve lebonyolítása alatt számos kérdés, probléma merült fel az államépítészeti hivataloknál és a törvényhatóságoknál. Ezek egy része anyagi, más része technikai jellegű volt.

A finanszírozási problémák oka az volt, hogy egyes hivatalok, vármegyék kiegészítő anyagi forrásokat kértek a számláláshoz. Vita is kibontakozott e téren a törvényhatóságok és a minisztérium között. A minisztérium szerint a törvényhatósági utak forgalomnagyságának ismerete elsősorban volt törvényhatósági, és csak másodsorban országos érdek, mivel a fenntartási költségek, döntések is a törvényhatóságoknál merülnek fel.

Míg egyes vármegyék arra hivatkozva, hogy a vasutaknak fizetendő járulék nagyon megterheli a törvényhatósági útalapot, kérvényezték a számlálás elhalasztását más évre, mások egyenesen a törvényhatósági utakon való számlálás szükségtelenségére hivatkozva egyáltalán nem akarták elvégezni a számlálást. Ezeket a kifogásokat természetesen visszautasították.

Szintén probléma volt az éjszakai számlálásokkor felmerülő különleges költségek fedezete. A vármegyék lámpa, olaj, tűzifa beszerzéséhez igényeltek külön forrásokat.

A Komárom vármegyei államépítészeti hivatal közölte, hogy „mivel azonban téli időben, az útkaparók a szabad ég alatt csak úgy végezhetik a feljegyzéseket, ha tüzelő anyag bocsáttatik rendelkezésükre, az aláírt hivatal utólagos jóváhagyás reményében volt oly bátor, szállítással együtt 16 forintnyi összeg erejéig 4 m tüzelni való dorongfát beszerezni". Ugyanakkor a minisztérium a világításhoz külön petróleum beszerzését a téli hónapokra nem engedélyezte, mivel a rakott tűz a feljegyzésekhez megfelelő fényt szolgáltat. Két számlálási ponton azonban, ahol az útkaparók házak ablakából számoltak, engedélyezték külön világítószer beszerzését.[46]

Hajdú vármegye az 1893 decemberében tartott próbaészleléssel kapcsolatban szintén a nehéz, téli körülményekről számol be, amelynek során az útkaparók, „daczára annak, hogy nem volt nagy hideg, estig teljesen kimerültek, és már alig bírták a feljegyzéseket teljesíteni. Az észlelés hátrányára szolgált még az is, hogy esti 5 órától kezdve a sötétség miatt a feljegyzéseket már pontosan nem teljesíthették."[47]

Több helyen télen nem is tartottak éjszakai számlálást, az észleléseket csak a melegebb időszakokban végezték.[48] Számos hivatal azonban az éjszakai forgalom számlálását az előírásoknak megfelelően csak februárban szüntette be, de augusztustól szeptemberig újra számlálni terveztek, mivel tapasztalataik szerint az aratás utáni hónapokban az éjszakai forgalom nagyobb volt, mint az év más hónapjaiban. Bihar vármegye pedig egyenesen azt állította, hogy útjainak éjszakai forgalma feltehetőleg nagyobb, mint a nappali.[49] A minisztérium engedélyezte ezt a metódust, sőt a későbbiekben maga java-

46 MNL OL K 227 1894–627–12–11458.
47 MNL OL K 227 1893–502–12–91744.
48 MNL OL K 227 1895–753–12–8819.
49 MNL OL K 227 1894–627–12–17015.

solta, hogy a nagyjából egyező éjszakai forgalmú hónapokat kezeljék összetartozó csoportokként.

Állandó problémát jelentett a számlálás során, hogy számos megyei hivatal úgy értelmezte a számlálási utasítást, hogy a vasárnapi számlálást követően nem a másnapi, hétfői nap, hanem az egy héttel későbbi hétfő következik. Így e hivatalok nem 52, hanem csak 46 számlálási napot tartottak az évben.

Ennek révén fontos néprajzi adalékra derül fény Szabolcs vármegye feliratából, amely szintén a számlálási napok mennyiségét kifogásolta. Ugyanis az 52 napos számláláshoz meg kellett volna változtatni a számlálási dátumokat, ami által vasárnapokra nem esett volna észlelés. „Tekintve azonban, hogy Szabolcs vármegye törvényhatósági közutain a vasárnapokon nagyon jelentékeny forgalom áll fenn, amennyiben a kisebb községekben lakó általában izraelita szatócsok, kisebb gazdák, bérlők üzleti dolgaik elintézése végett rendesen vasárnap tódulnak a városokba, továbbá a vármegye területén túlnyomólag hétfői napokon tartani szokott országos vásárokba a közönség nagy része már vasárnap elindul: a vasárnapi forgalomnak feljegyzése az évi átlag szempontjából felette kívánatos lenne." [50]

Számos esetben problémát jelentett a számlálást végző személyzet felkészültsége. Így például Nyitra vármegye tudatta, hogy a számlálási szakaszok beosztását nem tudja az előírásoknak megfelelően kialakítani, mivel nincs elegendő személyzete, illetve mínusz 10–20 fokos hidegben 12 órai számlálás váltás nélkül nem oldható meg. De nemcsak a személyzet számával, hanem az útkaparók értelmi képességeivel is problémák voltak: „Kitűnik ebből, hogy a forgalmi feljegyzéseket a magas rendelet kívánalmai szerint keresztül vinni annál kevésbé lehetséges, mert nem csak az útkaparók értelmi színvonala áll szokatlan alacsonyan, de még a törv. h. útmestereké is, kik között van 3-4 olyan, kinek nem képes a hivatal a legcsekélyebb előtte ismeretlen dolgot felfoghatóvá tenni." A minisztérium engedélyezte a számlálási szakaszok hosszának 15 km-re emelését, és a csak két hetenkénti számlálást.[51]

A vasúthálózat folyamatos kiépülésével kapcsolatos problémára világít rá Nógrád vármegye jelentése, megállapítva, hogy az eredmények időközben elavultak, mert 1896-ban megnyílt az Aszód–Balassagyarmat és a Balassagyarmat–Losoncz helyi érdekű vasút, ezek pedig csökkentették a közúti forgalmat.[52]

Végül egyes jelentésekből a forgalom évszakos, illetve mezőgazdasághoz kapcsolódó periodicitására derül fény.

Tolna vármegye közölte, hogy a Budapest–Eszék úton, Várdomb és Dunakömlőd kivételével a 400 jármű/napot meghaladó forgalom volt. Tájékoztatott a forgalom évszakonkénti megoszlásáról is, miszerint tavasszal nagy volt a forgalom, ősszel még inkább, nyáron alacsonyabb, ünnep és vasárnapokon pedig kisebb.[53]

50 MNL OL K 227 1894–627–12–1238.
51 MNL OL K 227 1893–502–12–62229.
52 MNL OL K 227 1897–977–5317.
53 MNL OL K 227 1895–753–12–10035.

Arad vármegye államépítészeti hivatala az éjszakai számlálásokkal kapcsolatos problémák kapcsán közölt hasonló adatokat. Javasolta, hogy egyes vásári településeken több éjszakai számlálás legyen, különösen a tavaszi szántás, gabonabehordás és az őszi szántás idején. Erre az időszakra 15 napon át tartó folyamatos éjszakai számlálást javasolt a forgalom növekedése miatt.[54]

A felmerült problémák ellenére az adatok nagyrészt megbízhatónak tűnnek, ugyanakkor van olyan szakasz, például a Szeged–Szászsebes államút, amelynek esetében Torontál és Temes megye határán feltehetően adatfelvételi vagy összesítési hiba okozza a forgalom egyébként nehezen magyarázható csökkenését.

A számlálás eredményei

Az 1894-es számlálás során az államutak forgalmát feltüntető térkép[55] statisztikai kimutatása szerint a Magyar Királyság területén 45, míg Horvát- és Szlavónországban 19 államutat tartottak nyilván. Összesen 7642 km állami út forgalma ismert, amelyből 6463 km a Magyar Királyság, míg 1178 km Horvát- és Szlavónországban helyezkedett el. A törvényhatósági utak közül 2553 km-nyi hálózat adatait sikerült megbízható biztonsággal feltárni.

A Magyar Királyság területén az 1874-es észleléshez képest új állami utakat szinte kizárólag a keleti országrészekben (Miskolc–Sátoraljaújhely–Gerenda, Rozsnyó–Lőcse–Szandecz, Ungvár–Uzsok, Munkács–Vereczke, Huszt–Toronya, Nagybánya–Felsőbánya, Csucsa–Nagykároly, Szászrégen–Tölgyes, Gyulafehérvár–Topánfalva) hoztak létre. Ezt leszámítva csak Pozsonytól északkeletre nyilvánítottak két rövidebb útszakaszt államúttá, amelyek azonban már meglévő utak kezdő szakaszai.

A megszűnő államutak elhelyezkedése az újonnan létesülőkhöz képest területileg szórtabb, hosszuk pedig rövidebb. A jelentősebbek közül visszasorolt útszakasz volt Losoncz–Zólyom, Neszmély–Moson, Mohács–Pécs és Arad–Marosillye között.

Összességében az állami úthálózat hossza 1874 és 1894 között 433 km-rel növekedett, míg az érvényességi szakaszok átlagos hossza 0,8 km-rel csökkent. Így 1894-ben az észlelési szakaszok átlagos hossza a Magyar Királyság területén 6,4; Horvát- és Szlavónország területén 8,5; míg az ismert megyei úthálózaton 10,5 km volt.

Az országos napi forgalom (érvényességi szakaszok hosszával súlyozott) átlagos értéke 481 igavonó állat volt. Az államutak forgalma (498 igavonó állat/nap) valamivel magasabb volt, mint az ismert forgalmú törvényhatósági utaké (430 igavonó állat/nap) *(4. táblázat)*.

54 MNL OL K 227 1893–502–12–97170.

55 A magyar állam területén lévő... 1895.

4. táblázat

Az ismert forgalmú utak forgalma országrészenként, 1894 (igavonó állat/nap)

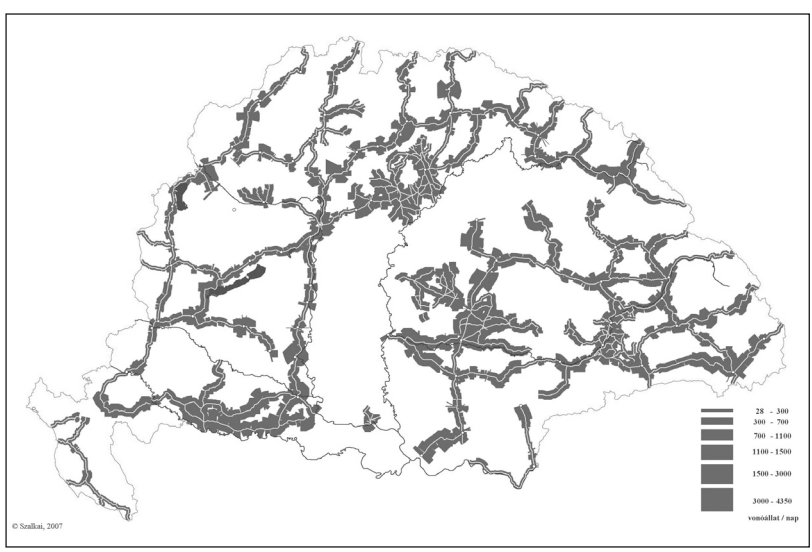
Országrész/utak	Ismert forgalmú utak	Államutak	Törvényhatósági utak
Dunántúl	501	501	n.a.
Északkelet-Magyarország	465	495	413
Északnyugat-Magyarország	343	369	275
Kelet-Magyarország	508	525	451
Horvátország	497	497	n.a.
Összesen	481	498	430

Forrás: A magyar állam területén lévő..., 1895; MNL OL K 227: 1899–12–23260; 1897–12–62313; 1898–12–1926; 1897–12–59706; 1895–12–7684; 1895–12–15700; 1895–12–24734; 1895–12–15369.

1894-ben a legnagyobb a kelet-magyarországi, a dunántúli és a horvát- és szlavónországi utak forgalma, köztük alig volt eltérés. Valamivel átlag alatti volt az északkeleti országrész forgalma, míg jelentősen elmaradt az átlagtól az északnyugati területeken mért forgalom. Az államutak forgalma nem jelentős mértékben, de minden esetben magasabb volt a törvényhatósági utak forgalmánál *(6. térkép)*.

6. térkép

A közúti forgalom nagysága 1894-ben

Forrás: A magyar állam területén lévő..., 1895; MNL OL K 227: 1899–12–23260; 1897–12–62313; 1898–12–1926; 1897–12–59706; 1895–12–7684; 1895–12–15700; 1895–12–24734; 1895–12–15369.

A legforgalmasabb útszakaszok 1894-ben is a városok, nagyobb települések, illetve útkereszteződések környékén alakultak ki. Mint az 1870-es években is, kiemelkedően nagy volt a forgalom Budapest határszelvényein (2000–4000 igavonó állat/nap), amelyet Munkács, Pécs és Eperjes környéki egyes útszakaszok forgalmai követtek.

A forgalom nagyságának további jellegzetessége, hogy 700 igavonó állat/nap feletti terhelés esetén csak nagyon kevés, egyenletesen terhelt, azaz nagyobb hosszában is nagy forgalmú útszakaszt találunk. Idetartoznak a kelet-szlavóniai államutak, a Versec–Pancsova út, a Miskolc felé vezető államút középső szakasza, illetve a Tisza forrásvidékén futó államúti szakasz.

A törvényhatósági úthálózatok közül Arad vármegye útjainak forgalma volt a legnagyobb (595 igavonó állat/nap), míg Zólyom vármegyéé a legkisebb (251 igavonó állat/nap).

Az 1870-es évek számlálási eredményeihez mérten alapvető különbség, hogy a forgalom 1894-re jelentős mértékben lecsökkent. Csak az 1874-ben és 1894-ben is egyaránt számlált utak forgalmát összevetve 27%-os volt a forgalom mérséklődése, míg a forgalom eloszlása területileg kiegyenlítettebbé vált. Az érvényességi szakaszok hosszával súlyozott forgalomnagyságok relatív szórása 110,4%-ról 77%-ra, 33,4 százalékponttal csökkent.

A legnagyobb arányú, 30% körüli csökkenés az eredetileg legnagyobb forgalmú Északkelet- és Kelet-Magyarország útjait jellemezte, míg az eleve alacsonyabb forgalmú Dunántúlon és az északnyugati országrészben 20% alatt maradt a visszaesés mértéke.

Összegzés

Az 1869 és 1894 közt eltelt időszak során alapvetően megváltozott a magyarországi közlekedés képe. Jelentős átalakuláson ment át mind a közút-, mind a vasúthálózat.

Az utak minősége jelentős befolyással van a szekerezésre, az államutak forgalmának területi struktúrája mögött akár a törvényhatósági utak kiépítettségének területi eltérései is meghúzódhatnak. A kiegyezés kori, 700 km-nyi kiépítetlen államúti hossz már az 1880-as évekre 24 km-re csökkent, míg a törvényhatósági utaknak több mint a fele még földút volt. A KKM 1885-ös kiadványa[56] alapján az 1883. évi állapotot megvizsgálva azonban nem igazolható az a hipotézis, hogy azokon a területeken lett volna nagyobb az államutak forgalma, ahol a rosszul kiépített törvényhatósági úthálózat ezt kikényszerítette. Bár a törvényhatósági utak 51%-os országos „kiépítetlenségi" aránya mögött rendkívüli különbségek húzódtak (az alföldi törvényhatósági utak 78,3%-ának ki nem építettsége szemben az északnyugati országrész 2,9%-os értékével), a két szélsőértéket leszámítva a többi tájegység törvényhatósági útjainak kiépítettségi foka nagyjából hasonló volt. Ezen értékek alapján nem feltételezhető, hogy hasonló útminőség mellett egyes térségekben a fuvarosok a többi térségnél nagyobb arányban kerültek volna az államutak felé.

56 A hazai közmunka és közlekedési... 1885.

Az utak minőségének változásánál azonban fontosabb a vasúthálózat kiépítettségének jelentős növekedése. A vasúti hálózat hossza, amely az időszak kezdetekor valamivel több, mint 3000 km volt, 1894-re több mint 10 000 km-rel nőtt, és megközelítette a 14 000 km-t. Ezzel a vasút vált a legfontosabb szárazföldi közlekedési móddá, háttérbe szorítva a szekerezést. Megszűntek a postajáratok, csökkent a nagy távolságú közúti forgalom szerepe, a 19. század végére a közúthálózat feladata az állomások és a vasúttal el nem érhető térségek hálózatba kötése lett[57] *(5. táblázat).*

5. táblázat
Az ismert forgalmú utak forgalma országrészenként (igavonó állat/nap)

Országrész/év	1870/71	1874	1894
Dunántúl	463	587	501
Északkelet-Magyarország	1009	885	465
Északnyugat-Magyarország	523	495	343
Kelet-Magyarország	671	751	508
Horvátország	–	–	497
Országos átlag	684	720	481

Forrás: MNL OL K 173: 1886–11–6935, 1871–64–11–10242; A magyar állam területén lévő..., 1895; MNL OL K 227: 1899–12–23260; 1897–12–62313; 1898–12–1926; 1897–12–59706; 1895–12–7684; 1895–12–15700; 1895–12–24734; 1895–12–15369.

1874 és 1894 közt az ország valamennyi tájegységén jelentősen visszaesett a közutak forgalma, országos átlagban több mint 200 igavonó állattal csökkent a napi forgalom, mely a közúti forgalom harmadának eltűnését jelentette. Összességében megállapítható, hogy a 19. század második felében alapvető változások zajlottak le a hazai közlekedési szektorban, a lokális érdekek által vezérelt, a koordinációt nélkülöző közlekedésfejlesztést felváltotta a központilag vezérelt, tervszerű irányítás, miközben történelmi időtávon nézve ugyan rövid időszakra, de a közúttal szemben a vasút vált a szárazföldi közlekedés legfontosabb eszközévé.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Polgári kori kormányhatósági levéltárak
K 173 *Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár, Útépítészeti, vízépítészeti és vasúti szakosztály*
K 227 Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára – Út- és középítészeti szakosztály

57 Karoliny 1980.

Nyomtatott források

Jelentés a KKM 1871-ik évi költségelőirányzatához. In: *Állami költségvetés a Magyar Kormány részére az 1871. évre.* Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1871.

Jelentés a KKM 1884. évi költségvetéséhez. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1883.

Jelentés a KKM 1872. évi költségvetéséhez. In: *Állami költségvetés az 1872. évre.* Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1871.

Törvényjavaslat az utakról, 632. szám, In: *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés képviselőházi irományai.* XIX. kötet, Schlesinger és Wohlauer, Budapest, 1877, 102–113., Indoklás 114–135.

Greguss Ágost (szerk.) 1870, *Az 1869-ik évi április 20-dikán kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. V. kötet, Légrády testvérek, Pest.

Nagy Iván (szerk.) 1872, *Az 1869-ik évi április 20-dikán kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* XIX. kötet, Légrády testvérek, Pest.

Jelentés a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium 1895. évi költségvetéséhez. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1894.

Hivatkozott irodalom

1888. Verkehr auf den Staats – Strassen des Königreiches Württemberg. Lith. Anstalt v. G. Hopphan in Stuttgart, Bearbeitet von dem K. Min. des Innern, Stuttgart, 1890.

A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése. Közmunka- és Közlekedési Magyar Királyi Ministerium, Budapest, 1885.

A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve. Kereskedelemügyi Magyar Királyi Ministérium, Budapest, 1895.

A magyarországi állami és törvényhatósági közutakon az 1927/28. évben végrehajtott közúti forgalomszámlálás statisztikai eredményei. Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest, 1929.

Antal István 1992, A közúti forgalom elemzése. *Közlekedéstudományi Szemle,* 11. 417–435.

Arbellot, Guy 1975, Les barrières de l'An VII. *Annales – Économies, Sociétés, Civilisations,* 4. 745–772.

Balogh István 1966, A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia,* 229–253.

Bíró Mihály – Kolozsváry Vilmos – Koren Csaba 1976, Az 1975. évi országos közúti keresztmetszeti forgalomszámlálás. *Közlekedéstudományi Szemle,* 11, 496–507.

Czére Béla 1997, *Magyarország közlekedése a 19. században, 1780–1914.* MÁV Rt, Budapest.

Emlékirat közutaink állapotáról 1903, Athenaeum irodalmi és nyomdai Rt. Könyvnyomdája, Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium, Budapest.

Gölniczbányai Elischer Pál 1935, *Magyarország Útügyi Évkönyve 1934.* „Élet" Irodalmi és Nyomda Rt, Budapest.

Frisnyák Zsuzsa 2013, Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén. *Történeti Földrajzi Közlemények,* 1–2, 48–55.

Glósz József 2014, *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. L'Harmattan, Budapest.

Gyalay Mihály 1989, *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*. Budapest.

Halász Tibor 1974, A közforgalmú távolsági áruszállítás fejlődése Magyarországon. In: *A Közlekedési Múzeum Évkönyve II., 1972–73.* Közlekedési Dokumentációs Vállalat, Budapest, 153–201.

Hegedűs Gyula 1995, *Közlekedésgazdaság, közlekedéspolitika*. Novadat, Győr.

Hieronymi Károly 1869, *A közlekedés.* Ráth Mór, Pest.

Karoliny Márton 1980, A baranyai közlekedés két évezrede. *Közlekedéstudományi Szemle,* 10. 460–471.

Kós Károly [1976] 1947, Hétfalusi szekeresség. In: uő: *Tájak, falvak, hagyományok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 80–102.

Kovács György 1964, A régebbi és a jelenlegi országos közúti forgalomszámlálások módszerei és eredményei. *Közlekedéstudományi Szemle,* 1. 17–22.

Lepetit, Bernard 1984, *Chemins de terre & voies d'eau – Réseaux de transports et organisation de l'espace en France 1740–1840.* EHESS, Paris.

Magyarország közutain az 1935/36. évben végrehajtott közúti forgalomszámlálás statisztikai eredményei. Magyar Királyi Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztérium, Budapest, 1938.

Országos közutak keresztmetszeti forgalma 1985. KM Közúti Főosztály, Budapest, 1987.

Szalkai Gábor 2010, A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. *Acta Siculica,* 395–416.

Széchenyi István 1848, *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezésérül.* Belnay örökösei, Pozsony.

Tánczos-Szabó László 1977, A közúti forgalom alakulásának főbb tendenciái az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok,* 178–190.

Tóth László 1981, A közúti forgalomszámlálás kezdete Magyarországon. *Közlekedéstudományi Szemle,* (XXXI.) 9. 424–427.

Tóth László 1987a, Az első közúti forgalomszámlálások Magyarországon (1869–1876). In: *A Kiskőrösi Közúti Szakgyűjtemény Évkönyve 1981–1986*. KM, Budapest, 81–85.

Tóth László 1987b, A közmunkaügy és a közutak, In: *A Kiskőrösi Közúti Szakgyűjtemény Évkönyve 1981–1986*. KM, Budapest, 45–52.

Tóth László 1995, *Magyarország közútjainak története.* KHVM, Győr–Budapest.

Vásárhelyi Boldizsár 1951, *A közúti forgalomszámlálás jelentősége és módszerei.* (BME Út- és Vasútépítés és Közlekedésügyi Tanszék közleményei, 8.) Budapest.

Bán Gergely Károly

Város, hierarchia, pozíció

A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei

A városhierarchia-vizsgálat komplex kutatási terület. Ebből kiindulva tanulmányom célja, hogy átfogó képet kapjunk a két világháború közötti hazai városhierarchia-vizsgálathoz kapcsolódó módszertani nehézségekről és problémákról, magáról a kvantitatív alapokon nyugvó kutatásról.

E kutatási téma látszólag nem tartozik a korszerű kérdésfelvetések közé, mégis ahhoz, hogy összetettebb módon értsük a hazai urbanizációs folyamatokat, elengedhetetlen a városhierarchia újabb szempontú vizsgálata, az eredmények gazdaság- és társadalomtörténeti kontextualizálása. A témának kiterjedt hazai irodalma született az elmúlt évtizedekben.[1]

Paradigmák és értelmezési keretek

A városhierarchia-vizsgálatok már az 1970-es években, hazai tekintetben legkésőbb az ezredforduló tájékán lezárultak. Napjainkban csak elvétve foglalkoznak a kérdéssel a nyugati szakirodalomban, korábban is főleg a regionális földrajz egyik szüzséje volt. Módszertanilag mégis újra „leporolhatóak" e kvantitatív típusú kutatások, köszönhetően a különféle paradigmaváltásoknak. A második világháború utáni időszak jelentősen átformálta a természettudományok, majd a társadalomtudományok működési mechanizmusait, és az amerikai társadalomföldrajzban gyorsan nyertek teret a „kvantitatív" módszerek. A két világháború közti előzményre építkező 1970-es években kibontakozó kvantitatív forradalom azonban nemcsak új eszközöket adott a földrajzosok kezébe, hanem a tér újfajta szemléletét is magával hozta.[2] Többek között hazánkban is komoly vitákat generált, illetve az 1960-as, 1970-es években már több magyarországi irányzata is volt a kliometrikus történetírásnak.[3]

1 Beluszky–Győri 2005; Bácskai 1984 és 2003; Gál 1998; Major 1964; Beluszky 1973; Timár 2006; Tóth 2005.

2 Barnes 2004, 565–566.

3 Káli 2017.

Az empirikus kutatások hiányát a posztmodern történetíráson számon kérő Geoffrey Crossick a kvantitatív vizsgálatok szükségességére hívta fel a figyelmet az ezredfordulón. Mindamellett, hogy elismerte a posztmodern paradigmaváltást, régi-új szempontok beemelését ösztönözte a történettudományba. Úgy vélte, hogy a paradigmaváltás hatására „ellégiesedett" a történetírás. A strukturalista történetírás rendkívüli módon a háttérbe szorult. Napjainkra például egy társadalomtörténeti elemzésben a szerkezetek másodlagosak. Már nem látjuk a társadalmi csoportok éles határait, nem mintha azok bármikor is lettek volna. Crossick pusztán annyit „kér", hogy a hagyományos megközelítések, a strukturalista szempontok, az empirikus kutatások mind térjenek vissza a történészek eszköztárába, de ne a posztmodernnel szemben, hanem ellenkezőleg, a mellett keressék meg újra a helyüket – színesebbé, többszólamúvá téve ezzel a történetírást.[4]

Egy másik vonatkozásban megemlíthetjük Martin Dauntont, a brit Királyi Történeti Társaság (Royal Historical Society) egykori elnökét, aki egyik meghatározó egyénisége volt a 2000-es években annak a törekvésnek, hogy miként lehet összeegyeztetni a posztmodern történetírás és a hagyományos (például a leíró, kvantitatív, strukturalista) történetírás nyújtotta perspektívákat. *Gazdagság és jólét. Nagy-Britannia gazdasága és társadalomtörténete 1851–1951 között* (Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain, 1851–1951) című társadalomtörténeti munkájában az osztálytársadalom flexibilis fogalmát hangsúlyozta Robert J. Morrishoz hasonlóan.[5] Jóllehet művében az ágensek történelmi tapasztalata lépett előtérbe, emellett megmaradt a kvantitatív és komparatív elemzés fontossága is.[6]

A flexibilis fogalomalkotás kapcsán meg kell említeni Claire Townsend nevét is, aki többek között kifejtette a történeti régió meghatározásának, értelmezésének regionális földrajzon és településföldrajzon belüli jelentőségét. Úgy fogalmazott, hogy a „régiókon belüli integráció egyik mozgatórugója a nagy városközpontok voltak, ám meglepő módon még a regionális földrajz is kevés figyelmet fordított a régiókon belüli városok szerepére. [...] az új regionális földrajz a régiók képlékenységét (fluidity), többértelműségét és szubjektivitását hangsúlyozza, s a szélesebb térbeli struktúrákkal és társadalmi folyamatokkal való kapcsolatuk tekintetében elemzi azokat".[7]

Városhierarchiai vizsgálatok szempontjából ez eddigiek azt jelentik, hogy strukturális szempontból a városhierarchia sem tekinthető állandónak, sőt a fogalommeghatározásnak alkalmazkodnia kell az elmúlt évek történetírásában jelentkező flexibilis fogalomalkotáshoz. Mindez persze azt is jelenti, hogy a vizsgálathoz kiválasztott időmetszet vagy periódus erősen meghatározza az empirikus elemzésekhez használt változók kialakításának lehetőségeit. Amit például az egyik időmetszetben a hierarchiaátalakító tényezők közé sorolunk, azt egy másikban már nem: amíg az 1910-es vizsgálatok során az írni-olvasni tudók aránya vagy egy középfokú intézmény szerepe

4 Kidd–Nicholls 1999, 5.
5 Morris 2005, 27.
6 Daunton 2007.
7 Townsend 2006, 293. Idézi Szilágyi 2009, 116.

még differenciált, addig a 20. század közepétől már nem tarthatjuk e tényezőket differenciálónak. Ennek hátterében az áll, hogy eddigre már elterjedtnek tekinthetjük az analfabetizmus háttérbeszorulását és a középfokú intézmények meglétét.

Végül Patrick Joyce is ezen új fordulatnak az egyik képviselője, amely az ezredforduló óta egyre erőteljesebben jelentkezik. Többek között a társadalomtörténet új konfigurációit hangsúlyozza, köztük – a fentebb már említett – kvantitatív módszertan beemelését is.[8] Joyce szerint fontos újra a kvantitatív módszereket bevonni és előtérbe helyezni a kutatások során.

Tehát ez és az ehhez hasonló módszerek újbóli megjelenése az angolszász irodalomban kellő magyarázatát adja egy városhierarchia-vizsgálat újbóli felvetésének. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a térinformatika betörése a történettudomány egyes területeire, részét képezi a napjainkban zajló digitális forradalomnak.[9] Az ilyen jellegű munkák, új megközelítések, valamint az interdiszciplinaritás növekedése az utóbbi években egyfelől örvendetes dolog, másfelől lehetőséget nyújt a városhierarchia-vizsgálatok eredményeinek többszólamú kontextualizálására.[10]

Mielőtt áttérnék a városhierarchia-kutatásom elemeire, fontosnak tartok bizonyos alapvető dolgokat tisztázni a témával és a hazai városhierarchia-vizsgálatokkal kapcsolatban.

Napjainkra a geográfusok által is erősen támogatott álláspont szerint „a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült; olyan település, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrálódtak".[11] Tehát az úgynevezett városi alapfunkciók meghatározott szereppel bírnak egy központi település esetében. Azonban ahhoz, hogy egy adott központ meghatározó legyen a maga hálózatában, elengedhetetlen, hogy a fent említett funkciók az adott településen is túlnyúljanak és más, a hálózatban szereplő egyéb településeket is el tudjanak látni.[12]

Ahhoz, hogy e településeket rangsoroljuk a településhierarchiában, megkerülhetetlen a fent említett funkciók vizsgálata. Mivel a városoknak a településhálózatban elfoglalt helyzetét legközvetlenebbül a hierarchiában betöltött pozíciójuk határozza meg, a pozíciót „a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök, illetve e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók [...] választéka adja".[13]

Az ilyen típusú, leginkább statisztikai adatokra és egyben módszerekre támaszkodó vizsgálat esetében a módszertan és a hozzátartozó kérdések jelentősen determinálják a kutatás végeredményét. Ebből kiindulva – jelen esetben az 1930-as évekre fókuszálva – fontosnak tartottam a hazai városhierarchia-vizsgálat módszertani hátterének részletes

8 Joyce 1995, 73–91; Jenkins 1997, 341–366.
9 Szilágyi 2013, 183–204.
10 Vö. Smith–Benett 2018; Győri 2006; Győri–Mikle 2017; Pénzes 2018; Demeter 2017; Szilágyi 2015.
11 Beluszky–Győri 2005, 13; vö. Bácskai 2002, 12–17.
12 Beluszky–Győri 2005, 13–14.
13 Uo. 90.

bemutatását. Továbbá arra a kérdésre kerestem a választ, hogy melyek azok a tényezők, változók, módszerek, amelyek segítségével kielégítő pontossággal rangsorolható egy település a maga városhálózatában. E kérdéskomplexum beható vizsgálata megkövetelné a településhálózat alakulásának átfogó vizsgálatát, a számos kölcsönhatás értékelését, elemzését. Figyelmet érdemelne a határmódosítás hatásainak vizsgálata,[14] a városok közigazgatási szerepkörének alakulása vagy éppen a beruházási politika és a területfejlesztési stratégiák szerepének az analizálása a városhierarchia vonatkozásában.[15] Azonban jelen tanulmány keretein belül mindezek átfogó, elemző vizsgálatára egyelőre nincs lehetőségem.

Magának a hazai városhierarchiának a megkérdőjelezhetetlen megalkotása szinte megoldhatatlan feladat – azonban megfelelő módszertani modell megkonstruálásával kielégítő pontossággal állapítható meg, hogy az egyes városok az adott településhálózatban milyen szerepet töltöttek be. A módszereket tekintve számos szemlélet létezik, azonban ezek között két fő irányt állapíthatunk meg.

Az egyik módszer az, amikor a vizsgálat során nem végzünk részletező számbavételt a városi intézményekről, hanem a városi szerepkör valamely következményét állítjuk a kutatás középpontjába (deduktív módszer). Így tett Walter Christaller német geográfus is az 1930-as évek elején, amikor is a dél-németországi vizsgálata során a telefon-előfizetők számában találta meg a központosultság mérőszámát. Mindezt úgy tette, hogy összeszámolta az adott régióban található telefonállomásokat, majd Dél-Németország lélekszámát elosztotta velük. Ennek köszönhetően megkapta, hogy egy telefonállomás hány lakost lát el az adott régióban (régiós átlag). Ezt követően pedig már csak a településeken található telefonállomások számát viszonyította a régiós átlaghoz, így megkapta, hogy az adott település a saját lakosságán kívül hány lakost tud ellátni, vagy éppen a saját lakosságát sem tudja ellátni a telefonállomásokat tekintve.[16]

Hasonló módszert alkalmazott Fügedi Erik is, aki a városokba települt koldulórendek számát vizsgálta és ennek alapján rangsorolta a településeket a középkori Magyarország vizsgálatában. Munkájához Le Goff módszerét használta fel, és azt a hipotézist, hogy a koldulórendek azon településeken építették fel kolostoraikat, amelyek városi jellege elegendő volt ahhoz, hogy az adott koldulórendet ellássa, eltartsa.[17]

Ebben a tekintetben még mindenféleképpen meg kell említenünk Kubinyi András nevét is. Ő viszont az egyes hazai településekről a külföldi egyetemekre, azon belül is a bécsi és a krakkói egyetemre beiratkozott magyar hallgatókat vette alapul munkájához. Tehát kutatásában a központosultság mércéjeként az szolgált, hogy egy adott település hány külföldön tanuló hallgatóval rendelkezik.[18]

14 Gondolok itt például Pécs esetére, amikor az 1920-as népszámlálási adatokat jelentősen módosította az a tényező, hogy az első világháborút követően a katonai alakulatok jóval később hagyták el a térségét, ennek következtében az 1920-as demográfiai adatok torzultak Pécs esetében.

15 Beluszky 1973, 121–122.

16 Christaller-féle modell egyik első hazai interpretációját lásd: Mendöl 1963, 485–486.

17 Fügedi 1972.

18 Kubinyi 1971.

A huszadik század elejére vonatkozólag is találunk példát. Timár Lajos 1910-es virilis adatok alapján állított fel városhierarchia-struktúrát. Az akkori jogi értelemben vett városokat vizsgálta és a kutatás középpontjába a tercializációt helyezte a hierarchia fokmérőjeként. Egy mezőváros és egy ipari város esetében különböző virilis arány alapján hierarchizált.[19]

Ugyanakkor a posztmodern szemlélet jegyében megemlíthetjük Tóth Árpád munkáját, amelyben egy 1848-ban kiadott pozsonyi kalendáriumot vizsgált. Tulajdonképpen a kalendáriumba bekerült városokat rangsorolta a Pozsonyhoz képest elfoglalt távolságuk és helyzetük alapján. A kutatása alapján a nyugatra eső városok sokkal erőteljesebben jelennek meg az adott kalendáriumban, ami a nyugati térség felülreprezentáltságát tükrözi, miközben a keletre eső városok háttérbe szorulása is megfigyelhető a kalendárium alapján.[20]

A városhierarchia-vizsgálatok többsége azonban tételesen végigveszi a városi intézmények jelenlétét, mennyiségét (volumenét), választékát és hierarchiaszintjét. Ezt a módszert nevezik „leltározó" vagy empirikus módszernek. A „leltározó" módszernek számos típusa van attól függően, hogy a vizsgálat mennyire törekszik a teljességre vagy csupán megelégszik a reprezentatív szintjelzőkkel. Ezt a metódust alkalmazta Kiss István, Gál Zoltán, Major Jenő és Beluszky Pál, Győri Róbert is kutatásai során.[21]

A „leltározó" módszeren belül többféle gyakorlat alakult ki attól függően, hogy a „központosultságot" az adott településen megtalálható intézmények meglétéhez, választékához, volumenéhez vagy hierarchiaszintjéhez, illetve a települések lélekszámához viszonyítjuk. Esetleg az úgynevezett városi funkciók vidékre jutó hányadához (jelentőségtöbbletéhez) is rendelhetjük a „központosultságot". Utóbbi vonalat választotta Major Jenő és Gál Zoltán is a hazai városállomány vizsgálatakor – annyi különbséggel, hogy előbbi a kereskedelmi forgalmat, utóbbi pedig a pénzintézetek hierarchiáját vette alapul.[22] Az előbbi irányvonal a „leltározó" módszeren belül a funkcionális intézmények meglétét, választékát, volumenét és hierarchiaszintjét tanulmányozza. De vegyük alapul az oktatási funkciót. Ha egy adott településen található oktatási intézmény, akkor az a település városiasabbnak mondható azzal a helységgel szemben, amelynek nincs oktatási intézménye. Továbbhaladva tegyük fel, hogy tíz oktatási intézmény található az adott városban, akkor az már egy magasabb hierarchiaszintet jelent, mivel nagyobb az oktatási intézmények volumene. Azonban különbséget is tehetünk két olyan település között, amelyben tíz-tíz oktatási intézmény található. Nem mindegy, hogy az egyikben tíz alapfokú intézmény található, vagy a tízből öt alsófokú, négy középfokú, egy pedig felsőfokú intézmény, ekkor már egy magasabb hierarchiaszintű várossal van dolgunk.

Leltározó módszert alkalmazott a két világháború közötti vizsgálat során A. E. Smailes is. Smailes csupán két hierarchiaszintet használt fel a kutatása során, a kis- és

19 Timár 2006.
20 Tóth 2011, 167.
21 Beluszky–Győri 2005; Gál 1997; Major 1964; Kiss 1961.
22 Major 1964 és Gál 1997.

közép-, illetve nagyvárosi szintet. Az előbbi csoportba sorolta a középiskolával, kórházzal, hetilappal, mozival és pénzintézettel rendelkező településeket. Az utóbbi csoportba, tehát a nagyvárosok közé helyezte a napilappal, felsőoktatási intézménnyel, klinikával és regionális közigazgatási szerepkörrel rendelkező angol és walesi településeket.[23]

Módszertani szempontból sem mehetünk el Bácskai Vera és Nagy Lajos munkája[24] mellett. Ezen szerzőpáros tette meg az első kísérleteket a hazai kvantitatív város- és társadalomtörténet meghonosítására. 1984-es munkájuk a város és vidék kapcsolatára alapozva állított fel településrangsort. A hazai városhierarchia-kutatások során elsőnek ők alkalmazták az úgynevezett klaszteranalízist.[25] Kutatásuk során a Magyar Királyság piacközpontjait vizsgálták a 19. század első felében. Módszertanuk alapján az 1828-as összeírásokat használták fel, majd 63 változót konstruáltak meg. Vizsgálták többek között a kézműipar elterjedését, a lélekszámot és egyben a népsűrűséget is, a településstruktúrát, továbbá a központi funkcióval rendelkező (oktatási, igazgatási, egészségügyi és egyházi) intézményeket. Munkájuk során egyszerre alkalmazták a tradicionális történetírás, illetve a kvantitatív kutatások módszereit. A piacközponti funkciót betöltő települések számát empirikus vizsgálatuk alapján 138 településben határozták meg, majd közülük 57-et ítéltek vonzásuk nagysága és sokrétűsége alapján központi szerepkört betöltő városoknak. Bácskai Vera, szerzőtársa halála után még több jelentős munkával állt elő a városok terén, de ami kiemelendő közülük az 1988-as *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején* című könyve, amely angol nyelvű kiadásával a nemzetközi történetírásba is bekerült.[26]

Ugyancsak nem mehetünk el Granasztói György városhierarchia-vizsgálata[27] mellett sem. Kutatása során a dunai térséget helyezte vizsgálata középpontjába, egészen pontosan Ausztriát, Csehországot és Magyarországot. Majd egy igen széles perióduson (1500–1800-ig) keresztül elemezte a régió városait. Munkája során szintén kvantitatív módszereket használt, és az úgynevezett *rank-size*[28] formulát alkalmazta. Ez által a városok statisztikai értelemben vett rangsorát konstruálta meg. Tehát a népességszámban találta meg a központosultságot. Ezen döntése mögött az húzódott, hogy véleménye szerint az ilyen több régióra, országra tagolódó városövezetek hosszú időtartamú leírása során alkalmatlan a funkcionális szemlélet. Granasztói esetében kiemelendő még, hogy

23 Beluszky 1966, 331.

24 Bácskai–Nagy 1984.

25 A klaszteranalízis adatobjektumokat csoportosít kizárólag azon információk alapján, amiket azokban az adatsorokban talál, amelyek az objektumokat, valamint a köztük fennálló kapcsolatokat írják le. A cél az, hogy adattömböket homogén csoportokba soroljunk, klasszifikáljunk.

26 Bácskai 1989.

27 Granasztói 1989a.

28 Az ún. rank-size elemzés lényege az, hogy a településeket több időpontban egy olyan logaritmikus léptékű koordinátarendszerben ábrázolják, amelyben az „x” tengelyen a város nagyságrendi rangszámához az „y” tengelyen az ehhez tartozó népességszám tartozik. A görbék helyzetéből, alakjából, töréspontjaiból, a hozzájuk illesztett lineáris regressziós egyenesből vonnak le következtetéseket a településállomány eloszlásáról, annak változásáról.

e munkája – kisebb módosítással – helyett kapott a nemzetközi téren kimagasló francia *Annales* folyóiratban.[29]

Továbbá szeretnék megemlíteni egy szintén rank-size módszert alkalmazó hazai kvantitatív városhierarchia-vizsgálatot[30] is, amely Czoch Gábor, Szabó (ma Sonkoly) Gábor és Zsinka László nevéhez fűződik, illetve a kutatásban részt vett még Benda Gyula és Sasfi Csaba is. Ezen munka a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánta feltérképezni, amely során három időmetszetben (1784–1787, 1851, 1910) vizsgálta a hazai városhálózat egy szeletét. A vizsgálat alapját egy adatbázis adta, amely a fentebb említettet időpontokra tartalmazta a települések lélekszámát, jogállást, névváltozatait és a településhez tartozó megyét. Tehát a népességszámok elemzésével mutatták be a történeti statisztika egy lehetséges útját a hierarchia megállapítására.

Összegezve: van egy lehetséges út, amely kvantitatív módon közelíti meg a kérdést, van egy, ami strukturalista történetíráson belül helyezi el a társadalomtörténet felől, és van egy posztmodern szemlélet is (sok más mellett), amikor maga az érzet, a mentalitás játszik meghatározó szerepet.

Hierarchia vagy fejlettség?

Mielőtt magára a városhierarchia-vizsgálatom módszertani hátterére áttérnék, fontosnak tartom leszögezni, hogy e kutatás kvantitatív alapokon nyugvó városhierarchia-vizsgálat, amely a fentebb említetek alapján a települések központi jellegét tükrözi[31] egy bizonyos módszertani modell alapján. Tehát a kutatás maga nem tartalmaz olyan fejlettségi mutatókat, mint például az épületállomány mennyisége vagy minősége, vagy a közműellátás jelenléte település szinten – gondolok itt a víz-, gáz-, villanyvezetékek meglétére vagy éppen hiányára –, e változókat a modernizációs vizsgálatok során kell keresni. Be lehetne vonni ezeket az elemeket, amelyek az ott élő társadalom egzisztenciaszintjére utalhatnak, azonban ekkor már a fejlettség kérdése kerülne előtérbe, ahol meg kellene oldani például a HDI-index településszintű (SHDI) módszertani problémáját. Mivel nincsenek konkrét GDP-adataink minden településre, és nemzetközi szinten a fejlettséget az ENSZ módszertanát felhasználva lehetne megvizsgálni,[32] ezért a GDP helyettesítésére új eljárást kellene kidolgozni. Jelen pillanatban a szakirodalom által kimunkálás alatt van az úgynevezett SHDI-index, amely egy településalapú fejlettségi mutatót ad majd. A GDP-adatokat az egy főre jutó adóösszegek alapján lehetne helyettesíteni, Szilágyi Zsolt módszere alapján, amelyet később részletesen is említeni fogok.

29 Granasztói 1989b.
30 Czoch – Szabó (Sonkoly) – Zsinka 1993.
31 Beluszky–Győri 2005, 13; vö. Bácskai 2002, 12–17.
32 Győri–Mikle 2017, 145.

A városhierarchia-vizsgálatoknak elsősorban a települések központi szerepkörére kell helyezniük a hangsúlyt, amelyet leginkább a városi funkciójú intézmények megléte vagy éppen hiánya konstruál meg.[33] Ezen álláspontot a hazai tekintetben legrelevánsabb kutatók munkái is alátámasztják.[34] Továbbá, munkám során – annak érdekében, hogy minél átfogóbb képet kapjunk – olyan mutatókat is bevontam, amelyek a városi lét egyfajta következményeként értelmezhetőek, ily módon megkerülhetetlenek a városhierarchia-vizsgálat során. Gondolok itt a pénzügyi és oktatási mutatókra, az ügyvédek számát rögzítő és a foglalkoztatási csoportokat vizsgáló mutatókra, vagy éppen a bankföldrajz bevonására.

Tehát a hierarchikus szintek megítélésénél nem vettem figyelembe a települések műszaki-építészeti fejlettségét (például azok közművesítettségét, emeletes vagy földszintes beépítettségét, az épületek minőségét).

Források és módszertani eljárások

A következőkben bemutatom az általam konstruált városhierarchia-vizsgálat módszertani megközelítését. A leltározó módszert alkalmazó városhierarchia-vizsgálatok alapját minden esetben egy igen komplex, kvantifikált adatokat tartalmazó adatbázis alkotja, függetlenül attól, hogy mely térség településeit vizsgáljuk. Ezen adatállományokban olyan mutatókat rögzítünk a legtöbb esetben, amelyek a települések közigazgatási, társadalmi, gazdasági és oktatási helyzetére – összegezve: a városiasabb állapotára – adnak választ a vizsgált időpont(ok)ban.

Kutatásom matematikai és statisztikai alapjaihoz Nemes Nagy József és Beluszky Pál munkái nyújtottak segítséget.[35] A statisztikai források tekintetében meg kell említeni még azon központi dokumentumokat, amelyek állami megrendelésre készültek, és alapját képezik bármely 20. századi hazai városhálózat- és városhierarchia-vizsgálatnak. Idetartoznak a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványai, az adott korra vonatkozó helységnévtárak és a különböző országos gazdasági, demográfiai adatsorok, amelyek sok esetben digitalizált formában is elérhetőek.

Az első lépcsőben hazánk 1930-as helységnévtárát[36] dolgoztam föl, amelyből az 1000 lélekszám fölötti településeket rögzítettem. Először a 2000 lélekszám fölötti településekre összpontosítottam, később azonban úgy véltem, érdemes kibővíteni a vizsgálati kört az alacsonyabb lélekszámú települések adataival is, tekintve, hogy a kisvárosok és a majdnem-városok körében lejátszódó folyamatok modellezése különösen fontos lehet a városhierarchia egésze szempontjából. Így lejjebb kellett vinnem a lakosságszám határát annak érdekében, hogy valóban reprezentatívvá váljon a kutatás. E bővítéssel

33 Beluszky–Győri 2005, 13–14.
34 Vö. Beluszky–Győri 2005.
35 Nemes Nagy 2009, 51–57; Beluszky–Győri 2005, 93–102.
36 A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1930.

1634 település került az adatbázisba, ami a korabeli 3422 településhez[37] viszonyítva (48%) már elegendőnek bizonyult. A településeken túl, ugyancsak a helységnévtárból, feljegyzésre került a település akkori jogállása és bizonyos funkcionális intézmények megléte is, annak érdekében, hogy minél pontosabb képet kaphassunk az adott helységekről. Összesen 16 funkcionális intézményt rögzítettem valamennyi vizsgálatba bevont település esetében.[38] Továbbá, az 1920-as település-lélekszámokat is dokumentáltam, ugyancsak a helységnévtárból. Tehát első lépcsőben a települések és azok közigazgatási, gazdasági funkciójú intézményei kerültek be a lélekszám mellett.

A következő fázisban a gazdasági adatok bővítésén volt a hangsúly, ehhez a statisztikai közlemények idevonatkozó kötete[39] nyújtott segítséget, amelyben a településekhez kapcsolódó foglalkoztatási ágak adatai találhatóak meg, keresőkkel és eltartottakkal. A közleményben található foglalkozási ágakat a recens geográfia által elfogadott alapvető gazdasági szektorokba soroltam az alábbi módszer alapján. A primer szektorba kerültek az *őstermelés* és a *bányászat, kohászat* csoport keresői, a szekunder szektorba az *ipar; napszámosok k.m.n* keresői, a tercier szektor volt a legbővebb, idesoroltam a *kereskedelem és hitel; közlekedés; közszolgálat és szabadfoglalkozások; véderő; háziselédek* keresőit, végül a negyedik, az úgynevezett egyéb csoportot a *nyugdíjasok; egyéb és ismeretlen foglalkozásúak* keresői alkották.[40] Ezt követően minden vizsgálatba bevont település esetében fölmértem, hogy az összlakosság keresői milyen arányban oszlanak meg az 1930-as évekre az általam konstruált szektorok között. Ez a bővítés azért is volt fontos, mert ezzel egy alapvető hipotézist tudtam vizsgálni, amely szerint minél nagyobb arányban dolgoznak a felállított szekunder és tercier szektorban egy adott település keresői, annál városiasabb az adott helység.[41] Ezentúl a már említett statisztikai kötetből[42] az 1930-as lakosságszám is rögzítésre került valamennyi település tekintetében, így már az adatbázis rendelkezett két eltérő időben felvett lélekszámra vonatkozó értékkel, amelyből már egy dinamikus mutatót lehetett kialakítani a települések lélekszámának változásáról. A lélekszám vizsgálatának a szerepe pedig tagadhatatlanul fontos egy városhierarchia-vizsgálat során, mivel annak növekedése vagy éppen csökkenése sok esetben összekapcsolható a település prosperálásával.[43]

A harmadik fázisban pénzügyi mutatókat rögzítettem. Gál Zoltán alapján a pénzintézetek betétállományát vettem alapul. Ám e periódust illetően gondot okoz a hazai pénzintézetek körében megfigyelhető fiókosítás. A fiókosítás során nagyszámú vidéki

37 A fővárossal együtt, lásd: Hajdú 2005, 150. Vö. Frisnyák 1992, 187.

38 Rögzítésre került funkcionális intézmények a helységnévtárból: postahivatal, postaügynökség, távbeszélő hivatal, távirdahivatal, vasúti távírda, vasútállomás, gőzhajóállomás, adóhivatal, anyakönyvi hivatal, csendőrőrs, járási főszolgabírói hivatal, jegyzői hivatal, körjegyzői hivatal, pályaudvar, rendőrkapitányság, polgármesteri hivatal.

39 Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 86. köt. II. rész. Bp., 1934. XXII, 92, 492. (Továbbiakban: MSK Ús. 86. II.)

40 Szilágyi 2012, 111.

41 Timár 1988, 88.

42 MSK Ús. 86, II.

43 Mendöl 1963, 488.

városba kerültek bizonyos pénzintézetek alfiókjai. Ennek következtében előfordulhatott, hogy az úgynevezett alfiókok pénzügyi adatait a központi fiókoknál rögzítették. Ez lehetetlenné tette a betétállomány fiók- és településszintű vizsgálatát. Ezt követően egy másik pénzügyi mutató került a kutatás fókuszába, a jelzáloghitelek. E mutató viszont kizárólag a törvényhatósági jogú városokban és a megyei jogú városok esetében került összeírásra. Tehát jelen esetben is maguk a történeti források okozták a fő gondot. Ezen a ponton meg is jegyezhető, hogy gyakorlatilag a vizsgált korszakból nem rendelkezünk olyan mennyiségű és minőségű adatforrásokkal, mint a századelőn – gondolok itt többek között Thirring Gusztáv 1912-es munkájára, amelyben még meteorológiai adatokat is rögzítettek a városok esetében. A pénzügyi mutatók esetében a megoldást az adók bevonása jelentheti.[44] Egy fajta lehetséges útként jelent meg Szilágyi Zsolt módszertana, az úgynevezett FHTT-adatbázis bevonásával. A módszer alapja, hogy egy korabeli GDP-helyettesítő indexet konstruál meg, amely a korabeli adók felhasználásával jön létre. Az elsőre ígéretesnek tűnő községi és városi pótadó azonban erre alkalmatlannak bizonyult. Ennek több oka is van. Először is eltérő számítást használtak a városok, illetve a falvak esetében. Továbbá a pótadó a községi költségvetésből hiányzó rész pótlására szolgált, ezt a neve is hűen tükrözi. Így előfordulhatott, hogy egyes településeken nem is vetették ki, más településeken pedig az adók nagy százalékát tette ki. Amennyiben nem a pótadót választjuk, hanem a pótadó kivetéséhez alapul szolgáló állami adók összegét, már lényegesen használhatóbb mutatóhoz jutunk. Ezt a pénzügyi mutatót tehát Szilágyi Zsolt négy adóalapból és több számítást követően hozta létre. A következő állami adókból tevődik össze az FHTT-mutató: földadó, házadó, társulati adó, tantiéme-adó.[45] E kidolgozott módszertan segítségével lehetőség nyílt a lélekszám bevonása után arra, hogy a vizsgált települések egy főre jutó FHTT értékét megállapítsam, ezáltal a kutatás pénzügyi mutatója létrejött. Ezen kidolgozott – településszintű pénzügyi index – módszertan azonban többszöri lefuttatás után nem minden esetben volt alkalmazható városhierarchia-kutatásom során a pénzügyi mutató helyettesítésére. Mivel bizonyos kisebb lélekszámú (lásd Nagylók, Pusztaszabolcs, Tengelic, Szemcséd) településeket jelentősen előrébb pozícionált, ezáltal jelentékeny torzítást idézett elő a rangsorban. Viszont fontosnak tartottam, hogy említésre kerüljön, mivel egyfajta kiindulási pontként jelentősége megkérdőjelezhetetlen a további vizsgálatok vonatkozásában, illetve kiválóan alkalmazható a modernizációs vizsgálatok során a hazai településállomány tekintetében is.

A negyedik lépcsőben oktatási adatokat rendeltem a településekhez. Eleinte a településen található középfokú intézmények típusait vizsgáltam meg, vajon rendelkezik-e az adott település középfokú intézménnyel, s ha igen, akkor az adott hierarchiaszinten mekkora a „választék". Minél szélesebb intézményi körrel, minél inkább specializálódott intézményekkel van felruházva egy helység, annál magasabb hierarchiaszintet képvisel az adott funkcionális vizsgálatban.[46] Ezen szektorok önmagukban

44 Obádovics–Kulcsár 2003; Malatyinszki 2010; vö. Garami 2009.
45 Szilágyi 2018.
46 Beluszky–Győri 2005, 93–94.

is egyfajta hierarchiát alkotnak, mint például az oktatási szektor (alapfokú–középfokú–felsőfokú intézmények). Fontos azt is megjegyezni, hogy a intézmények választékán túl azok volumenét is vizsgálat alá kell vonni. Tegyük fel – egy kicsit elszakadva az oktatástól –, hogy egy adott településen az egy főre jutó országos átlaghoz képest több ügyvédi iroda található, akkor minden bizonnyal az ügyvédi irodák egy része specializálódott, és azok csak bizonyos típusú ügyekkel foglalkoznak. Ezáltal az adott település volumene megnő ilyen téren.[47] Ezen a ponton a polgári iskolákat vettem alapul és vontam be a kutatásomba. Mind a fiú, leány és koedukált polgári iskolák számát rögzítettem településszinten. Módszertanilag meg kell említenem, hogy viszonylag kevés település rendelkezett középfokú oktatási intézménnyel az 1634 vizsgált település közül. Azonban jelen esetben az alsófokú intézmények rögzítése nem nyújtana megoldást, mivel ezen alapfokú oktatási intézményeket a vizsgált korban már az alapvető intézmények közé sorolhatjuk, tehát nem releváns e mutatók hozzárendelése. Hasonló a helyzet a felsőfokú intézményekkel, csak épp ellenkező előjellel: a vizsgált időmetszetben csak négy településen volt egyetem (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs).[48] Viszont, ha a polgári iskolákra gondolok, már egy relevánsabb mutatót kapunk a korszakra. E mutató rögzítésére a Tiszti Név- és Címtár idevonatkozó kiadványai nyújtottak segítséget. Ezáltal településszinten rögzítettem a polgári leány, polgári fiú és koedukált polgári iskolák által lefedett tanulói kört.

Végezetül pedig két bővítéssel zárult az adatbázis építése. A már korábban említett Tiszti Név- és Címtárból idekerült 1930-ra vonatkozóan, településszinten a kamarai tagsággal rendelkező ügyvédek száma, illetve az állami és a magánkórházak volumene is. (Első körben a kórházankénti betegágyak számának rögzítését tűztem ki célul, azonban a vizsgált időmetszetre vonatkozóan nem találtam ilyen összeírást.) E két jelentős bővítés szintén a városiasabb jelleget tükrözi anélkül, hogy a vizsgálat a fejlettség kérdéskörébe térne át.

Az adatbázis-építés során valamennyi esetben a fővárost érintő adatsorok részben vagy egyáltalán nem kerültek be, mivel Budapestnek már ebben az időszakban is kimagasló a hazai városhálózatban elfoglalt szerepe. Ebből következőleg bármely módszer alkalmazása során a főváros vezető pozíciója Magyarország városhálózatában megkérdőjelezhetetlen.

Elmondhatjuk, hogy a meglévő módszerek és források megfelelő felhasználásához a témával kapcsolatos kellő háttérismeret megteremtése nyújthat biztos segítségét. Azért tartom ezt fontosnak, mert az ilyen típusú kutatásokban jelentős torzulások idézhetőek elő a nem megfelelő metódusok alkalmazásával, illetve már az adatbázis felállítása során is meghatározó lehet a kellő módszer kiválasztása. Kutatásom során azonban azt tapasztaltam, hogy az úgynevezett „megfelelő módszer" nem létezik. Ahány vizsgálat, annyiféle út. Ezért véleményem szerint fontos lehatárolni azokat az elemeket, amelyek köré vizsgálatunkat építeni szeretnénk.

47 Beluszky–Győri 2005, 90–96.
48 Romsics 2010, 183.

A változók kiválasztása és értelmezése

Városhierarchia-kutatásban mindenféleképpen olyan változók mellett érdemes dönteni, amelyek minél komplexebb képpel szolgálhatnak egy településrangsor felállításához. Az is fontos szempont, hogy az adott változó megfelelő súllyal rendelkezzen a vizsgálat vonatkozásában.

A következő lépésben tehát szükségessé vált a felkutatott közigazgatási, gazdasági, oktatási, jogi, pénzügyi és lélekszámra vonatkozó adatsorok egyeztetése és az ezekből létrejövő változók megkonstruálása, annak érdekében, hogy megfelelően össze lehessen hasonlítani a vizsgált településeket. Összesen négy változó felállítása mellett döntöttem, melyeket a későbbiekben tovább lehet bővíteni. A négy változó a következőképpen tevődik össze.

Az első változó a lélekszámhoz köthető, azonban annak időbeli változását szemlélteti. Egészen pontosan az 1920-as és az 1930-as adatok közötti különbséget mutatja be, azt, hogy a két cenzus között a vizsgálatba bevont települések lakossága mennyivel nőtt, csökkent vagy kivételes esetben stagnált. Ezáltal egy dinamikus mutatót kapunk a két népszámlálás közötti lélekszámokra vonatkozóan. Ennek a mutatónak a gyakorlati jelentősége abban nyilvánul meg, hogy egy település lakosságának a növekedését „legobjektívebben" a tényleges szaporodás mutatójával vizsgálhatjuk, amely magában foglalja a természetes szaporodás – tehát a születések és a halálozások száma közti különbség –, illetve a vándorlási különbözet algebrai összegét. Ez azért is fontos, mivel a városiasodottabb településeknek gyakran alacsonyabb a természetes szaporodási értéke, mint a falvaknak, viszont a városok tényleges szaporodása nagyobb a magas bevándorlásnak és az alacsony elvándorlásnak köszönhetően. Tehát a lélekszám-növekedés a városiasabb létnek köszönhető, és egyben a település prosperitását is tükrözi.[49]

A második változóhoz a nem mezőgazdasági dolgozók arányát vettem alapul. Egészen pontosan az általam felállított szekunder és tercier szektor keresőinek az arányát helyeztem középpontba. Döntésem hátterében az az alapvető tézis állt, amely szerint a tercier szektor a városi funkciók alapvető hordozója,[50] a vizsgált időszakban azonban a szekunder szektort is mellé tehetjük, amely által árnyaltabb mutatót kapunk.

A harmadik változóm a szolgáltatások jelentőségtöbblete, azaz a tercier szektor vidékre jutó hányada. E változó a Beluszky-féle „leltározó" eljárás egyik meghatározó módszertani eleme, amely azon alapszik, hogy a város a vidék ellátója. Tehát a központi szerep a vidéknek nyújtott „többlet-" szolgáltatáson alapszik. Ezt a metódust használta a dél-németországi kutatása során a fentebb már említett Walter Christaller is. Az elmélet népszerűsége mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy maga a metódus bizonyos esetekben torzíthat, ezért kellő óvatossággal érdemes alkalmazni. Az elmélethez tartozó

49 Mendöl 1963, 367.
50 Timár 1988, 88.

képletből[51] kiindulva megállapíthatjuk, hogy a településhez tartozó „saját" lakosság is a vonzáskörzet részét képezi, éppen úgy, mint a közigazgatási határokon kívül eső terület. Ennek köszönhetően mindenféleképpen ezt a módszert a település lélekszámával együtt kell felhasználni. Továbbá hazánkban régiónként igen eltérő településszerkezet a jellemző (lásd alföldi városfejlődés), illetve egy jelentősebb határmódosítás során is, az adott elméletet felhasználva igen eltérő eredményt kaphatunk. E két tényező figyelmen kívül hagyása sok esetben jelentősen megváltoztathatja egy-egy város „jelentőségtöbbletét", ezzel együtt hierarchiai pozícióját is. Azonban kellő módszertani ismeretek birtokában ez igen fontos eljárás a városhálózat vizsgálatánál.[52]

A negyedik változó a már fentebb említett úgynevezett FHTT-mutató, amely egy korabeli GDP-értéket vesz figyelembe településszinten, tehát pénzügyi mutató 1934-ből. E mutató részletes leírása a mellékletben található.

Következő lépésben a négy változóból felépített „átlag mutató" következett, amely az első négy változó átlagából tevődött össze, ezzel is csökkentve az esetleges torzításokat a vizsgálat során.

Végezetül pedig, a további funkcionális elemek (oktatási,[53] közigazgatási, egészségügyi, jogi és gazdasági adatsorok) feldolgozása maradt hátra. Ezek a pontértékek módszertanilag összevonhatóak, mivel a vizsgálatba bevont különböző funkcióval ellátott intézmények meglétét, hiányát vagy éppen volumenét jelzik. Vizsgáljuk meg, mely intézmények kerültek be az „összesített pontértékek" nevű mutatóba. Egyrészt a középfokú oktatási intézmények típusainak a jelenlétét, másrészt a választékot tükrözi, valamint a polgári iskolák pontos számát is tartalmazza az adott településen. Továbbá a közigazgatási[54] és gazdasági[55] funkciókat ellátó intézmények megléte is ebbe a mutatóba került. E változó fontos eleme az ügyvédek, illetve a kórházak száma településenként. Így tevődött össze az „összesített pontérték" mutató. Azonban valamennyi ilyen „pontozásos" módszert alkalmazó kutatás során lényeges lépés az adott értékek hierarchiáját megállapítani vagy felépíteni. Például, ha nyersen összevonjuk ezen értékeket, akkor előfordulhat, hogy egy középfokú oktatási intézmény és egy felsőfokú oktatási intézmény ugyanúgy eggyel növeli az adott település pontértékét – mivel egynek számít mindkét érték –, ami azonban torzítana az adott település komplex értékén. Tegyük fel – kicsit elszakadva az oktatástól –, hogy az adott két település egyikén 20 ügyvéd és öt középfokú oktatási intézmény található, a másik településen csak 19 ügyvéd, négy kö-

51 Jelentőségtöbblet Képlet (K): K = Fv–Lv·Fm/Lm; Fv: a vizsgált település kereskedelmi forgalma; Fm: a vizsgált terület kereskedelmi forgalma; Lv: a vizsgált település lakosságszáma; Lm: az vizsgált terület lakosságszáma.

52 Beluszky–Győri 2005, 97–99.

53 Mészáros 1988, 113–114.

54 Adatbázis: távbeszélő hivatal, rendőrkapitányság, törvényszék, polgármesteri hivatal, fő- és alispáni hivatal, postahivatal, adóhivatal, anyakönyvi hivatal, járási főszolgabírói hivatal, csendőrőrs, járási főszolgabírói hivatal, királyi járási bíróság és törvénykönyvi hivatal. Lásd: A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1930.

55 Adatbázis. vasútállomás, gőzhajóállomás, távbeszélő hivatal. Lásd: A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1930.

zépfokú oktatási intézmény, egy egyetem és egy állami kórház működik. Mindkét település összesített pontértéke ezek alapján 25, azonban nem vonhatunk ilyen kontextusban párhuzamot két olyan település között, ahol az egyik város egyértelműen oktatási és egészségügyi központ is egyben. Ezen problémát célszerű úgy orvosolni, hogy figyelembe kell venni az intézmények hierarchikus szintjét, gondolok itt az oktatási, közigazgatási, egészségügyi, igazságszolgáltatási intézményekre. Azonban, ha nincs meg ez az intézményi hierarchia, akkor célszerű abból kiindulni, hogy hány ilyen intézmény vagy személy található a vizsgált térben, és ezek alapján rangsorolni őket. Ezzel elkerülhető, hogy egy ügyvéddel lehetőség nyíljon „helyettesíteni" egy egyetemet.[56]

Az *átlag mutató* és az *összesített pontérték* átlaga adta végül az úgynevezett „komplex városhierarchia mutatót" (továbbiakban KVM), amely magát a rangsort is meghatározta.

A vizsgálatban lévő jelzőértékek sokszínűségéből, különbözőségéből adódóan szükségessé vált egységesíteni a különféle mutatókat. A standardizálás alapja, hogy a nagy volumenű adatsorok esetén jelentést ad az értékeknek azáltal, hogy megmutatja az átlagtól való eltérésüket.[57] Első körben a standardizálást, mint statisztikai módszert választottam, ez azonban a lélekszámváltozás esetében mínusz értéket is generált. Miután átlag számítás adja a rangsor alapját, a normalizáció képlete[58] kézenfekvőbb megoldásnak bizonyult valamennyi változó esetében, ennek köszönhetően a mínusz értékek torzító hatása megszűnt. A normalizált értékek segítségével a különböző típusú változókat sikerült egységesíteni, ezáltal a további számításokat lehetővé téve.

Összegezve az eddigieket: az adatbázis rendelkezik négy változóval, egy, a változók átlagából álló *átlag mutatóval* és egy *összesített pontértékkel*. Végezetül pedig a komplex mutató és az összesített pontérték átlaga adja a megkonstruált, úgynevezett komplex városhierarchiai mutatót (KVM), amely a településrangsor meghatározására szolgál. A következő fejezetben a hazai városhierarchia-vizsgálat problémakörét fogom bemutatni.

Módszertani problémák

A hazai városhierarchia-vizsgálat során számos problémával kell szembenézni. Az első, amely felett nem hunyhatunk szemet – főleg az Alföldön –, a tanyák szerepe. Az alföldi tanyás városok tekintetében közismert, hogy a belterület és a külterület népességének foglalkoztatási aránya igen jelentősen eltért. Tehát merőben eltérő településszerkezet jellemző egy alföldi mezővárosra, mint egy dunántúli megyei jogú városra. Úgy vélem,

56 Beluszky 1973.

57 Nemes Nagy 2005, 70. Képlet: *zi = (xi – x)/sx*; zi: standardizált változó; xi: az adatsor változója; x: az adatsor átlaga; sx: az adatsor szórása.

58 Normalizáció képlete: *ni = (xi – xmin) – (xmax – xi) ;* ni: normalizált változó; xi: az adatsor változója; xmax: az adatsor maximuma; xmin: az adatsor minimuma.

nem minden értelemben kell elfogadni azon álláspontot, mely szerint nem kell leválasztani a külterületet az adott településről. A magyar városhierarchia-vizsgálatok során jelentős tényező a tanyák (külterület) vizsgálata vagy figyelmen kívül hagyása. Míg a két világháború közötti időszakban sok alföldi város lakosságszáma a belterületen mérsékelten nőtt, addig a külterület és a belterület együttes vizsgálata sok esetben arányaiban igen jelentős növekedést produkált.[59] A tanyavilág, azaz a külterület hovatartozásának kapcsolatában éles vita alakult ki már korábban. Az alapvető probléma az, hogy az alföldi városok esetében az úgynevezett földrajzi értelemben vett település és a közigazgatási határral körülhatárolt település nem esett egybe, sőt jelentős eltéréseket mutatott. Ez visszavezethető az eltérő településfejlődésre. Tehát e problematika erős konfrontációhoz vezetett többek között Mendöl Tibor geográfus és Erdei Ferenc szociológus között. Erdei kutatásában igen nagy jelentőséget kapott a város és tanyavilágának együttes vizsgálata, illetve annak kapcsolatrendszere. Egyik munkájában[60] úgy fogalmaz, hogy a települések határait kizárólag a közigazgatási határok adhatják meg, azonban ettől eltérően is fogalmaz ugyanezen művében. Mendöl viszont úgy vélte, hogy Erdei túlságosan is nagy jelentőséget tulajdonított a város és a tanya közötti kapcsolatnak. Mendöl szerint csak közigazgatási vonatkozása van, mivel egyes alföldi városokban a külterületi lakosság foglalkozási összetétele jelentősen eltért a belterület ugyanezen mutatójától. Tehát társadalomföldrajzilag is nehezen nevezhető egy egységnek egy olyan nagy kiterjedésű város, ahol teljesen eltérő mobilitási és rétegződési tendencia figyelhető meg. Éppen ezért véleménye szerint az alföldi városok esetében a külterületeknek csak másodlagos jelentőségük van.[61] Továbbá korábbi vizsgálatok egyértelműen alátámasztják, hogy egy tanyán élő sosem érzi magát városinak, és mobilitási lehetőségei is igen korlátozottak.[62] Ezek alapján kutatóként, utólagosan nem nevezhetem a város lakosának a külterület lakosát. Továbbá a fent említett mobilitási szempontok lehetőségei is igen eltérőek egy tanyasi, illetve belterületi lakos esetében. Így társadalomtörténeti szempontból van, illetve lehet létjogosultsága a külterület leválasztásának egy alföldi település esetében a fent említett okok miatt. Viszont gazdaságtörténetileg nem lehet szó leválasztásról, mivel maga a város a külterületével együtt alkot gazdasági egységet. Ezek úgynevezett piacközpontok, amelyek azért működnek ilyen jól, azért prosperálnak a két világháború között, mivel a tanyasi térségben intenzív kertgazdálkodás hatására intenzív kereskedelmi forgalmat és egyben gazdasági potenciált teremtenek az adott mezőváros számára. Továbbá egy újabb kérdés is felmerülhet: hol is van a külterület határa? Ott, ahol a város épített környezete elvékonyodik és egyben véget is ér? Vagy ott, ahol egy centrum-tanyazóna húzódik?[63] E kérdéskomplexumot körbe kell járni társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusból. Kutatásom során folyamatban van egy részvizsgálat a belterület–összterület kérdéskörre vonatkozóan, s ennek során kizárólag

59 Timár 1993, 33.
60 Erdei 1988, 89–91.
61 Timár 1988, 89–90.
62 Vö. Andorka 1982; Timár 1993b.
63 Mendöl Tibor felveti az 1930-as években, Timár felveti az 1980-as, majd az 1990-es években is. 2006-ban pedig a Beluszky-emlékkötetben is megjelent e kérdéskör.

olyan adatok felhasználásával konstruálok hierarchia-rangsort, amelyek belterületre és összterületre is rendelkezésemre állnak településszinten. Eddig hazai tekintetben nem volt erre precedens. E részkutatásomhoz településszinten rögzítettem például a nem mezőgazdasági keresők belterületi arányát, a szolgáltatások jelentőségtöbbletét, az FHTT-mutatót és magát a lakosságszámot is. E részvizsgálat módszertana két rangsor összehasonlításán alapult. Egyik esetben a közigazgatási értelemben vett települési adatok alkották a rangsort, a másik esetben pedig kizárólag a belterületre vonatkozó adatok hozták létre magát a rangsort. Ennek következtében a vizsgálatba bevont települések két hierarchia-pozícióval rendelkeznek (belterület–összterület). Ezt a két pozíciót pedig, ha kivonjuk egymásból, megkapjuk a pozícióeltérések volumenét. Ennek köszönhetően az alföldi mezővárosok esetében meg lehet figyelni a pozícióeltérések mértékét, és választ kaphatunk a külterület hovatartozásának kérdésére.[64]

Tovább haladva fontos módszertani problémának bizonyult a szükséges adatsorok beszerzése valamennyi település esetében. Ezen főleg a külterületre vonatkozó gazdasági adatsorokat értem, melyek felkutatásához a KSH-hoz fordultam.[65] Végül sikerült valamennyi helység külterületi foglalkoztatási adatsorát megtalálni.[66] Ennek hátterében az áll, hogy Beluszky Pál és Timár Lajos is csupán a jelentősebb városok tekintetében használta fel a kül- és belterületi adatokat.[67] Továbbá tervben van a két világháború közötti települések pénzügyi helyzetére vonatkozó értékek bővítése is. Jelen esetben a települések betétállományát rögzítem, azonban egyes településeken – ahol csak alfiókok üzemeltek az 1930-as évben – hiányoznak a betéti állományra vonatkozó összeírások. Vélhetően ezek az adatok a központi fiók betéti állományába kerültek. A források esetén meg kell említeni, hogy ez az időszak nem rendelkezik olyan mennyiségű és minőségű történeti forrásokkal, mint a századelő, főleg nem településszinten. Éppen ezért sok esetben maguk a források megléte – vagy éppen hiánya – teremtett egyfajta kényszerpályát a változók létrehozása során.

Továbbá nem kerülhetjük meg azt a tényt, hogy az általam választott változók és az azokból kialakított másodlagos mutatók, illetve módszerek kombinációjával alakult ki az a modell, amely a városhierarchia értékeit és egyben rangsorát adta. E végleges értékek azonban változhatnak, ha más jelzőket vonunk be a kutatásba és/vagy egyéb módszereket használunk fel a vizsgálat során. Éppen ezért a munkám csak egy lehetséges interpretációt kínál a két világháború közötti hazai városhierarchia-vizsgálatához.

Ugyancsak említésre méltók a végső rangsornál használatos küszöbértékek. Az első három hierarchiaszintnél jól elkülöníthető „lépcsőket" találunk, melyek tisztán mutatják a szintek határait, azonban az alsóbb szinteken nincs egyértelmű elkülönülés,

64 E részkutatásom még nem végleges – folyamatban van –, éppen ezért nem is publikálnám eredményeit jelen munkámban.

65 A KSH megkeresésemre részletes tájékoztatást adott a községsoros és külterületi adatokkal kapcsolatban, amelyek egy része digitalizálva is elérhető a KSH digitális adattárában is. Továbbá a témával kapcsolatos egyéb dokumentumok elérhetőségéről is biztosítottak. Ezen túl részletes tájékoztatást nyújtottak a hiányzó adatsorok felkutatásához.

66 MSK ÚS 86. kötet II.

67 Timár 1993a, 51; Beluszky–Győri 2005, 80–82.

így erősebben érvényesül a szubjektív állásfoglalás, amelynek során a „kvázi városi" szint alatti rész feloszthatóvá. Tehát a megkonstruált városhierarchia-rangsor alsóbb szintjein nincs markáns elkülönülés. Azonban ez a tézis új irányvonalakat is megvilágít. Miután nincsenek éles határok – amelyek mentén differenciálhatnánk az alsóbb szinteket –, felvetődik, hogy e kis települések laterális kapcsolatára is ki lehetne térni egy későbbi kutatás során. Ennek segítségével pedig a községek közötti oldalirányú, kölcsönös függést vagy inkább viszonyrendszert is egy új kutatás középpontjába lehetne állítani.[68]

Valamint nem mehetünk el amellett sem, hogy statisztikai adatsorokon alapszik a kutatásom, úgy, mint valamennyi hierarchiavizsgálat. Az ilyen típusú munkáknak megvannak a maga nehézségei és egyben hátulütői is. Amellett, hogy a számok egyfajta objektivitást tükröznek, a legalapvetőbb komplikációt rejtik magukba. Az adatbázishoz szükséges forrásként felhasznált adatsorokat is az adott népszámláláskor vagy demográfiai összeíráskor rögzítették, tehát a feljegyzés során is előfordulhattak direkt vagy indirekt elírások, amelyeket még ellenőrizni sem lehet.[69] A saját adatbázis készítése során igen fontos szereppel bír az állandó ellenőrzés mind a rögzítésekre, mind a számításokra vonatkozóan. Egy-egy félreütés vagy éppen pillanatnyi figyelmetlenség jelentékeny mértékben tudja befolyásolni egy adott település vagy az egész rangsor eredményét. Ugyanez mondható el a módszerek kiválasztásáról is. Különféle módszerek felhasználásával más-más eredményre jutunk.

Két esetben[70] az is előfordult, hogy az 1920-as rögzítéshez képest az 1930-as adatsorokban egy helyett két település mutatói szerepeltek. Bizonyos települések tehát összeolvadtak vagy éppen szétváltak. Munkám során számos újabb irányvonal körvonalazódott előttem, melyek egy részét már említettem, a következő fejezetben pedig részletesen tárgyalom őket.

Kitekintés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálata kimagaslóan sokrétű és egyben összetett kutatási terület, amely interdiszciplináris teret hoz létre a történettudomány és a geográfia között. Ez a fajta összetettség módszertanilag is igen meghatározó. Olyannyira, hogy a vizsgálati eredményt is nagymértékben befolyásolja egyes metódusok használata vagy éppen elhagyása. Továbbá azt is feljegyezhetjük, hogy magának a témának a hazai aspektusa jelentősen szerteágazó és számos olyan területre világít rá, amelyek további – ez idáig kevésbé vizsgált – irányokat mutatnak meg számunkra. Gondolok itt a kül- és belterület szétválasztására valamennyi település esetében, vagy akár a laterális kapcsolatok vizsgálatára, amelyek számos gazdasági, társadalmi folyamat megértését segítenék elő a falvak tekintetében.

68 Szilágyi 2015, 313–315.
69 Nemes Nagy 2009, 185.
70 Bajaszentistván és Nagyújfalu.

A teljes adatbázist illetően három fontos bővítés és a hozzá tartozó kutatómunka van hátra. Ezek közül talán a legfontosabb a külterület és belterület részkutatásának a befejezése, melynek segítségével hazai tekintetben egyedülálló választ kaphatunk a külterület problematikára. Továbbá új rangsor létrehozását is elősegítené e részkutatás, amelyben kizárólag csak a belterületi adatok alakítanák ki a hierarchiát, ezáltal a formális közigazgatási határokat le lehetne bontani, új megközelítésbe helyezve a településszintű hierarchia- és fejlettségi vizsgálatokat. A másik egy pénzügyi jellegű bővítés lenne, amely a helyi kamatlábakat helyezné a vizsgálat középpontjába településszinten. Így az adatbázis már két relevánsnak mondható pénzügyi mutatóval rendelkezne. Az is felmerült, hogy az írni-olvasni tudók arányával is ki lehetne egészíteni az adatbázist, miután ezt a modernizációs vizsgálatok is gyakran alapul veszik – gondolok itt a HDI-re.[71] Azonban véleményem szerint inkább az alsóbb hierarchiaszinteken lenne jelentősége e mutató bevonásának, mivel a magasabban rangsorolt települések esetében nem szórna kellőképpen. Kétségtelen azonban, hogy a már fentebb említett módszertani problémára – miszerint az alsóbb hierarchiaszintek nem különülnek el markánsan – lehetséges, hogy részben megoldást nyújtana. Véleményem szerint ehhez az úgynevezett „kisvárosi" és „majdnem kisvárosi" szintű települések körében volna jelentősége elvégezni ezt a modernizációs vizsgálatot. Továbbá a laterális kapcsolatokat vizsgálnám meg az alsóbb hierarchiaszinteken, tehát a „majdnem kisvárosi" és községek szintjén. Végezetül pedig társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítésben bizonyos településeket vagy hierarchiaszinteket lehetne fókuszpontba helyezni, amely által választ kaphatunk a hierarchiát módosító tényezők hátterére. Ezek az eredmények a várostörténeti aldiszciplína szempontjából is meghatározóak lehetnek.

Kutatásom során még hangsúlyosabban merült föl a külterület hovatartozásának kérdése. A földrajzi értelemben vett település vizsgálatát helyezzük-e előtérbe, vagy a közigazgatási határokat vesszük alapul valamennyi helység-, illetve a teljes városállomány- és városhierarchia-vizsgálat során?

Úgy vélem, hogy a további vizsgálatok újabb és újabb gondolatokat, megközelítéseket szülve, a hazai településállomány tekintetében újszerű eredményekkel fognak szolgálni, melynek segítségével előtérbe kerülhet ezen interdiszciplináris irányvonal. Végezetül Fügedi Erik gondolatával zárnám tanulmányomat, amelyet még a hazai kvantitatív forradalom elején fogalmazott meg, de napjainkban is aktuális: „hogyha természetesnek tartjuk, hogy egy nagy épületet nem egy ember, hanem egy team épít fel, illetve tervez meg, amiben a vezető tervezőn kívül még statikus, épületgépész és isten tudja még ki mindenki van együtt, akkor ugyanezt valahogy meg kell alkotnunk a történettudomány keretein belül is".[72]

71 Szilágyi 2015, 48–49; Nemes Nagy 2009, 301–302.
72 Fügedi 1972b, 529.

Melléklet

Az adatbázis általános leírása
(KVA – Komplex Városhierarchia Adatbázis)

A KVA 1634 település adatait rögzíti három időmetszetben: 1920, 1930, 1931, 1934-es évhatárokkal. Ezek közül az 1930-as év a meghatározó, miután a legtöbb adat ebből az esztendőből származik. Az összes változóval együtt 101 000 nettó adatot és közel kétszer ennyi bruttó adatot tartalmaz. Az adatokat a *Microsoft Office Excel 2016* szoftver segítségével összesítettem, és az adatbázist is ezzel készítettem.

A kutatás és ezáltal az adatbázis a két világháború közötti időszakra összpontosít, amelynek az 1930-as esztendő az egyik reprezentatív éve, mivel hazánk ekkorra már az első világháborúból és az azt lezáró Párizs környéki békék okozta traumából viszonylagosan, de kilábalt, a nagy világgazdasági válság pedig éppen csak elkezdte éreztetni hatását. Ezen időmetszetek – leginkább az 1930-as év – kiválasztása egyben kényszerpálya is volt a megfelelő mennyiségű és minőségű településszintű adatok tekintetében. Ez az időintervallum nem rendelkezik olyan szintű adatmennyiséggel, mint az ezredforduló időszaka, így a településszintű adatgyűjtéssel kapcsolatosan adódtak nehézségek.

Fontos megemlíteni, amíg az 1930-as népszámlálási összeírások ténylegesen az adott évre vonatkoznak, addig a *Nagy Magyar Compass* és a *Tiszti név és címtár 1931*-re vonatkozó kiadása előbbi esetben az 1929/1930 adóévi, utóbbi esetben pedig az 1930-as évi állapotokat tükrözi. Tehát a mintaévek naptári évek szerinti felfogása, illetve alkalmazása nem volt minden esetben tartható.

A KVA összeállításához az alábbi forrásokat használtam fel.

1. Helységnévtár, 1930. – Az ezer lélekszám feletti települések nevét rögzíti, továbbá a városi rang; 1920-as lélekszám; postahivatal megléte; postaügynökség, távírdahivatal, távbeszélő hivatal, vasúti távírda, vasútállomás, gőzhajóállomás, adóhivatal, anyakönyvi hivatal, csendőrőrs, járási főszolgabírói hivatal, járási bíróság, jegyzői hivatal, körjegyzői hivatal, pályaudvar, rendőrkapitányság, törvényszéki hivatal, ítélőtábla, kúria, polgármesteri hivatal megléte.
2. MSK ÚS 86. kötet. – Itt szerepel a vizsgálatba bevont települések kereső lakosságának a foglalkoztatási főcsoportok szerinti aránya; illetve a települések külterületi keresőire vonatkoztatott foglalkoztatási főcsoportok aránya is. Továbbá az adott települések lélekszáma és külterületi lélekszáma is feljegyzésre került az 1930-as esztendőből.[73]

73 A foglalkoztatási főcsoportokat besoroltam a modern gazdasági szektorok alá, amelynek módszertani hátteréhez Szilágyi Zsolt Homokváros című munkája nyújtotta az alapot. Primer szektor: Őstermelés; bányászat és kohászat. Szekunder szektor: ipar; napszámosok k.m.n. Tercier szektor: kereskedelem és

3. Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. – Rögzítésre került településszinten a középfokú oktatási intézmények típusainak (gimnázium, reálgimnázium, reáliskola, leánygimnázium, leánylíceum) megléte.
4. 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint (1932). –A külterületi lélekszám 1930-ra vonatkozóan.
5. Nagy Magyar Compass 1930–1931 (LIV.) 1931–1932 (LV), I. rész: pénzintézetek Statisztikai közlemények 68/3. – A településszintű betéti állomány 1930/1929-re vonatkozóan.
6. Tiszti név és címtár 1931. – Településszinten a kamarai ügyvédek száma; állami kórházak száma; közkórházak száma; polgári fiúiskola; polgári leányiskola és a koedukált polgári iskolák száma.

Korábban részleteztem a hierarchia megállapításához szükséges források tartalmi jelentőségét, azonban az 1634 településhez rendelt főváltozókat még nem ismertettem. Ezeket a változókat alább az eredeti, adatbázisban feltüntetett sorrendben közlöm, a kialakításukhoz felhasznált forrásokat pedig a fenti sorszámok alapján hivatkozom.

Főváltozók:

1. Lakosságszám-változás 1920–1930 között – (1) (2)
2. Nem mezőgazdasági keresők aránya – (2)
3. Szolgáltatások jelentőségtöbblete – (2)
4. FHTT mint pénzügyi mutató
5. Az első négy változó átlaga
6. Összesített pontérték – (1) (3) (5) (6)

E változókhoz jelentősebb magyarázatott nem fűznék, mivel ezt megtettem a *Módszertani és értelmezési keretek* című fejezetben. Viszont fontosnak tartom tisztázni, hogy az úgynevezett összesített pontérték nevű változóban milyen rekordok kaptak helyet. Ebben a változóban összesítettem minden olyan településszintű adatot, amelyet az úgynevezett pontozásos módszerrel[74] rögzítettem: a gőzhajóállomás, a vasútállomás, a távbeszélő hivatal, az adóhivatal, az anyakönyvi hivatal, a csendőrőrs, a járási főszolgabírói hivatal, a járási bíróság, a rendőrkapitányság, a törvényszék, a polgármesteri hivatal, a gimnázium, a reálgimnázium, a reáliskola, a leánygimnázium, a leánylíceum megléte. Továbbá a polgári iskolák, a kamarai ügyvédek, az állami és közkórházak, illetve az ügyvédek száma került rögzítésre településszinten.

A rangsort és egyben a komplexmutatót adó változókból tisztán körvonalazódik, hogy különböző típusú adatokról van szó. Értelemszerűen a lakosságszám főben értendő, a lakosságváltozás százalékos arányban, a szolgáltatások jelentőségtöbblete az eltartott lakosságon túli lélekszámban, az összesített pontérték pedig egy egyszerű

hitel; közlekedés; közszolgálat és szabadfoglalkozásúak; véderő; házicselédek. Egyéb szektor: nyugdíjasok; tőkepénzesek; egyéb és ismeretlen foglalkozásúak.

74 Beluszky–Győri 2005.

összeg formájában jelenik meg, amely a közigazgatási, oktatási, gazdasági, egészségügyi, jogi apparátus mutatóinak az összevonásából képződött. Annak érdekében, hogy e változók összhangba hozhatók legyenek – továbbá ne torzítsanak jelentős mértékben egyik irányba sem – a normalizálás műveletét[75] kellett végrehajtanom a különböző értékek esetében, amely által már összeegyeztethetőek lettek a változók a rangsor kialakításához.

Az adatbázis szerkezetének és forrásainak ismertetése után szólni kell még az adatrögzítési eljárásról is. Az adatrögzítés alapjául egyértelműen a településnevek szolgáltak. Ezáltal beazonosíthatóvá és egyben összefűzhetővé váltak a különböző forrásokból kinyert rekordok. Azonban ahhoz, hogy komplex adatbázisról beszélhessünk, fontosnak tartottam egy pénzügyi mutató létrehozását is. Az adatgyűjtés és az adatrögzítés eleinte nehézségekbe ütközött: a városi rangú települések esetén – gondolok itt törvényhatóságú és megyei jogú városokra – még elérhetőek lettek volna releváns pénzügyi mutatók, viszont az alsóbb réteg esetén már nem kerültek rögzítésre településszintű pénzügyi mutatók. Ezt részben a források hiánya magyarázza, részben pedig a korábban említett fiókosítási folyamat. Végül egy áttörő megoldásnak köszönhetően Szilágyi Zsolt kutatása nyújtott megoldást a pénzügyi változóra. Az úgynevezett FHTT nevű adatbázis és egyben változó az 1934-es településszintű adózást vizsgálja és négy adóalapból tevődik össze (földadó, házadó, társulati adó, tantiéme-adó). Ezzel a mutatóval részben lehetőség nyílik a GDP helyettesítésére.

Minden igyekezetem és a többszöri ellenőrzés ellenére is bizonyára találhatóak olyan elütések, amelyek az adatrögzítés során keletkeztek, mint ahogy olyanok is előfordulhatnak, amelyek már az eredeti forrásban is hibásak voltak. Kijelenthető, hogy nincs adatbázis hiba nélkül, azonban e hibaérték-mennyiség egészen bizonyosan csekély, s az egészet tekintve aligha módosíthatja a végső rangsort. Ezzel kapcsolatban idézem Ormos Mária más kontextusban elhangzott szavait: „a múlt az idők mélyén valahogy úgy helyezkedik el, mint egy lezuhant és szilánkokra szakadt repülőgép roncsai [...]. Ezért a vizsgálódó szem eleve képtelen az egykori – feltételezett – egységet rekonstruálni. A történész valamit összeilleszt, valamit nem, és semmi garancia rá, hogy akár azt is jól állította volna össze, amit egyáltalán összeállított."[76] Noha ekkora bizalmatlanság nem fogalmazódott meg bennem az adatbázissal szemben, mégis úgy hiszem, érdemes fenntartani az előbbi nézőpontot, jelen munka csupán egy lehetséges módszertani megközelítés a városhierarchia-vizsgálatok terepén.

75 Nemes Nagy 2009, 301–302.
76 Ormos 2003.

Források

Kvantitatív források

Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923.

NMC 1930. *Nagy „magyar compass" (azelőtt Mihók-féle). I. rész.* Pénzintézetek (1929/30) Galánthai Nagy Sándor (szerk.), Budapest, 1930. (Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv, 53/1.)

MSK Ús. 86. kötet. *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. *Foglalkozási adatok. Községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. kötet.)

Helységnévtár 1930, Várady Károly (szerk.): *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1930.* Magyar Szent Korona Országai Helységnévtárának kiadóhivatal. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Andorka Rudolf 1982, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bácskai Vera 1989, *Towns and Urban Society in Early Nineteenth Centruy Hungary*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bácskai Vera 2002, *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Osiris Kiadó, Budapest.

Barnes, Trevor J. 2004, Placingideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Human Geography,* 5. 565–595.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005, *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Beluszky Pál 1966, Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. *Földrajzi Értesítő*, (XV.) 1. 329–345.

Beluszky Pál 1973, Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. *Földrajzi Értesítő,* (XXII.) 1. 121–142.

Bennett, Robert J. – Smith, Harry – Radicic, Dragana 2018, Towns in Victorian England and Wales: a new classification. In: *Urban History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–27.

Czoch Gábor – Szabó [ma Sonkoly] Gábor – Zsinka László 1997, Változások a magyar város és településrendszerben 1784 és 1910 között. *Aetas,* (8.) 4. 113–133.

Daunton, Martin 2007, *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain, 1851–1951.* Oxford University Press, Oxford.

Demeter Gábor 2017, *GISta Hungarorum*. www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps.

Erdei Ferenc 1974, *Magyar város*. Budapest.

Frisnyák Sándor 1992, *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Fügedi Erik 1972a, Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Századok,* (106.) 1. 69–95.
Fügedi Erik 1972b, Felszólalás, Számítógépek és történettudomány. *Történelmi Szemle,* (15.) 3–4. 529.
Gál Zoltán 1997, A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok.* Debrecen, 50–65.
Gál Zoltán 2006, „Aranykor után?" A pécsi bankrendszer története a két világháború közötti korszakban. In: Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai*. (Tanulmányok Pécs Történetéből, 18.) Pécs, 235–280.
Garami Erika 2009. A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. *Területi Statisztika,* (12.) 3. 280–298.
Granasztói György 1989a, A dunai térség városodása (16–18. század). *Demográfia,* (32.) 3–4. 157–187.
Granasztói György 1989b, L'Urbanisation de l'espace danubien, 1500–1800. *Annales ESC,* 2. 379–399.
Győri Róbert – Mikle György 2017, A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom,* (31.) 3. 143–165.
Győri Róbert 2006, Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall,* (24/25.) 231–251.
Hajdú Zoltán 2005, *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs.
Joyce, Patrick 1997, The end of social history. In: Keith Jenkins (ed.): *The Postmodern History Reader*. London–New York, 341–366.
Káli Róbert 2017, Kvantifikáció és történetírás Magyarországon az 1960-as, 1970-es években. *Valóság,* (60.) 5. 62–85.
Kidd, Alan – Nicholls, David 1999, Introduction: History, Culture and the Middle Classes. In: Kidd, Alan – Nicholls, David (eds.): *Gender, Civic Culture and Consumerim. Middle-Class Identity in Britain, 1800–1940.* Manchester Univerity Press, Manchester and New York, 1–11.
Kiss István 1961, A városok közigazgatási szerepe. In: Borsos József (szerk.): *Vidéki városaink*. Budapest, 195–204.
Kubinyi András 1971, A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Keresztély György (szerk.): *Településtudományi Közlemények*, 23. Budapest, 58–78.
Major Jenő 1964, A magyar városhálózatról. In: *Településtudományi Közlemények,* 16. Budapest. 32–65.
Malatyinszki Szilárd 2010, A települések emberi erőforrásának mérése. *Földrajzi Közlemények,* (134.) 1. 45–58.
Mendöl Tibor 1963, *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Mészáros István 1988, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Morris, J. Robert 2005, *Men, Women and Property in England 1780–1870.* Cambridge University Press, Cambridge.

Nemes Nagy József 2005, Regionális elemzési módszerek. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Regionális elemzési módszerek.* Budapest.

Nemes Nagy József 2009, *Terek, helyek, régiók.* A regionális tudomány alapjai. Budapest.

Obádovics Csilla – Kulcsár László 2003, A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika,* (6.) 4. 303–322.

Ormos Mária 2003, *Van-e történelem?*

http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/138-t%C3%B6rt%C3%A9nelemtudom%C3%A1nyok/6049-van-e-toertenelem.html (letöltés: 2018. 05. 30.).

Pénzes János 2018, Fejlettségi különbségek a történelmi Magyarország térszerkezetében 1910. In: *Történeti Térinformatikai Tanulmányok. 4.* https://www.gistory.hu/docs/TTT-4_Penzes.pdf (letöltés 2018. 12. 19.).

Szilágyi Zsolt 2005, Települések közti kapcsolatok az Alföldön a 20. század első harmadában. Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez. In: *MTA Tanulmányok*. Debrecen.

Szilágyi Zsolt 2009, Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. *Tér és Társadalom,* (23.) 2. 113–133.

Szilágyi Zsolt 2012, *Homokváros.* Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét.

Szilágyi Zsolt 2013, A történeti földrajz, mint kapcsolattudomány alkalmazása a magyar várostörténet-írásban. *Nagyerdei Almanach,* (4.) 1. 183–204.

Szilágyi Zsolt 2015, A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In: Varga Zsuzsanna – Pallai László (szerk.): *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében.* DE Történelmi Intézet – DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola – Hajdúnánás Város Önkormányzata – ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program – MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, Hajdúnánás, 37–112.

Szilágyi Zsolt 2016, Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. *Forrás,* (48.) 7–8. 36–59.

Timár Lajos 1986, *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. MTA RKK, Pécs.

Timár Lajos 1988, A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. *Tér és Társadalom,* (2.) 2. 86–93.

Timár Lajos 1993a, *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920*–1944. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Timár Lajos 1993b, Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között. *Tér és társadalom,* (7.) 3–4. 35–66.

Timár Lajos 2006, Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata két világháború között. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence.* Budapest, 42–55.

Szirácsik Éva

A jövevény és a helybeli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban (1660–1681)

Mária Terézia 1767. évi úrbérrendelete előtt a földesurak és a birtokaikon élő népesség közötti viszonyt gyakorta urbáriumokban rögzítették, ebbe írták be a földesúrnak járó szolgáltatásokat, illetve a birtokon élő gazdákhoz tartozó gazdaságok azon jellemzőit, amelyek a földesúrnak járó szolgáltatások alapját képezték. A Mária Terézia-féle szabályozást megelőzően az urbáriumokban szereplő úrbéri összeírások nem készültek országosan azonos szempontok szerint, bár egy-egy birtok urbáriuma esetében igyekeztek egységesen felvenni az adatokat a birtokon élő gazdákra, azok jogállására, a családtagjaikra, az általuk használt földekre és az állatállományukra vonatkozóan.

A Mária Terézia-féle úrbérrendelet előtt készült urbáriumok közlése viszonylag gyakori, de az úrbéresekre vonatkozó adatok feldolgozásával alig találkozhatunk.[1] Az urbáriumokban szereplő gazdák jellemzőit általában településenként vizsgálták, nem pedig az egyes gazdák szintjén.[2]

Nagyon ritka a szakirodalomban, amikor az urbáriumok alapján kisebb-nagyobb területen élő családokat vagy egy-egy családot vizsgáltak. Az elemzések eltérő szempontokat követtek. Veress Éva az úgynevezett paraszti famíliát kutatta.[3] Andorka Rudolf és Faragó Tamás a család- és háztartásszerkezetre összpontosított és a néprajzi kutatásoktól eltérően nem csupán a nagycsaládra koncentrált.[4] Bárth János népesedéstörténeti és migrációkutatási szempontokat helyezett előtérbe.[5] Péter Katalin különböző településeken választott ki egy-egy jobbágycsaládot, hogy a telkükkel való kapcsolatukat elemezze.[6]

Az említettektől eltérően engem elsősorban az úrbéresek gazdasági állapota és gazdálkodása foglalkoztatott az úrbéresekre vonatkozó adatokat tartalmazó urbáriumok elemzése során. Elsőként a divényi uradalom 18. századi urbáriumait használtam föl

1 Az úrbéresek adatait tartalmazó urbáriumot közölt például Kredics–Solymosi 1993; Dominkovits 1995, 15–24; Bodnár 2002, 55–89.

2 Az urbáriumban szereplő úrbéresek adatait település szinten dolgozta föl például Mráz 1957, 240–258; Kocsis 1979, 15–41; Sugár 1687, 473–491.

3 Veress 1958, 379–429; Veress 1966, 285–426.

4 Andorka–Faragó 1984, 285–426.

5 Bárth 1974, 285–329.

6 Péter 2003, 563–569.

ilyen szempontból.[7] A másik kutatás során a Rákóczi-szabadságharc után keletkezett úrbéri összeírás segítségével már megállapítható volt, hogy a jövevények és a tartósan megtelepedett helybéli gazdák gazdasága miben tért el egymástól a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain.[8]

E birtokokon az 1716. és 1718. évi összeírásokban szereplő 906 gazda számához viszonyítva a betelepülők aránya 32%-os volt, míg a szökevényeké 8–18%-os, a migrációs mérleg tehát pozitív volt.[9] A nagyarányú vándorlásnak kitett területen az eltérő származású gazdák átlagos házhelymérete különbözött, a jövevény gazdáknak átlagosan 0,33 házhelye volt, miközben a helybelieknek 0,52 és az ismeretlen származásúaknak 0,34. A helybeli és a jövevény gazdák átlagos házhelymérete birtoktestenként eltérő volt, a jövevény gazdák bizonyos területeken nagyobb házhellyel rendelkezhettek. A jövevények átlagosan több juhhal és kecskével rendelkeztek, míg a helybeliekhez képest kevesebb igással, tehénnel, sertéssel és méhkaptárral. A jövevények kisebb mezőgazdasági területéhez kevesebb igásállat tartozott, bár a gyöngyösi uradalomban és Koháry II. István füleki uradalmában a jövevények igásállománya meghaladta a helybeliekét.[10]

A Koháryak említett birtokaihoz közel elterülő, nagy kiterjedésű divényi uradalomnak az 1660 és 1681 között készült három úrbéri összeírása a nagybirtok mindössze nyolc települése esetében ad lehetőséget a parasztság vándorlásának, illetve a jövevény és a tartósan megtelepedett gazdák gazdasági helyzetének vizsgálatára. Noha a forrásadottság miatt a kérdést csak a divényi uradalom kis részén elemezhetjük, a három évkörből származó úrbéri összeírás lehetőséget biztosít arra, hogy hosszabb távon is követhessük a jövevény és a tartósan megtelepedett gazdák közötti különbséget és a gazdasági feltételeikben bekövetkező változásokat.[11]

Felmerül a kérdés, hogy a 17. század második felének divényi uradalmát is hasonló vándormozgalom jellemezte-e, mint a Koháryak közeli birtokait. Vajon a jövevények gazdasági lehetőségei eltértek-e itt a helybéli társaikétól? Milyen változások zajlottak le a tartósan megtelepedett gazdák és az eltérő időben érkező jövevények gazdaságaiban? Milyen tényezők hathattak a bevándorlásra, az elvándorlásra, illetve azokra, akik a területen maradtak? A viszonylag egymáshoz közel fekvő nyolc településen azonos folyamatok játszódtak-e le, vagy kimutathatók földrajzi eltérések úgy, mint a Koháryak egyes birtokai között, amelyek egymástól távolabb helyezkedtek el.

7 Szirácsik 2005, 38–83.
8 Szirácsik 2017, 97–111.
9 Szirácsik 2017, 80.
10 Szirácsik 2017, 97–111.
11 A birtokrész adatainak forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

Forrásadottságok

A Nógrád vármegye legnagyobb birtokának számító divényi uradalom kimutathatóan 1660-tól Balassa III. Imre (?–1680) birtokában volt, ekkor készült az uradalmára vonatkozó első, úrbéri összeírást tartalmazó urbárium. Ezt követően Balassa III. Imre ténylegesen csak 1660–1666, 1669–1671 és 1678–1680 között bírta a jószágot, a többi időszakban az uradalom kincstári kezelésben működött. Az 1679. évi úrbéri összeírás tehát akkor keletkezett, amikor Balassa III. Imre visszakapta az uradalma egy részét, míg az 1680–1681 folyamán felvett úrbéri összeírás Balassa halála után íródott.[12]

A divényi uradalom területe a vizsgált időszakban jelentősen változott: 1660-ban 82 településen és 31 pusztán húzódott, míg 1679-ben 45 településen és egy pusztán, 1680–1681 folyamán pedig 75 településen és nyolc pusztán. A divényi uradalom 17. századi úrbéri összeírásai azonban nem a teljes birtokot érintették, ezért mindössze nyolc településen jegyezték le az úrbéreseket mindhárom 17. századi úrbéri összeírás idején, vagyis Nedelistyén, Lentvorán, Zavodán, Felsősztregován, Szennán, Süllyén, Nagylibercsén és Madácskán.

A divényi uradalom 17. századi úrbéri összeírásai nem tartalmaznak adatokat az egyes gazdák jövevény vagy helybeli voltára nézve. A három urbáriumban csak a gazdák és a velük összeírt férfi családtagjaik névanyagának összehasonlításával tudtuk elkülöníteni a jövevény és a helybelinek számító gazdákat.

A korabeli forrásokban szereplő névanyag forrásértékére és a korabeli névhasználat problémáira már Veress Éva is felhívta a figyelmet.[13] A jelen források esetében szintén számos okból fordulhattak elő hibák. Különféle összeírók a vezetékneveket elérthették, adott személy vezetéknevét eltérően írhatták. Egy településen belül azonos időben két azonos nevű gazda is élhetett, illetve bizonyos településeken több gazda ugyanazt a vezetéknevet viselte, miközben a gazdák és férfi családtagjaik keresztneve családon belül ismétlődött. A gazda és a fia azonos keresztnevet is használhatott. Ilyen esetekben a gazdák beazonosítása legtöbbször a gazdákkal együtt összeírt férfi családtagok névanyagának figyelembevételével, illetve a lakóhely sorrendjét is tükröző összeírás sorrendje alapján volt lehetséges. Az adott településen élő gazdákon és férfi családtagjaikon túl velük azonos vezetéknevű gazdák is bekerülhettek a következő úrbéri összeírásba, akikről nem lehet megállapítani, hogy a korábbi úrbéri összeírásban még nem szereplő családtagok vagy a birtokrészen kívülről érkező, azonos vezetéknevű gazdák voltak-e. A feldolgozásban ez utóbbi esetet feltételeztük. Az említett hibalehetőségeket igyekeztünk figyelembe venni, illetve korrigálni.

A divényi uradalom gazdáinak jogállását viszont megismerhetjük az úrbéri összeírásokból. A jobbágyok és a zsellérek közötti különbségtétellel kapcsolatosan meg kell

12 Balassa III. Imréről bővebben: Szirácsik 2016. Források: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

13 Veress 1966, 336–340.

azonban jegyezni Kosáry Domokos kutatásai alapján, hogy az urbáriumokban más összeírástípusoktól eltérő szempontok alapján sorolhatták jobbágy vagy zsellér kategóriába a gazdákat.[14] Makkai László pedig kimutatta, hogy a jobbágy és a zsellér fogalma azonos birtokos különböző uradalmaiban is eltérő volt.[15] A sajátos helyi szempontokat meghagyva a divényi uradalom úrbéri összeírásainak feldolgozásába a forrásban szereplő jogállás került. Egyfelől ugyanis más uradalmakhoz hasonlóan némely zsellér igásállománya egyes jobbágyokénál nagyobb volt.[16] Másfelől pedig a divényi uradalom korabeli összeírói a jobbágytelek meglétét nem tekintették a jobbágylét kritériumának, hiszen például 1660-ban a nagylibercsei Galik Gáspárt a jobbágyok között írták össze úgy, hogy nem volt sem jobbágytelke, sem pedig igásállata. A jobbágytelekkel rendelkezők között is számos olyan jobbágygazda akadt, akinek nem volt igásállata. A divényi uradalomban azonban nem csupán jobbágyok, házas és házatlan zsellérek éltek, hanem szabadosok is.

A gazdák neve mellett olykor feltüntethették foglalkozásukat és a tisztségüket.[17] A kis esetszám miatt feltételezzük, hogy ez nem lehetett következetes, hiszen például kimaradtak az iparosok, akik jelentős számban éltek ugyanezen a területen a 18. század közepe táján.[18] Az egyes gazdákhoz tartozó jobbágytelkeket összeírták 1660-ban és 1679-ben, de a jobbágytelki szervezeten kívül eső földeket (szőlőt, irtásföldet, zálogolt és bérelt földeket) egyik évben sem.[19] A divényi uradalom zsellértelkeinek számbavétele nem volt következetes.[20] A szabadosok telke eltérő kategóriát jelentett, nem sorolták a jobbágytelkek közé. A jobbágyok, a szabadosok és a zsellérek telkeihez tartozó földterület nagyságára vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Mindhárom úrbéri összeírásban szerepel viszont a gazdák lovainak és ökreinek száma, míg a juhaikról csak az 1680–1681-es úrbéri összeírásban olvashatunk.[21]

Gazdaságok a vizsgált területen

A hatalmas kiterjedésű divényi uradalom paraszti gazdaságai szinte egész Nógrád vármegyét behálózták. A vizsgált időszakban Nógrád vármegye a végvidék szerepét töltötte be Buda 1541. évi elestétől egészen Eger 1687. évi visszafoglalásáig, miközben a

14 Kosáry 1963, 122.
15 Makkai 1954, 36.
16 Lásd: Andorka–Faragó 1984, 422.
17 A különféle foglalkozásokat űzőket és tisztségeket viselőket, illetve gazdálkodásukat egy másik tanulmányban kívánjuk elemezni.
18 Szirácsik 2005, 112–122.
19 A jobbágytelken kívüli földek szerepét hangsúlyozza: N. Kiss 1962, 602.
20 I. Rákóczi György uradalmaiban is összeírtak a jobbágytelektől eltérő szolgáltatással terhelt zsellértelkeket. Lásd: Makkai 1954, 36.
21 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

Magyar Királyság és a Hódoltság határa többször változott. Az állandó háborúzás és a törökök jelentős károkat okoztak ezen a vidéken.[22] Az elemzésre kerülő nyolc településtől kissé délebbre fekvő Kisszalatnya majorságát például valamikor 1671 és 1679 között semmisítették meg a Szécsényben állomásozó törökök.[23]

A parasztság által használt földek birtokosa is gyakorta változott. A divényi uradalom kimutathatóan 1660-tól Balassa III. Imréé (?–1680) volt, akinek a birtokai többször kerültek kincstári kezelésbe. Balassa III. Imre 1655. július 18-tól egészen 1660-ig Pest megye főispáni tisztét látta el. Nagy szerepet játszott a török ellen vívott harcokban (balassa)gyarmati kapitányként. Az 1664. évi vasvári béke a töröknek hagyta uradalma egy részét, amibe nem tudott belenyugodni. 1665 tavaszán megtámadott egy török szállítmányt. A budai basa panaszára I. Lipót kassai törvényszéke fogságra ítélte, de pozsonyi börtönéből 1665 végén megszökött. I. Lipót 1666 januárjában elrendelte összes javainak elkobzását, de ő fegyverrel állt ellen, míg végül átadta Divényt, s Murány várába vitték Wesselényi Ferenc nádor őrizetébe. Az esztergomi érsek és több magyar főúr közbenjárására 1667-ben Balassa kiszabadult fogságából, 1669-ben visszakapta birtokait is. Részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, ami miatt elítélték, de sikerült Erdélybe menekülnie, mialatt a divényi uradalmát császári csapatok szállták meg. 1678-tól részt vett a Habsburgok ellen irányuló Thököly-felkelésben. Balassa III. Imre diplomáciai érzéke élete vége felé annyira megerősödött, hogy ennek révén számos birtokát, köztük a divényi uradalma egy részét is vissza tudta szerezni az uralkodótól 1678-ban. Minden bizonnyal 1680. szeptember 14-e és november 5-e között halt meg. A vele fiágon kihalt család uradalma a *fiskus*ra szállt.[24]

A Balassa-birtok elemzendő nyolc településének csak a fele tartozott a divényi uradalomhoz, ezeket a birtokrészeket az Ipoly folyótól északra, a Nógrád vármegye Losonci járásában elterülő nagylibercsei ispánsághoz sorolták. Fényes Elek a Losonci járást a következőképp jellemezte a 19. században: majdnem teljesen „hideg, zordon, földei kövesek és terméketlenek: őszi gabonát ritkán, tisztabúzát soha nem teremnek, fő termékök zab, burgonya stb.”.[25] Az uradalom legnagyobb részében is kedvezőtlen feltételei voltak a mezőgazdasági termelésnek.

A törökök kiűzését követő időben e terméketlenebb területek lakói közül sokan szegődtek el idénymunkásnak egy-egy nagygazdához az Alföldre, esetleg az Ipolytól délre, ez azonban a vizsgált időszakban még korlátokba ütközött. A 18–19. század folyamán a divényi uradalom területén élőknek az ipar és a kereskedelem fontos bevételi forrást jelenthetett. Elsősorban fakitermeléssel, fafeldolgozással, fazekasipari termékek előállításával próbálták biztosítani megélhetésüket, emellett fuvarozással, kereskedelemmel foglalkoztak, az Alföld gabonatermő vidékeire hordták áruikat (leginkább zsindelyt, kocsit, kerti növényeket, cserépedényeket), a termékeikért kapott búzát pedig a

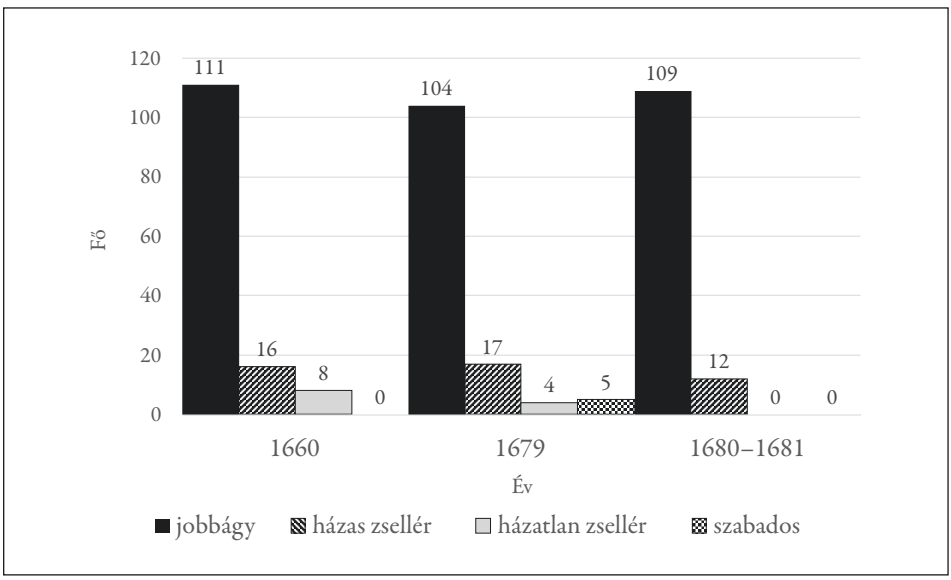
22 Pálmány 1987, 181.

23 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. A divényi uradalom urbáriuma, 1671; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679.

24 Szirácsik 2016, 25–26, 66–86.

25 Fényes 1847, 197.

1. ábra
A nyolc település parasztságának jogállása (1660–1681)

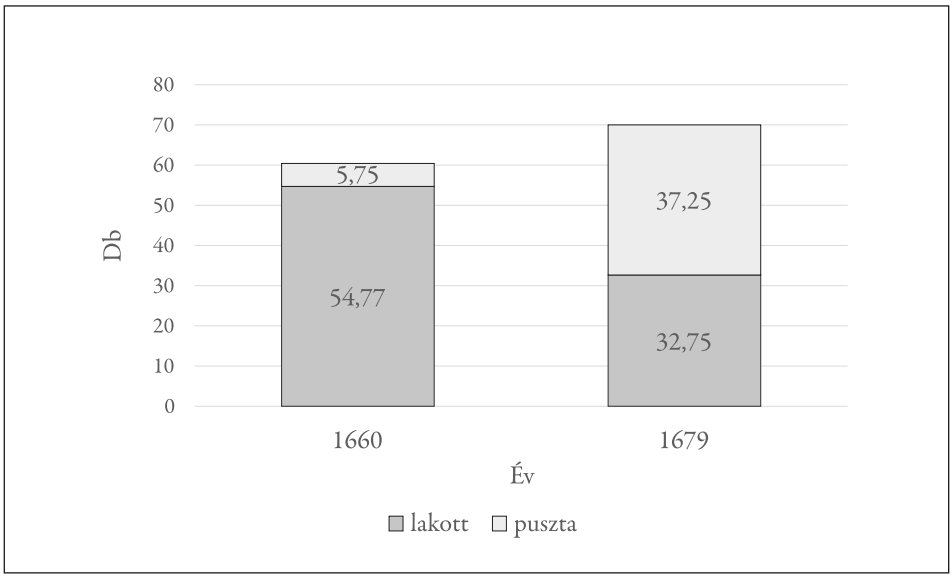

lakóhelyüktől északabbra elterülő bányavárosok piacaira szállították. Jelentős lehetett az önellátást szolgáló háziipar is, például a szövés.[26] Az általunk vizsgált időszakban a kereskedelmet a háborús helyzet akadályozhatta, ami visszahathatott az ipari termelésre, mégis számolnunk kell a kereskedelem és az ipar szerepével a helyi lakosság körében. A felsorolt tevékenységek után az uradalom nem kért semmilyen szolgáltatást, ezért a földesúri járadékok behajtása végett létrehozott összeírásokba ezek nem kerülhettek be, így pontos képet sem kaphatunk róluk.

A vizsgált nyolc településen a gazdák száma 1660 és 1681 között lényegesen nem változott, kissé csökkent: 1660-ban 135, 1679-ben 130, 1680–1681 folyamán 121 gazdát írtak össze. A gazdák döntő többségét adó jobbágyok száma csaknem azonos volt mindhárom úrbéri összeírás idején, de a házas zsellér gazdák kis létszámú csoportjában sem mutatható ki jelentős változás. Az elemzett időszak elején még összeírt néhány házatlan zsellér az 1680-as évek elejére teljesen eltűnt a listáról. Az ideérkezők számára elegendő ház és telek állhatott rendelkezésre, ezért apadhatott le a házatlan zsellérek száma, illetve feltételezhető, hogy a telkes gazdák gazdaságai a családtagokon kívül csak kevés külső munkaerőt tudtak alkalmazni. Mindössze 1679-ben lehetett kimutatni néhány szabadost. A házatlan zsellérek és a szabadosok körében megfigyelhető folyamatok azonban lényegesen nem módosítják az összképet *(1. ábra)*.

26 Szirácsik 2005, 112–171.

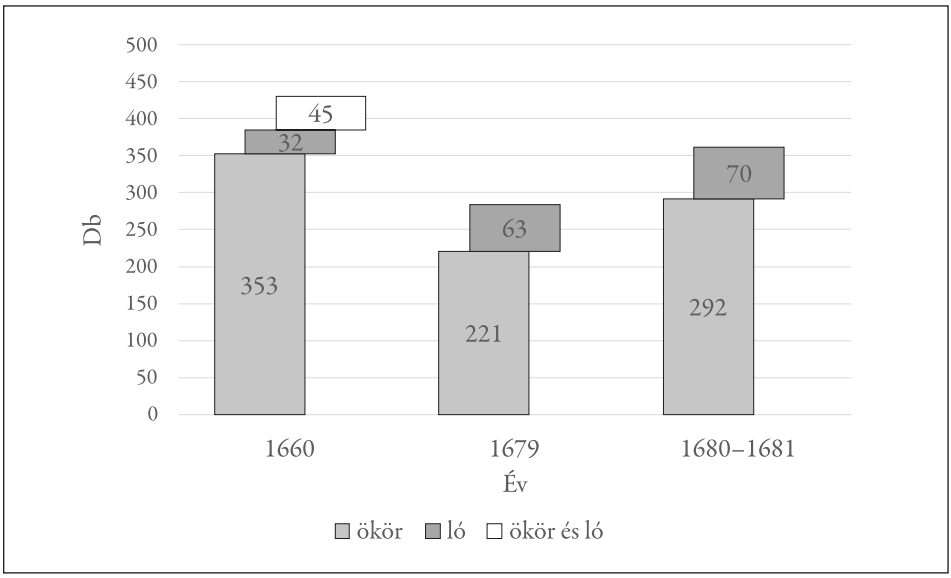
2. ábra
A nyolc település lakott és puszta jobbágytelkei (1660–1679)

Igen jelentős változást figyelhetünk meg a jobbágyok által használt jobbágytelkek esetében. Noha a telki állomány 1660 és 1679 között némileg növekedett, a ténylegesen használatban lévő jobbágytelkek száma drámaian csökkent. Míg 1660-ban csupán néhány puszta jobbágytelket vettek számba, addig 1679-ben a telki állományon belül a puszta jobbágytelkek száma magasabb volt a lakott jobbágytelkeknél. Mindez kedvezőtlen tendencia volt a majdnem változatlan létszámú jobbágyok számára. Míg egy jobbágyra 1660-ban átlagosan 0,49 jobbágytelek jutott, addig 1679-ben már csupán 0,32 *(2. ábra)*. Mivel a jobbágyoktól járó földesúri szolgáltatások alapja a jobbágytelek volt, a jobbágytelkek méretének csökkenésével összhangban, az uradalmi kasszába is kevesebb bevétel kerülhetett ezen a jogcímen. Az 1680-as évek elejéről nincsenek a telkekre vonatkozó adataink.

Ugyancsak említésre méltó változások zajlottak le az ökör- és lóállományt tekintve, hiszen a gazdák 1679-ben az 1660. évi állománynak már csupán az 58%-át tartották *(3. ábra)*. Mindez összefüggésben állhatott a használatban lévő földterület nagyarányú csökkenésével. Az 1680-as évek elején némileg emelkedett az igásállatok száma, ami miatt elképzelhető, hogy 1679 után nagyobb földterületet művelhettek a gazdák. Megjegyzendő, hogy a nyolc településen elsősorban ökröket, kisebb mértékben lovakat tartottak, bár a vizsgált időszakban inkább terjedt a lótartás. Az 1680–1681 folyamán készült urbáriumban még 195 juhot is följegyeztek.

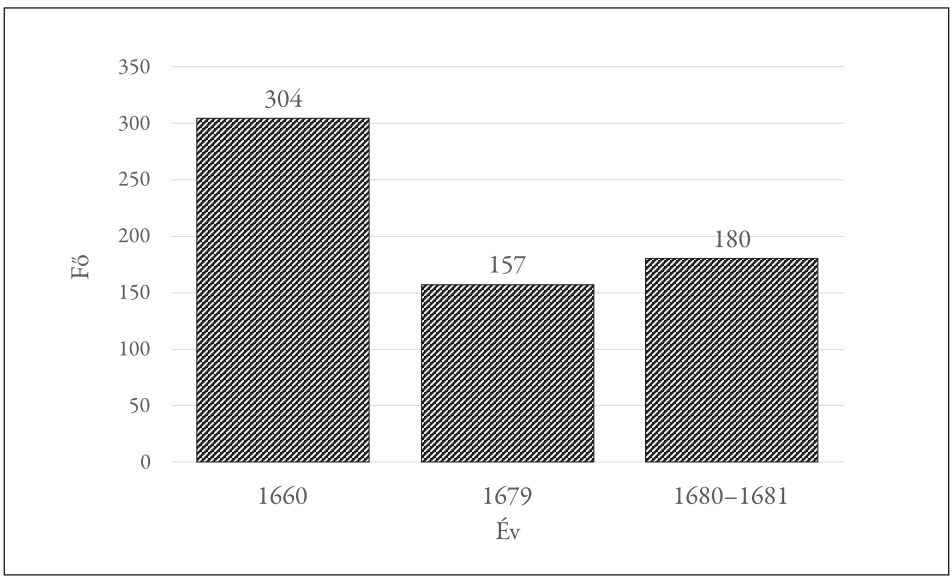
3. ábra
A nyolc település ökör- és lóállománya (1660–1681)

A gazdák létszámával ellentétben a gazdákkal együtt élő férfi családtagok száma számottevően módosult. A férfi családtagok száma 1660 és 1679 között majdnem a felére csökkent, majd ezt követően az 1680–1681-es urbárium lejegyzéséig a gazdák családja némileg bővült a férfi családtagokat tekintve *(4. ábra)*. Érdekes megfigyelni, hogy a gazdák férfi családtagjai körében, illetve az ökör- és lóállományban bekövetkezett változások összhangban álltak egymással. Az állatállomány változását a megművelt földterületek szűkülésével hozhatjuk összefüggésbe, és valószínűleg ennek köszönhető a férfi családtagok számának apadása is, hiszen a kisebb jobbágytelkek eltartó képessége is csökkent, másfelől művelésükhöz kevesebb munkaerő kellett. Mivel a jobbágytelkekre vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk az 1680-as évek elejéről, ezért csak feltételezni tudjuk, hogy a használatban lévő földterületek bővültek, ami az állatállomány és a férfi munkaerő létszámának növekedéséhez vezetett.

1660 és 1679 között az állatállomány és a családi munkaerő nagysága nagyban összefüggött a lakott jobbágytelek méretével, ezért arra következtethetünk, hogy a jobbágytelki szervezeten kívül eső földek (szőlő, irtásföld, zálogolt és bérelt földek) szerepe jóval kisebb lehetett. A rendelkezésre álló számos puszta telek valószínűleg nem hatott ösztönzően a mezőgazdasági területek irtások révén történő bővítésére. Ez utóbbi egyébként igen fáradságos munkával járt, bár éppen ezért a jobbágy a földesúrral megállapodva egy ideig a szolgáltatások alól mentesült. Másfelől a gazdák felvállalhattak puszta jobbágytelkeket is, ami miatt kevésbé lehetett szükségük földek zálogba vételére vagy bérlésére. Bár a helyi lakosság ipari és kereskedelmi jellegű tevékenységet is folytathatott, az ismertetett folyamatok arra engednek következtetni, hogy a helyiek életében

4. ábra
A nyolc település gazdáinak férfi családtagjai (1660–1679)

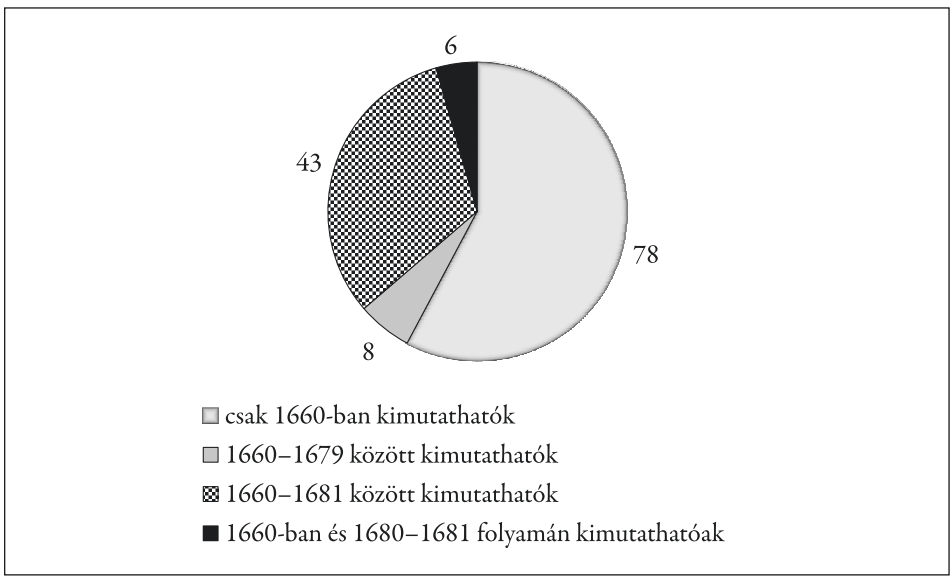

a mezőgazdasági termelés, pontosabban a jobbágytelkeken folyó gazdálkodás igen kitüntetett helyet foglalhatott el. A megművelt jobbágytelkek számának és az átlagos jobbágytelkek méretének csökkenéséből pedig arra következtethetünk, hogy a lakosság gazdasági lehetősége és életszínvonala erősen romlott 1660 és 1679 között, majd kismértékben javult az 1680-as évek elején.

A tartósan megtelepedett és a jövevény gazdák

Az 1660 és 1681 közötti, majdnem azonos gazdaszám azt sugallja, hogy a nyolc településen a személyükben változatlan gazdák, esetleg az utódaik elszegényedésének, végül pedig állatállományuk és családjaik némi bővülésének lehetünk tanúi *(5. ábra)*. Ha megvizsgáljuk a névanyagot, akkor az 1660-ban összeírt gazdáknak csak a 32%-a esetében mondhatjuk el, hogy a gazda vagy az utóda folyamatosan a területen gazdálkodott, illetve a 4%-uk térhetett vissza korábbi lakóhelyére az 1679. évi úrbéri összeírást követően. A véglegesen elvándorló vagy utód nélkül meghalt gazdák többsége már az 1679. évi úrbéri összeírás előtt eltűnt a vizsgált birtokrészről, míg néhányan csak az 1679-es összeírást követően hagyták el a területet vagy haltak meg gazdautód nélkül.

5. ábra
A gazdák összetétele a nyolc településen 1660-ban (fő)

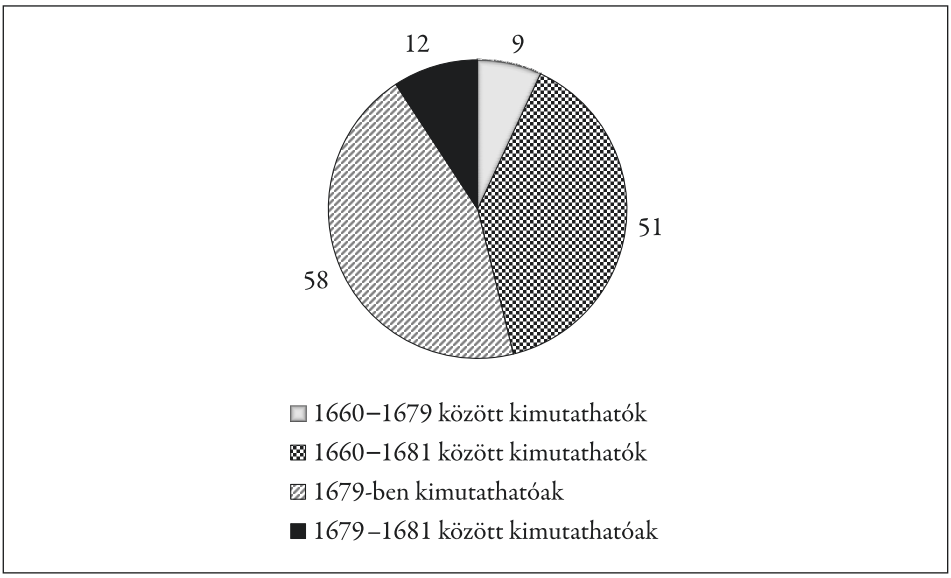
1660 után olyan sok gazda érkezett a vizsgált területre, hogy az 1679-ben összeírt gazdák 54%-a jövevénynek számított *(6. ábra)*. A jövevény gazdák többsége az 1680–1681 folyamán készült összeírás idején már nem tartózkodott a vizsgált birtokrészen, tehát nem csillapodott az elvándorlási kedv sem.

Az 1680–1681 folyamán készült összeírás adatait elemezve megdöbbentőnek találhatjuk, hogy a gazdák 46%-a 1679 után érkező jövevény volt. Az 1679-es és az 1680–1681-es úrbéri összeírás között eltelt rövidke idő ellenére majdnem annyi jövevény gazda költözött a nyolc településrészre, mint amennyit 1660 és 1679 között lehetett kimutatni. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a nagy hullámban csekély idő alatt érkező jövevény gazda közül mennyien álltak tovább. A legkorábban az 1679-es összeírás idején kimutatható jövevény gazdákról viszont megállapítható, hogy csak kis részük maradt a területen, ők alacsony számban képviseltették magukat az 1680–1681 folyamán számba vett gazdák között, éppen úgy, mint az 1660 után valószínűleg elköltöző, majd 1679 után visszatérő gazdák vagy e gazdák utódai *(7. ábra)*.

Ha a vizsgált terület migrációs mérlegét szeretnénk megvonni, akkor a következőket állapíthatjuk meg. Az 1679-ben lejegyzett 130 gazda 54%-a bevándorló volt, míg 52%-uk az összeírást követően elvándorolt, vagy utód nélkül halt meg. Az elvándorló gazdák 87%-a egyébként jövevénynek számított, a kisebb részük viszont kimutathatóan már 1660-tól a területen gazdálkodott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1660 és 1681 között kimutatható gazdák közé nem csupán a területen folyamatosan gazdálkodó gazdákat soroltuk, hanem az előbb-utóbb önálló gazdaságot létrehozó férfi családtagjaikat is, akik közül néhányan 1679 és 1681 között elvándoroltak vagy meghaltak,

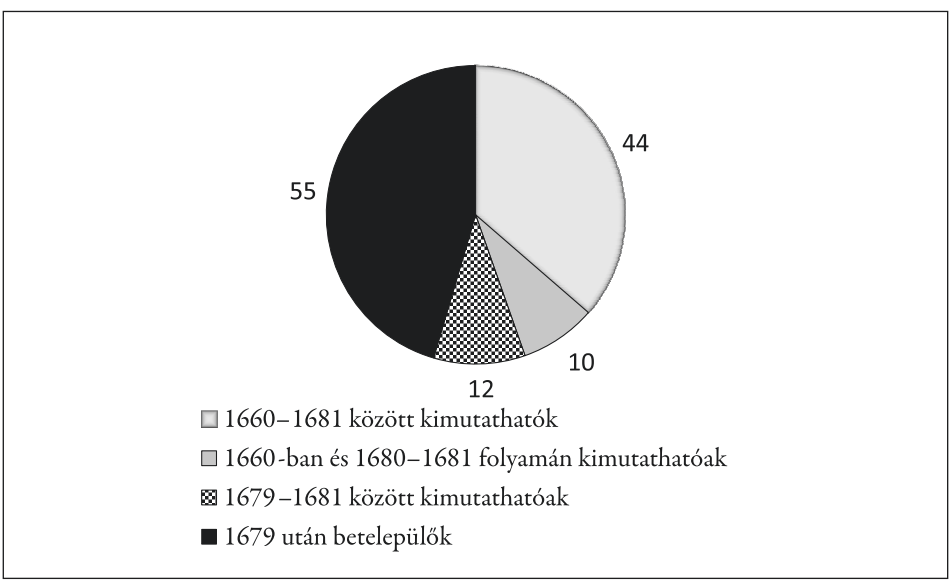
6. ábra

A gazdák összetétele a nyolc településen 1679-ben (fő)

7. ábra

A gazdák összetétele a nyolc településen 1680–1681 folyamán (fő)

illetve gazdaságukat feladva más gazdákhoz csatlakoztak, hogy családtagként dolgozzanak. Ezek a következő összeírásban önálló gazdaként már nem szereplő gazdák 1679-ben a gazdák 5%-át tették ki. Egyfelől döntően ez okozta a vizsgált területen a gazdák számának csökkenését 1679 és 1681 között, másfelől ez a jelenség tolta a migrációs mérleget enyhén negatív irányba az említett időszakban.

Az úrbéri összeírások szerint tehát a bevándorlás a vizsgált területre, illetve az elvándorlás onnan egyaránt igen intenzív lehetett, bár számolnunk kell a halandósággal is. A gazdák vándorlása azonban nem csupán a divényi uradalom elemzett részét érinthette. A sárospataki uradalomban például 1554 és 1648 között a jobbágytelkek többször is gazdát váltottak a családnevek vizsgálata szerint, ennek nyomán Veress Éva a korszakban a „jobbágyság nem szűnő vándormozgalmáról" írt.[27] A Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain is jelentős volt a migráció, az 1716. és 1718. évi összeírásokban szereplő 906 gazda számához viszonyítva az 1676 után betelepülők aránya 32%-os volt, míg a szökevényeké 8–18%-os.[28] Az elemzett divényi birtokrészen tehát a migráció intenzitása erőteljesebb volt a közeli Koháry-birtokok későbbi állapotához viszonyítva, illetve eltérő volt a migrációs mérleg végeredménye, amely a Koháry-birtokokon nem enyhén negatív, hanem pozitív lett.

Ha tehát csak az úrbéri összeírások összesített adatait vizsgáljuk, akkor tudatosítanunk kell, hogy csupán az aktuálisan a területen élő gazdák gazdasági adatairól és férfi munkaerejéről kaphatunk képet. A gazdák személyének erőteljes változása miatt tehát a gazdák jogállása, a hozzájuk tartozó férfi családtagok, telkek, állatok száma az éppen a birtokrészeken élő gazdák, illetve családtagjaik és gazdaságaik jellemzésére szolgál. A területen zajló gazdasági és társadalmi folyamatokat a be- és elvándorló gazdáknak a területen való tartózkodásuk ideje szerinti jellemzésével tudjuk jobban ábrázolni.

A földbirtokos érdekelt volt abban, hogy a területén élők vagy oda érkező gazdák jobbágytelket felvállaló jobbágyok legyenek, hiszen a jobbágytelkeik után a földesúrnak teljesítendő szolgáltatásokkal tartoztak. Mivel a puszta jobbágytelkek száma viszonylag nagy volt, ezért nem meglepő, hogy mind a tartósan a területen élő, mind pedig a jövevény gazdák többsége jobbágygazda lehetett. A jövevények mindjárt jobbággyá válhattak, ezért fordulhatott elő, hogy az 1679 után érkezők döntő többsége már jobbágyként szerepelt az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásban. Ez a lehetőség azonban önmagában nem lehetett elegendő ahhoz, hogy a tartós helyben maradást biztosítsa a gazdák számára, hiszen a különféle időben elvándorló gazdák java része jobbágy volt, ami igaz az 1660-tól kimutatható gazdákra éppúgy, mint a jövevény gazdákra. A jobbágyok nagy vándorlási hajlandóságát mutatja, hogy az összes jobbágygazdának csupán a 32%-a gazdálkodhatott itt folyamatosan 1660 és 1681 között *(8. ábra)*.

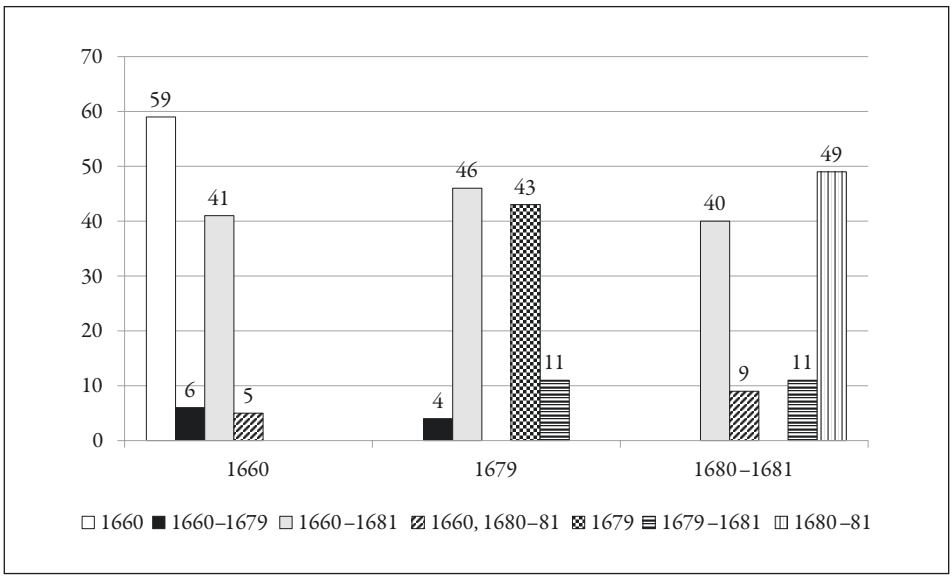
A kisszámú házas zsellér a jobbágyoknál szegényebb és kisebb családban élt. A többségük vándorolt, a be- és az elvándorlás egyaránt jellemző volt rájuk. A tartósan letelepedő és a tovább költöző zsellérek között lényegi különbséget nem lehet kimutatni vagyoni és családi téren *(9. ábra)*.

27 Veress 1958, 401. és 406.

28 Szirácsik 2017, 80.

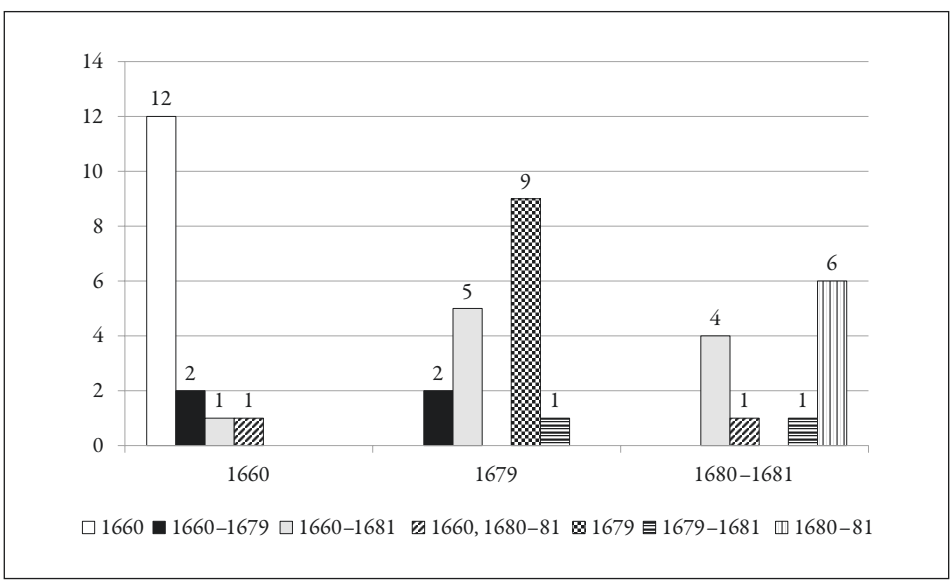
8. ábra

A nyolc település jobbágygazdái a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660 és 1681 között (fő)

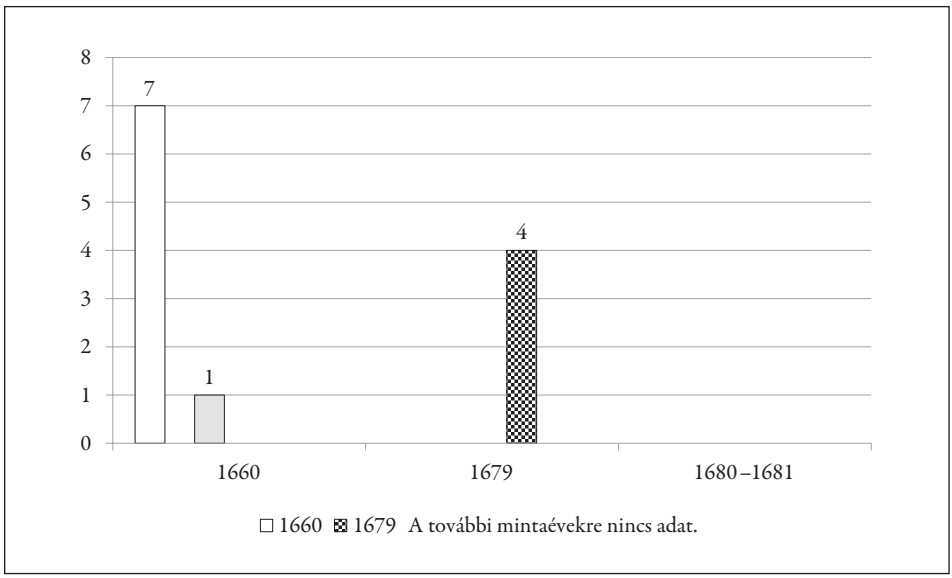
9. ábra

A nyolc település házaszsellér-gazdái a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660 és 1681 között (fő)

10. ábra

A nyolc település házatlanzsellér-gazdái a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660 és 1681 között (fő)

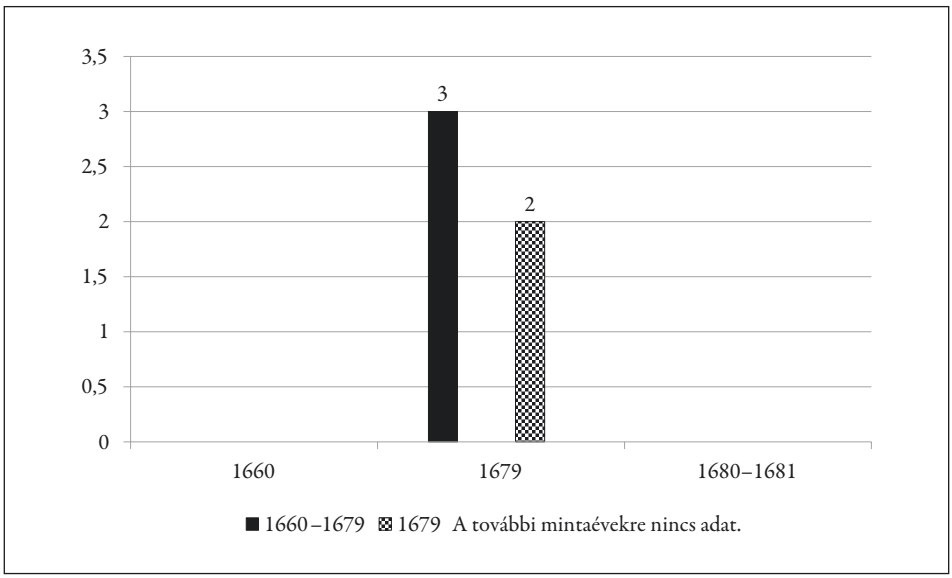

A legszegényebbek és a legkisebb családban élők a házatlan zsellérek voltak. A néhány házatlan zsellérre nem volt jellemző a tartós megtelepedés, közülük csak egy maradt itt 1681-ig, de 1679-ben már nem házatlan zsellérként írták össze, hanem a jobbágygazdák közé sorolták *(10. ábra)*.

Szabadosokat csak 1679-ben vettek számba. E néhány gazda részben 1660 óta gazdálkodott ezen a területen, részben pedig jövevény volt. Valamennyi szabados gazda az 1679. évi úrbéri összeírást követően elköltözhetett *(11. ábra)*.

Azt feltételezhetnénk, hogy a helyiek gazdálkodásában kiemelkedő szerepet játszó jobbágytelek elősegítette, hogy a területen maradjanak. Meglepő módon azonban 1660-ban a legnagyobb átlagos telekmérettel az 1679 előtt elvándorló jobbágygazdák rendelkeztek. Az 1660 és 1679 között, illetve az 1660 és 1681 között is kimutatható gazdák jobbágytelkeinek átlagos mérete 1660 és 1679 között jelentősen csökkent, vagyis a tartósan a területen élő jobbágygazdák igyekeztek kisebb jobbágytelkeket felvállalni. A különféle időszakokban érkező jövevény gazdák 1679-ben átlagosan csaknem akkora jobbágytelkeket használhattak, mint ugyanakkor a kimutathatóan 1660-tól a területen élő társaik. A jövevények esetében megjegyzendő, hogy az 1679-es úrbéri összeírást követően is a területen maradó jövevény gazdáknak némileg nagyobb jobbágytelek jutott a csak 1679-ben kimutatható jövevény gazdákénál. A jövevények ellátását jobbágytelekkel a puszta jobbágytelkek magas száma tette lehetővé. A Koháryak közeli birtokain az 1710-es évek második felében már jelentősen eltért a különböző származású gazdák házhelymérete: a jövevény gazdáknak átlagosan 0,33 házhelye volt,

11. ábra
A nyolc település szabados gazdái a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660 és 1681 között (fő)

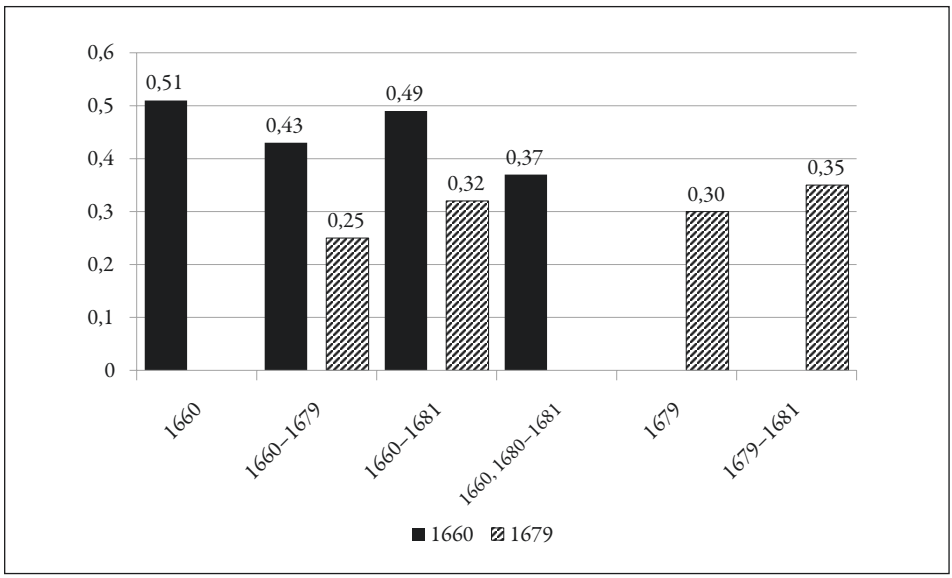

miközben a helybelieknek 0,52 házhely jutott. A jobbágytelkek tekintetében tehát a betelepülők gazdasági lehetőségei korábban a divényi uradalom elemzett részén jobbak voltak *(12. ábra)*.

Amint említettük, 1660-ban az 1679 előtt elköltöző gazdáknak volt átlagosan a legnagyobb jobbágytelke, ugyanakkor az átlagos ökör- és lóállomány a körükben volt a legalacsonyabb. A továbbra is a területen maradó társaik átlagos állatállománya azonban számottevően megfogyatkozott 1679-ig, a használatukban lévő jobbágytelkek méretének csökkenésével összhangban, majd az állataik száma némileg megszaporodott. Az 1660 után elköltöző, majd 1679 után visszatérő gazdák rendelkeztek 1660-ban átlagosan a legkisebb jobbágytelekkel, miközben nekik volt átlagosan a legnagyobb állatállományuk. Mire visszatértek, a felvállalható puszta jobbágytelkek száma megszaporodott, de a korábbiakhoz képest az állatállományuk drasztikusan megfogyatkozott, bár az állataik átlagos száma még így is nagyobb maradt az 1660 óta folyamatosan a területen élő gazdákénál. A kisebb állatállományú jövevény gazdák elhagyták a területet, miközben azok a jövevények maradtak, akiknek nagyobb ökör- és lóállománya volt a kimutathatóan 1660 óta itt gazdálkodókénál, sőt az állataik száma 1679 és 1681 között jelentősen tovább nőtt. Az 1679 után érkező jövevényeknek volt a legszerényebb állatállománya az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírás idején *(13. ábra)*.

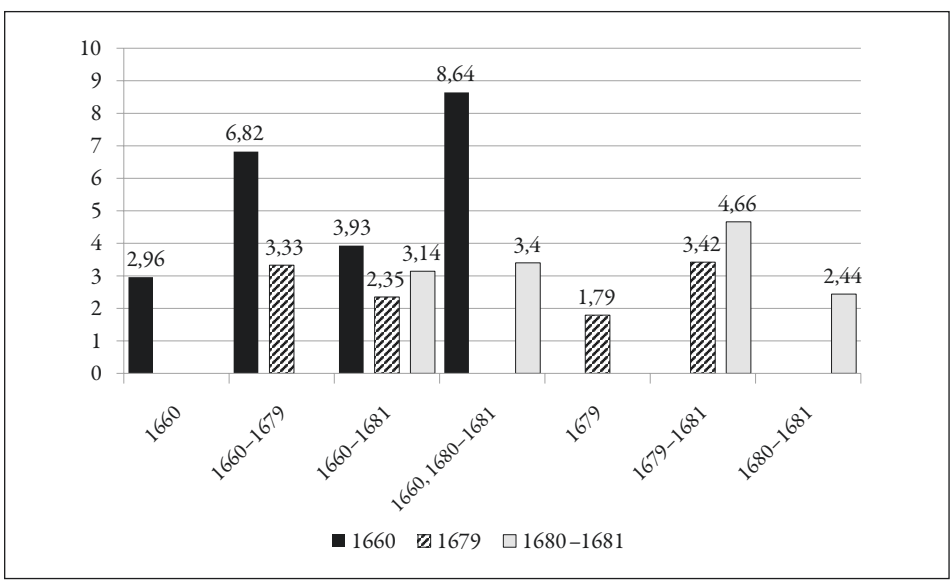
12. ábra

A nyolc település jobbágyainak átlagos telekmérete a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660–1681 között (db)

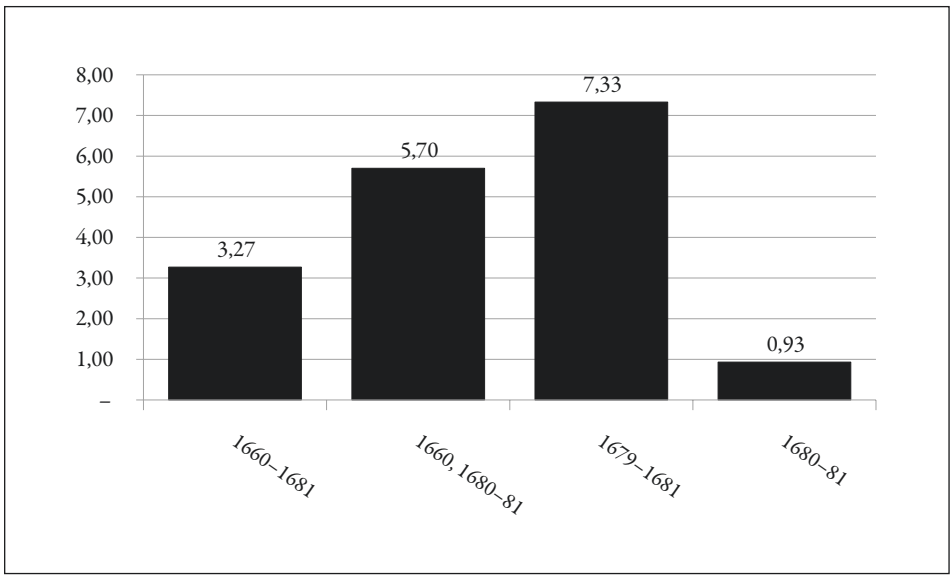
13. ábra

A nyolc település gazdáinak átlagos ökör- és lószáma a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660–1681 között (db)

14. ábra

A nyolc település gazdáinak átlagos juh száma a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1680–1681 folyamán (db)

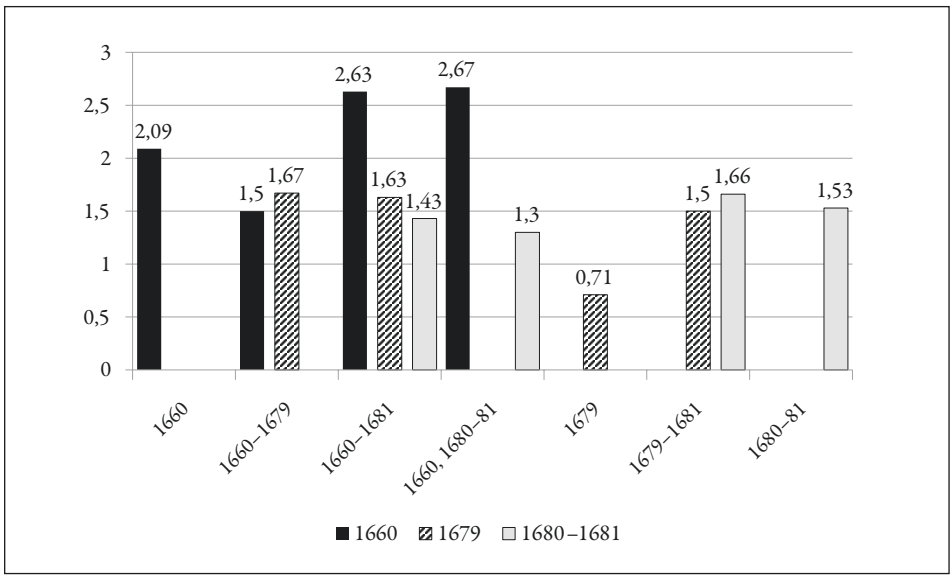
Az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásba bekerült a gazdák juhállománya is *(14. ábra)*. Az 1660 óta kimutatható gazdákhoz képest az elköltöző, majd visszatérő gazdák rendelkeztek átlagosan nagyobb juhszámmal. A jövevények közül az 1679-ig a területre érkező gazdák esetében lehet kimutatni a legnagyobb juhállományt, míg az 1679 után betelepülők között a legkisebbet. A juhállomány száma kevésbé igazodott a gazdákhoz tartozó jobbágytelkek átlagos méretéhez, ugyanakkor a visszatelepülő és jövevény gazdák szívesen hozhatták magukkal a lábon hajtható nyájaikat. A Koháryak közeli birtokán is a jövevény gazdáknak volt inkább jelentősebb juhállománya, míg a helybéli gazdáknak a földműveléshez jobban köthető igásállománya volt nagyobb.[29]

A férfi családtagok átlagos száma 1660-ban azok körében volt magasabb, akik kimutathatóan 1681-ig a területen maradtak, illetve akik a későbbiekben visszaköltöztek, az elvándorlóké pedig ennél kisebb volt. A tartósan letelepedett gazdák közül az 1679 után elköltözők és a később is itt gazdálkodó társaik átlagos családmérete csaknem azonossá vált 1679-ig, hiszen az előbbieknél kis növekedés, az utóbbiaknál viszont jelentős csökkenés figyelhető meg. Az itt maradó gazdák családja tovább szűkült az 1680-as évek elején. Az 1679 után visszatérő gazdák a korábbihoz képest jóval kevesebb férfi családtaggal érkeztek. Az 1679-ig letelepülő jövevény gazdák közül a tovább költözők férfi családtagszáma alacsony, míg a helyben maradó társaiké magasabb volt, ez utóbbiak családmérete még bővült is az 1680-as évek elején. Az 1679 után érkező jövevények

29 Szirácsik 2017, 103.

15. ábra

A nyolc település gazdáinak átlagos férfi családtagszáma a gazdák helyben való tartózkodása szerint 1660–1681 között (fő)

átlagos férfi családtagszáma is magasabb volt az 1660 óta a területen élő vagy visszatérő gazdákéhoz képest.

Az 1660 és 1681 között folyamatosan a területen gazdálkodó gazdákhoz tartozó férfi családtagok számának csökkenését több okra vezethetjük vissza. Feltételezhetjük a családtagok egy részének elhalálozását. Előfordulhatott azonban az is, hogy a gazdával együtt élő férfi családtag önálló gazdaságot hozott létre a területen, esetleg az utód gazdák felosztották az örökhagyó gazdaságát, ami miatt két kisebb család jött létre. A gazdák férfi családtagjai más vidéken is szerencsét próbálhattak, ami azonban a rendelkezésre álló urbáriumok alapján nem követhető *(15. ábra)*.

A divényi uradalom vizsgált nyolc településén a gazdák helyben tartózkodása szempontjából tehát a következő fontos megállapításokat tehetjük. A kissé csökkenő gazdaszám ellenére a bevándorlást és az elvándorlást igen jelentősnek tarthatjuk 1660–1681 között, ami nem csupán a néhány házas és házatlan zsellért jellemezte, hanem a gazdák többségét adó jobbágyokat is. A jobbágygazdáknak hozzávetően csak a harmada gazdálkodott folyamatosan 1660 és 1681 között még úgy is, hogy hozzájuk soroltuk az utódaikat is.

Az 1660 és 1681 között folyamatosan a területen gazdálkodó jobbágyok jobbágytelkeinek mérete 1679-ig jelentősen csökkent, ezzel összhangban az ökör-, lóállományuk és a férfi családtagjaik száma is megfogyatkozott. Noha 1679 és 1681 között az állatállományuk növekedett, a férfi családtagjaik száma tovább apadt. Hasonló folyamatok zajlottak le a csak 1679-ig kimutatható jobbágyoknál azzal az eltéréssel, hogy a

férfi családtagjaik száma kissé emelkedett. A két csoporthoz képest az 1679-ig a területről elvándorló gazdáknak ugyan átlagosan nagyobb jobbágytelke volt, de a műveléséhez kevesebb állattal és családi munkaerővel rendelkeztek.

Az 1679 után visszatérő gazdák 1660-ban viszonylag kis jobbágytelket használtak, miközben nagy állatállományuk és népes családjuk volt. A visszatérő gazdák állatállománya és férfi családtagjainak száma már jóval szerényebb volt az 1680-as évek elején.

A területre érkező jövevények közül a továbbvándorlók és a területen maradók is az 1660 óta itt gazdálkodókhoz hasonló méretű jobbágytelkeket kaptak. A tovább költöző jövevényeknek kisebb állatállománya és kevesebb férfi családtagja volt a helyben maradó jövevény társaikhoz képest. A helyben maradó jövevények 1681-ig az állatállományukat és a férfi családtagjaik számát is növelni tudták. Az 1679 után érkező jövevények a helybeliekhez képest kisebb állatállománnyal, de több férfi családtaggal érkeztek.

A tartósan megtelepedett, az elvándorló, illetve a bevándorló, esetleg visszatelepülő jobbágygazdák között tehát különbségek mutathatók ki a gazdaságok és családi munkaerő tekintetében. Az elköltözés fő okának tekinthetjük a rendelkezésre álló jobbágytelek műveléséhez mérten kis ökör- és lóállományt, valamint a kisebb létszámú családot, ami valószínűleg nem csupán a gazdálkodást, hanem a jobbágytelek után a földesúrnak járó szolgáltatások teljesítését is akadályozhatta. A korábbi összeírásban lejegyzett, de a későbbi összeírásban nem szereplő gazdák esetében az előbb kifejtett tendenciát nem okozhatta a gazdák véletlenszerű elhalálozása, ezért a jelenséget elsősorban az érintett gazdák elvándorlásával magyarázhatjuk. A néhány visszatérő gazda az elvándorlása előtt, 1660-ban a kis jobbágytelkéhez mérten nagy állatállományt és családi munkaerőt mondhatott magáénak, amivel máshol próbálhatott szerencsét, mert ekkor helyben még korlátozott volt a puszta telkek aránya és a felvállalásuk lehetősége. Az 1680-as évek elején visszatérő gazdák a korábbinál lényegesen kevesebb igással és családtaggal érkeztek. A jövevények az 1660 óta a területen élő gazdákhoz hasonló feltételek közé kerültek, hiszen többségük jobbággyá válhatott, sőt a jobbágytelkük mérete is hasonlított régóta itt élő társaikéhoz. A jövevények közül a szerényebb állatállományú és családlétszámú gazdák vándoroltak tovább, míg azok, akik nagyobb iga- és munkaerővel rendelkeztek, helyben maradtak.

A területre történő bevándorlás okainak megállapítása igen nehéz, az indokok a háborús helyzet előidézte vándorlástól kezdve a jobb gazdasági lehetőségek kereséséig széles skálán mozoghattak, és a visszaköltözők esetében talán családi, érzelmi motívumokról is beszélhetünk. Annyi azonban elmondható a jövevényekről, hogy igen eltérő gazdasági és családi feltételekkel rendelkeztek. A többségük a vizsgált területen jobbágygazdává válhatott, és a régóta itt élő gazdákéhoz hasonló méretű jobbágytelket kaphatott, így a gazdasági okok mindenképp hangsúlyosak lehettek a bevándorlás esetében. Egyébként a földesúrnak érdeke is volt, hogy a jövevények a földesúrnak járó szolgáltatásokkal tartozó jobbágyokká válhassanak.

A gazdákat ért hatások nagyban jellemezhetők a megtelepedett gazdák gazdasági és családi körülményeinek változásával. A tartósan megtelepedett gazdák gazdasági lehetőségeinek nagyfokú romlása figyelhető meg 1660 és 1679 között: a jobbágytelkek mérete, az igásállatok és a férfi családtagok száma egyaránt csökkent. Az 1660 óta hely-

ben gazdálkodók és a hosszabb időre letelepedett jövevények 1679 és 1681 között növelni tudták az igásállataik számát, ami az összes gazdára ható kedvezőbb helyzetet feltételez. Ezt hangsúlyozhatjuk azzal is, hogy 1679 és 1681 között nem csupán a bevándorlás volt erőteljes, hanem a korábban elköltözött gazdák és utódaik közül is többen visszaköltöztek.

A vizsgált időszakban Nógrád vármegye más részein az 1664. évi vasvári béke megkötése ellenére intenzív hadakozás folyt. Például Koháry II. István földesúr és füleki főkapitány katonái gyakorta kerültek összetűzésbe a törökökkel.[30] A Thököly-felkeléshez csatlakozó Balassa III. Imréről azonban ismert, hogy még a szarvasi agával is levelezett a Körös–Maros között lévő birtokai ügyében.[31] Vélhetően az I. Lipóttól 1678-ban visszakapott divényi birtokrészének érdekében is tárgyalhatott a török féllel, ezért a török pusztítás kevésbé sújthatta földbirtokát, ami a paraszti gazdaságokra is kedvező hatást gyakorolhatott.

A földrajzi különbségek a vizsgált területen

Felmerül a kérdés, hogy a divényi uradalom egymáshoz viszonylag közeli nyolc településén egyformán érvényesek voltak-e az előbb említett megállapítások, vagy földrajzi különbségek jelentkeztek. A kérdés megválaszolása miatt elemeznünk kell az egyes településekre vonatkozó adatokat.

1. Nedelistye[32]

A gazdák száma Nedelistyén is megfogyatkozott 1660 és 1681 között.[33] A gazdák döntő többsége jobbágy volt. A jobbágyok száma 1660 és 1679 között a felére csökkent, majd az 1680–1681 folyamán végrehajtott összeírásig számuk növekedett. Nedelistyén csak néhány házas zsellért vettek számba, házatlan zselléreket viszont egyáltalán nem. A házas zsellérek száma 1660 és 1679 között emelkedett, de az 1680-as évek elején már nem mutathatók ki a forrás alapján.[34] A korszak folyamán számottevően csökkent a jobbágygazdák férfi családtagjainak száma, illetve az 1679. évi házas zselléreknek már nem volt férfi családtagjuk.[35]

30 Komjáti 2015, 335–365.

31 Szirácsik 2016, 81–83.

32 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

33 Nedelistyén 1660-ban 13, 1679-ben kilenc, 1680–1681-ben pedig nyolc gazdát jegyeztek le.

34 1660-ban 12 jobbágyot és egy házas zsellért írtak össze, 1679-ben ugyanitt hat jobbágyot és három házas zsellért, 1680–1681 folyamán pedig nyolc jobbágyot.

35 A jobbágygazdákhoz írt férfi családtagok száma 1660-ban 39 (átlagosan: 3,25) volt, miközben az egyetlen házas zsellér nevéhez két férfi családtagot írtak. 1679-ben a jobbágyokkal 10 (átlagosan: 1,67)

1660 és 1679 között a művelt jobbágytelkek mennyisége figyelemre méltóan megfogyatkozott, miközben a pusztán álló jobbágytelkek száma számottevően nőtt úgy, hogy a lakott és a puszta telkek együttes száma mind a két évben azonos volt. A rendelkezésre álló jelentős számú pusztatelek ellenére a jobbágygazdák átlagos jobbágytelkének mérete csökkent a vizsgált időszakban. Egyik úrbéri összeírásban sem számszerűsítették a zsellérek telkeit.[36]

Nedelistyén csak a jobbágyok gazdaságaihoz írtak állatállományt. A jobbágygazdák esetében 1679-ig csökkent, majd az utolsó összeírás idejére megnőtt az egy jobbágygazdaságra jutó igásállatok száma. Az 1680-as évek elején két jobbágy gazdaságában találtak nagyobbnak nevezhető juhnyájat.[37]

Az 1660-ban Nedelistyén gazdálkodó gazdáknak még a fele sem maradt a birtokrészen 1679-ig. Az 1679-ben összeírt gazdáknak is majdnem a fele elköltözött vagy meghalt az 1680–1681-es úrbéri összeírásig. Az elvándorlás tehát jelentős lehetett, miközben a bevándorlás kismértékű volt, ráadásul az 1679-ben jövevénynek számító gazdák az 1680-as évek elején készült úrbéri összeírásig elköltöztek vagy meghaltak.[38]

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok voltak. A férfi családtagjaik átlagos létszáma magasabb volt a tartósan megtelepedő társaikénál, ráadásul közülük két gazda nagycsaládban élt. A telekméretük és az igásállataik száma azonban kisebb volt a továbbra is a birtokrészen maradó gazdákhoz képest.[39]

Az 1660 óta itt élő gazdák, illetve utódaik jobbágyok voltak egy-két házas zsellértől eltekintve. A házas zsellérek nincstelen, 1679-ben férfi családtag nélkül összeírt gazdák voltak.[40] A helybéli jobbágygazdák és utódaik férfi családtagszámát átlagosnak tarthatjuk, de a helyi átlagnál valamivel nagyobb jobbágytelket műveltek az átlagosnál több igásállattal. 1660 és 1679 között számottevően csökkent az átlagos telekméretük, az

férfi családtag élt, a házaszsellér-gazdák ellenben férfi családtag nélkül kerültek be az összeírásba. Az 1680-as évek elején a jobbágygazdákhoz 12 (átlagosan: 1,5) férfi családtag tartozott.

36 Az 1660-ban összeírt 12 jobbágynak összesen 5,75 jobbágytelke volt, a lakott jobbágytelkek mellett összeszámoltak még 0,75 puszta jobbágytelket is. 1679-ben a számításunk szerint a jobbágyokhoz két lakott és 4,50 puszta telek tartozott. A telki állomány mindkét évben 6,5 jobbágytelekből állt. Az átlagos jobbágytelek 1660 és 1679 között 0,48-ról 0,33-ra csökkent.

37 A jobbágyoknak 1660-ban összesen 34 ökre, 1679-ben 12 ökre és négy lova, 1680–1681-ben 28 ökre, valamint hat lova volt. A jobbágyok 1660-ban átlagosan 2,83 igásállatot gondoztak, míg 1679-ben 2,67, 1680–1681-ben 4,25 igást. Az 1680-as évek elején a jobbágyoknak 54 juha is volt.

38 Nedelistyén az 1660-ban összeírt 13 gazda közül hét (46%) saját maga vagy utóda révén később is e birtokrészen gazdálkodott. A többségük, esetleg az utódjuk bekerült az 1679. évi és az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásba, míg az egyik gazda utóda csak 1679-ig mutatható ki, illetve egy másiké 1679 után érkezett vissza. Az 1679-ben összeírt gazdák 56%-a az 1680–1681-es összeírás idején gazdaként dolgozott vagy utóda lett, a többiek feltehetően elvándoroltak vagy meghaltak. 1679-ig három, az 1680–1681-es úrbéri összeírásig csak egy gazda érkezett a településrészre, akik közül az 1679-ig letelepedő gazdák az 1680-as évek elejéig tovább költöztek.

39 A csupán 1660-ban kimutatható jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma 3,5, a telekmérete 0,46 és az igásállataik száma 2,33 volt.

40 1660-ban egy, 1679-ben két házas zsellért jegyeztek le, az egyik házas zsellér 1660-ban és 1680-1681 folyamán jobbágy volt. A házas zselléreknek nem volt állatállományuk, csak az 1660-ban összeírt zsellér élt két férfi családtagjával.

igásállat-állományuk ellenben a vizsgált korszakban folyamatosan növekedett, de egyre kevesebb férfi családtaggal éltek együtt. Az egyik gazda 1679 után visszatérő fia az 1680–1681-es úrbéri összeírás idején nagycsaládban élt a gyermekes testvérével. Bár nem volt igásállata, jobbágy lett. A birtokrészen neki és egy másik helybéli gazdának volt csak juhnyája.[41]

Az 1679-ig a birtokrészre érkező, de onnan elvándorló három gazda közül egy házas zsellér, kettő jobbágy lett. A jövevény házas zsellérhez nem írtak sem férfi családtagot, sem pedig állatállományt. A jövevény jobbágygazdáknak a helybeli társaikhoz képest kisebb jobbágytelek jutott, amelyhez nem tartozott igásállat, és kevesebb férfi családtaggal éltek együtt.[42] Az 1680–1681-es úrbéri összeírásig egy újabb gazda költözött a birtokrészre férfi családtag nélkül, hogy igásállat nélküli jobbágy legyen.

2. Lentvora[43]

Lentvorán a gazdák száma a vizsgált korszak folyamán jelentősen csökkent.[44] A jobbágyok létszáma idővel megfogyatkozott, miközben a zsellérek száma ingadozott.[45] A jobbágygazdák esetében 1660 és 1679 között megfigyelhető a férfi családtagok számának apadása, amely folyamat ellenkezőjére fordult az 1680-as évek elejére. 1660-ban még jól látszik, hogy a jobbágyokhoz képest kevesebb férfi családtagjuk volt a házas zselléreknek, még kevesebb a házatlan zselléreknek. A későbbiekben a zselléreknél nem mutatható ki férfi családtag. [46]

A lakott jobbágytelkek csökkenésével párhuzamosan nőtt a puszta telkek száma, miközben a felére csökkent az átlagos jobbágytelek mérete.[47] A település zsellértelkeire vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.

---

41 Az 1660 óta kimutatható gazdák átlagos férfi családtagszáma 1660-ban három, 1679-ben kettő, 1680–1681 folyamán 1,71 volt, miközben az átlagos telekméretük 1660-ban 0,5, 1679-ben 0,375, az átlagos igásszámuk 1660-ban 3,33, 1679-ben négy, 1680–1681 folyamán 4,86 lett. Két jobbágynak volt 25, illetve 29 juhból álló juhnyája.

42 Mind a két jövevény jobbágygazda 1679-ben negyed jobbágytelekkel rendelkezett, de nem volt állatállományuk, és egy-egy férfi családtagot írtak hozzájuk. E szegénynek mondható jövevény gazdák tovább is költöztek annak ellenére, hogy jobbágyokká válhattak e birtokrészen.

43 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

44 Lentvorán 1660-ban még 21 gazda dolgozott, 1679-ben már csak 15, míg 1680–1681-ben 13.

45 Az 1660. évi úrbéri összeírásában 14 jobbágy, három házas zsellér és négy házatlan zsellér szerepel. 1679-ben 12 jobbágyot és három házatlan zsellért írtak össze. 1680–1681-ben 11 jobbágyot és két házas zsellért jegyeztek le.

46 1660-ban a jobbágygazdákkal élő férfi családtagok száma 25 (átlagosan: 2,08) volt, a házas zselléreké egy (átlagosan: 0,33), a házatlan zselléreké egy (átlagosan: 0,25). 1679-ben a jobbágygazdákhoz 14 (átlagosan: 1,17) férfi családtagot soroltak, a házatlan zsellérekhez pedig egy főt sem. 1680–1681-ben a házas zselléreknek nem volt férfi családtagjuk, a jobbágyokhoz viszont 28 (átlagosan: 2,55) főt írtak.

47 1660-ban és 1679-ben a jobbágytelkek száma hétről 6,75-re csökkent. 1660-ban a jobbágyokhoz hét (átlagosan: 0,5) jobbágytelek tartozott, míg 1679-ben három (átlagosan: 0,25) jobbágytelek. Puszta jobbágytelkeket csak 1679-ben találtak, ami 3,75 jobbágytelket érintett.

A jobbágygazdák átlagos igásszáma 1679-ig jelentősen lecsökkent, majd az 1680-as évek elejére számottevően megnőtt. A zsellérek közül csak egy házatlan zsellérnél mutatható ki 1660-ban igásállat, a későbbi úrbéri összeírásban szereplő zsellérekhez viszont nem írtak állatállományt. 1680–1681 folyamán csak egy jobbágygazdának voltak juhai.[48]

A lentvorai birtokrészről elmondható, hogy 1660 és 1681 között a helybéli gazdák gyakorlatilag teljes cseréjének lehetünk tanúi, ha nem számítjuk ide a vizsgált időszak végén visszatérő két gazdát. Az 1660-ban összeírt gazdák többsége eltűnt a birtokrészről, miközben az 1679-ig ideérkező gazdák is elvándoroltak az 1680-as évek elejéig. 1660 és 1679 között ugyanannyi jövevény gazda érkezett, mint 1679 és 1680–1681 között, vagyis 1679 után felgyorsulhatott mind az elvándorlás, mind pedig a bevándorlás folyamata. A migráció nagyfokú lehetett, aminek eredményeként a korszak folyamán csökkent a gazdák száma.[49]

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok és zsellérek is voltak, szemben a továbbra is itt maradó gazdákkal, akik között nem volt zsellér. Az 1660 után elvándorló vagy meghaló jobbágygazdáknak a családmérete a helyben maradó társaikéhoz hasonlított, de a jobbágytelkük és az igásállományuk meghaladta azokét.[50]

Az 1660 óta tartósan megtelepedett öt gazda kizárólag a jobbágyok közül került ki 1660-ban, ők, illetve utódaik a későbbiekben jobbágyok maradtak, még az 1679 után visszatérő két gazda is. A férfi családtagjaik átlagos száma 1679-ig csökkent, majd növekedett, de így is elmaradt a település átlagától. Jobbágytelkeik mérete átlagos volt, de jelentősen csökkent, ami a helyi viszonyokkal összhangban állt. Igásállataik száma szintén átlagosnak tekinthető, csak az 1680-as évek elején haladta meg jóval a helyi átlagot a visszatérő gazdák állatállományának köszönhetően.[51]

Az 1679-ig betelepülő gazdák közül három sorolható a nincstelen, férfi családtag nélküli házatlan zsellérek közé, az egyikük egyébként özvegyasszony volt. A többi nyolc

48 1660-ban a jobbágyok 54 ökröt, hat lovat tartottak, miközben az egyik házatlan zsellérnek két ökre volt. Az 1679-ben gazdálkodó jobbágyok gazdaságaiban 20 ökröt és egy lovat találtak. 1680–1681-ben a jobbágyoknak 45 ökre és két lova volt. Az egy jobbágygazdaságra jutó igásállatok száma 1660-ban 4,29, 1679-ben 1,75, 1680–1681-ben 4,27 volt. Juhokat csupán az 1680–1681. évi úrbéri összeírásban vettek számba, amikor egy jobbágygazdához 33 juhot írtak.

49 Lentorán az 1660-ban összeírt 21 gazda közül csupán öt (24%) gazdát, illetve az utódaikat tudjuk tartósan megtelepedett vagy visszatérő gazdának nevezni. Közülük 1679-ig mindössze három gazda vagy utóda maradt a birtokrészen, míg egy gazda és egy másiknak az utóda az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásig térhetett vissza a birtokrészre. Az elemzett időszakban jövevény gazdák is érkeztek. 1679-ben a gazdák 73%-a, 11 gazda volt jövevény, akik 1660 után telepedtek le Lentorán. 1680–1681-ben ez az arány 85% volt, ekkor is 11 jövevény gazda mutatható ki, akik az 1679. évi összeírás után jöttek a birtokrészre. Meglepő módon a gazdák névanyaga 1679 és 1680–1681 között teljesen kicserélődött.

50 A csupán 1660-ban kimutatható gazdák közül kilenc jobbágy, három házas zsellér és négy házatlan zsellér volt. A jobbágyok átlagos férfi családtagszáma 1,78, a jobbágytelkük mérete 0,53, az igásállataik száma 4,67 lett.

51 A tartósan megtelepedett gazdák és utódaik átlagos jobbágytelek mérete 1660-ban 0,45, 1679-ben 0,25 volt. Az átlagos igásszáma 1660-ban 2,8, 1679-ben 1,5 volt, a visszatérő gazdáké pedig 1680–1681-ben kilenc. 1679-ben csak az egyik gazdának volt igásállata, míg az 1680-as évek elején mindkettőnek. A férfi családtagok átlagos száma 1660-ban 1,8, 1679-ben egy, 1680–1681-ben 1,5 volt. A két visszatérő gazda 1680–1681 folyamán tehát átlagosan 1,5 férfi családtaggal és 9 igásállattal rendelkezett.

jövevény jobbágygazda lett. A helybélinek számító korabeli jobbágyokéhoz hasonló jobbágytelkeket műveltek némileg több igással és férfi családtaggal. Ezek a jövevények 1680-ig elhagyták a területet.[52] Az 1680–1681-ben kimutatható újabb 11 jövevény gazda közül kettő nincstelen, férfi családtag nélküli házas zsellér lett, a többiek viszont jobbággyá váltak. A jövevény gazdák lehetőségei tehát javulhattak, hiszen az 1679 és 1681 között érkező jobbágyok köréből több lett jobbágygazda, mint az 1660 és 1679 között letelepedő gazdák közül, ráadásul a zsellérek is nem házatlan, hanem házas zsellérekké váltak. Ezek a jobbágygazdák nagyobb családdal és több állattal érkeztek meg, mint a birtokrészen 1679-ig letelepedő jövevény, de tovább vándorló jobbágygazdák. Az 1679 után visszatérő két gazdához viszonyítva nagyobb családban éltek, de kisebb igásállományuk volt, bár csak az egyik jövevény jobbágygazda hozott magával juhnyájat.[53]

3. Zavoda[54]

Zavodán a gazdák száma nagyjából azonos volt az elemzett időszakban. Mindannyian jobbágyok voltak, a település úrbéri összeírásába nem került be házas vagy házatlan zsellér. A jobbágygazdák száma tehát a korszakban csaknem állandó volt.[55] A gazdák egyre kevesebb férfi családtagot tartottak el.[56]

A vizsgált korszakban a lakott telkek száma ugyanannyival csökkent, mint amennyivel a puszta telkek száma nőtt. Az egy jobbágygazdára átlagosan jutó jobbágytelek mérete a felére zsugorodott, vagyis a jobbágyok átlagosan kisebb telket vállaltak fel 1679-ig a rendelkezésre álló puszta telkek ellenére. A zsellérek telkeit egyik évben sem közölték.[57] Az egy jobbágygazdára jutó átlagos igáslétszám is megfogyatkozott az átlagosan kisebbé váló telekmérettel összhangban.[58]

52 Az 1679-ig megérkező jövevény jobbágygazdák negyed jobbágytelket kaptak. A nyolc jobbágygazda közül csupán négyhez tartozott igásállat, ezért a jövevénygazdák átlagos igásszáma csak 1,88 lett. A férfi családtagjaik átlagos száma 1,25 volt.

53 Az 1679 után letelepedő jövevény jobbágygazdák közül csupán egynek nem volt igásállata. Az átlagos igásszámuk 3,22 lett. A férfi családtagok átlagos száma elérte 2,78-at. Jancso Tamás ráadásul nagycsaládban élt az 1680-as évek elején, hiszen azzal a testvérével lakott, akinek egy fia volt. Ekkortájt egy jövevény jobbágygazdának még 33 juha is volt.

54 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

55 Zavodán 1660-ban 11 jobbágyot számoltak össze, míg 1679-ben 14 jobbágyot, 1680–1681 folyamán 12 jobbágyot.

56 A jobbágygazdákkal együtt élő férfi családtagok száma 1660-ban 23 (átlagosan: 2,09), 1679-ben 22 (átlagosan: 1,57), 1680–1681-ben 16 (átlagosan: 1,33) volt.

57 A jobbágytelkek száma 1660-ban és 1679-ben is nyolc volt. 1660-ban hét lakott és egy puszta jobbágytelket tartottak számon. 1679-ben a jobbágygazdákhoz összesen 4,25 lakott és 3,75 puszta jobbágytelket írtak. Az átlagos jobbágytelek mérete 1660-ban 0,64, 1679-ben 0,30 volt.

58 A jobbágyok állatállományába 1660-ban 22 ökör, négy ló, illetve 14 ökör és ló tartozott, míg 1679-ben 35 ökör, 1680–1681-ben pedig 30 ökör. A jobbágygazdák átlagos igásállománya 1660-ban 3,64, 1679-ben 2,5, 1680–1681 folyamán szintén 2,5 volt.

Az 1660 óta Zavodán élő gazdák vagy utódaik több mint a fele még az 1680-as évek elején is kimutatható volt a birtokrészen, a többiek azonban elvándoroltak vagy meghaltak. Csak néhány jövevény gazda érkezett ide, de az 1679-ig idejövő gazdák nagyobb része elköltözött. 1679 és 1681 között a korábbihoz képest kevésbé cserélődött a gazdák névanyaga, de az eltelt rövid idő ellenére a gazdák 14%-a tűnt el a divényi uradalomhoz tartozó településrészről ezen idő alatt.[59]

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok voltak. A családjuk jóval nagyobb volt a helyben maradó társaikénál, ráadásul sokkal gazdagabbnak számítottak a telekméretüket és az igásállataik számát tekintve. Az egyikük nagycsaládban élt.[60]

Az 1660 óta tartósan megtelepedett gazdák és utódaik jobbágyok voltak. A rájuk jellemző adatok a helyi átlagos értékek körül mozogtak. 1660 és 1679 között a férfi családtagjaik és igásállataik száma a telekméretükkel együtt csökkent, majd az igásállományuk valamelyest megnőtt 1681-ig.[61] Az 1679 óta kimutatható, de tartósan megtelepedő gazda családja és gazdasága a korabeli helyi átlaghoz hasonlítható, 1679-ben gazdagabb jövevény gazda is volt nála. Az 1680-as évek elejéig a családjának létszáma kisebb, igásállatainak száma nagyobb lett.[62]

Az 1679-ben kimutatható két jövevény, de továbbköltöző gazda eltérő gazdasági és családi körülmények között élt, bár mindketten jobbágyok voltak. E jövevény gazdák igásállatainak átlagos száma kisebb lett 1679 után, vagyis egyre szegényebb gazdák érkeztek a birtokrészre. Figyelemre méltó, hogy a tovább vándorló jövevények átlagos gazdaságához 1679-ben nagyobb telekméret tartozott a tartósan megtelepedett gazdák és utódaik gazdaságához viszonyítva. E jövevények átlagosan kisebb családban éltek a helyinek nevezhető gazdákhoz képest, míg az átlagos igásállományuk 1679-ben nagyobb volt.[63]

59 A Zavodán 1660-ban élő 11 gazda közül 1679-ben nyolc (73%), 1680–1681-ben pedig hat (55%) gazda, esetleg az utóda mutatható ki. Az 1679-ben összeírt 14 gazda 86%-át megtalálhatjuk az 1680–1681-es úrbéri összeírásban úgy, hogy az 1660 óta kimutatható vagy utódot adó gazdák mellett az 1679-ig megérkezett gazdákat is figyelembe vesszük. 1679-ig, majd 1681-ig három-három jövevény gazda telepedett le, bár az 1679-ben kimutatható jövevények közül kettő elköltözhetett, míg a harmadik gazda az 1680-as évek elején is itt gazdálkodott.

60 A csupán 1660-ban kimutatható gazdák átlagos férfi családtagszáma 2,67, telekmérete 0,83, igásállatainak száma 5,33 volt.

61 Az 1660 óta kimutatható gazdákról, illetve utódaikról a következőket mondhatjuk el. Az átlagos férfi családtagszámuk 1660-ban 1,88, 1679-ben 1,64, 1680–1680-ban 1,44 volt. Az átlagos telekméretük 1660 és 1679 között 0,56-ról 0,30-ra apadt. Az átlagos igásszámuk 1660-ban három, 1679-ben 2,45, 1680–1680-ban 2,67 volt. 1660 és 1679 között az igásállattal nem rendelkező gazdák száma kettőről négyre emelkedett, míg az 1680-as évek elejére csak egy gazdának nem volt igásállata.

62 A településen maradó, de 1679-ben jövevénynek számító gazda negyed jobbágytelket kapott. A két fiát és két ökrét hozta a birtokrészre. 1680–1681 folyamán egy fiút nevelt és négy ökröt tartott.

63 A két tovább vándorló gazda 1679-ben átlagosan 0,375 jobbágytelekkel rendelkezett. Csak az egyiküknek volt igásállata, azaz hat ökre, illetve két férfi családtagja. Az 1679 után érkező gazdákból jobbágyok lettek az 1680-as évek elején. Az egyiküknek nem volt igásállata, ezért az átlagos igásszámuk kettő lett. A férfi családtagok átlaga egy volt.

4. Felsősztregova[64]

Felsősztregován a gazdák és köztük a jobbágygazdák száma nagyjából azonos volt az elemzett időszakban, miközben csak 1679-ben mutatható ki egy házas zsellér.[65] Az egy jobbágygazdára jutó átlagos férfi családtagok száma megfogyatkozott a vizsgált korszak végéig. Az 1679-ben a településen lakó házas zsellérhez nem írtak családtagot.[66]

A jobbágyok által művelt jobbágytelkek száma csökkent a tárgyalt korszakban, miközben a puszta telkek száma megnövekedett. Az egy jobbágyra átlagosan jutó telekméret jelentősen összezsugorodott a növekvő számú művelésből kivont, puszta jobbágytelek ellenére.[67] Az 1660. évihez képest átlagosan kevesebb igásállattal dolgoztak 1679-ben, majd az állományuk az 1680-as évek elejéig nőtt.[68]

Az 1660 óta Felsősztregován lakó gazdáknak csak az ötöde maradt a birtokrészen 1681-ig. A vizsgált korszakban a jövevények száma magas volt, ráadásul 1679 után felgyorsult a bevándorlás folyamata. A jövevény gazdáknak inkább átmeneti megoldást jelenthetett az itteni lehetőség, hiszen az 1679-ig ideérkező gazdák nagyobb részéről tudható, hogy továbbköltözött, esetleg meghalt. Hiába volt jelentős tehát a bevándorlás, a helyi és a jövevény gazdák elvándorlása is erőteljes volt, amit jelez, hogy az 1679-ben összeírt gazdáknak több mint a fele elhagyta a birtokrészt 1681-ig.[69]

A csak 1660-ban kimutatható gazdákat a jobbágyok közé sorolhatjuk. Az 1660 óta tartósan megtelepedett gazdák és utódaik mindannyian jobbágyok voltak, de egyikük 1679-re nincstelen házas zsellér lett, majd el is költözött vagy meghalt. Az 1679-ben jövevénynek számító, de 1681-ig elköltöző gazdák szintén jobbágyok voltak. Az 1679 után ideérkező jövevény családfőkből is jobbágygazdák lettek.

64 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

65 Felsősztregován 1660-ban 16 jobbágy élt, 1679-ben 15 jobbágy és egy házas zsellér, 1680–1681-ben 18 jobbágy.

66 A jobbágygazdákkal együtt lakó férfi családtagok száma 1660-ban 39 (átlagosan: 2,44), 1679-ben 15 (átlagosan: 1), 1680–1681-ben 22 (átlagosan: 1,22) volt.

67 Az úrbéri összeírás készítői 1660-ban a jobbágyokhoz 9,25 jobbágytelket írtak. Ugyanekkor 1,5 pusztán álló jobbágytelekről is beszámoltak. Összesen tehát 10,75 jobbágytelekkel számolhatunk. A jobbágytelkek száma 1679-ben 11,75 volt, valószínűen némileg változhatott a telekállomány nagysága 1679-ig. 1679-ben 5,25 jobbágytelek volt lakott, míg 6,5 pusztán állt. A jobbágytelek átlagos mérete 1660-ban 0,58 volt, 1679-ben 0,35.

68 1660-ban 18 ökröt, 17 lovat, valamint 14 ökröt és lovat számoltak össze a birtokrészen, 1679-ben 23 ökröt és 13 lovat, 1680–1681-ben 34 ökröt és 28 lovat. Az egy jobbágygazdaságra jutó igáslétszám 1660-ban 3,06 volt, 1679-ben 2,4, 1680–1681-ben 3,44.

69 A Felsősztregován 1660-ban összeírt 16 gazda közül 1679-ben csak négy (25%), 1680–1681-ben három (19%) gazda vagy utóda mutatható ki. Az 1679-ben összeírt gazdák 44%-a maradt a birtokrészen az 1680–1681-es úrbéri összeírásig. 1660 és 1679 között 12 gazda érkezett a birtokrészre, akik közül kilenc el is költözött 1681-ig. Az 1680–1681-es úrbéri összeírásba további 12 jövevény került.

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok voltak. A későbbiekben is itt gazdálkodó társaikhoz képest nagyobb jobbágytelekkel és igásállománnyal rendelkeztek, bár a családtagjaik száma némileg kisebb volt.[70]

Az 1660-ban is gazdálkodó, tartósan megtelepedett gazdák és utódaik olyan jobbágyok voltak, akik hozzávetőleg átlagos méretű jobbágytelket műveltek az átlagnál kevesebb igásállattal, továbbá az átlagosnál nagyobb családban éltek 1679 kivételével. Ők – egy nincstelen, férfi családtag nélküli házas zsellérré váló jobbágyon kívül – jobbágyok tudtak maradni a későbbiekben is, de a vagyoni helyzetük megromlott 1681-ig, miközben hozzájuk képest az 1679-ben kimutatható jövevény, de itt letelepedő gazdák vagyonosabbak voltak, sőt javaikat növelni, a családjukat bővíteni is tudták.[71] Mindkét csoporthoz viszonyítva szerényebb körülmények között éltek az 1679-ben kimutatható, de elköltöző jobbágygazdák, hiszen az átlagos jobbágytelkük, igásállatuk, de még a férfi családtagjaik száma is kisebb volt. A szegényebb jobbágygazdák költöztek el. Az 1680–1681-ben feltűnő, jobbággyá váló gazdák gazdagabbak és népesebb családúak voltak az 1679-ben kimutatható, de elköltöző jövevényeknél és az 1660 óta a birtokrészen gazdálkodó helybéli gazdáknál és utódaiknál egyaránt.[72]

5. Szenna[73]

Szennán a gazdák, köztük a jobbágygazdák száma a vizsgált korszakban nagyjából azonos volt, hiszen csak egy házas zsellér lakott itt 1660-ban.[74] A jobbágygazdákkal élő férfi családtagok átlagos száma 1660 és 1679 között csökkent, míg az 1680-as évek elején készült úrbéri összeírásig nőtt. Az 1660-ban összeírt nincstelen házas zsellérnek egy férfi családtagja volt.[75]

A helyi telki állomány 1660 és 1679 között bővült, miközben a lakott jobbágytelkek száma csökkent, a puszta jobbágytelkeké pedig nőtt. A változásokkal összhangban

70 A csupán 1660-ban kimutatható gazdák átlagos férfi családtagszáma 2,75, a jobbágytelkeik mérete 0,60, az igásállataik száma három volt.

71 Az 1660 óta kimutatható jobbágygazdáknak az átlagos telekmérete 1660-ban 0,5 volt, 1679-ben pedig 0,33. Az átlagos igásszámuk 1660-ban 3,25, 1679-ben 2,33, 1680–1681-ben egy lett úgy, hogy két jobbágygazdához nem írtak állatállományt. A férfi családtagjaik átlagos száma kissé ingadozott: 1660-ban 1,5, 1679-ben 1,33, 1680–1681-ben 1,67 volt. Az 1679-ben kimutatható helybéli gazdák 1679-ben fél-fél jobbágytelket műveltek. 1679-ben átlagosan öt igásállatuk volt, 1680–1681-ben pedig 6,67. A férfi családtagjaik átlagos száma némileg emelkedett: 1679-ben kettő, 1680–1681-ben 2,33 lett.

72 1679-ben a kilenc jövevény jobbágygazda átlagosan 0,31 jobbágytelken gazdálkodott. Átlagosan 1,56 igásállatuk volt úgy, hogy közülük csak három tartott igásállatot. Átlagosan 0,56 férfi családtagjuk volt. Az 1680–1681-ben lejegyzett 12 jövevény gazda jobbágy lett, négynek nem volt igásállata, így átlagosan 3,25 lovuk és ökrük lehetett. A férfi családtagjaik átlagos száma elérte a 0,67-et.

73 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

74 Szennán 1660-ban 12 jobbágyot és egy házas zsellért számoltak össze, 1679-ben 14 jobbágyot, 1680–1681-ben pedig 13 jobbágyot.

75 A jobbágyokkal férfi családtagok is éltek: 1660-ban 34 (átlagosan: 2,43), 1679-ben 14 (átlagosan: 1), 1680–1681-ben 29 (átlagosan: 2,23) fő.

az egy jobbágygazdára jutó telekméret is kisebbé vált. A házas zsellér zsellértelkéről nincs információnk.[76] A jobbágy gazdák átlagos igásszámában 1660 és 1679 között csökkenést, majd az utána következő években növekedést figyelhetünk meg.[77]

A Szennán 1660-ban összeírt gazdáknak csak a 46%-a maradt a birtokrészen vagy jött vissza 1681-ig gazdálkodni (saját maga vagy az utóda). A birtokrészre jelentős számú jövevény érkezett, akik közül sokan tovább is vándoroltak. A migráció olyan jelentős volt, hogy az 1679-ben összeírt gazdák felét nem találhatjuk az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásban.[78]

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok voltak. A férfi családtagszámuk és az igásállományuk meghaladta a továbbra is itt maradó gazdákét, miközben a telekméretük hasonlított az övékhez.[79]

Az 1660 óta Szennán élő, tartósan megtelepedő gazdák és utódaik egy nincstelen, férfi családtag nélküli házas zsellér kivételével jobbágyok voltak. E helybelinek számító jobbágygazdák a település átlagánál némileg kisebb családot tartottak el, a telekméretük átlagos volt, amelyet a szennai átlagnál kevesebb igásállattal műveltek. A helyi viszonyokkal összhangban 1679-ig a helybéli gazdák családjának létszáma csökkent, miközben elszegényedtek, 1679 és 1681 között azonban családi és vagyoni feltételeik jelentősen javultak. Megjegyzendő, hogy a helybelinek számító gazdák közül az 1679 után visszaköltöző két gazda egymástól nagyon eltérő körülmények között élt, de átlagosan nagyobb családdal és több igásállattal rendelkeztek az 1660 óta kimutatható gazdákhoz és utódaikhoz képest.[80] Az 1679-ben a birtokrészre érkező, de ott is maradó két gazda jelentősebb gazdaságot vitt és népesebb családdal rendelkezett az 1660 óta kimutatható társaikhoz viszonyítva.[81]

---

76 A jobbágytelkek száma 1660-ban 7,63 volt, ekkor mindegyik jobbágytelek a helyi jobbágyok használatában állt. 1679-ben a jobbágygazdákhoz ugyanekkor öt jobbágytelket írtak, miközben 5,5 puszta jobbágytelket is számba vettek, vagyis összesen 10,5 jobbágytelket. Az átlagos telekméret 1660-ban 0,59, 1679-ben 0,36 volt.

77 A jobbágyoknak 1660-ban 20 ökrük, illetve 17 ökrük és lovuk volt, míg 1679-ben 28 ökör és hat ló, 1680–1681 42 ökör, 12 ló tartozott hozzájuk. A jobbágyok gondozásában lévő igásállatok átlagos száma 1660-ban 3,08, 1679-ben 2,43, 1680–1681-ben 4,15 volt.

78 13 gazda közül négy gazda és utóda gazdálkodott 1681-ig, további két gazda fia 1679 és 1681 között tért vissza gazdaként. Megjegyzendő, hogy az egyik helybéli gazda utóda csak 1679-ig mutatható ki. 1660 és 1679 között kilenc jövevény gazda érkezett meg, akik közül öt gazda elköltözött. Mindezek miatt az 1679. évi 14 gazdából csak hét gazdát vagy utódját találhatjuk az 1680–1681-es úrbéri összeírásban. 1679 és 1681 között további hat gazda érkezett.

79 A csupán 1660-ban kimutatható gazdák átlagos férfi családtagszáma három, a telekmérete 0,63, az igásállatainak száma három volt.

80 Az 1660 óta e birtokrészen gazdálkodó jobbágygazdák férfi családtagjainak átlagos száma 1660-ban 2,33, 1679-ben 0,6, 1680–1681-ben 2,2 volt. Az említett jobbágygazdák átlagos telekmérete 1660 és 1679 között 0,65-ről 0,35-re csökkent, míg az átlagos igásszámuk 1660-ban egy, 1679-ben 1,2, 1680–1681-ben 3,2 lett úgy, hogy 1660-ban két, 1679-ben négy, 1680–1681-ben két jobbágygazdának nem volt igásállata.

81 Az először 1679-ben kimutatható, de itt megtelepedő két gazda átlagos jobbágytelke 0,75 volt, 1679 és 1681 között az átlagos igásszámuk 3,33-ról nyolcra, átlagos férfi családtagszámuk 1,5-ről 3,5 emelkedett.

Az 1660 és 1679 között a birtokrészre ideiglenesen költöző hét jövevény, jobbágygyá váló gazda nagyobb családdal és gazdasággal rendelkezett az 1660 óta itt élő gazdáknál és utódaiknál, de a letelepedő társaiknál kisebb családban éltek, és a gazdasági paramétereik is rosszabbak voltak. Hozzájuk viszonyítva az 1680–1681-es úrbéri összeírásig megérkező öt jövevény gazda tehetősebbnek számított, ráadásul több férfi családtag is élt velük, tehát 1679 után vagyonosabb jövevények érkeztek a birtokrészre.[82]

6. Süllye[83]

Süllyén a gazdák száma a vizsgált korszakban nagyjából azonos maradt.[84] A gazdák összetételéről elmondható, hogy a jobbágyok száma majdnem azonos volt a három összeírásban, miközben csak 1679-ben mutatható ki néhány szabados, illetve 1660-ban és 1680–1681 folyamán egy-két házas zsellér.[85] A korszakban a jobbágygazdáknak egyre kevesebb férfi családtagja lett. Az összeírt házas zsellérek közül csak egynek volt egy férfi családtagja 1660-ban. 1679-ben a szabados gazdákhoz átlagosan kevesebb férfi családtag tartozott a jobbágyokhoz viszonyítva.[86]

1660 és 1679 között a jobbágyok átlagos telekmérete esetében kisebb csökkenést figyelhetünk meg a rendelkezésre álló puszta jobbágytelkek ellenére. A jobbágytelkek közé nem számították be a szabadosok telkét. Nem tudjuk, hogy egy jobbágytelekhez, illetve egy szabados telekhez milyen nagyságú földterület tartozott, ezért nem is tudjuk a két telektípust összehasonlítani. A zsellértelkek száma és mérete sem ismert.[87]

82 Az 1679-ben jövevénynek számító, de elköltöző hét gazda jobbágy lett Szennán. Az átlagos férfi családtagszámuk 1,14, átlagos telekméretük 0,36, átlagos igásszámuk 2,57 volt úgy, hogy három jövevény gazda nem rendelkezett igásállattal. Az 1679. évi úrbéri összeírás felvétele után érkeztek az 1680-as évek elejének jövevény gazdái. Mind az öten jobbágyok lettek. Az átlagos férfi családtagszámuk 1,4, átlagos igásszámuk négy volt.

83 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

84 Süllyén 1660-ban 17, 1679-ben 18, 1680–1681 folyamán 18 gazda élt.

85 1660-ban 16 jobbágy és egy házas zsellér, 1679-ben 13 jobbágy és öt szabados, 1680–1681-ben pedig 16 jobbágy és két házas zsellér gazdát számoltak össze.

86 1660-ban a jobbágyokkal 50 (átlag: 3,13) férfi családtag lakott, az egyetlen házas zsellérrel pedig egy fő. 1679-ben a jobbágyokkal 29 (átlagosan: 2,23), a szabadosokkal hat (átlagosan: 1,2) férfi családtag élt együtt. 1680–1681-ben a két zsellérhez nem írtak férfi családtagokat, miközben a jobbágyokhoz 16 (átlagosan: 1) főt.

87 Valamennyi helyi jobbágytelek lakott volt 1660-ban, ekkor a jobbágygazdákhoz 6,16 jobbágytelket írtak. 1679-ben megjegyezték, hogy Balassa III. Imre két jobbágytelket zálogba adott. Ekkor a jobbágygazdákhoz 4,50 lakott jobbágytelket soroltak, illetve három puszta telket jegyeztek még le, ezért összesen 7,50 jobbágytelekkel számolhatunk, vagyis így nem jelentkezik a két zálogba adott jobbágytelek miatti csökkenés. Lehet, hogy az említett jobbágytelkeket, esetleg egy részüket összeírták, beszámították. 1660 és 1679 között a művelt jobbágytelkek száma csökkent, ezért 1679-ig megjelentek a puszta jobbágytelkek. A számolt értékek alapján megállapíthatjuk, hogy a jobbágyoknak átlagosan 1660-ban 0,385, 1679-ben 0,346 jobbágytelke volt. 1679-ben 2,50 (átlagosan: 0,5) szabados telket is lejegyeztek.

A jobbágyok gazdaságaiban nagyfokú csökkenés mutatható ki az átlagos igásszámot tekintve a korszak folyamán. 1679-ben a jobbágyokhoz képest a szabadosok jóval nagyobb igásállományt tartottak. A házas zsellérekhez nem írtak igásállatot.[88]

A Süllyén 1660-ban összeírt gazdák 71%-a 1679–1681 táján saját maga vagy utóda révén e birtokrészen gazdálkodott, vagy ide tért vissza gazdálkodni. A bevándorlás számottevő volt, de a jövevények többsége el is költözött. Mindezek miatt az 1679-ben lejegyzett gazdáknak csak a 61%-a gazdálkodott a birtokrészen az 1680–1681-es úrbéri összeírás felvétele idején.[89]

A csak 1660-ban kimutatható gazdák jobbágyok voltak egy házas zsellér kivételével. E jobbágyok igásállományának a nagysága hasonlított a továbbra is itt maradó gazdákéhoz, miközben a férfi családtagszámuk és a telekméretük nagyobb volt. A birtokrész akkoriban egyetlen zselléréhez egy fiút írtak, de nem volt igásállata.[90]

Az 1660 óta tartósan megtelepedett jobbágygazdák és utódaik, de a jövevények is jobbágyok lehettek néhány kivételtől eltekintve. Egy jobbágygazda két fia vált nincstelen házas zsellérré az 1679. évi összeírást követően, minthogy apjuk meghalt. 1679-ig a helybélinek számító gazdák közül három, a jövevényekből pedig kettő lett szabados.

A helybéli két házas zsellérnek az 1680-as évek elején sem férfi családtagja, sem pedig igásállata nem volt. A helybéli jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma, telekmérete és igásállatainak száma a helyi átlag körül mozgott, annyiban tért el, hogy a férfi családtagok száma és a telekméret némileg növekedett körükben, míg a helyi átlagértékek csökkentek. Közülük az 1679 és 1681 között visszatérő gazdák és utódaik kisebb családdal és igásállománnyal érkeztek a birtokrészre, hogy jobbágygazdák lehessenek. A helybéliekből lett három szabados gazdának viszont 1679-ben átlagosan nagyobb gazdasága volt a többi helybéli jobbágynál.[91] Az 1679-ig a birtokrészen letelepedő és ott tartósan gazdálkodó jobbágygazdák közül az egyik szegénynek, míg a másik tehetősnek számított, de ő is néhány év alatt elveszítette az igásállatainak a felét.[92]

88 A jobbágyok állatállománya 1660-ban 78 ökörből és két lóból állt, 1679-ben 22 ökörből és hét lóból, ezzel szemben ugyanekkor a szabadosoké 26 ökörből és 10 lóból, 1680–1681-ben a jobbágyoké 16 ökörből és hat lóból. A jobbágyok átlagos igásállománya 1660-ban öt, 1679-ben 2,23, 1680–1681-ben 1,38 állatból állt. A szabadosok 1679-ben átlagosan 7,2 igásállattal rendelkeztek.

89 Az 1660-ban összeírt 17 gazda közül öt gazda vagy az utóda bekerült a két későbbi úrbéri összeírásba is, négy gazda azonban csak az 1679. évibe, míg három az 1680–1681 folyamán készültbe. 1679-ig hét gazda érkezett Süllyére, de csak kettő maradt itt az 1680-as évek elejéig, a többiek valószínűen továbbköltözhettek. Újabb négy gazda jelent meg 1681-ig.

90 A csak 1660-ban kimutatható négy jobbágygazdához átlagosan 3,25 férfi családtag, 0,5 jobbágytelek és öt igásállat tartozott.

91 A tartósan megtelepedett 12 jobbágygazda és utódaik 1660-ban átlagosan 3,08 férfi családtaggal éltek együtt, 1679-ben 3,38 fővel, 1680–1681-ben pedig 1,17 fővel. E vizsgált jobbágyok átlagos telekmérete 1660-ban 0,35, 1679-ben 0,375 volt. A tartósan megtelepedett jobbágygazdák és utódaik átlagos igásszáma 1660-ban öt, 1679-ben 2,88, 1680–1681 folyamán 1,5 volt. 1679-ben a három szabados gazda átlagos férfi családtagjainak száma kettő volt, miközben átlagosan 6,67 igásállattal és 0,42 telekkel rendelkeztek. Az 1679 és 1680–1681 között jobbágynak visszatérő gazdák és utódaik átlagos igásszáma 0,5 volt, az átlagos férfi családtagszámuk pedig 0,75.

92 Az 1679-ig a birtokrészen megtelepülő és ott tartósan gazdálkodó két jobbágygazda átlagosan 0,375 jobbágytelken gazdálkodott, átlagosan két ökröt gondozott úgy, hogy közülük csak a nagyobb jobbágy-

Az 1679-ig a területre érkező, de onnan 1681-ig elvándorló gazdák közül öt jobbágy lett, míg kettő szabados. E szabadosok a helybeli szabados társaiknál ugyan gazdagabbak voltak, de nem voltak férfi családtagjaik. Az elköltöző jövevény jobbágygazdák a helyi gazdákhoz és a településen maradó jövevény gazdákhoz képest kisebb családdal és gazdasággal rendelkeztek. Az 1681-ig ideérkező négy jövevény gazda szintén jobbágy lett. A gazdaságaikhoz átlagosan kevesebb igásállat tartozott az 1679-ig ideérkező és elvándorló gazdákhoz képest, azaz szegényebb jövevények jöttek 1679 után.[93]

7. Nagylibercse[94]

Nagylibercsén a gazdák száma alig változott a vizsgált időszakban.[95] Az elemzett időszakban a jobbágyok, illetve a házas zsellérek száma csaknem azonos volt, míg házatlan zselléreket csak 1660-ban írtak össze. A gazdák döntő többsége jobbágyként dolgozott.[96] A jobbágygazdák nagyobb családot tarthattak el a házas zselléreknél, de a házatlan zselléreknek volt a legkisebb családjuk. Szembetűnő a jobbágy- és zsellérgazdák esetében egyaránt a férfi családtagok átlagos számának csökkenése.[97]

A telki állomány növekedése figyelhető meg 1660 és 1679 között, ennek ellenére a lakott jobbágytelkek megfogyatkoztak, miközben a puszta jobbágytelkek száma jócskán nőtt, s ugyanekkor az egy jobbágygazdára átlagosan jutó jobbágytelek mérete jelentősen csökkent.[98] A zsellértelkek száma és mérete nem ismert, csak annyit tudhatunk róluk, hogy 1660-ban a puszta zsellértelkek egy részét a helyi jobbágyok művelték.[99]

telket szerzőnek volt igásállata, de az ő állománya is a felére csökkent 1681-ig. Az átlagos férfi családtagszámuk kettőről másfélre csökkent.

93 Az 1679-ig a területre érkező, de onnan 1681-ig elvándorló öt jobbágygazda átlagosan 0,3 jobbágytelket és 1,2 igásállatot használhatott, és 0,4 férfi családtaggal éltek 1679-ben, miközben a szabados társaikat férfi családtag nélkül, de nyolc-nyolc igással írták össze, valamint átlagosan 0,63 telket műveltek. Az 1680–1681-es úrbéri összeírásig a birtokrészre érkező négy jobbágygazdának átlagosan 0,5 férfi családtagja és egy igásállata volt.

94 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

95 Nagylibercsén 1660-ban 25, 1679-ben 27 és 1680–81-ben 26 gazda került az úrbéri összeírásba.

96 1660-ban 21 jobbágyot, két-két házas és házatlan zsellért tartottak számon. 1679-ben 25 jobbágyot és két házas zsellért írtak össze. 1680–1681-ben 23 jobbágyot és három házas zsellért jegyeztek le.

97 1660-ban a jobbágyokkal 39 (átlagosan: 1,86), a házas zsellérekkel három (átlagosan: 1,5), a házatlan zsellérekkel két (átlagosan: 1) férfi családtag élt. 1679-ben a jobbágygazdákhoz 36 (átlagosan: 1,44) férfi családtagot regisztráltak, miközben a házas zsellérekhez nem írtak férfi családtagot. 1680–1681-ben szintén 36 (átlagosan: 1,57) főt számoltak a jobbágygazdákhoz, míg a házas zsellérekhez egy főt sem.

98 1660-ban a lakott jobbágytelkek száma 9,73 volt, míg a puszta jobbágytelkeké 1,75, 1679-ben a lakott jobbágytelkeké 6,75, a puszta jobbágytelkeké 8,25, összesen pedig a jobbágytelkek száma 11,48-ról 15-re emelkedett. Az egy jobbágyra jutó telekméret 1660 és 1679 között 0,46-ról 0,27-re csökkent.

99 1660-ban a Ferkovszko nevű zsellérházhelyet Ferkoviecs György és János használták, miközben Urbanko Janko nevű zsellértelket Matosovits Albert, Jambriczka nevű zsellérházhely felét Polycsnanski István, Matosovits István nevű puszta zsellérházhelyet Galik Simon ispán és Matosovits György,

1660 és 1679 között csökkent a jobbágyok átlagos igásállománya, amely majd az 1680-as évek elejéig növekedett. Az 1680-as évek elején két jobbágynak nagyobb juhnyája is volt. A zsellérekhez egyik évben sem írtak állatállományt.[100]

Az 1660-ban a birtokrészen élő gazdák 48%-a mutatható ki a később kelt két úrbéri összeírás egyikében vagy mind a kettőben, hiszen néhányan csak 1679-ig gazdálkodtak itt vagy 1679 után tértek vissza. A birtokrészre jelentős számú jövevény gazda érkezett, akik közül az 1679-ig megjelenők többsége továbbvándorolt. Az 1679-ben összeírt gazdák 73%-a maradt a birtokrészen az 1680–1681 folyamán készült úrbéri összeírásig.[101]

A csupán 1660-ban kimutatható gazdák többsége jobbágy volt, akik mellé csak egy-egy házas és házatlan zsellért sorolhatunk föl. Megjegyzendő, hogy 1660-ban az egyik jobbágyhoz nem írtak jobbágytelket, mégsem számították a zsellérek közé. A zsellérek gazdasági helyzete az itt maradó társaikéhoz hasonló lehetett, bár nekik kevesebb gyermekük volt. A csak 1660-ban kimutatható jobbágyok a továbbra is itt gazdálkodó társaikhoz képest szegényebbek voltak, és kisebb családot tartottak el.[102]

Az 1660 óta kimutatható gazdák, illetve az utódaik többsége jobbágy volt. 1660-ban egy-egy házas, illetve házatlan zsellér is volt köztük, akik 1679-ben már jobbágyként gazdálkodtak, miközben az egyik jobbágy öccse házas zsellér lett. Ezt követően az egyik jobbágygazda és egy visszatérő jobbágygazda házas zsellérré vált az 1680-as évek elejéig. E házas zselléreknek nem volt igásállatuk. 1660-ban még férfi családtagot is írtak hozzájuk, de a következő két úrbéri összeírásban már családtag nélkül szerepeltek. A helybélinek számító jobbágygazdákhoz 1660 és 1679 között a helyi átlaghoz képest az átlagosnál több, az 1680-as évek elején az átlagosnál némileg kevesebb férfi családtag tartozott úgy, hogy egyre kisebb családban éltek. A körükben lehetett megfigyelni a nagycsaládokat. A hozzájuk tartozó jobbágytelek mérete a helyi átlaghoz közelített, ami egyébként 1660 és 1679 között jelentősen csökkent. Az igásállataik száma az átlagosnál nagyobb volt. 1660 és 1679 között megfogyatkozott az igásállományuk, amely már az 1680-as évek elejéig megnövekedett, miközben a jobbágygazdák többségének a korábbiaktól eltérően lett ökre vagy lova. Az egyik helybéli jobbágygazda nagyobb juhnyájat is tartott. Hangsúlyozandó, hogy a helybéli gazdák közül az 1679 után visszatérő

Skolnik Lőrinc zsellérházhelyét Huszár György, Kovacs Mátyás zsellérházhelyét Demitka János, illetve a Samuelovits és a Mikusovits Ferenc nevű zsellérházhelyek pusztáktak voltak ekkor.

100 A jobbágyoknak 1660-ban 64 ökre és egy lova volt, míg 1679-ben 29 ökre és nyolc lova, 1680–1681-ben 67 ökre, 10 lova és 108 juha. A jobbágyok tehát 1660-ban átlagosan 3,09, 1679-ben 1,48, 1680–1681-ben pedig 3,45 ökörrel és lóval rendelkeztek. 1680–1681 folyamán két jobbágygazda tulajdonában 108 juh is kimutatható.

101 Az 1660-ban összeírt 25 gazda közül hét gazda, illetve utóda mutatható ki 1681-ig a birtokrészen, miközben három gazda csak 1679-ig. Két gazda 1679 után tért vissza gazdaként a birtokrészre. 1679-ig 11 jövevény gazda érkezett, akik közül csak három maradt a birtokrészen. 1681-ig újabb nyolc jövevény gazda telepedett le.

102 A csak 1660-ban kimutatható gazdákról a következők mondhatók el. A házas zsellérnek fél zsellértelke és egy fia volt, de nem tartott igásállatot. A házatlan zsellérhez még férfi családtagot sem írtak. A jobbágyok átlagos férfi családtagszáma 1,36, az igásszáma 2,45, a telekmérete 0,44 volt úgy, hogy az egyik jobbágyhoz nem írtak jobbágytelket.

két gazda egymástól nagyon eltérő gazdasági és családi viszonyok között élt, az egyik házas zsellér, a másik pedig jobbágy lett.[103] Az 1679-ig a birtokrészre érkező és az 1680-as évek elején is itt maradó három gazda jobbágyként gazdálkodhatott. A helybéli jobbágygazdákhoz képest kisebb családban éltek, jóllehet a jobbágytelkük átlagosan nagyobb, a növekvő igásállományuk viszont kisebb volt. A családméretükben és az igásállományukban növekedés figyelhető meg.[104]

Az 1679-ig a területre érkező, de az 1680–1681-es úrbéri összeírásig elköltöző jövevény gazdák közül csak egy lett házas zsellér, a többiek jobbágygazdaként dolgoztak. A házas zsellért férfi családtag és igásállat nélkül írták össze. E jövevény jobbágygazdáknak nem volt igásállatuk, kisebb telek jutott nekik az itt maradó jövevény társaikhoz képest, bár a családjuk népesebb volt. A helybelinek számító gazdáknál is szegényebbek voltak, és kisebb családot tartottak el.[105] Az 1680–1681-es úrbéri összeírásig a településre gazdának érkező nyolc jövevényből csak egy lett házas zsellér, a többiek jobbágygazdaként dolgozhattak. A házas zsellért egyedül írták össze állatállomány nélkül. Az 1679 után ideérkező jobbágyok többsége sem rendelkezett igásállattal, a családjuk azonban nagyobb volt a helybelieknél és a megtelepedő jövevényekénél. Az egyik jövevény jobbágygazdának kisebb juhnyája is volt.[106]

8. Madácska[107]

Madácskán a gazdák száma 1660 és 1681 között csökkent.[108] A jobbágyok száma jobbára azonos volt, bár 1679-ben mutatható ki a legkevesebb jobbágy. A házas zsellérek csoportját jelentősnek tekinthetjük a településen, a számuk az 1680-as évek elejére csökkent le. A házatlan zsellérek száma elenyésző volt, 1680-ban már nem is lehet őket

103 Az 1660 és 1681 között kimutatható jobbágygazdák, illetve utódaik között volt 1660-ban a település két nagycsaládja is, illetve az 1679 után visszatérő gazda a vejével alkotott nagycsaládot. E jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma 1660-ban 2,3, 1679-ben 1,8, 1680–1681-ben 1,38 volt, miközben az átlagos telekméretük 1660-ban 0,49, 1679-ben 0,27, illetve az átlagos igásszámuk 1660-ban 3,8, 1679-ben 2,07, 1680–1681-ben 4,15 lett. A helybéli jobbágygazdák felének nem volt igásállata 1660-ban, több mint a felének 1679-ben, de csak 31%-nak az 1680–1681-es felmérés idején. Az egyik helybéli jobbágynak 90 juha is volt.

104 Az 1679-ben jövevénynek számító, de az 1680-as évek elején is a birtokrészen gazdálkodó jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma 1679-ben 0,33, 1680–1681 folyamán 0,67, az átlagos telekmérete 1679-ben 0,33, az átlagos igásszáma 1679-ben kettő, 1680–1681 folyamán 2,67 volt úgy, hogy közülük 1679-ben kettőnek nem volt igásállata, 1680–1681 folyamán viszont csak egynek nem.

105 Az elköltöző hét jövevény jobbágygazda 1679-ben átlagosan 1,14 férfi családtaggal került be az úrbéri összeírásba. Mindegyiküknek negyed telke volt, amelyhez nem tartozott igásállat.

106 Az 1679 után a birtokrészre érkező jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma 2,28, az átlagos igásszáma 2,14 volt úgy, hogy csupán két jobbágygazdának volt igásállata. Az egyikőjük 18 juhhal érkezett a birtokrészre.

107 A birtokrész adatainak forrása: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

108 A madácskai gazdák száma 1660-ban 19, 1679-ben 17, 1680–1681-ben pedig 13 volt.

kimutatni.[109] A jobbágyok és házas zsellérek átlagos férfi családtagszáma egy-egy évet összevetve hasonló volt, ami 1660 és 1681 között csökkent, bár a házas zsellérek esetében 1679-től némi növekedés mutatható ki.[110]

A telki állomány 1660 és 1679 között bővült, miközben a lakott jobbágytelkek száma kissé csökkent, és a puszta jobbágytelkek száma növekedett. Az 1660. évi helyzethez képest egy jobbágygazdára átlagosan nagyobb jobbágytelek jutott 1679-ben, a jobbágygazdák megfogyatkozásával. Valószínűleg bizonyos korábban is használt telkek összeolvadhattak egy-egy jobbágygazda kezelésében.[111] A zsellértelkek esetében hiányos adatokkal rendelkezünk.[112]

A korszakban a jobbágyok átlagosan nagyobb állatállománnyal rendelkeztek a zsellérekhez képest, mindegyik csoport esetében azonban drámaian csökkent az igásállatok átlagos száma az elemzett időszakban, bár 1679 és 1680 között kismértékű növekedés mutatható ki a házas zselléreknél.[113]

Madácskán az 1660-ban összeírt gazdák vagy utódaik 21%-a mutatható ki 1679-ben, 11%-uk pedig 1680–1681 folyamán. A birtokrészre nagyszámú jövevény gazda is érkezett, akik közül az 1679-ig itt gazdálkodók döntő többsége az 1680-as évek elejéig továbbköltözhetett. Az 1679-ben összeírt gazdák 18%-a maradt csupán a birtokrészen.[114]

A mindössze 1660-ban kimutatható gazdák főként zsellérek voltak. A birtokrészen csak elköltöző házatlan zselléreket írtak össze. Az elköltöző házas zsellérek a tartó-

109 1660-ban kilenc jobbágyot, nyolc házas zsellért és két házatlan zsellért találtak, 1679-ben öt jobbágyot, 11 házas zsellért, egy házatlan zsellért írtak össze, 1680–1681-ben pedig nyolc jobbágyot és öt házas zsellért.

110 1660-ban a jobbágyoknak 22 (átlagosan 2,44) férfi családtagja volt, miközben a házas zselléreknek 19 (átlagosan 2,36), a házatlan zselléreknek viszont négy (átlagosan 2). 1679-ben a jobbágyok négy (átlagosan 0,8) férfi családtagja került az összeírásba, a házas zselléreknek hat (átlagosan 0,55), az egyetlen házatlan zsellérnek egy. 1680–1681-ben a jobbágyokhoz 12 (átlagosan 1,5) férfi családtag tartozott, a házas zsellérekhez pedig kilenc (átlagosan 1,8).

111 A gazdákhoz írt, lakott jobbágytelkek összesített száma 1660-ban 2,25 volt, 1679-ben pedig kettő, miközben a puszta telkek száma 0,75-ről kettőre növekedett. A jobbágytelek átlagos mérete 1660-ban 0,25, 1679-ben 0,4 volt.

112 A zsellértelkek közül csak kettőnek ismerjük a méretét 1660-ban, amely összesen egy egész zsellértelket tett ki, de ennél nagyobb lehetett Madácska teljes zsellértelki állománya. 1679-ben mindösszesen egy zsellértelket vettek számba négy zsellér kezelésében. Megjegyzendő, hogy nem minden házas zsellérhez írtak ekkor zsellértelket.

113 1660-ban a jobbágyoknak 43 ökre, két lova, a házas zselléreknek 18 ökre volt, de a házatlan zsellérek nem gondoztak ilyen állatokat. 1679-ben a jobbágyok 16 ökörrel és 8 lóval rendelkeztek, a házas zsellérek nyolc ökörrel és hat lóval, a házatlan zsellér két ökörrel. 1680–1681 folyamán a jobbágyokhoz 22 ökröt, hat lovat, a házas zsellérekhez nyolc ökröt írtak. 1660-ban a jobbágyoknak átlagosan öt, a házas zselléreknek 2,25 igásállata lehetett. 1679-ben az ökrök és lovak átlagos száma a jobbágyoknál 4,8, a házas zselléreknél 0,09 volt, míg az egyetlen házatlan zsellér két ökröt gondozott. 1680–1681-ben az ökrök és lovak átlagos száma a jobbágyoknál 3,5, a házas zselléreknél 1,6 volt.

114 Az 1660-ban összeírt 19 gazda közül csupán négy gazdának vagy utódának lehet fellelni a nevét az 1679-ben készült úrbéri összeírásban, az 1680–1681 folyamán készültben pedig kettőét. 1679-ig 12, míg 1680–1681-ig 10 gazda érkezett a birtokrészre. Az 1679-ig megérkező jobbágygazdák közül csak egy gazda utóda maradt a birtokrészen az 1680-as évek elején. Az 1679-ben összeírt 17 gazda közül mindössze három gazda vagy utóda maradt a birtokrészen.

san megtelepedő társaiknál kisebb családban éltek, bár nagyjából azonos létszámú igásállománnyal rendelkeztek. A csak 1660-ban összeírt jobbágygazdák a továbbra is itt gazdálkodó jobbágygazdákhoz viszonyítva szegényebbek voltak, és kisebb családot tartottak el.[115]

Az 1660 óta kimutatható gazdák és utódaik között jobbágyok és házas zsellérek egyaránt voltak.[116] A családjuk mérete hasonló vagy nagyobb volt a tartósan itt gazdálkodó jobbágygazdákéhoz képest, de kisebb volt az igásállományuk. Az említett jobbágygazdák 1660 és 1679 között átlagosan nagyobb családban éltek a jobbágyok helyi átlagához viszonyítva, míg az 1680-as évek elején kimutatható jobbágygazdának nem volt férfi családtagja. 1660-ban az egyikőjük nagycsaládban élt. A jobbágytelkeik mérete jelentősen lecsökkent 1660 és 1679 között úgy, hogy a kezdő évben a helyi átlaghoz képest nagyobb, 1679-ben pedig kisebb jobbágytelken gazdálkodtak. Ezen időszakban megfogyatkozott az igásszámuk, ami a helyi átlagnál 1660 és 1679 között magasabb, az 1680-as évek elején kisebb volt.[117] Az 1679-ig a birtokrészre érkező gazdák közül csak egynek maradt az utóda a birtokrészen az 1680-as évek elején készült úrbéri összeírásig. Az említett gazda és az utóda házas zsellér volt. Az 1660 óta kimutatható házas zsellér gazdáknál és utódaiknál nagyobb igásállománnyal rendelkeztek, és férfi családtagjuk is volt.[118]

Az 1679-ig megérkező, de az 1680-as évek elején készült úrbéri összeírásig elköltöző jövevény gazdák többsége zsellér lett. Közülük az egyetlen házatlan zsellérnek igásállata és férfi családtagja is volt. A házas zsellérek egy kivétellel igásállat és férfi családtag nélküli jövevény gazdák voltak. A továbbköltöző jövevény jobbágygazdáknak a helyi átlagnál nagyobb családja, állatállománya volt, miközben átlagos telket, az 1660 óta kimutatható jobbágygazdák átlagos jobbágytelkeinél jelentősebbeket kaptak.[119] Ellentétben velük az 1679 után a birtokrészre érkező gazdáknak csak a kisebb része lett házas

115 A csak 1660-ban kimutatható gazdák közül hat jobbágy, hét házas zsellér és két házatlan zsellér volt. A házatlan zsellérekhez csak két-két fiúgyermeket írtak. A házas zsellérek átlagos férfi családtagszáma és az igásszáma egyaránt 2,29 volt. A jobbágyok férfi családtagszáma 2,17, a telekméretük 0,21 és az igásszámuk 4,5 volt.

116 1660-ban mutatható ki három jobbágy és egy házas zsellér, 1679-ben három házas zsellér és két jobbágy, 1680–1681 folyamán egy jobbágy és egy házas zsellér.

117 A helybéli házas zsellért 1660-ban három férfi családtagjával és két ökrével írták össze. 1679-ben a két házas zsellérré váló utóda egy-egy fiával és négy-négy igásával dolgozott negyed zsellértelken, miközben harmadik társukhoz csak egy fiút írtak. Az egyikük 1680–1681 folyamán is házas zsellér maradt, három fiával és két ökrével gazdálkodott. A helybéli jobbágygazdák átlagos férfi családtagszáma 1660-ban három, 1679-ben egy, átlagos telekmérete 1660-ban 0,33, 1679-ben 0,25, átlagos igásszáma 1660-ban hat, 1679-ben öt volt, míg az 1680–1681 folyamán összeírt jobbágygazda két ökörrel rendelkezett, de nem volt férfi családtagja.

118 1679-ig csupán egy olyan gazda érkezett a birtokrészre, akinek az utódát az 1680-as évek elején is összeírták. Mindketten házas zsellérek voltak. 1679-ben negyed zsellértelket használt két fiával, amit négy igásállatával művelt. Az utóda az 1680-as évek elején egy fiáról gondoskodott, és négy igásállatot tartott.

119 Az 1679-ben jövevénynek számító, de elköltöző 11 gazda közül hét házas zsellér, egy házatlan zsellér és három jobbágy lett a birtokrészen. A házatlan zsellérnek egy fia és két ökre volt. A házas zsellérek közül csak az egyikhez írtak negyed zsellértelket, két ökröt és egy fiút, a többieknek nem volt sem férfi

zsellér, míg a többiek jobbágyként gazdálkodhattak. Az említett házas zsellérek a korábbi jövevényeknél nagyobb családdal érkeztek, de ugyanúgy kivételesen tartozott hozzájuk igásállat. Az újonnan érkező jobbágygazdáknak szintén számosabb volt a családja a korábbi jövevény jobbágyokhoz képest, és kisebb volt az igásállományuk, mégis gazdagabbak és nagyobb családúak voltak a helybélinek számító gazdáknál.[120]

A nyolc település

A vizsgált nyolc településrész többségében 1660 és 1681 között a divényi uradalom területén nagyjából azonos volt gazdák száma, csak Nedelistyén, Lentvorán és Madácskán apadt le jelentősen. Mindegyik településen számottevő volt az elvándorlás, miközben a bevándorlás intenzív volt Nedelistye és Zavoda kivételével. Az 1679-ig megjelenő jövevény gazdák többsége vagy mindegyike az 1680–1681-es összeírásig eltűnt a vizsgált településrészekről. Az egyes településeket tekintve 1660 és 1679 között a gazdák átlagosan 47%-a, míg 1679 és 1680–1681 között átlagosan 43%-a maradt az adott birtokrészen. A legnagyobb változás Lentvorán figyelhető meg a korszakban, ahol két, 1679 után visszatérő gazda kivételével teljesen kicserélődött a gazdák személye.

A vizsgált területen a gazdák döntő többsége jobbágy volt, akik mellett csak kevés házas zsellér, valamint még kevesebb házatlan zsellér élt, bár Madácskán viszonylag sok zsellér lakott. Süllyén 1679-ben néhány szabadost is megneveztek. A legszegényebbek a házatlan zsellérek voltak. A jobbágyok gazdagabbak voltak a házas zselléreknél, és több családtagról gondoskodtak. A süllyei szabadosok nagyobb gazdaságot vittek a helyi jobbágyoknál, de kisebb család tartozott hozzájuk.

1660 és 1679 között az egy jobbágygazdára jutó jobbágytelek mérete mindenhol csökkent Madácskán kívül, ahol a fogyatkozó számú jobbágyok növelni tudták jobbágytelkeik méretét. A jobbágygazdák a földjeiket egyre kevesebb igásállattal művelték meg 1660 és 1679 között, de az 1680–1681-es összeírásig Madácska, Zavoda, és Süllye jobbágyai kivételével bővíteni tudták az állatállományukat. 1660 és 1679 között mindegyik településen leapadt a jobbágygazdák férfi családtagjainak száma, és 1679 után is csak Szennán mutatható ki ezen a téren növekedés, illetve Madácskán csak a házas zsellérek körében. A zselléreket jellemzően egyre kevesebb férfi családtaggal és egyre kisebb állatállománnyal írták össze. A Madácskán nagy számban élő házas zsellérek a más településen lakó társaikhoz képest gazdagabbak lehettek, ráadásul a helyi jobbágyoktól eltérően 1679 után némileg növelték férfi családtagjaik mellett az igásállataik számát.

családtagjuk, sem igásállományuk. Az idesorolható jobbágyoknak átlagosan 0,42 jobbágytelke, 4,67 igásállata és 0,67 férfi családtagja volt.

120 Az 1679 és 1681 között a birtokrészen letelepedő 10 jövevény gazda közül három házas zsellér lett, míg a többiek jobbágyokká váltak. A házas zsellérek átlagosan 1,67 férfi családtagot tartottak el, de csak az egyiküknek volt két ökre. A jobbágyokat átlagosan 1,71 férfi családtaggal, 3,71 igásállattal írták össze.

A csak 1660-ban kimutatható gazdák a tartósan megtelepedő társaikhoz hasonlóan főleg jobbágyok, kisebb mértékben házas, illetve házatlan zsellérek voltak. A tartósan letelepedő és a tovább költöző zsellérek között lényegi különbséget nem lehet kimutatni vagyoni és családi téren. Az elköltöző vagy elhalt jobbágygazdák átlagos családmérete általában nagyobb, Lentvorán nagyjából azonos volt a tartósan megtelepedő gazdákéval, csak Felsősztregován, Nagylibercsén és Madácskán mutatható ki kisebb család a körükben. E jobbágygazdák közül több ráadásul nagycsaládban élt. A csupán 1660-ban összeírt jobbágygazdák gyakorta gazdagabbnak számítottak a helybéli, tartósan megtelepedő társaikhoz képest, bár Süllyén nagyjából azonos anyagi feltételek között éltek, míg Nedelistyén, Nagylibercsén, Madácskán átlagosan kevesebb igásállattal és telekmérettel rendelkeztek.

Az 1660 óta a területen tartósan gazdálkodó gazdák többsége jobbágy volt. A huzamosabb ideig kimutatható néhány zsellér jobbára férfi családtag és igásállat nélkül dolgozott Madácska kivételével, ahol egyébként a többi településhez képest nagyobb volt a zsellérek száma. A vizsgált nyolc településen a helybélinek számító jobbágyok a helyi átlaghoz közelítő, esetleg annál nagyobb családdal és gazdasággal rendelkeztek. Inkább kivételnek mondható a helybéli jobbágyok körében, hogy a felsősztregovaiak a helyi átlagnál kevesebb igással, a szennaiak átlag alatti férfi családtaggal és igással, a nagylibercseiek az 1680-as évek elején kisebb férfi családtagszámmal, illetve a madácskaiak 1679-ben átlag alatti jobbágytelekkel és az 1680-as évek elején szerényebb igásállománnyal gazdálkodtak. Akadtak köztük néhányan olyanok is, akik 1679 után tértek vissza falujukba. Ők egy kivétellel jobbágyok lettek a visszatérésük után is, bár igen eltérő gazdasági feltételek közé kerültek.

1679-ig, majd ezt követően az 1680–1681-es úrbéri összeírásig számos jövevény telepedett le az elemzett falvakban, akik elsősorban és egyre inkább jobbágyok lettek. Különösen Madácska esetében látszik, hogy míg az 1679-ig letelepedők között sok volt a házas zsellér, az 1679 után jövő jövevény gazdák inkább jobbágyok lettek. A két időszakban érkezők vagyoni helyzete eltérő volt: az 1679 után érkezők a korábban jövőkhöz képest szegényebbek voltak Zavodán, Süllyén, miközben gazdagabbak Lentvorán, Felsősztregován, Szennán, Nagylibercsén. Madácskán nagyobb családdal, de kisebb igásállománnyal jöttek a később jövők, Nedelistyén pedig a vizsgált időszak alatt csak férfi családtag és igásállat nélküli jövevény gazdákat írtak össze.

Amely településen kimutathatóak voltak az 1679-ig a területre érkező és ott az 1680–1681-es úrbéri összeírás idején is gazdálkodó jövevény gazdák, illetve az elköltöző jövevény gazdák, ott elmondható, hogy a két csoport gazdasága és családja eltért egymástól. Az adott településen maradó jövevény gazdák az elköltöző társaikhoz képest nagyobb gazdasággal és családdal rendelkeztek Felsősztregován, Szennán, Süllyén, Madácskán, sőt Nagylibercsén is, bár ott a továbbköltöző gazdák családja népesebb volt. Az elvándorló zavodai jövevény gazdák közül az egyik vagyonosabb volt. 1679 és 1681 között a területen maradó jövevény gazdák családmérete nőtt vagy csökkent, de általában bővült az igásállományuk, csak Süllyén mutatható ki csökkenés és Madácskán stagnálás.

A nedelistyei és nagylibercsei helyzettel ellentétben a jövevény jobbágygazdák általában nagyobb igáslétszámmal jellemezhetők a helybéli társaikhoz viszonyítva. Nedelistyén kívül a helybéliek telkéhez hasonló vagy nagyobb telek jutott a jövevény jobbágyoknak és szabadosoknak. A települések egy részében a helybeli, míg a másik részében a jövevény gazdákhoz tartozott nagyobb család.

Az említett nyolc település adatainak vizsgálata után a következő megállapításokat tehetjük az 1660 és 1681 között kimutatható jelentős és akár egy-két év alatt is felgyorsuló vándorlási hullám idejére vonatkozóan. A nyolc településen a migráció egyformán intenzív volt, bár a mértéke településenként eltért. A vizsgált területre tett megállapítások többsége érvényes volt valamennyi településre, az eltérés inkább kivételes lehetett. A földrajzi különbség azonban a bevándorlók és az elvándorlók esetében is egyaránt jól kirajzolható.

Egyfelől a különféle időben bevándorló jövevény gazdák vagyoni helyzete településenként eltérhetett, az átlagokat tekintve volt, ahol 1679 után gazdagabb, míg máshol szegényebb jövevények érkeztek az 1679 előtt bevándorlókhoz viszonyítva. Egy-egy településre azonban különféle vagyoni helyzetűek érkeztek. A jövevény gazdák családjának és állatállományának nagysága és összetétele tehát esetleges lehetett.

Másfelől az elvándorlók vagyoni helyzete is eltérhetett településenként. Ez az eltérés azonban csak 1679 előtt mutatható ki, ezt követően az elvándorlók főként azok közül kerültek ki, akiknek az iga- és munkaereje nem tette lehetővé jobbágytelkeik művelését, ennek ellenére a földesúrnak járó szolgáltatásokkal tartoztak a jobbágytelkük után, vagyis a területen maradást és az elvándorlást gazdasági okokkal jól magyarázhatjuk.

Az 1660 és 1679 között elvándorló gazdáknál az említett gazdasági ok csak Nedelistye, Nagylibercse és Madácska esetében lehetett érvényes, hiszen innen is a szegényebb gazdák álltak tovább, míg a többi települést a gazdagabb gazdák hagyták el, akik a vagyonukat is elmenekítették a törökök elől. A vizsgált nyolc település hadi helyzetére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Feltűnő, hogy a nyolc település közül éppen az északabbra elterülő Nedelistye, Nagylibercse és Madácska falvaktól állomásoztak legmesszebb a délebbre lévő szécsényi törökök, illetve a megsemmisített majorságú Kisszalatnya is tőlük feküdt a legtávolabb. E három települést a török pusztítás kevésbé érinthette, ezért érvényesülhetett itt az elvándorlás esetében a későbbi időszakra jellemző gazdasági ok. Mindezt alátámasztja, hogy a három településen a többi falutól eltérő folyamatok érvényesültek. Madácskán például a jobbágyok telekmérete nőtt 1660 és 1679 között, és a házas zsellérek igásállománya is növekedett. Nedelistyén kivételesen a jövevényekéhez képest az 1660-tól kimutatható gazdák telekmérete volt nagyobb. Az is kivételszámba ment, hogy a helybeliek igásállománya jelentősebb volt a jövevényekénél Nedelistye és Nagylibercse területén.

Az 1679 előtti és utáni elvándorlás mögött eltérő helyzet állt. A vizsgált időszak elején a fiatal földesúr, Balassa III. Imre még harcolt a törökök ellen, akik a divényi uradalma déli részére is betörtek, 1663-ban még a (balassa)gyarmati birtokrészét is elfoglalták.[121] A szécsényi törökök a kincstári kezelés idején is portyáztak a divényi uradalom

121 Szirácsik 2016, 25–26.

területén, akik valamikor 1671 után elpusztították a kisszalatnyai majort.[122] Balassa III. Imre 1678-ban kapta vissza a divényi uradalma egy részét, majd később, élete vége felé többször tárgyalt török vezetőkkel, többek között máshol lévő birtokai ügyében is.[123] Valószínűleg a divényi uradalmát érintően is egyezségre törekedett a törökökkel, ezért békésebb időszak köszöntött a vizsgált területre, és a gazdaságok regenerálódni kezdhettek. Miután tehát Balassa III. Imre visszakapta a divényi uradalma egy részét 1678-ban, a nyolc elemzett településről való elvándorlásban már nem a földrajzi különbségeket eredményező hadi helyzet játszott szerepet, és 1679 után kimutathatóan már csak a gazdasági okok hatottak a nyolc településen élő gazdákra.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
E 156. a. Fasc. 6. No. 57. A divényi uradalom urbáriuma, 1660.
E 156. a. Fasc. 6. No. 58. A divényi uradalom urbáriuma, 1671.
E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679.
E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbáriuma, 1680–1681.

Hivatkozott irodalom

Bárth János 1974, Migráció és kontinuitás egy Duna-melléki táj népesedéstörténetében. A kalocsai érseki uradalom 1725. évi urbáriumának népesedéstörténeti tanulságai. In: Horváth Attila – Solymos Ede (szerk.): *Cumania 2.* Ethnographia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 285–329.

Bodnár Tamás 2002, XVII. századi erdélyi urbárium a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. In: *Levéltári Évkönyv 11*. Miskolc, 55–89.

Dominkovits Péter 1995, Egy 1677-es nagypatyi (ma Kőszegpaty) urbárium. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (1992–1995).* Szombathely, 15–24.

Fényes Elek 1847, *Magyarország leírása*. Pest.

Kocsis Gyula 1979, A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században. *Ethnographia,* (90.) 15–41.

Komjáti Zoltán Igor 2015, „…Hogy újabban is megüthetnénk ebnek az orrát…". A füleki helyőrség összecsapásai a török csapatokkal Koháry István főkapitánysága idején (1667–1682). In: Berecz Mátyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar (szerk.): *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*. (Studia Agriensia 31.) Eger, 335–365.

122 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. A divényi uradalom urbáriuma, 1671; MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbáriuma, 1679.

123 Szirácsik 2016, 32.

Kosáry Domokos 1963, A paraszti „familia" kérdéséhez a XVIII. század elején. *Agrártörténeti Szemle,* (5.) 1–2. 120–132.

Kredics László–Solymosi László 1993, *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma*. Urbarium episcopatus vesprimiensis anno MDXXIV. Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár. Budapest.

Makkai László (sajtó alá rendezte és a bev. tanulmányt írta) 1954., *I. Rákóczi György gazdasági iratai*. Budapest.

Mráz Vera 1957, Nezsider (Neusidl) község történeti statisztikája a XVI–XVII. században. *Agrártörténeti Szemle,* (1.) 3–4. 240–258.

N. Kiss István 1962, A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület a XVI. században. *Agrártörténeti Szemle,* (4.) 3–4. 602–612.

Pálmány Béla 1988, Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728). In: Praznovszky Mihály – Bagyinszky Istvánné (szerk.): *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XIV.* Salgótarján, 167–239.

Péter Katalin 2003, Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában. *Századok,* (137.) 3. 549–578.

Sugár István 1987, Eger város első négy urbáriuma (1475–77, 1551, 1557, 1567). In: *Agria 23. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis.* Eger, 473–491.

Szirácsik Éva 2005, *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787)*. Salgótarján.

Szirácsik Éva 2016, *Rablólovag vagy földesúr?* Gróf Balassa III. Imre. Budapest.

Szirácsik Éva 2017, *Gazdálkodás a Kohányak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest.

Veress Éva 1958, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle,* (1.) 3–4. 379–429.

Veress Éva 1966, Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In: Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténelméből.* Budapest, 285–426.

Tompa László

Vagyongyarapítás és közösségi szerep mint családi stratégia

Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században

A Magyar Királyság 18. századi története alighanem a legkevésbé szívesen kutatott időszakok közé tartozik a kortárs történetírásban. Ez a század a „kora újkor" és az „újkor", a késő feudalizmus és a viszonylagos modernitás határán telt el; eseménytörténetének tartalmassága nem mérhető sem a törökellenes harcokkal, Erdély és a Királyi Magyarország viszályaival, bonyolult külpolitikával teljes korábbi, sem pedig a markáns modernizációt és a társadalom, a kultúra, az infrastruktúra és a technológia jelentős fejlődését hozó későbbi időszakokéhoz. A „Habsburg abszolutizmus" századának háborúit (a Rákóczi-szabadságharc kivételével) mind az ország területén kívül vívták; a társadalmi előrehaladásnak a gravaminalista nemesi politika és az abszolutista kormányzás sokáig kerékkötője volt; az állami cenzúra és az irodalmi, tudományos párbeszéd „pangása" sivár viszonyokat mutat a reformkor – és később a dualizmus – pezsgő szellemi életéhez képest. Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról, hogy ez a század, az ekkor végzett munka és az ekkor tapasztalt gyarapodás teremtette meg a későbbi nemzedékek teljesítményeinek demográfiai, anyagi alapjait: az ekkor zajló csendes, lassú ütemű változások szinte teljes mértékben átformálták az ország képét és előkészítették a 19. századi modernizációs folyamatokat. Ezek között a változások között a tudományos közösség (a közoktatással együtt) általában első helyen szokta említeni az ország demográfiai viszonyait a korábbi időszakokhoz képest teljes mértékben átformáló népmozgásokat és népességgyarapodást. Csaknem ugyanilyen jelentőségű volt a gazdálkodás kiterjesztése, a korábban „praedára" vetett hódoltsági földek újrafelfedezése és mindazok a társadalmi és politikai változások (ideértve a jobbágyság egységesítése érdekében tett lépéseket és azokat az állami intézkedéseket, amelyek a század végén a nemesség sérelmeinek nagyobbik részét adták), melyek előirányozták a következő évszázad politikai és társadalmi küzdelmeit.

A lassú, ám jelentékeny változások szereplőinek (előidézőinek és elszenvedőinek) nagy tömegét a parasztság adta: ez a nemzetből és a feudális privilégiumok többségéből kirekesztett, óriási tömeg adta azokat a munkáskezeket, amelyek felépítették a polgárosodás előtt álló Magyarország anyagi és társadalmi bázisát. Tevékenységük közben részint saját eredményeik, részint az állami és földesúri beavatkozás révén maguk is átalakultak: az 1768 előtti paraszti társadalom színes, jogi és kulturális értelemben diverz

palettáját az úrbérrendezés (legalább a törvénykezés és az elmélet szintjén) új, egységes tömbbe foglalta, amelyben – kollektív szabadságok és régi privilégiumok híján – a jobbágy és jobbágy közötti különbség indikátorává elsősorban a vagyon, a megművelt föld nagysága és az adózóképesség vált.

E réteg 18. század eleji történetének részletes és kontextusba helyezett megírása a történettudomány régi adósságai közé tartozik, s hogy ennek törlesztése még nem valósult meg teljesen, annak okai elsősorban a vonatkozó források alacsony számában, a paraszti világ viszonylagos „láthatatlanságában" keresendők. A jobbágyok nem vettek részt a „nagy hagyomány" továbbvitelében, viszonylagosan általános írástudatlanságuk, a törvények hiányos ismerete és ilyen módon a földesurak, a vármegye és az állam érdekeinek való kiszolgáltatottságuk együttesen azt eredményezi, hogy munkájuk, életük elsikkad, jelentéktelenné lesz, vagy számadatok halmazává változik a nemesség, az értelmiség és az állami és megyei apparátus által az utókorra hagyományozott informatív leíró forrásanyag ellenében.

Ha a történész többet kíván elérni a 18. századi jobbágytársadalom kvantitatív feldolgozásánál, a kutatásnak egészen más irányt kell vennie – érdemes az esemény- és politikatörténet paradigmáitól eltávolodva széles (és nem feltétlenül egységes szakmai kritériumoknak megfelelő) szakirodalmi bázist és sok helyről összegyűjtött forrásanyagot felhasználva mélyfúrást végezni, hogy az összeírásokban, adójegyzékekben szereplő nevek mögé láthassunk. A feltárt eredmények összevetése a történettudomány segéddiszciplínáival, így elsősorban a történeti néprajzzal, demográfiával, jogtörténettel és kultúrtörténettel (elviekben) biztosíthatja, hogy a többségükben hiányos vagy csak általában csekély forrástömeg által „üresen hagyott" részeket máshonnan szerzett információkkal feltöltve viszonylag pontos és valószínűleg helyes képet kapjunk a falusi társadalom alapeleme, a jobbágy, illetve a gazdaságszervezet alapegysége, a jobbágyháztartás életéről és munkájáról.

Ebben a tanulmányban pusztán egy, időben és térben behatárolt esetet, az 1700-as évekbeli Bicske egyik családjának[1] viszonyait tekintem át, abban a reményben, hogy a feltárás végén választ kaphatunk elsősorban a következő két kérdésre. Mennyiben volt szüksége a – pusztán piaci kapcsolatok felhasználásával önfenntartásra, sőt gyarapodás-

1 A téma tárgyalásához elengedhetetlenül szükséges a pontos fogalommeghatározás és a fogalmak konzisztens használata. A szakirodalomban a család–família–háztartás tárgykörében sokféle fogalomnak sokféle definíciója van használatban, így legegyszerűbb a tanulmány elején leszögezni, mit is értek pontosan ezeken a szavakon. Pozsgai Péter mértékadó tanulmányát követve (2003; vö. Veress 1983), amely a 18. századi források, elsősorban a II. József-féle első népszámláláshoz írt segédlet és széles szakirodalmi összevetés alapján határozza meg a fogalmait, a terminusok a következők:
család = vérségi és házassági kötelékek által összefogott, generációs különbségek mentén (is) meghatározott, általában (de nem szükségképpen) egy háztartásban élő emberek csoportja; társadalomszervezeti alapegység;
família = a család szervezetére alapuló nagyobb egység, amelynek fő jellemzője az „egy kenyéren élés" – eltartó(k) és eltartottak közössége, többnyire egy fedél alatt. Elsődlegesen hivatali, „népszámlálási" egység;
háztartás = egyazon helyen lakó, családi vagy familiáris konstrukcióval összekötött személyek és esetleges kisegítőik munkaszervezete. Az egység integritását a közösen végzett munka és a javak közös élvezete határozzák meg. Elsősorban gazdasági egység.

ra képes – családi jobbágygazdaságnak az uradalom esetleges segítségére? Annak, hogy az uradalom keretein belül éltek, milyen (pozitív és negatív) hozadékai voltak a háztartásra, a családi gazdaságra nézve? Ehhez azonban szükséges megengednünk magunknak néhány munkahipotézist a levéltári anyagra nézve, amelyek nélkül a munkához hozzá sem lehetne kezdeni: feltételeznünk kell elsősorban, hogy a jobbágyi lakosság körében végzett családi gazdálkodásról maradtak fenn számszerűsíthető forrásadatok; másodsorban pedig, hogy a forrásmennyiség kellő nagyságúnak és szórásúnak bizonyul ahhoz, hogy az egyes családok vagyoni gyarapodását (vagy éppen fogyatkozását) részleteiben, generációkon átívelve fel lehessen tárni.

A rendelkezésre álló forrásmennyiség pertinencia tekintetében két fő csoportra osztható. Rendelkezünk egyfelől az uradalom működésére vonatkozó iratokkal. Ezek között legfontosabbak a jobbágycontractusok, amelyek elsősorban a bicskei tiszttartóság iratanyagában maradtak fenn, és amelyek részletesen szabályozzák a majorságon belüli és az azon kívüli gazdasági tevékenységet. Az ezeket kiegészítő tisztutasítások és levelezések, elsősorban Bedő Ferenc bicskei tiszttartó levelei további betekintést engednek a *possessio* mindennapi működésébe. Ahol a fellelhető forrásanyag nem szolgáltat kielégítő információkat az uradalmi gazdálkodás módszereiről és gyakorlatáról, ott bizonyos „forrásjellegű szakirodalmakra", kortárs munkákra (mindenekelőtt Bél Mátyás műveire) lehet hagyatkozni. A családi gazdaságot magát főként kvantitatív források: összeírások, névlisták, jegyzékek alapján lehetséges megragadni. Ezek között kiemelkedő jelentőségű a kutatásban alapforrásként használt 1758-as *repartitios* forrás- és térképanyag, illetve az ehhez kapcsolódó *Nomina Domorum* és *Specificatio Domorum* névlistái, amelyek az első katonai térképfelmérés tábláival összevetve egyedülállóan pontos (és falvak, puszták esetében felettébb ritka) betekintést engednek a 18. századi Bicske életébe. A szintén ebben az évben készült irtásjegyzék (*Specificatio Extirpaturaris*), széljegyzeteinek köszönhetően, visszamenőlegesen is szolgáltat adatokat a művelés alá vont területek birtokjogára vonatkozóan. A családok történetéhez bizonyos szórványforrásokat is fel lehet használni. Ezek lehetnek a helység *Acta Locorum*ában vagy elszórtan az uradalmi forrásanyagban található hivatalos és magánlevelezések.

Évkörként az 1711-től 1768-ig tartó időszakot határozom meg. Bár a település és az azt magában foglaló uradalom forrásanyaga túlzottan bőségesnek nem mondható, a jelzett időszakban pedig kifejezetten töredékes, mégis – a bicskei családok számára legjelentősebb, kulcsfontosságú évtizedek ezek: az újjáépítés, a regeneráció évei, amelyek a török korban pusztán hagyott falut, lakói és birtokosai szívós munkájának hála, az 1770-es évekre kiterjedt, fejlődő mezővárossá változtatták.

Mielőtt az esettanulmány keretében részletesen megismerkednénk egy jobbágyháztartás gazdasági struktúrájával, szükséges röviden vázolni a településnek a 18. század első évtizedéig vezető történetét, alapvető demográfiai, etnikai és vallásföldrajzi viszonyait.

A település helyzetének áttekintése

Bicske a mai Fejér megye északi részén elhelyezkedő kisváros. Már a középkorban – több kereskedelmi és postaútvonal metszéspontjában elfoglalt helye okán – forgalmas, dinamikusan fejlődő falu lehetett,[2] amely a Bicskeyek, Rozgonyiak, Kanizsayak és Poppelek kezén is megfordult. Hanyatlása a 16. században a Hódoltság terjeszkedésével kezdődött, és nem annyira a kizsákmányoló, rabló jellegű török gazdálkodási magatartásból, mint inkább a hódoltsági határvidéken nagyon is szembeötlő perempozíciójából, ezáltal pedig a folyamatos háborús zaklatásokból következett. A falu bizonyos időközönként teljesen elnéptelenedett,[3] és a 17. század során sok esetben csupán néhány tucat (vagy kevesebb) lakója volt, akik a kettős adóztatás, illetve az átvonuló hadak zaklatásai miatt igen sokat szenvedtek.

A birtokot, a hozzá tartozó pusztákkal és egy másik, közeli javadalommal, Mánynyal egyetemben 1642-ben szerezte meg Batthyány I. Ádám, a királyság asztalnokmestere és dunáninneni főkapitány – Bicske ettől kezdve egészen 1845-ig a Batthyány család birtokában maradt.[4] Kezelni azonban a Rákóczi-szabadságharc végéig nem ők kezelték: a Batthyányak beláthatták, hogy a távoli, kétséges biztonságú helyen, a hadak és a népességfogyásból következő elhanyagoltság okozta viszontagságoknak kitett határvidéken fekvő Bicske biztos jövedelmet csak úgy hajthat, ha zálogbirtokosok kezére adják. Ilyen módon ideiglenes bérlők egész sora bírta rövidebb-hosszabb ideig a birtokot, közöttük a legfontosabbak Festetics Pál, Király János (majd özvegye), és végül báró Johann Ignaz Kurtz kamarai tanácsos.[5]

A falu, amely a kuruc időket is nagy veszteségekkel vészelte csak át, Buda visszavétele után lehetőséget kapott arra, hogy – amint sejthető, elsősorban spontán migráció útján – lakosságszámát a kritikus tömeg fölé emelhesse, és gazdálkodása ismét beindulhasson. A bérleti rendszerrel együtt járó nagy adóterhek elhárítása és az újjáéledő falusi gazdaság gyarapítása érdekében a bicskeiek 1712-ben kiváltották magukat Kurtz báró zálogából,[6] és eredeti birtokosukkal, özvegy Batthyányné Strattmann Eleonórával a rákövetkező évben *contractust* kötöttek, amelyet a tárgyalt korszak végéig néhány újabb pont beiktatásával, ám ettől eltekintve többé-kevésbé változatlanul számos alkalommal megújítottak.[7] Contractualista státuszuknak az 1768-as úrbérrendezés vetett

2 Balázs–Degré 1980, 172.

3 Jakab 1969 257. Vö. Farkas 1989, 223. – ahol a falu visszatelepülését egy pecsétes levél keltezése alapján 1608-ra teszi.

4 Balázs–Degré 1980, 217.

5 Balázs–Degré 1980, 189–190. Érdemes megjegyezni, hogy Kurtz báró a 17–18. század fordulóján a budai kamarai adminisztráció élén állt, kezében az átlagos kamarai tanácsosokénál jóval nagyobb hatalom összpontosult. Kurtz karrierje során számos jól jövedelmező uradalmat bérelt; Bicskének még ebben a meggyengült időszakban is jelen lévő gazdasági jelentőségét bizonyítja, hogy a báró ezt az uradalmat is birtokaihoz kívánta csatolni, lásd Fallenbüchl 2002, 167.

6 Balázs–Degré 1980, 193.

7 A fennmaradt jobbágycontractusok zöme a MNL FML XIII/3/II/c. tételében található, és főként a tárgyalt időszak második feléből, 1740 utánról származik. Jakab (1969, 310–313.) idézi a bicskeiek utolsó

véget, amely Bicskének, a Magyar Királyság egyéb településeivel egyetemben, urbáriumot adott.[8]

A Batthyányak régi-új birtokán a vizsgált időszakban minden jel szerint erősen emelkedett a népességszám. Bár Bicske pontos demográfiai és etnikai térképét megrajzolni a fennmaradt forrásanyagból csaknem lehetetlen, annyi feltételezést mégis meg lehet kockáztatni, hogy (ellentétben a Tiszántúllal, Dél-Magyarországgal és néhány más vidékkel, példának okáért a Temesközzel) a népességnövekedést elsősorban a meredeken felszökő születésszámból következő megnövekedett természetes szaporulat és (a birtokos által bizonyíthatóan megrostált)[9] jelentékeny, főként magyar ajkú területekről kiinduló spontán migráció okozta. A tárgyalandó fél évszázadban a település lakossága mintegy meghétszereződött.

A rendelkezésre álló források arra engednek következtetni,[10] hogy a népességgyarapodás nem járt az etnikai és vallási viszonyok jelentős megváltozásával. Bicske a szatmári békét követő legkorábbi összeírások[11] szerint szinte színmagyar, túlnyomó többségben reformátusok lakta település. Máig jelentékeny sváb etnikuma a 18. század végén kezdett betelepülni. A tárgyalt időszakban elsősorban szláv elemek, szlovákok és rácok jelentették az elhanyagolhatóan csekély, még a németséggel és az egyéb nemzetiségekhez tartozókkal együtt is csupán mintegy 15 százalék körüli „kisebbséget".

A református tömegtől élesen elkülönülő, területi szegregációban élő[12] katolikus csoport elsősorban ezekből az etnikumokból szerveződött, és bár az 1720-as években Bicskén plébánosként szolgálatot teljesítő későbbi veszprémi püspök, Padányi Biró

ismert contractusát 1762-ből, amelyre bizonyos egyéb források – így például a Bedő Ferenc tiszttartó ellen szövegezett, 1766-os panaszlevél vagy a közvetlenül az úrbérrendezés előtt felvett bicskei adatsor (közli Jakab 1969, 315–352.) – is hivatkoznak. Egyes fennmaradt számlák és beszámolók, elsősorban a bicskei tiszttartó levelezése és az Acta Locorumban található nyugtatványok arra engednek következtetni, hogy a contractualis rendszer töretlenül és viszonylag csekély változtatásokkal maradt meg végig a vizsgált korszak során. Ezzel a véleménnyel egybehangzó a vonatkozó szakirodalom vélekedése is.

8 Teljes szövegét és az úrbéri tabellát közli változtatás nélkül Jakab 1969, 315–352.

9 Batthyány Lajos nádor és a falusiak 1755-ös szerződése (MNL FML XIII/3/II/c. 10. tétel) 3. Punctumában kiköti, hogy a betelepülők, legyenek akármilyen jogállásúak, „egyedül tőlünk és rendeléseinktől függjenek".

10 A következtetések elsősorban történeti etimológiai vizsgálat termékei. Bár a birtokos egyes esetekben explicite fenntartotta magának a betelepülők megrostálásának jogát – ahogyan ezt egy jobbágycontractusból egyértelműen láthatjuk (MNL FML XIII/3/II/c. a bicskeiek és gr. Batthyány I. Lajos nádor 1755-ös szerződése) –, a lakosok etnikai hovatartozására, nem lévén adat a beszélt nyelvek vagy szokások meghatározására, mindenekelőtt neveikből lehet következtetni. Ezek vizsgálatánál munkahipotézisként elfogadtam, hogy az idegen eredetű családnevek okvetlenül, a népnévi eredetűek pedig valószínűleg magyartól eltérő származásra utalnak. A számadat a legszűkebben vett (így valószínűleg legkisebb tévedési eséllyel beazonosítható) „etnicitás" elterjedtségét reprezentálja.

11 A legkorábbi ismert adat a népesség összetételére vonatkozóan a tárgyalt korszak előttről, 1711-ből származik: Kurtz báró gazdatisztjének összeírása. MNL OL P 1322 13. sor. – 23/a. Nro. 1–2.

12 MNL OL P 1327 Nro. 5–7. „*Specificatio Domorum in Possessione Bicske*" 1758-as házsorában „Tót utzát" említenek, másutt pedig „holmi jövevény tótokat", akik a katolikus lakosság nagy részét alkotják, lásd Balázs–Degré 1980, 194.

Márton erélyesen fellépett a katolikusok érdekében,[13] a helyzet az egész tárgyalt időszakban változatlan maradt.

A kölcsönhatás keretei

A családi gazdaság külső kontextusának legközelebbi érintkezési pontja az uradalmi struktúra volt. A két rendszer kapcsolatát részletesebben meghatározni különösen lényeges, nem pusztán azért, mert kölcsönhatásuk diverz módokon befolyásolhatta gazdasági teljesítményüket (sőt létüket), hanem azért is, mert – kellő mennyiségben és épségben megőrződött forrásanyag híján – a családi gazdaságot magát is csupán a hozzá legszorosabban kapcsolódó társadalomszervezeti egységek, az uradalom és az egyházközség forrásainak feltárásával lehet megismerni.

Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a polgári állam megszületése előtt a népesség széles rétegei számára az egyes társadalmi és igazgatási keretekbe ágyazódás alapvető tényezői a szolgáltatások, adók, juttatások, privilégiumok egymásba kapaszkodó, sok esetben egymásra épülő szisztémái voltak. Ilyen módon a jobbágy társadalmi státuszát elsősorban annak mentén lehet leírni, hogy mikor kinek milyen és mennyi szolgáltatást volt köteles teljesíteni.

Bicske lakosainak zöme a tárgyalt időszakban örökös jobbágy volt, ahogyan ez szerződéseikből és helyenkénti magánpanaszaikból[14] kitetszik. Az örökös jobbágyság intézménye a 18. században jellemző, a lakosságot legszigorúbb keretek közé szorító társadalmi konstrukció. Lényege a jobbágy költözésének különféle, de leginkább jogi és bírósági eszközökkel történő megakadályozása, a saját jobbágyi tulajdon minimálisra szorítása és a lakosságból kinyerhető szolgáltatások lehetőség szerinti maximálása volt.[15] A településen éltek ugyan nemesemberek is, ám számuk minden valószínűség szerint

13 Balázs–Degré 1980, 195.

14 Lásd MNL FML XIII/3/c. 1., 3., 6., 9. tételei jobbágyi panaszlevelek és folyamodványok. Valamennyi a szertartásos „szegény örökös jobbágyai" formulával zárul.

15 Az örökös jobbágyság témáját a kérdés historiográfiájának kimerítő ismertetésével együtt tárgyalja Horváth Zita (2004, 17.) Werbőczyt: *Tripartitum* III/25. 2. § idézvén: [a jobbágyok] „*Dominisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt*" – „*földesuraik feltétlen és örökös szolgaságába [parasztságába] estek*". A kutatók többsége egyetért abban, hogy ez a rendelkezés számítható az úgynevezett „második jobbágyság" vagy „örökös jobbágyság" (*zweite Leibeigenschaft*) kialakulása kezdetének. Más kérdés, hogy ezt az intézkedést, amely egészen a jobbágyterhek egységesítéséig, végeredményben pedig az önkéntes örökváltság lehetőségének megteremtéséig jogerőn maradt, a gyakorlatban a legritkábban lehetett pontosan végrehajtatni. A vizsgált korszakban számos más helyen számos más földesúr is erősen törekedett arra, hogy a korábban valamilyen szempontból privilegizált közösségeket az örökös jobbágyság keretei közé erőltesse. Ezek a törekvések a legtöbb esetben sikerrel jártak, ami nagyban hozzájárult a 16–17. században elsősorban a katonaállítási kötelezettséggel járó privilégiumokat vagy kollektív nemességet élvező, ezáltal dinamikus expanziót megvalósító falvak és mezővárosok önálló fejlődésének megtorpanásához.

elenyészően kevés maradt végig a vizsgált negyedszázad során.[16] A lakosságot a földesúrhoz (illetve közvetlenül az uradalomhoz) kötő legközvetlenebb kapocs, a szolgáltatási kötelezettség tehát túlnyomó többségében a jobbágyok szolgáltatásaiból, illetve – jóval csekélyebb mértékben – a taksás, armalista nemesek adóiból állt.

Sokkal lényegesebb, és a tárgyalt téma szempontjából kulcsfontosságú, hogy a lakosság ezt a kötelezettségét milyen módon teljesítette. A bicskeiek 1713-as szerződésük aláírásától kezdve (de a zálogbirtokosok korát ideszámítva korábbtól fogva is) a jobbágy–földesúri viszony *contractualis* formájában éltek. A jobbágycontractus áthidaló megoldás volt az ekkoriban még kevés településen szokásos *urbarium*, illetve a jobbágyok felett a földesúrnak korlátlan hatalmat biztosító *ususos* (szokásjogon alapuló) rendszer között.[17] Lényege, hogy a település (nem feltétlenül az egész uradalom) a földbirtokossal közös megegyezés alapján hiteles írásbeli megállapodást köt, amelynek értelmében az egyébként személyenként termény- és pénzszolgáltatással tartozó jobbágyok a mezővárosok mintájára egy összegben váltják meg a földesúri adók jelentős részét. Miután a szerződéseket az egyes települések és földesurak a saját pillanatnyi igényeiknek megfelelően szövegezték meg, azok tág teret engedtek a közösségi és egyéni érdekek érvényre jutásának, és gyakorta igazodtak az aktuális gazdasági helyzethez, a piaci értékesítési viszonyokhoz, sőt, sokszor az uraság egyéb, uradalmon kívüli érdekeihez (például palota- vagy kastélyépítés, nagykereskedelem) is. A contractus tipikus formájában tartalmazza a szerződés megkötésének időpontját, a szerződés időtartamát, az engedmények felsorolását (melyek között legfontosabbak a kilenced és a robot alóli mentesülés), a földesúr számára szigorúan „reservált" jogokat (*jus gladii*, *jus patronatiis*), illetve a jobbágyok által a fenti engedményekért fizetett pénzösszeget és annak terminusait.[18] A contractualis rendszernek a 18. század gazdasági és demográfiai viszonyai között mindkét szerződő félre nézve volt pozitív hozadéka. Az uraság a gyakran ingadozó terménymennyiségek és kiszámíthatatlan mezőgazdasági viszonyok ellenére is fix összeget kaphatott kézhez rendszeresen, a rossz termésű év kára ugyanis teljes egészében a jobbágyok közösségére nehezedett, és a kifizetések elmaradás esetén halmozódhattak is, annyira, hogy jó néhány település a 19. századra tetemes adósságot halmozott fel magának. Másfelől a robotkötelezettségtől (legalább részben) felszabadult jobbágynak több ideje és energiája maradt saját gazdaságának fejlesztésére, amelyből a família és a közösség is hosszú távú hasznot remélhetett; ezen felül pedig a közösségek értelemszerűen nagyobb terheket róttak a vagyonosabb gazdákra, és így megakadályozhatták a szegényebb családok végleges tönkremenetelét, illetve meggátolhatták a „vagyonos" jobbágyok birtokainak terjeszkedését szegény sorsú társaik rovására. Bicske esetében a

16 MNL FML IV. A. 72/c. a.) 3–6. az 1754-es nemesi conscriptio Bicskén csupán egy birtokos nemesurat (*Domini Nobiles Possessionati*) írt fel: a település földesurát, Batthyány I. Lajost, aki saját személyében Bicskén természetesen a legritkábban tartózkodott. Officialista nemesből szintén csak egy találtatott, a gróf tiszttartója, Bedő Ferenc. Armalista nemesek hárman voltak: Horváth István, Vida János és Csékus Antal.

17 A Fejér megyei jobbágy–földesúri viszonyokról lásd: Felhő 1970, 99.

18 Lásd MNL FML XIII/3/c. 2., 10. és 11. tételét (1742, 1755, 1758), valamint az 1762-es jobbágycontractus szövegét, közli teljes terjedelmében Jakab 1969, 310–313.

contractualis rendszer megszilárdítása és következetes fenntartása egészen az úrbérrendezésig a birtokregeneráció folyamatának tudatos elősegítéseként is tekinthető: a földesúr, majorsága minimumon tartásával és a jobbágyoktól kollektíve beszedett adóval megelégedve, a pusztán hagyott települést megkímélte a legfájdalmasabb terhektől és teret engedett az egyéni vállalkozó kedv kibontakoztatásának.

A bicskei uradalom gazdasági struktúráját lakóinak viszonylagos szabadsága jelentősen befolyásolta. A település és a hozzá tartozó puszták határában a 18. században nem alakult ki olyan „mezőgazdasági nagyüzem", mint sok helyütt a Magyar Királyságban – az uradalom, viszonylagos technológiai fejlettsége (azaz inkább: felzárkózottsága)[19] ellenére nem alakult nyersterméket termelő, pénzcsináló műhellyé. A fennmaradt térképanyag vizsgálatánál szembeötlik az allodiális földállomány viszonylagosan csekély aránya az úrbéres földekhez képest.[20] Ez a vizsgált korszakban állandó jelenségnek számított. Jelentősebbnek tekinthető az uradalmi állattenyésztés, amelynek kommenciós szakemberei a helység megbecsült és vagyonos lakói voltak. Jelentős számú embert azonban az állattartás üzemágaiban sem alkalmazott az allódium; ebben a tekintetben Bicske a kevésbé igénybe vett települések közé számított. Az uradalom a források tanúsága szerint leginkább három munkakörben támaszkodott a robottól máskülönben mentes lakosság ingyenmunkájára. Jobbágyok dolgoztak a téglavető műhelyben,[21] amelynek anyagát a Batthyány grófok elsősorban budai építkezéseiknél hasznosítot-

19 Az, hogy a bicskei uradalom a korszak technológiai és infrastrukturális átlagához képest milyen pozíciót foglalt el, rendkívül összetett kérdés, és jelen tanulmány keretei között részletes kifejtése nem lehetséges, néhány szóval azonban utalni kell rá, hogy az uradalmi gazdasági rendszer és a jobbágygazdaság közötti kapcsolatot a helyén tudjuk kezelni. Biztos adatok vannak arról, hogy az uradalom területén a tárgyalt időszakban görög kereskedő működött (ld. Jakab 1969, 310–313. által idézett 1730-as helységleírást); a balkáni kereskedők jelenléte a 18. században a falu, mezőváros bizonyos városias jellegét erősítette és fejlődésére, a pénzforgalom élénkülésére utal. Az uradalmi alkalmazottak között „az uraság tehenészét" is megtaláljuk (MNL OL P 1322 13. sor. 23/a Nro. 126–132.), aki minden bizonnyal a svajcerájban dolgozott – erre a térképanyag és a különféle források (így többek között a század derekán szöveges formában is elkészített „*Deductio*" – MNL OL P 1322 13. sor. 23/a Nro. 48–55.) szintén utalnak. A lakosság fenntartásában üzemelő néhány malmon kívül a bicskeiek malombérletek sokaságát valósították meg a század első felében, és az urasági regálék közül bérelték a mészárszéket is, a mai napig is meglévő „Tószegi utzán" (MNL OL P 1327 Nro. 9–13., ill. ld. még az 1730-as helységleírást, idézi Jakab 1969, 294–297.). Végül, a 18. századi Magyarországra egyáltalán nem jellemző módon, az uradalom földjeit – és emellett a jobbágyok saját kezelésű úrbéres szántóit is – három „*calcaturában*", azaz nyomásban művelték, ellentétben a még ebben a kései korban is messzemenően elterjedt kétnyomásos rendszerrel.

20 MNL OL P 1327 „*Primae Calcaturae Secunda Sub-Divisio*" címzetű térképén a „*Tabula Dominalis*" mindösszesen két egész jobbágyteleknyi (2876 négyszögöl) területű; ugyanitt a kenderföldek 1759. március 15-én felvett összeírásában (*Cannabeta Bicskeiensia, finaliter divisia*) a lakossági földekhez képest ugyancsak csekély mértékű a „*Cannabs pro excelso Dominio*" mérete. A bicskei szőlőhegyeken az uraságnak semmilyen birtoka nem volt.

21 A műhely a *Nomina Domorum*ban és a *Specificatio Domorum*ban egyaránt viszonyítási pontként szolgál az egyes házak és tulajdonosok lokalizálására. Az 1758-as *repartitio* anyagából kitetszik, hogy kommenciós szakember is dolgozott benne (*tegularis Dñalis*, ld. MNL OL P 1322 13. sor 23/a Nro. 132.).

ták.[22] Jobbágyok fuvarozták az építőanyagot és a fát az építkezésekre, gyakran a contractusaik terminusait jóval felülhaladó mértékben és távolságokra. Végül pedig, jobbágyok szántották és vetették be az allodiális földeket és ők takarították be a termést is, ezt a munkát minden jel szerint az egyébként elengedett roboton felül számították és minden contractusban gondosan, külön „Punctumban" kiemelték. Végeredményben a Batthyányak bicskei jövedelmei elsősorban az *arenda* összegéből és bírságokból álltak össze, amelyeket nem jelentéktelen mértékben egészített ki a bérbe adott uraságí regálékból (így például a mészárszék bérletéből, a malmokból és a kocsmáltatásból) származó anyagi haszon.[23]

A fent részletezett struktúra a korszakban tipikusnak mondható földesúri magatartás kereteibe illeszkedik. Az uraság makroszintű magángazdaságának (a Batthyány grófoknál nyugodtan beszélhetünk „birodalomról") fenntartása, valamint arisztokrata életvitelének reprezentációs és egyéb költségei fedezése érdekében tetemes juttatásokat követelt uradalmai lakóitól. Ezeket a feudális korszak vége felé közeledve egyre kevésbé a kézzelfogható nyers javak, mint inkább készpénz formájában volt érdemes behajtani, így a földesúrnak érdekében állt a birtokain kialakuló és bonyolódó pénzforgalom serkentése. Ahol nem volt lehetőség arra, hogy a nagykereskedelemben is nyereségesen eladható cikkeket (korszakunk vége felé közeledve elsősorban az európai háborúk konjunktúrái által felhajtott árú gabonát és vágóállatot, bort, valamint a cseh és osztrák manufaktúrák igényeit kielégítő nyers merinó-gyapjút) termeljenek, ott az uraság a települések önálló gazdálkodásának termékeit váltotta pénzzé. Elsősorban azáltal, hogy – képletesen szólva – a kevéssé ellenőrzött mindennapi életet adóztatta meg, és a lakosságtól termelőmunkájuk viszonylagos szabadságáért cserébe pénzjáradékot követelt. A szükségszerűen jelenlévő allódium az ilyen uradalmakban többnyire csupán önfenntartásra vagy valamilyen helyi igény kielégítésére termelt, és a nagy birtoktestek szintjén zajló regionális és külkereskedelemben a legritkábban vett részt. Munkásutánpótlása egyszerű keretek között zajlott: aratómunkásokat, bérbe vett munkaerőt nagyon ritkán alkalmaztak azokon a helyeken, ahol ugyanezt a feladatkört a jobbágyi robot pótolhatta, a szakértelmet igénylő feladatok ellátására pedig a jelek szerint elégnek bizonyult a *kommenciós* szakemberek fizetett tevékenysége.

A bicskei uradalomban tehát a családi gazdaság és az uradalmi struktúra együttműködésének más, nehezebben megragadható formákban kellett megtestesülnie. A családok, csekély robotkötelezettségük teljesítésével és a közösség részleges anyagi felügyelete

22 Bedő Ferenc bicskei tiszttartó fennmaradt levelezésének korai szakaszától kezdve visszatérő témája a budai „ház" helyének keresése és a hozzá való anyagok fuvarozása (első említés egy 1741. szeptember 27-ére keltezett levélben – MNL OL P 1314 [Missillisek] Nro. 67216.).

23 A bérletekről már a legkorábbra datálható források is tanúskodnak. A bicskei uradalomból származó első, 1716-os keltezésű Extractus hat forint malombérről ír (MNL OL P 1327 Nro. 1–4.); a későbbi contractusokban általában külön Punctumban kiköti az uraság, hogy a „regálék" feletti rendelkezést magának fenntartja. Jobbágyi panaszlevelekben is előfordul, hogy a lakosság a mészárszék bérletét sokallja (így mindjárt az első fennmaradt, 1744-es panaszlevélben is – MNL FML XIII/3/II/c Nro. 1.).

alatt állva,[24] kevés szállal kötődtek az allodiális gazdálkodáshoz, azok a területek pedig, ahol az uradalom jelenlétét kézzelfoghatóan érezték – így például az igazságszolgáltatás vagy a bírságok kiosztása terén –, alig kapcsolódtak a szűken értelmezett termelő munkához. Másfelől, az uradalom sem vette igénybe a minimálisnál nagyobb mértékben az egyes háztartások munkaerejét, majorsága nem igényelt jelentős többletmunkát.

Ahhoz, hogy a családi gazdálkodás és az uradalom kapcsolatát pontosan megragadhassuk, érdemes először egy kiemelt példán keresztül bemutatni egy jobbágyfamília termelő munkájának és (egyaránt anyagi és lélekszámbeli) gyarapodásának menetét. A kutatás során arra törekedtem, hogy lehetőség szerint rendező elv és prekoncepció nélkül, találomra kiválasztott példán keresztül elemezzem a családi gazdaság jellegét és felépítését. Erre a bicskei uradalomból, főképpen pedig korszakunk végéhez közeledve, az 1757–1768-as évek közötti időszakból fennmaradt különösen nagy mennyiségű és jól használható, egymással összevethető, kvantitatív elemzésre alkalmas forrás megléte adott lehetőséget.

A gazdag parasztcsalád

Vizsgálatunk tárgya, a Peterdi család a vizsgált korszakban Bicskén a legpontosabban nyomon követhető famíliák közé tartozik. Amennyiben a város korábbi helytörténeti szakirodalmának következtetései helytállóak,[25] a Peterdieket Bicske eredeti, a 18. század legelején betelepült lakosainak kell tekintenünk.

A család eredete tisztázatlan, az első, valamelyes pontossággal körülhatárolható tagja Peterdi Illés „deák”[26] – 1715-ben 16 pozsonyi mérőre mért szántóförddel és 10 kapás szőlővel rendelkező colonus –, aki a községben a jegyző szerepét töltötte be.

24 A *contractualis* viszonnyal kötődő településeken ugyanis az *arendát* a közösség egésze fizette, azaz a földesúri „adó” (valójában a tulajdonképpeni adót – a cenzust, a robotot, az ajándékot és a kilencedet – kiváltó pénzszolgáltatás) adókulcsát és egyénekre való leosztását a helyi vezetés, a falu bírája és az „esküttek” határozták meg.

25 Balázs–Degré (1980, 192.) a 18. századból fennmaradt legkorábbi összeírásban (Kurtz báró tiszttartójának, Hinczman Jánosnak jelentésében, ld. MNL OL P 1322 13. sor. 23/a tétel Nro. 1–2.), ahol a család neve nem szerepel, az „Illés Deák” megnevezésű illetőt Peterdi Illésként, a község első notariusaként azonosítja. Illés „deák” és vagyona így a század húszas éveiig nyomon követhető, ugyanis ilyen megnevezéssel az 1715-ös és az 1720-as összeírásokban is találkozhatunk. Károly János szintén felsorolja Illést, de jóval korábbról: az 1899-es szakirodalom adatai szerint a községben már 1696-ban volt „Peterdy Illés” nevű lakos, ld. Károly 1899/III. 220. listáját.

26 A kifejezés értelmezése problematikus. Deáknak általában a latinul is „*literatus*”, „deákos” embereket szokták nevezni – ezek a korszakban szinte kivétel nélkül nemesi vagy kisnemesi származékok, általában alsóbb egyházi rendek viselői vagy hivatalnokok voltak. A Peterdi család notariusai – falusi jegyzőként – aligha tartoztak a latin műveltség birtokosai közé, bár egyes iratok (MNL OL P 1327 Nro. 4.) esetleg utalhatnak arra, hogy a család bizonyos tagjai valamiféle latintudással rendelkeztek. Mindemellett a későbbi évtizedekben találhatunk példát művelt falusi notariusokra, lásd Kiss Z. 1990, 26–32. Naszvadi Sámuel notariusról. Valószínűbb, hogy a „deák” kifejezés az idős Peterdinek nem a műveltségére, hanem a munkakörére utalhatott.

Hivatali pozíciója mellett részt vett bizonyos „vállalkozásokban" (azaz inkább beruházásokban) is: Bicskén az elsők között volt, akik a falu csekély őrlőkapacitását megnövelendő, a földesúr engedélyével malmok építésébe kezdtek.[27] Illés deák ezen kívül jelentékenyen gazdálkodott, és fiaira már igen tekintélyes méretű birtokokat – elsősorban irtásokat – hagyhatott. Négy fiúgyermeke, Sámuel, István, Illés és János közül az utóbbi követte a notariusi poszton: az ő kézírását és kézjegyét láthatjuk a község néhány megmaradt hivatalos dokumentumán,[28] valamint azon a panaszlevélen is, amelyet Bedő Ferenc tiszttartó (tisztségében volt: 1735–1768) ellen fogalmaztak meg 1766-ban, és amelyből az idős Peterdi Illés halálának oka is kiviláglik. Az öregember (legalábbis a panaszlista szerint) a tiszttartó kegyetlen bántalmazásainak esett áldozatul, amikor tévedésből az uraság jussát fuvarozta volna haza magához. Bedő erre irgalmatlanul elverte, úgyhogy Peterdi Illés *„egész hólta napjáig siratta fájdalmát"*.[29]

Az öreg Illés „deák" famíliája igen szorgosan terjeszkedett a század első felében. Más, vagyonosabbnak számító református családokkal (példának okáért a Farkasokkal, Bényákokkal) léptek házassági kapcsolatra, birtokaikat folyamatos irtásokkal, vásárlásokkal tovább bővítették. Különös módon a család, a fennmaradt forrásanyag tanúsága szerint, tagjainak megszaporodása és a gyermekek önálló családalapításai után sem költözött szét jelentékenyen. A bicskei házakat és azok tulajdonosait felsoroló *Specificatio Domorum* csupán egy épületet, a közelebbről nem definiált „Peterdi János házát" említi a család tulajdonában.[30]

A család vagyonának legpontosabb felmérése 1758-ban, a *„mathematicus"* térképfelméréssel és repartitióval egybekötve készült el: ekkor számolták össze ismét tüzetesen a bicskei uradalomban jószággal rendelkező, szorosabban pedig: a Bicskén lakó emberek vagyonát. Ebben az időben a Peterdi család második és harmadik generációjának tagjai (azaz az öreg Illés deák fiai, valamint azok leszármazottai) voltak aktív munkások és jobbágybirtokosok. A lakosság birtokos adófizetőket listázó összeírásában[31] összesen hét Peterdit lehet összeszámolni: ők minden bizonnyal ugyanannak a Peterdi

27 Balázs–Degré 1980, 193.

28 Lásd MNL FML IV. 73. Acta Locorum: Bicske Nro. 2–3. Szabó Gergely 1747-es testamentumát „Peterdi János, a' Helységh hites Notariussa" aláírással, ill. uo. Nro. 13. „a bicskei Helvet Confession levő lakosok közönségessen" aláírású folyamodvány a vármegyéhez 1761-ből, ugyanazzal a kézírással; ld. még a korábban idézett contractusok példányait, amelyek – minden jel szerint – szintén a notarius „copiájában" maradtak ránk.

29 MNL OL P 1327 Nro. 35–36.

30 MNL OL P 1327 Nro. 5–8. Specificatio Domorum 3. II. columna írja: *„Az Szél ucza Napkeleti részérül leg alsó ház az Templomfele Sebestén Istváné; innét ad Orientem* (...) *Peterdi János háza, ennek előtte közelebb az uthoz, amel az Kastélhoz viszen."* Amennyiben a Specificatio adatait összevetjük az első katonai térképfelmérés vonatkozó részével (elérhető az interneten is a www.mapire.eu oldalán, a pontos rákeresés linkjét ld. a felhasznált források jegyzékében), látható, hogy meglehetősen nagy építményről van szó, még akkor is, ha leszámítjuk a mellette feltüntetett „belsőségeket". A Peterdi-ház minden bizonnyal a korabeli Bicske egyik legnagyobb magánépülete lehetett, méreteivel csupán két-három paraszthá̀z és a többnyire uradalmi kezelésben lévő magtárak, boltok, műhelyek és fogadók versenyezhettek.

31 MNL OL P 1322 13. sor 23/a Nro. 134–137. *„Index Bicskeiensis".*

Illésnek a leszármazottai *(1. melléklet)*.[32] A korábban colonusként feltüntetett „Illés Deák" gyermekei és unokái a század közepére féltelkes, azaz a bicskei társadalom gazdagabb rétegébe tartozó emberekként bukkannak fel a conscriptiók lapjain.

A Peterdiek meggazdagodásának és művelés alá fogott földjeik gyarapodásának okai meglehetősen összetettek. Elsősorban mindenképpen hozzájárult a család felemelkedéséhez a kiváltságos pozíció: az egyetlen műveltséghez (írástudáshoz) kötött falusi tisztség örökletes birtoklása. A Peterdiek több mint fél évszázadon keresztül bizonyíthatóan Bicske notariusaiként működtek, ami nagyban emelte presztízsüket mind a település lakossága, mind református hitközségük szemében. Peterdi Jánosnak, az idős jegyző fiának volt akkora tekintélye a falun belül (és minden bizonnyal a földesúr vagy legalábbis a középszintű nagybirtok-adminisztráció előtt), hogy nyíltan szembe merjen szegülni az uraság emberével, az officialista nemes Bedő Ferenccel. A notariuscsalád hosszú évtizedekig csorbítatlan jelentősége bizonyára könnyebbé tette a földvásárlást is (azaz, helyesebben szólva: az irtások megvásárlását), és a „jobbágyi vállalkozások" révén (ahogyan azt a későbbiekben látjuk majd) pénzt juttatott a Peterdiek kezébe, abban az időben, amikor a jobbágyterhek pénzen való megváltása egy egész uradalom adminisztratív struktúráját és gazdasági működését megváltoztatta. Ezek a feltételezések azonban a fennmaradt forrásanyagból kiindulva csupán kevéssé igazolhatóak. Kézenfekvőbb a család meggazdagodásának másik (és talán jelentősebb) tényezőjét, magát a családi gazdaságot megvizsgálni.

A század derekán elkészült térképfelméréssel egybekötött összuradalmi összeírás a család hat tagjának – Peterdi Illés deák fiainak, illetve unokáinak – „vagyonát" sorolja fel nagy részletességgel.[33] Az adatok áttekintésével megállapítható, hogy a Peterdiek gazdálkodásának profilja illeszkedett a korabeli Bicske (1772-ben szerzett mezővárosias jogai,[34] a környező településekhez képest nagyszámú iparűző lakosa,[35] valamint uradalmi központi státuszánál és geográfiai pozíciójánál fogva régóta jelenlévő regionális centrum jellege ellenére) alapvetően őstermelői, azon belül is a szántóföldi szemester-

32 A mellékletekben szereplő, töredékes családfát elsősorban a fennmaradt születési anyakönyvek és az uradalmi összeírások bizonyos megjegyzései alapján rekonstruáltam.

33 Az 1759-es „repartitio" (*Possessionum Bicske et Mány Extractus Appertinentiarum cum Repartitione Arendae* – MNL OL P 1322 13. sor 23/a Nro. 126–132.) voltaképpen a contractualis rendszerrel együtt járó „egy összegben adózás" megkönnyítése végett készült el: az egyes jobbágyoknak különféle javaik, így földjeik, rétjeik, szőlőik, valamint az általuk birtokolt állatállomány arányában kellett bizonyos „arendát" fizetniük. A vizsgált korszakban csupán egy, megközelítőleg hasonló forrásértékű összeírás ismeretes: az úrbérrendezést megelőző tudakozódásra adott válaszokból szerkesztett úrbéri tabella (az urbariummal együtt teljes terjedelmében közli: Jakab 1969, 315–352.), az azonban csupán a beszolgáltatási kötelezettségekről tudósít, így az egyes jobbágyok vagyoni helyzetére legfeljebb következtetni lehet belőle.

34 Balázs–Degré 1980, 203.

35 Ugyanezen „repartitio" a jobbágylistában, de elsősorban a zsellérek között (*inquilini*) számos személyre a mestersége, iparossága jelzőivel hivatkozik. Innen értesülhetünk arról, hogy a század derekán a falunak volt több kovácsa, mészárosa, 1759-ben legalább három takácsa, fazekasa, kerékgyártója, téglavetője, az uraságnak pedig ugyanitt kertésze, takácsa stb. A takácsok, szűcsök és csizmadiák a településen céhes keretekben működtek – azaz nem voltak kontárok –, szintén 1759-ben alakult fiókcéhük a megyei közgyűlés jóváhagyásával működött. Balázs–Degré 1980, 197–200.

mesztés és az értékőrzőként funkcionáló, piacra ritkán kerülő állatállomány nevelése alapján felépülő gazdasági struktúrájába *(2. melléklet)*. A családi vagyon valódi értéket képviselő részét elsősorban maga a szántóföld, majd pedig a – Bicskén egyébként ugyancsak ritka – rétek, illetve a minden bizonnyal a falu által alkalmazott kommenciósok kezén nevelkedő állatok (elsősorban marhák és birkák) jelentették; a Peterdi utódok ebben a tekintetben messze kiemelkedtek a negyedtelkes, csekély állatállománnyal rendelkező helyi átlagból.[36]

A mintegy félszázad alatt bekövetkezett rendkívül számottevő gyarapodás kulcsát az összeírás rubrikáinak címeiben kell keresnünk. A pozsonyi mérőre számolt szántóföld-mennyiséget a conscribálók *„cum extirpaturis"* megnevezéssel jelölték, azaz a családtagok (jelen esetben: örökösök) földmennyiségébe nem csupán az úrbéres szántók számítottak bele, hanem a megtelepedés, illetve az örökség átvétele után keletkezett irtásföldek is. Az összeírók alaposság és a szerencse összejátszása folytán ugyanebből az évmetszetből megmaradt az irtásföldek jegyzéke is,[37] így lehetőség nyílik a csaknem fél évszázados birtoknagyobbító munka részleteinek megismerésére.

Az irtásjegyzék a falu, illetve a határ jellegzetes pontjaihoz viszonyított helyzetük alapján lajstromozza az egyes szorgalmi földeket, számkóddal jelölve a bennük tett irtások tulajdonosait; „megjegyzések" rovatában (*Observationes quoad legitimationem*) feltünteti az egyes földdarabokhoz fűződő birtokviszony mibenlétét is. A Peterdi család tagjai e dokumentum szerint feltűnően sok irtásföldet bírtak Németegyház és Mór pusztákon. Nem kevesebb, mint 12 bejegyzés szól a földjeikről, amelyek a legkülönfélébb helyeken szóródtak a „Csorda kútra dűlő földeken" kezdve a „Tarjáni útra dűlő Csapdi [sic] határ szélin" keresztül „a Jáger házáig", és mindösszesen 60 pozsonyi mérőre, azaz körülbelül 36 000 négyszögöl, vagyis 13 hektár kiterjedésű területre rúgtak. Ez a családtagok által összesen birtokolt földterületnek csaknem a hatodát, az uradalmi számítások átlagával számolva pedig egy átlagos féltelkes bicskei jobbágy teljes úrbéri szántómennyiségét teszi ki.

Az irtások megszerzése, illetve birtokba vétele háromféleképpen történhetett. A szorgalmi földek mintegy harmadánál *„soli extirparant", „solis curavit extirpari",* esetleg *„cum consenso Dñi Provisoris"* jelzések tanúskodnak a saját erőből történő birtok-

36 Az összehasonlításnál nem vettem figyelembe a *repartitio* által listázott olyan javakat, amelyekből a falu valamennyi lakosa egyazon mértékben részesült, és így minden bizonnyal központi szétosztás, nem pedig egyéni szorgalom szerzeményei (így például a kender- és a káposztásföldeket), illetve azokat az egységeket, amelyek elemzésénél kirívó értelmetlenségekbe ütköztem. Ezek között mindenképpen érdemes kiemelni a sertésállományt: a conscriptioban *„setigeri"* címen lajstromba vett számok gyanúsan csekélyek (családonként csupán egy, legfeljebb két állatról szólnak), valószínűleg legalább részben bujtatás vagy csalás eredményei, esetleg a listázó homályos megfogalmazásának következményei. Mindenesetre köztudomású, hogy a decimatorok, dicatorok és más adószedők közeledtének hírére a paraszti lakosság gyakran a makkoltatásra használt erdőkbe vagy egyéb helyekre rejtette sertéseit, hogy az utánuk fizetendő adómennyiséget megrövidítse. Lásd Szabó F. 2008, 141; Kovách 2015, 111. Mindemellett a sertéshús a 18. században jóval csekélyebb jelentőségű volt a mindennapi táplálkozásban, mint a későbbi időszakokban.

37 MNL OL P 1322 13. sor 23/a Nro. 56–65. *„Specificatio Extirpaturaris in Praediis Német-Egyháza et Móhr per Subditos Bicskeienses".*

nagyobbításról.[38] A másokról háramlott irtások többségükben örökjogon *(jure Avitico possideat)* vagy özvegyi jogon *(jure uxoreo)* kerültek a birtokosok kezére. Végül, az irtásjegyzék szerint számos esetben alkalom nyílt arra, hogy a jobbágyok irtványaikkal kereskedjenek: ami földet az egyikük művelésre alkalmassá tett, azt a másik közös megegyezés alapján megállapított áron megvásárolhatta. A Peterdiek irtásai – csekély, mintegy 7 $^{3/8}$ pozsonyi mérőre (pm) való vásárolt földterületet leszámítva – nagyjából egyenlő mértékben oszlanak meg a saját kézzel megművelt (22 $_{6/8}$ pm), illetve az „örökségbe kapott" (26 pm) irtásföldek között.

A fenti adatok megismerése elengedhetetlen, ha az összeműködő családi gazdaság jellegét kívánjuk meghatározni. Feltűnő, hogy a 26 pozsonyi mérőre mért, örökölt irtásföldeket sosem egyetlen családtag birtokolja, hanem mindig többen: elsősorban az atya, Peterdi Illés fiai, akik a legidősebb fiú (János) számjelzése alatt, de mindig egy csoportban, akkurátusan felsorolva jegyeztetnek. A többnyire négy, ritkán több mérőre számolt egyéni irtásokkal ellentétben az örökbe hagyott földek aránylag nagy tömbökben (9 ½, illetve 16 ½ pozsonyi mérő) helyezkednek el.[39] Ez az adat talán fontosabb, mint első ránézésre gondolnánk: a korszakban megszokott mezőgazdasági idénymunka jellegéből fakadóan lényeges volt, hogy a gazdák egyes földjei közel, lehetőleg egymás mellett helyezkedjenek el. Ez megkönnyítette azokat a munkafolyamatokat, amelyek egyszeri, nagy anyagi és energiabefektetést (például szántások, aratás, a termény beszállítása) igényeltek.

Más forrásokból, például az uradalmi *mathematicus* által a század derekán rajzolt térképekből[40] is hasonló helyzetet láthatunk a Peterdi-földekre vonatkozóan, irtásföldjellegüktől függetlenül. A testvérek egyikének-másikának számos esetben valamelyik másik Peterdi mellett található a szokott bicskei „nadrágszíjparcellája"; ezek sok helyütt egészen nagy, egyszerre művelhető tömböket tesznek ki. Illés deák fiai és örökösei bizonyára nem véletlenül intézték (és intézhették, tekintve a Peterdiek tekintélyét és lehetőségét a település 18. század eleji földosztó rendszerébe)[41] úgy, hogy az általuk művelt földek egymás mellé kerüljenek – a nagyobb részfolyamatokat így közös megbeszélés alapján, esetleg közös eszközkészlettel és mindenképpen nagyobb szervezettséggel lehetett lebonyolítani.

38 Megjegyzendő, hogy ezek az adatok nem feltétlenül felelnek meg a valóságnak. Az irtásföldek összeírása meghiteleztetés (azaz bevallás) alapján készült el; némelyik bejegyzés (mint például a Peterdi Mihály „Somlyó alá dűlő földek végiben" keletkezett irtásáról szóló – *„dicit quod solus extirp.",* MNL OL P 1322 13. sor 23/a Nro. 57.) arra enged következtetni, hogy az összeírók maguk sem voltak biztosak a dolgukban.

39 Felmerülhetne esetleg, hogy az ilyen, az uradalom átlagával számolva is viszonylagosan nagy irtásterületeket talán több tagban vezették be, ám ennek világosan ellentmond, hogy az irtásjegyzék pontosan meghatározza az egyes területek szélességét és „hosszát" is, ami egyszerre kimért földekre utal.

40 MNL OL P 1327 térképanyaga sine numero; nemkülönben P 1322 13. sor 23/a Nro. 100–108. dűlőtérképek.

41 A Peterdiek jelentősége Bicske „önkormányzásában" notariusi pozíciójuktól függetlenül is komolynak tekinthető. Peterdi Illést, az első jegyzőt a Bedő Ferenc elleni panaszlevél „tanácsbéli emberünknek" titulálja; nemkülönben Peterdi János, Illés fia és Bicske új notariusa szintén a „városi tanács" tagja volt.

A családi összeműködés még tisztábban látható, ha az alapvetően adószámításra szolgáló repartitio egységeit tekintjük át. Az egyes, már magukban is családdal rendelkező családtagok mellett találhatunk példát nagykorú, de még apjával *compossessor* fiúra (80. szám alatt *„Peterdi János cum filio Josepho"*), mégis, legérdekesebb a 10. szám alatt jegyzett adóegység: Peterdi István és János közösen birtokolnak 136 mérőre való földet – több mint egy egész telket, ami a korabeli bicskei viszonyok mellett hallatlanul nagy szántóterületnek számított. Itt tehát két, a település átlagához mérten vagyonos, féltelkes testvér állt össze: közös birtokuknak közös hasznát kellett látniuk, megművelését mindenképpen valamilyen előre megtervezett együttműködéssel kellett megvalósítaniuk.

Ha a családi gazdaságot mint a tagok által a családi közösség vagyoni gyarapodásáért felelős rendszert és tevékenységek összességét tekintjük, látható, hogy a gazdaságtörténet tárgykörébe tartozó, többnyire kvantitatív forrásanyag által felmérhető és megismerhető művelési és tartásformák többségét nem csupán egyszerű és jövedelmező volt a családi „vagyonközösség" keretein belül megvalósítani, hanem másképpen történő kivitelezésük a szokásoknak ellentmondó vagy egyenesen lehetetlen lett volna. Így példának okáért a vagyonösszeírásban legalább két olyan állatfajtát (marhát és juhot) találunk, amelyet a falu közössége által foglalkoztatott kommenciós szakember, a pásztor és annak segédei legeltettek nagy tömegben; a gazda (akinek egyébként ideje sem mindig lehetett a folyamatos felügyeletet igénylő félrideg tartás személyes szabályozására) így tehát csak akkor játszott szerepet az állatok tartásában, amikor azokból a tulajdonosuk éppen aktuálisan hasznot húzott. Kézenfekvő tehát úgy vélekednünk, hogy az egy munkaközösséget képező háztartás állatállománya egy egységben volt valamely kommenciós kezére bízva az év nagyobbik részében.

A közös használatra és munkára vonatkozó következtetésekben azonban ennél tovább is léphetünk. A családtagok egymást „vállalkozásaikban" is segítették: Peterdi János, Illés és Mihály 1749. május 19-én például engedélyt kaptak arra, hogy a Kinzán lévő romos malmot saját költségükön újjáépítsék.[42] Ezzel szintén apjuk és nagyapjuk hagyatékát vitték tovább, akiknek malomépítő tevékenységéről korábban már szó esett. Némely irtásföldek közös birtoklása (mint például a „Jáger házánál a száraz kúton alul" eső réte) szintén közös irtó tevékenységre utal.

A hozzáférhető forrásanyag sajnos bizonytalanságban hagyja a kutatót olyan, máskülönben igen érdekes kérdésekre vonatkozóan, mint például a háztartáson belüli munkamegosztás pontos szerkezete, a család közös ingó vagyona vagy az úrbéres terhek családon belüli esetleges egyenlőtlen elosztása mögötti elgondolás. Az eddig ismertetett összeírásokból mégis lehetséges legalább távolról, hozzávetőleges biztonsággal következtetnünk ezekre a jelenségekre.

Elsődlegesen abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a Peterdi család kezén mindösszesen egyetlen házat jeleznek az összeírások, amely a térképanyag tanulsága szerint a 18. század harmadik harmadában az egyik legnagyobbnak számított a faluban. Kézenfekvő úgy vélekednünk, hogy a nagyapától származó gyermekek többsége (legalább a házas fiú-

42 Balázs–Degré 1980, 198. Az építkezésbe mások is beszálltak, így Lénárt István, Horváth János és özv. Kovács Györgyné, azonban a költségeknek legalább a felét a Peterdi család állta.

gyermekek) valamiféle nagycsaládos rendszerben együtt éltek ebben a házban,[43] és így a háztartáson belüli munkafolyamatokat (elsősorban értve ezen a beltelek művelését és a háztáji munkákat) a teljes közösségen belül osztották el. A korszakra szokásosnak tekinthető, családonkénti ötszörös szorzót[44] használva a nagy, közös Peterdi-házban az 1750-es években mintegy 20-25 fő lakhatott. Nehezebb kérdés, hogy vajon az egy helyen lakó testvérek „egy kenyéren éltek-e"; ehhez – miután a korszakból népszámlálási adatunk nincsen – fogódzót csupán az anyakönyvek szolgáltathatnak. A rendelkezésre álló adatokból legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a második generáció testvérei telekközösségben, ám az úrbéres terhek kiváltásával leosztott „arendát" tekintve külön „családmagokban" élhettek.[45] A vizsgált időszakhoz legközelebbi központi összeíráshoz (népszámláláshoz) írt segédlet alapján az „egy kenyéren levést" tagadnunk kell, hiszen a háztartásban több „felelős", azaz a felsőbb hatalom szempontjából „kenyérkereső" személy lakott.[46]

A javak közös vagy felosztott kezelése, ehhez kapcsolatosan pedig az úrbéres (vagyis jelen esetünkben contractualis) terhek tervezett elosztása lehetségesnek tűnik, ha szemrevételezzük a családtagok kezelésében lévő állatállomány, illetve egyes értékhordozó ingatlanok vagy haszonvételek (elsősorban a szőlők és rétek) testvérek közötti eloszlásának módját. Ifj. Peterdi Illés fia Mihály példának okáért hat fossorra (kapásra) mért szőlőbirtokkal rendelkezett: ez ugyanannyi volt, mint a nagybátyjai, István és János, valamint János fia József által egyenként és közösen (!) bírt szőlők összessége – rendkívül nagy mennyiség a falu átlagához számolva is. Ugyanígy, János, az „öreg notarius" neve alatt az összeírások egymagában több birkát (40) jegyeznek, mint a testvéreinél összesen.[47] Talán óvatosan

43 Az egyes jobbágyok közös birtoklása és a különféle, egymással sógorsági kapcsolatban élő jobbágyfamíliák együttlakása (elsősorban a módosabb jobbágyi rétegek körében) a korszakban nem ismeretlen jelenség. Gazdasági és társadalmi megfontolások egyaránt szerepet játszhattak a különféle korkategóriák és családmagok összeköltözésében. A legfontosabb motivációk kétségkívül a vagyon felaprózódásától való félelem, valamint a közös munkavégzés megkönnyítése lehettek, lásd Andorka–Faragó 2001, 196. A szerzők az együttlakást a fentieken felül elsősorban azzal indokolják, hogy csupán a – viszonylagosan – legmagasabb életszínvonalon élők voltak képesek az együtt lakó nagycsalád valamennyi tagja számára munkát biztosítani.

44 *Magyar Néprajz VIII.* Társadalom. Család és háztartás a hagyományos magyar társadalomban. A háztartás dinamikus megközelítése. A 30. ábra diagramja alapján. Vö. Faragó 1978. A 4. tábla az átlagos háztartásnagyságot a II. József-féle népszámlálás alapján mintegy kilenc főben állapítja meg, de ugyanott az ennél sokkalta nagyobb háztartások kifejlődésére is magyarázatot ad (58.). Eszerint a sokmagvas, azonos nemzedékhez tartozó testvérek együttlakásával létrejött nagycsalád a birtokos parasztságnak a birtokaprózódás jelenségére adott természetes reakciója. Vö. Andorka–Faragó 2001, 187.

45 Az anyakönyvek tanúsága szerint a legnagyobb adattömeggel szolgáló időszakra (1758) a testvérek mindegyike házas volt már – gyermekeik többségében éppen az 1750-es évek második harmadában születtek *(1. melléklet).* A *Specificatio Domorum* és a repartitios térképanyag információit alapul véve eszerint a Peterdi-házban legalább négy családmag élt együtt, amelyek adókötelességük szempontjából különálló egységeknek minősültek az uradalmi igazgatás előtt. Pozsgai 2003, 68.

46 *„Egy Famíliához számláltatnak be mind azok [...] valakik [...] ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdasszonytól, közönségesen együtt táplálttatnak"* – a II. József-féle népszámlálás utasításait Thirring nyomán idézi Pozsgai 2003, 70.

47 A Peterdi család így gazdaságának struktúráját tekintve a Veress Éva által 1966-ban megalkotott tipológia szerinti 1. csoporthoz (*Közös telekbirtok, de az egyes családtagok külön dézsmatartozással összeírva*) állha-

megkockáztatható a feltevés, hogy a családi gazdaság egyes részfolyamatait egy-egy testvér vagy leszármazott tarthatta ellenőrzése alatt. A különféle ágazatok egyes testvérek közötti egyenlőtlen elosztása azonban minden bizonnyal inkább a beszámolási kötelezettség könnyebb teljesítése végett valósulhatott meg éppen így, hiszen az idénymunkák elvégzése mindenképpen a teljes család (és valószínűsíthető segéderőik, így például béresek, „együttlakók" és olyan személyek, akiket a későbbi századok fogalmi meghatározásával „gazdasági cselédként" jellemeznénk) összesített és jól szervezett munkaerejét igényelte.

A különféle uradalmi összeírások adatsoraiból, valamint a famíliára vonatkozó egyéb forrásokból a kisközösségi gyarapodásnak jellegzetesen gazdagparaszti modellje bontakozik ki. A család, amely korábbi generációiban is a falu – azon keresztül pedig az uradalom – felső társadalmi rétegéhez kapcsolódott, mind a családfők viszonylagos műveltségét,[48] mind pedig (elsősorban) a vagyoni helyzetet tekintve, a második ismert generációtól kezdve szisztematikusan valósította meg gazdasági expanzióját. A századelő nemzedékében kifejtett tudatos terjeszkedő munkával és az uradalmi, valamint a falusi „önszabályozó" struktúrán belül kínálkozó kulcspozíciók biztosításával a család korai nemzedékei képesek voltak bizonyos társadalmi és anyagi tőke felhalmozására, amelyet a szorosan értelmezett területi expanzió (azaz: az irtásföldek kiterjesztése) és bizonyos korai „vállalkozások" (így például a malombérlés és -építés) finanszírozására fordíthattak. A mindenkori családfő a vagyon egyben maradását, egyszersmind az önkizsákmányoló családi gazdaságra jellemző fizetetlen, mégis hatékony munkaerő biztosítását az együttlakás egy nagyvonalú formájával, a sokmagvas háztartási modell megvalósításával szavatolta. Az időszakosan kiosztott úrbéres telkek elhelyezkedésénél fontos szempont volt az egymásmellettiség, amely a művelés időszakos részfolyamatait jelentősen megkönnyítette. A családi gazdaság részegységeinek a felelős (és összeírható) családtagok közötti kiosztásával a gazdálkodás menete átláthatóbbá és gördülékenyebbé vált. Az egyes családtagok kiházasításánál a sikeres család a hozzá hasonlóan viszonylag magas életszínvonalon lévő „birtokos" családokkal való kapcsolatháló kiépítésére törekedett. Az eredmény: egy félszázad vonatkozásában is kézzelfogható anyagi gyarapodás, társadalmi haszon és szilárd ütemű emelkedés a falusi közösség hatalmi viszonyain belül.

tott a legközelebb – alkalmazva a csoportosításra a contractualis viszony jellegéből fakadó, a félévi „terminus" összegének helyi adóleosztás által módosított specifikumait. A tipológiát idézi Pozsgai 2003, 66.

48 A birtokolt szellemi javak pontos meghatározása ebben az időszakban nehéz feladat. A fennmaradt, jobbágyi kézből származó iratanyag zöme (elsősorban az *Acta Locorumban* található szerződések, apellátak és levelek) még a század vége felé is igen nagyarányú írástudatlanságról tanúskodik. Bővebb információforrások hiányában erre részint az aláírások elterjedtségéből és gyakoriságából, részint pedig az egyes iratok kézírásainak vizsgálatából lehet következtetni. Azok között az iratok között, amelyek a kellő forrásérték és a szerencse összjátékának köszönhetően megmaradtak a 18. századból, a nagyobbik részt a falusi notariusok (így mindenekelőtt a Peterdiek) által készített feljegyzések, végrendelkezések és panaszlevelek alkotják, ezek pedig jellegüknél fogva felülreprezentált és így valótlan képet adnak a bicskei írástudás mint az általános műveltség (talán egyetlen) indikátora tekintetében. Mindenesetre elmondható, hogy néhány ritka kivételtől eltekintve a falusiak a hivatalos iratokat kezük keresztvonásával hitelesítették, még a városi tanács tagjai is. Továbbiakhoz lásd Benda 1977.

A családi gazdaság és az uradalmi struktúra összeműködése

A fentiekben lehetőségünk nyílt viszonylag nagy részletességgel megvizsgálni egy 18. századi vagyonos bicskei jobbágycsalád gazdaságát és életviszonyait. A témamegjelölésben felvetett kérdés megválaszolására – az uradalom működésének, a település jogviszonyainak és privilégiumainak ismeretében és konkrét ráutaló források hiányában – innentől kezdve az eddig feltárt információk alapján vállalkozhatunk.

Elsősorban lényeges felvázolni, hogy pontosan milyen területeken érintkezett a mindennapokban a „familiáris" termelő tevékenység és az uradalmi rendszer. Ehhez a falu státusából kiindulva érdemes közelíteni. Bicske a század első felében (azaz a Peterdi család anyagi és társadalmi felemelkedésének idején) szerződéses viszonyban állt a földesurával. Ez azt jelentette, hogy az uraság, pontosabban szólva az uradalom helyi vezetősége *jóval lazább kontroll alatt tartotta a lakosságot*, mintha jogviszonyuk urbariumon alapult volna. Az adófizetés nem személyekre, hanem közösségre lebontva működött, ami lehetőséget nyújtott a falusi elöljáróságnak az „arenda" részarányos kiosztására. Minden jel arra mutat, hogy a birtokregenerációnak ebben a fázisában az uradalmi adminisztráció a lehető legkevésbé avatkozott bele a település lakóinak életébe. Az uradalmi tisztek és a lakosok kapcsolatában alapvetően a jogvédő-vagyongyarapító jelleg dominált: a tisztikar elsősorban akkor érintkezett a jobbágysággal, amikor az urasági vagy magánérdekek védelme ezt megkövetelte.[49] A diszharmonikus viszonyt tovább mélyítette a falusi társadalomban (és társadalomért) dolgozó notarius és az uraságot kiszolgáló tiszttartó ellenségeskedése. Az uraság maga a lehető legritkábban látogatott el bicskei birtokára; Batthyány I. Lajos kastélyépítő munkája elsősorban a külvilág felé kommunikált, valós lakhatásra csak kevéssé használt és a nádori pozíció megszerzésével összefüggő reprezentációnak tekinthető. Az uradalom a vizsgált korszakban nem kezdeményezett jelentősebb infrastrukturális beruházásokat: a felépült malmok és a mészárszék alulról indult magánkezdeményezések útján épültek fel, amikhez legfeljebb (urasági regálék lévén) a tisztiszék engedélyét kellett kikérni.

Az első biztos kapcsolódási pont a „közmunka", vagy másképpen: azok a munkafolyamatok, amelyeket az uradalom és az allódium gyarapítására és fenntartására végeztettek a jobbágyokkal. A contractualis időszak szerződései igen okosan szövegezett alkotások, amelyek tág teret engedtek a rugalmasan megfogalmazott „Punctumok" szabad értelmezésének és végeredményben az aktuális hatalmi pozícióktól tették függővé a megkövetelt jobbágyi közmunkavégzést, ami a korszak egészében a jobbágyi lakos-

49 Bedő Ferenc tiszttartó fennmaradt levelezésében meglepően kevés szó esik a lokális jellegű szervező tevékenységről, ami a bicskei jobbágytársadalom önszervező jellege mellett szól. Az MNL OL P 1314 Nro. 67212 – 67248. alatt található, rendszeres levélváltásra mutató forrásanyag arról tanúskodik, hogy a tiszttartó személyesen csak akkor avatkozott be közvetlenül a falu életébe, amikor az uradalom számára a bírságok és büntetések kiosztásából hasznot remélt, a majorságban vagy a településen kiemelten jelentős, közös munkát (például szőlőmunkálatokat) szervezett, illetve amikor közbenjárását valamilyen rendkívüli esemény elkerülhetetlenül szükségessé tette (így például az 1739-es pestisjárvány idején – ld. a „pestislevelet" ui. Nro. 67215.).

ság és a felette diszponáló uradalom kapcsolatának neuralgikus pontja maradt. Bár a contractusok elvben „felmentették" a bicskei lakosságot a robotkötelezettség alól, mégis kikötötték, hogy bizonyos feladatokhoz és szolgáltatásokhoz az uraság a befizetett arendán felül is igénybe veheti a jobbágyok ingyenmunkáját. A téglavetőben készített építőanyag Budára fuvarozása és az allodiális földek karbantartása a szerződésben szövegezettek ellenére is a parasztság vállán nyugvó teher maradt, és az osztályos arendán (amely a Peterdiek esetében a század derekán mintegy 82 forintot tett) kívül is többletmunkát jelentett. A Peterdi família, éppen nagy lélekszámánál fogva, az ilyen jellegű munkavégzésnél a többi bicskei famíliával szemben előnyös helyzetből indult: a nagyszámú, sok munkaképes férfit és nőt tömörítő háztartás csekélyebb munkaerő-veszteséggel teljesíthette a hektikusan változó uradalmi követeléseket, bár saját gazdaságának fenntartására és gyarapítására minden valószínűség szerint még így is többletmunkaerőt kényszerült fogadni. A családi vagyonban lajstromozott nagyszámú igásállat és ló lehetővé tette, hogy zavaróbb igaerő-kiesés akkor se jelentkezzen, ha az uradalom saját céljaira (majorsági földek felszántására, forspontra, fuvarra) igényel állatokat.

Az uradalom ezenfelül – mint a gazdaságszervezésen (legalábbis a feudális korban) mindenképpen túlmutató, bizonyos részfeladataiban a modern állammal rokonítható társadalmi egység és szerkezet – bizonyos jogokat formált arra, hogy beavatkozzon a területén lakók magánéletébe, amennyiben fenntartotta magának a szerződésekben sokszor ismételt pallosjogot, kegyúri jogot, a kisebb polgári és büntetőperekben való bíráskodás és inspekció jussát. A vizsgált család ebben a tekintetben egészen különleges helyet foglalt el mind a település, mind a köré- és rászerveződő uradalom szerkezetében. Községi „hites" jegyzőként a Peterdiek rangidős családfői egyfajta hatalmi pozícióba kerültek, amely nem minden esetben jelentette az alapvetően felülről és kívülről szervezett nagybirtok feltétlen kiszolgálását. A falunak Bedő Ferenc provizor ellenében a század derekán már évtizedek óta folyó keserű hadakozásában a Peterdiek szolgáltatták a bicskei jobbágyok kezébe azokat az eszközöket (elsősorban az írott *apellátát*), melyektől azok (a paraszti panaszlevelekre messzemenően jellemző módon) a földesúri elnyomást egy személyben megjelenítő tiszttartóval szembeni retorziót remélték. A bicskei uradalom – és maga Bicske – forrásanyaga, az *Acta Locorum* igen vegyes és nagy évkörben szóródó irataitól eltekintve, elsősorban a gazdasággal kapcsolatos feljegyzésekből áll, peranyagok elvétve találhatók benne, így sajnos nem alkothatunk képet arról, hogy a Peterdi család miként képviseltette magát a Batthyányak úriszékén – ha képviseltette egyáltalán.

Hátravan még az uradalom nyújtotta munkalehetőségek kérdése. A majorság kommenciósokat, főként az állattartás műveleteiben alkalmazott szakembereket, őröket, felvigyázókat, uradalmi és házi cselédeket egyaránt foglalkoztatott. Az 1758-as repartitio és a helységleírások, valamint az *Index Bicskeiensis* névsoraiból kitűnik, hogy – dacára az allódium viszonylag csekély kiterjedésének és termelékenységének – ezek a személyek jelentékeny részt foglaltak el a bicskei lakosságon belül. Bár a falusiak közül sokan választották (vagy kényszerültek választani) a megélhetésnek ezt – az egyébként sokkal biztosabb – módját, a vonatkozó források hiányában (vagy talán éppen amiatt) is kijelenthetjük, hogy a Peterdi család nem követte ezt az utat. „Hivatalnoki" és módos

jobbágygazdai öntudatuktól távol állt, hogy a gazdag parasztok által általánosan lenézett fizetett munkássá váljanak, gyermekeiket sem adták „szolgálni": nem is kényszerültek rá, hiszen a nagycsalád (és ezáltal a családi vagyon) egyben tartásával elkerülhették a máskülönben súlyos pauperizálódást okozó birtokaprózódást.

A fentiekből lehangoló következtetést vonhatnánk le: az uradalom minden jel szerint keveset foglalkozott a családokkal magukkal, adóegységnél többet semmiképpen sem látott bennük, munkaszervezetének rendszere alig találkozott az „önszervező" családi gazdaságéval. Ez azonban a legrosszabb esetben is csak féligazság. A 18. század első felében a Peterdi családnak alighanem éppen a bicskei Batthyány-uradalom gazdaságszerkezetében rejlő alapvetések adták meg a lehetőséget a felemelkedésre és a nagycsaládos, sokmagvas háztartásszerkezettel egybekötött gazdálkodási módszer sikeres kifejtésére.

A Batthyányné Strattmann Eleonóra által a század elején átvett lepusztult birtok az úrbérrendezésig eltelt csaknem 60 év alatt egyfajta kímélő, regenerációs fázison ment keresztül. A lakosságnak a földesúrral való viszonyát részletesen, mégis rugalmasan taglaló jobbágycontractusok sorozata kellő teret engedett a vállalkozó szellemű gazdáknak tevékenységük kifejtésére, és az „arenda" közösségi kiosztása révén lehetőséget biztosított a szegényebbeknek adóterheik viszonylagos csökkentésére. A századelőtől kezdve a bicskei uradalom indusztriális földek feltörésének egész sorát engedélyezte és kezdeményezte; az irtásjegyzékekből kiderül, hogy ezek jó részét meghagyták gazdáik vagy azok örökösei kezén, jelentősen növelve ezáltal az örökös jobbágyi népesség számára legfontosabb állótőkét jelentő vagyontárgy, a művelés alá fogott föld mennyiségét. A robotterhek viszonylag nagyvonalú elengedésével, de még inkább az allódium területének és termelékenységének az önfenntartó minimumhoz közeli szinten tartásával az uradalom hozzájárult az úrbéres telki állomány abszolút hozamának (ennélfogva tehát a belőle származó haszonnak) növeléséhez. Röviden szólva: az uradalmi gazdaság Bicskén a szerződéses rendszer és a csekély mértékű allodizáció folytán teret engedett a családi gazdálkodásnak és megteremtette a rokoni közösség anyagi (ezáltal és emellett pedig társadalmi-rangbeli) gyarapodásának alapfeltételeit.

A bicskei uradalom (és a rekolonizáció időszakában általában a többi hódoltságbeli uradalmak) ilyen módon megvalósított eljárásában természetesen érdeket, elsősorban gazdasági érdeket kell keresnünk. A visszatelepített falvakban, mezővárosokban az adómentességet, a kedvező – és valamelyes önvédelemre jogosító – contractualis rendszert hamarosan a súlyos adóztatás, a gazdasági konjunktúrákat kihasználva fejlődő *Gutsherrschaft*ok kiterjesztett majorsági termelése váltotta fel. A jobbágyi lakosságnak ez a fokozott mértékű kizsákmányolása a század harmadik harmadában nem lett volna lehetséges a korszak egyetemes gazdasági alapegysége, a jobbágyfamília és a családi gazdaságok sokaságából felépülő falusi termelői struktúra helyzetének megszilárdítása nélkül. Tárgyalt időszakunkat messzemenően jellemzi Mária Terézia mondása: „etetni kell a juhot, ha nyírni, fejni akarjuk".

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
P 1314 Batthyány missilisek
Nro. 67212–67248. (Bedő Ferenc provizor levelei) 1735–1763
P 1322 Batthyány család körmendi Központi Igazgatóságának iratanyaga
13. sor. – 23/a Bicske 1711–1789
27. sor. – 14. Bicske község iratai 1712–1740
P 1327 a bicskei tiszttartóság iratanyaga 1716–1815
Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (MNL FML)
IV. A. 73. Acta Locorum (AL) Bicske 1744–1838
XIII/3/II/c. a bicskei uradalom levéltára 1742–1764

Az első katonai térképfelmérés digitalizált anyaga megtalálható a www.mapire.eu weboldalon; „Bitske" helység házai és utcái kiválóan látszanak a következő rákereséssel: http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?layers=osm%2C1%2C73&bbox=2072128.7645369482%2C6021193.518393925%2C2078463.4832560823%2C6024021.688440477.

Hivatkozott irodalom

Andorka Rudolf – Faragó Tamás 2001, Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 181–228.

Balázs László – Degré Alajos 1980, Bicske. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 14*. Szerk.: Farkas Gábor. FML, Székesfehérvár, 169–279.

Benda Kálmán 1977, Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 8*. SML, Kaposvár, 123–134.

Fallenbüchl Zoltán 2002, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest.

Faragó Tamás 1978, *Háztartásszerkezet és társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828*. ELTE, Budapest. (Kézirat.)

Felhő Ibolya (szerk.) 1970, *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. I. kötet: Dunántúl. KSH, Budapest.

Horváth Zita 2004, A parasztfelkelés hatása a paraszti társadalomra – historiográfiai megközelítésben. In: *Háború és békék. A Magyar Tudomány Ünnepe 2014 rendezvényeken elhangzott előadásokhoz kapcsolódó tanulmányok*. Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLII. Sectio Historiae. 3–19.

Jakab István László 1969, *Bicske története*. Magánkiadás, Bicske.

Kiss Z. Géza 1990, Naszvadi Sámuel nótárius írásszolgálata. *Honismeret,* (18.) 4. 26–32.

Kovách Géza 2015: Jobbágyviszonyok a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után. In: Kovách Géza: Válogatott tanulmányok. Szerk.: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám. Kiadta a Szabadság-Szobor Egyesület, felelős kiadó: Király András. Arad, 67–124.

Pozsgai Péter 2003, Família – lakófél – háztartás. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai – Rendi társadalom – polgári társadalom 12*. HIK–BAZML, Miskolc, 60–81.

Pozsgai Péter 2005, Paraszti háztartás és munkaszervezet. *Levéltári évkönyv 12–13*. BAZML, Miskolc, 343–352.

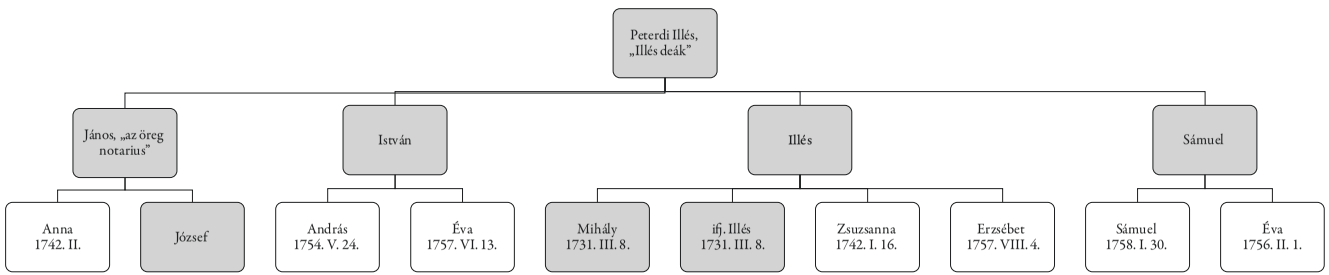
Szabó Ferenc 2008, Két és fél évszázad az Alföld történetéből (válogatott tanulmányok). Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől 1944-ig. In: Erdész Ádám (szerk.): *Dél-alföldi évszázadok 25.* Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., Szeged, 137–209.

Szabó László 1987, Családszervezet és családi gazdálkodás a Jászságban a 18–19. században. In: *Rendi társadalom, polgári társadalom 1. – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15*. NML, Salgótarján, 227–236.

Veress Éva 1983, A történetileg változó család problémájáról. *Történelmi Szemle,* (26.) 1. 172–175.

1. melléklet

A Peterdi család három nemzedéke

2. melléklet

A Peterdi család ingó és ingatlan vagyona 1758-ban

	Peterdi István és János közösen	**Peterdi Mihály**	**Peterdi János fiával, Józseffel**	**Peterdi Sámuel**	**Peterdi István**	**Peterdi Illés**	**ifj. Peterdi Illés**
Sessio	1 egész sessio	1/2 sessio	1/2 sessio	1/4 sessio	1/2 sessio	1/4 sessio	1/4 sessio
Szántóterület (pozsonyi mérőben)	136	65 3/4	64 1/2	30 1/2	64 1/4	30 1/2	30 1/2
Rét (kaszásra mérve)	8	4	4	2	4	2	2
Szőlőterület (kapásra mérve)	1	6	4	0	1	0	1
Kenderföldek (pozsonyi mérőben)	2	1	1	1/2	1/2	1/2	1/2
Káposztás-földek (db)	1	1	1	1	1	2	1
Ökrök (db)	9	4	8	3	5	4	2
Tehenek (db)	2	2	2	1	1	1	1
Lovak (db)	4	1	3	2	2	2	1
Juhok (db)	18	10	40	5	10	10	0
Sertés (db)	2	1	2	1	1	1	0
Árenda összege	22 Ft. 46 Xr.	12 Ft. 46 1/2 Xr.	17 Ft. 31 1/2 Xr.	5 Ft. 96 1/2 Xr.	11 Ft. 1 1/2 Xr.	6 Ft. 91 1/2 Xr.	4 Ft. 91 1/2 Xr.

Bara Júlia

Az uradalmi gazdálkodás és épületei

A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében (18. század vége – 19. század eleje)[1]

Az uradalmak építőtevékenysége olyan sajátos és fontos területét képezi a hazai építészettörténetnek, amely főként a 18. század végétől kezdődően kiváló írásos és képi forrásadottságokkal rendelkezik, mégis csak ritkán kerül a kutatások előterébe. A korábbi elemzések elsősorban a nagybirtokos magánföldesúri uradalmak építési munkaszervezetére összpontosítanak, és az uradalmi épületek közül általában csak a jelentősebb, valamely stíluskorszak jegyeit magukon hordozó, esztétikai értékkel bíró kegyúri épületeket ismertetik, és legfeljebb csak egy-egy látványosabb uradalmi épület tervrajzát közlik, anélkül, hogy ismertetésükre vállalkoznának.[2] Pedig egy-egy uradalom építőtevékenysége nem merült ki a családi rezidenciákban és a kegyúri épületekben: a kastélyokhoz számos kiszolgáló épület tartozott, az uradalom gazdálkodásának megszervezése pedig szintén épületeket igényelt.

Ezek több csoportba sorolhatók. Külön csoportot képeznek az uradalmat irányító központi vagy kerületi (például inspektori, ügyészi, számvevői, földmérői, jegyzői, ügyészi) hivatalok épületei, az uradalmi alkalmazottak, az uradalmi tisztek, az ipari tevékenységet folytatók és a cselédek lakásai (például az uradalmi számtartó, az urbariális ispán, a sörfőzőmester, építőmester, az uradalmi mérnök lakhelye), a gazdasági épületek (például csűrök, istállók, magtárak, műhelyek, pincék, majorsági gazdálkodással kapcsolatos épületek), az ipari és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos épületek (például sörház, mészárszék, malmok, kocsmák, fogadók). Ezek mellett az uradalmak pártfogása alá egyéb épületek is tartoztak, köztük templomok, plébániák, harangozói házak, iskolák, melyek építéséről, felújításáról szintén az uradalom gondoskodott. Ilyen nagy mértékű építési tevékenység újabb, magukat az építkezéseket kiszolgáló épületeket, például téglaégető, deszkavágó és faragó színeket, raktárokat is megkövetelt. A törökök kiűzése utáni hosszú konszolidációs folyamatban nagy szerepet játszottak a nagybirtokok is. Több helyen, például a Károlyi család Szatmár megyei birtokain a lakosságot telepesekkel pótolták, és ezt egyfajta, az uradalom által irányított területrendezés is kísérte: számukra lakóterületeket és szántóföldeket mér-

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósult meg (PD-121145).

2 Voit 1970; Dobrovits 1983; Koppány 1984; Koppány 1987; Koppány 1992; Koppány 2000; Koppány 2002; Koppány 2008; Bozóki 2004; Szőke 2011.

tek ki, szabályozták az utcahálózatot, utakat, hidakat, gátakat építettek, szabályozták a folyókat, lápos területeket csapoltak le, emellett pedig gondoskodtak az uradalmi gazdálkodás szükséges épületeiről.

Mindezen sokrétű építési feladatok lebonyolítását az uradalom végezte, és ezek – amint erre a korábbi kutatások is rámutattak – szervezett keretek között zajlottak: mindazokat az építési feladatokat, amelyekkel egy-egy uradalom szembesült egy-egy uradalmi építész vagy építőmester irányítása alatt álló építési munkacsoport látta el. Az uradalmi építési munkaszervezet működése kétségkívül fontos szegmensét képezi a hazai építészettörténetnek, de legalább olyan fontosak az ezekhez köthető, röviden felvázolt – sok esetben stílustörténeti szempontból jelentéktelen és jellegtelen, emiatt pedig alig kutatott – épületek, ugyanis ezek meghatározó elemeit képezték főként a vidéki uradalmi falvak és városok építészetének. Mivel jelentős részük elpusztult, illetve a fennmaradó épületeket sok esetben átalakították, az uradalmi építészet tanulmányozása során a még álló építészeti emlékek mellett főként levéltári forrásokra támaszkodhatunk, elsősorban a nagybirtokos családok levéltárában fennmaradt számtalan, uradalmi épülethez készült tervrajzra és ezeknek a különféle összeírásokban, leltárokban található leírására.

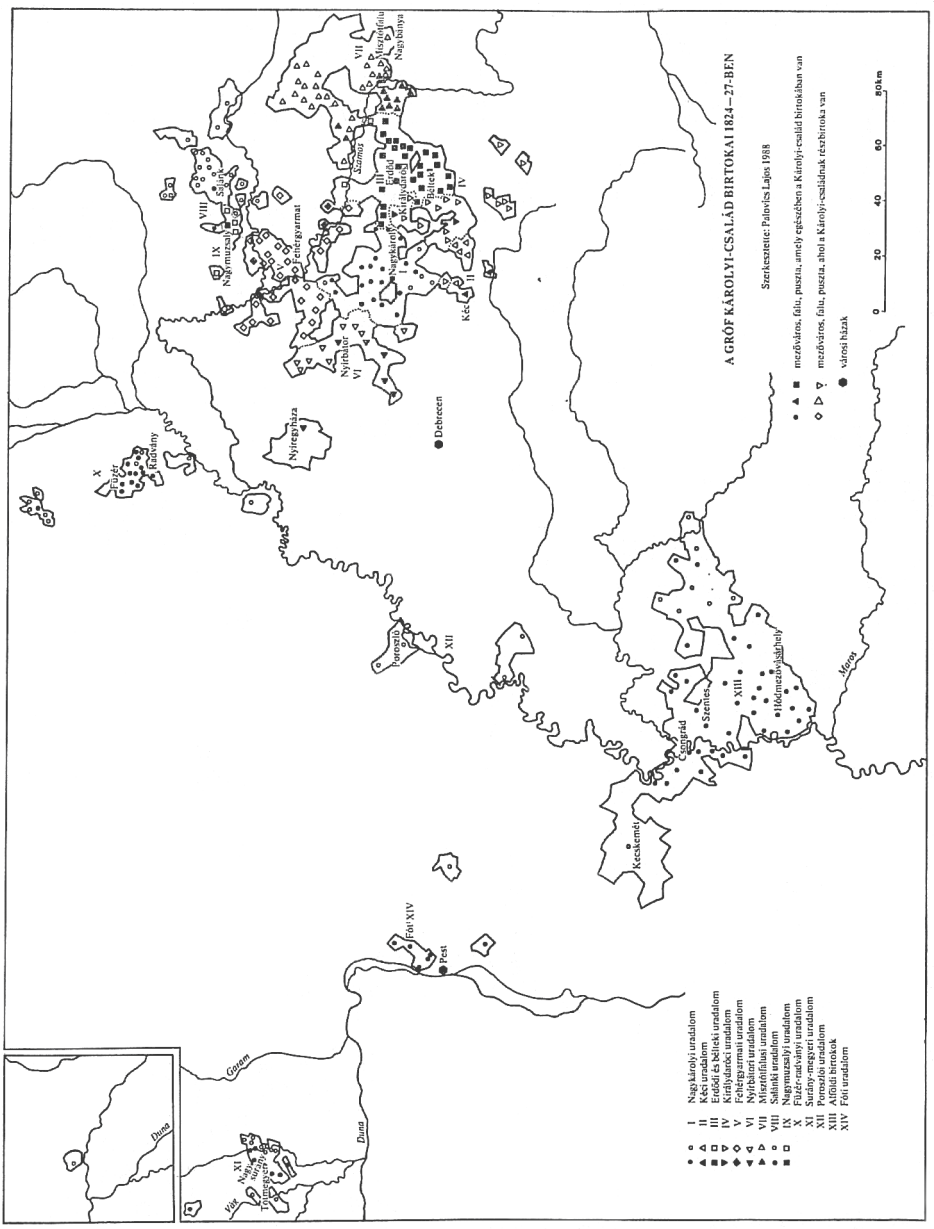
Mindezek egybevetésével részletes képet nyerhetünk az épületek eredeti kialakításáról, elrendezéséről és használatáról is. A klasszikus művészettörténeti, stílustörténeti megközelítés helyett célszerűbb típusok, funkciók szerint számba venni őket. Behatóbb vizsgálatuk a népi és polgári építészettel és lakáskultúrával való összefüggéseikre is rávilágíthat, de például értékes technikatörténeti adalékokkal is szolgálhat.

A Károlyi család jelentős, több uradalomból álló birtokegyüttessel rendelkezett, mely az egész ország területére kiterjedt. 1827-ben 14 uradalom tartozott hozzá: a Szatmár megyei nagykárolyi, erdődi és bélteki, királydaróci, fehérgyarmati és misztótfalui, továbbá a kéci (Bihar vm.), nyírbátori (Szabolcs vm.), salánki (Ugocsa vm.), nagymuzsalyi (Bereg vm.), füzérradványi (Abaúj vm.), surányemegyeri (Nyitra vm.), poroszlói (Heves vm.), alföldi (Csongrád és Békés vm.) és fóti (Pest vm.) uradalom[3] *(1. kép).* Ezek közül tanulmányom középpontjába a Csongrád vármegyei, úgynevezett csongrád–hódmezővásárhelyi uradalmat helyeztem, amely a Szatmár megyei birtokok után a család legjelentősebb uradalma volt, ahol a 18. század utolsó harmadától kezdődően egészen a 19. század első évtizedéig az uradalmi gazdasági élet megszervezésével és kiépítésével egyidejűleg nagyarányú és intenzív építkezések zajlottak. Az egyes épülettípusok ismertetése mellett arra kerestem a választ, hogy milyen mértékben határozta meg az uradalmi épületeket azok rendeltetése, vajon a funkcionalizmus játszott fő szerepet, vagy egyéb, például esztétikai igények is érvényesültek? Mennyire voltak központilag irányítva és felügyelve ezek az építkezések? Az uradalmi építészek, építőmesterek tevékenysége csak egy-egy uradalomra terjedt ki, vagy távolabbi Károlyi-birtokokra is? Mivel magyarázható a különböző helyszíneken megépült uradalmi épületek hasonló kialakítása, számolhatunk-e típustervekkel?

3 Éble 1911, II. térképmelléklet; A Károlyi-birtokok birtokkormányzására, birtokgazdálkodásra számtalan adattal szolgál: Kállay 1980; A térkép forrása: Kállay 1988, 11.

1. kép

A Károlyi család birtokai 1824–1827-ben

Forrás: Kállai István: Az újkori nagybirtok magánbürokráciája. (História, 10. évf. 1. sz., 1988)

A csongrád–vásárhelyi uradalom a 18. század végén – 19. század elején

A szatmári békét követően a Károlyiak elsősorban a birtokviszonyok rendezésén, birtokaik benépesítésén és gazdasági erejük megszilárdításán fáradoztak, a rezidenciális és kegyúri építkezések mellett mindössze a gazdaság működéséhez elengedhetetlen épületekről gondoskodtak. Ez elsősorban a nagykárolyi uradalomhoz tartozó, a család ősi központja, Nagykároly körül elterülő úgynevezett ősi, foglalási birtokokat érintette, a 18. század utolsó harmadától kezdődően azonban elkezdődött a Csongrád megyei birtokok megszervezése is, valamint ezeket a birtokokat vétel vagy donáció révén újabb területekkel növelték. A tulajdonviszonyok rendeződését követően elindult az újonnan idecsatolt területek újjászervezése is.

A csongrád–hódmezővásárhelyi uradalmat Károlyi Sándor 1722-ben vásárolta meg; ekkor 118 000 kat. holdon terült el. Idetartoztak Csongrád és Vásárhely mezővárosok, Szegvár, Böld, Máma, Tiszaújfalu (Tiszaalpár), Felgyő, Csány, Szentkirály, Gorsa, Batida, Sámson, Tótkutas, Fecskés, Szőllős, Kutas, Csomorkány, Ujváros, Mágocs, Mártély, Rárós, Szent Erzsébet, Férged, Rét-Kopáncs, Szentgyörgy, Gyója, Szántó és Derekegyháza. 1783-ban (hivatalosan 1798-ban) a birtok továbbgyarapodott Károlyi Antalné Harruckern Jozefa hozománya révén a Szentes körüli Harruckern-birtokokkal, mintegy 36 000 kat. holddal. Ehhez tartozott Szentes, Orosháza és Derekegyháza egy része.[4]

Az uradalom gazdasági ereje azonban nemcsak a megművelhető terület nagyságával függött össze, hanem a lakosság, a jobbágyok számával is. A csongrád–vásárhelyi uradalomra a 18. század elején ritka településhálózat és alacsony népesség volt jellemző. Az 1715. évi országos összeírás a megyében mindössze hét települést sorol fel, köztük a későbbi Károlyi-birtokokon Csongrádon 146, Hódmezővásárhelyen 406, Szentesen 230, Újfaluban 76 családot ír össze.[5] A többi említett település a birtokszerzés idején még puszta volt. Az 1784–1787-es első országos összeírás Csongrádon 1389, Vásárhelyen 3980, Szegváron 354, Derekegyházán 17 családot rögzített.[6]

Kiterjedt területek tartoztak ugyan az uradalomhoz, de nem volt, aki megművelje azokat, ezért eleinte a Károlyiak az allodiális, majorsági földeket adták bérbe a közösségeknek vagy a gazdáknak. Így a Hódmezővásárhely és Csongrád körüli határt, a hozzájuk tartozó pusztákat kezdetben a lakosok használták taksafizetés ellenében. Az uradalom igazgatásának gyökeres átszervezésére 1771, az urbárium bevezetése után került sor, miután a korábbi gyakorlattól eltérően a lakosságnak már nem éves adót kellett fizetnie, hanem kötelezve volt pénz, termény és munkajáradék (robot) megfizetésére vagy azok kiváltására. Emellett több, addig közhasználatban levő legelőt, pusztát foglaltak le az uradalom részére, melyeken nemsokára majorságokat vagy vendégfogadókat

4 Éble 1911, II. 7–9.
5 Acsády 1896, II/45.
6 Danyi–Dávid 1960, 24.

létesítettek.[7] Ez az átszerveződés az adminisztráció kiépítését vonta maga után, ugyanis a különféle járadékok beszedéséhez, ezek felügyeletéhez, nyilvántartásához, a beszolgáltatott termények tárolásához, értékesítéséhez és feldolgozásához, valamint a jogi, büntető- és peres ügyekben eljáró úriszékek felállításához alkalmazottakra volt szükség és szükségszerűen lakó-, hivatali és gazdasági épületeket kellett kialakítani.[8] Emellett a század utolsó harmadától kezdődően az adminisztráció kiterjesztésének, valamint az uradalmi építkezéseknek újabb lökést adott az egykori Harruckern-birtokok integrálása az uradalomba.

1790-ben a hódmezővásárhelyi uradalmat összesen 27 uradalmi alkalmazott igazgatta, közéjük tartozott egy uradalmi titkár, egy ügyész *(fiscalis)*, egy tiszttartó *(provisor)*, egy számtartó *(rationista)*, egy taksaszedő *(taxae collector)*, egy úrbéri ispán (spanus urbarialis), egy uradalmi cancellista, egy borbíró, egy bodnár *(vietor)*, egy *castellanus* (várnagy), nyolc uradalmi katona *(miles dominalis)*, három tömlöcbeli hajdú (börtönőr), két határcsősz *(circulator terreni)* és egy kasznár. További négy igazgatási egység alakult ki Derekegyháza, Szegvár, Sámson és Csongrád központokkal, ahol egy-egy tiszttartó, kasznár vagy ispán *(spanus)* alatt kasznárok, kertészek, gulyásbojtárok, csőszök, béresek *(boarius)*, vadászok *(jágerek)*, erdészek, istállómesterek, kovácsmesterek, lovászgazdák, lovászok, kocsisok, csikósok, szíjgyártók, serfőzők *(braxator)*, juhászok, kanászok, vincellérek, bodnárok dolgoztak.[9]

1788-ban átszervezték a Károlyi-birtokok kormányzását: a birtokokat három kerületre, inspektorátusra tagolták, és ezeket egy központi szerv ellenőrzése alá vonták. Bár Hódmezővásárhelynek korábban is hangsúlyos szerepe volt, ezt követően az alföldi birtokok – így a hódmezővásárhelyi, csongrádi, szentesi és orosházai uradalom – igazgatási központjává vált. Idekerültek a kerületi (például kerületi inspektori, ügyészi, számvevői) hivatalok is, és innen szervezték meg az uradalom gazdasági életét. Az uradalom ügyeit, köztük az építkezési ügyeket, feltételezhetően – akárcsak a kerületi központként működő Nagykárolyban – rendszeresen tartott gazdasági üléseken vitatták meg.

Uradalmi tisztek, alkalmazottak hivatalai és lakásai

Az uradalmi hivatalok az uradalmi gazdálkodás adminisztratív központjai voltak és különböző szerepeket töltöttek be. Egy-egy uradalmi kerület vezetését a tiszttartó *(provisor)* látta el. A tiszttartó hatásköre egy-egy kerületre terjedt ki, melyhez több uradalom is tartozott. Ezzel szemben az ispáni (más szóhasználattal: jószágigazgatói, gazdatiszti, intézői), ügyészi, számtartói (rationista), földmérői és jegyzői hivatalok hatásköre változó volt. Lakhelyük és hivataluk gyakran ugyanabban az épületben volt, máskor kvár-

7 Kovács 1979, 414–431; Herczeg 1980, 61–127.

8 A hódmezővásárhelyi uradalmi épületekkel korábban Herczeg Mihály foglalkozott. Lásd: Herczeg 1998, 1–32.

9 Éble 1911, II. 231–237, 241.

télyházban szállásolták el őket. Az uradalom gazdálkodásához kapcsolódó személyzetnek, így például a pálinka- és serfőzőmesternek, a csőszöknek, béreseknek szintén az uradalom biztosított – jóval szerényebb – lakhelyet. Az épületek többségéről csak a levéltári források alapján alkothatunk képet.

A leglátványosabb, ma is álló tiszti épület a hódmezővásárhelyi urasági ház (Andrássy utca 13.). Kezdetben itt kapott helyet a taksaszedő *(taxa collector)*, a számtartó *(rationista/perceptor)* és tiszttartó hivatala és lakása, egy részét pedig az uraságnak tartották fenn. A földszintes, udvarház jellegű épület 1794-ben épült,[10] 1808-ban és 1820-ban tűz károsította, amit átalakítások és bővítések követtek, ezért eredeti kialakításának rekonstruálása során két felmérési rajzra, az 1820-as átépítéshez készült tervrajzra, továbbá – akárcsak az ismertetésre kerülő épületek többségének esetében – egy 1808-as és egy 1814-es, az uradalmi épületeket számba vevő összeírásra támaszkodhatunk.

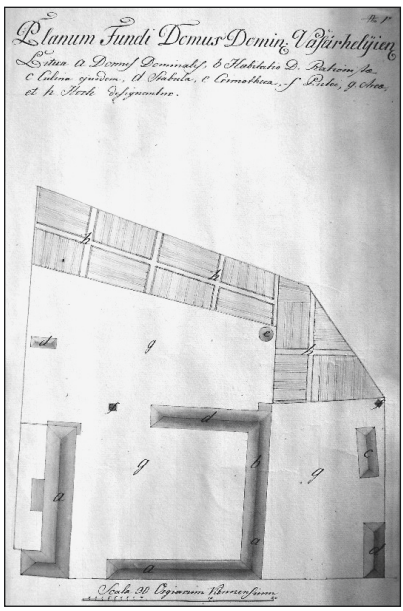
A jelenlegi ház eredetileg két nagyobb, különálló épületet képezett, melyeket csak később csatoltak egybe. Ezek déli szárnya a jelenlegi Andrássy utcára nézett.

Az építményt, több más uradalmi épülettel együtt, 1808 körül felmérte Kopold Imre uradalmi mérnök.[11] A bal oldali, hosszan hátranyúló, soros elrendezésű épület – mely a rajzon „urasági házként" *(domus dominalis)* van jelölve – udvar felőli oldalához nyolcoszlopos tornác csatlakozott. A szobák a középen elhelyezkedő konyha két oldalán sorakoztak. A hátsó három szoba az uraságnak volt fenntartva, az elsők pedig az uradalmi taksaszedő *(taxa collector)* lakását és hivatalát foglalták magukban, valamint egy tároló helyiséget, kamrát (ez a kasszaszoba és az adószedő szobája mögött helyezkedett el). Tartozott az épülethez még két kamra (a konyha mögött), valamint a végében, a pincébe vezető lépcső mellett egy árnyékszék. Az épülettel szemben egy U alaprajzú, nagy méretű ház állt a számtartó használatában *(habitatio d. rationistae)*. A számtartó lakása a keleti szárny hátsó részében volt kialakítva, ehhez csatlakozott a gazdasági udvar felől egy istálló, az utca felőli oldalon pedig egy, az udvar felől kilenc oszlopra támaszkodó, nyitott, terménytárolásra használt lefedés. Ennek folytatásába, az utca felől, egy szekérszín, egy lakószoba és konyha került. A számtartói lakást magában foglaló keleti szárny mögött, egy másik udvaron két kisebb melléképület állt, az egyikben szoba–konyha–kamra, a másikban szekérszín és istálló volt kialakítva.

10 MNL OL P 397. 158. kötet, 164.

11 A stílusban, formátumban megegyező, a hódmezővásárhelyi és csongrádi uradalmi épületeket megörökítő felmérési rajzok nem tartalmazzák készítőjének nevét, sem idejét. Egy 19. századi tervtári jegyzékből derült ki, hogy a 16 csongrádi, valamint a 12 hódmezővásárhelyi épület „rajzolatát" Kopold Imre uradalmi mérnök készítette. Ld. MNL OL P 405. 14. d. Kopold Eszéken született 1762-ben, 1779-től az uradalom alkalmazásában állt. Uradalmi földmérőként tevékenykedett 1798-ig, majd 12 évig Füzérradványon volt tiszttartó. Éble 1911, II. 287. A rajzok sorozatot képeznek, egyidejűleg készültek, de készítésük ideje nem ismert. Mivel a tervcsomó tartalmazza az 1808–1809 között épült csongrádi serház felmérési rajzát (MNL OL T 20, No. 20.), feltételezhetjük, hogy a rajzok valamikor 1808 után készülhettek. Semmiképp nem tekinthetők tervrajzoknak, ugyanis a lerajzolt épületek építése ideje eltérő (a hódmezővásárhelyi tiszttartói ház 1794-ben, a csongrádi serház 1808/1809-ben, a mámai vendégfogadó 1811-ben épült), valamint ezt támasztja alá a tervek kidolgozatlansága, sematikussága is.

2. kép
A hódmezővásárhelyi urasági épületek telkének alaprajza az épületek felülnézeti rajzával

Forrás: Kopold Imre, MNL OL T 20, No. 35.

Az épületek mögött nagy méretű haszonkert és jégverem is volt *(2. kép)*.[12]

Az uradalom épületeit első alkalommal számba vevő 1808-as, nem sokkal a tűzvész előtt készült összeírás nagyrészt ezeket az állapotokat rögzíti. Megtudjuk, hogy a bal oldali épület három szobáját már nem a taksaszedő, hanem az inspektor használta, míg a másik három szoba továbbra is a „Méltóságos Uraság condescentiájára" (alkalmi szálláshelyére) volt fenntartva. A másik épület utca felőli szárnyában a konyha, cselédszoba és fűtőhely mellett a leltár kancelláriaszobát ír össze, mellette kamrával, valamint megjegyzi, hogy a már említett színben hombárokban gabonát tároltak. Ismerteti a Kiss utca felőli számtartói kvártélyt is, melyben említ két kasszaszobát is.[13]

1814-ben újból leltárba veszik az uradalmi épületeket. Az összeírás rögzíti az 1808-as tűzvész okozta károkat és az épület felújítása során bekövetkezett változásokat is. A legkisebb módosítást a bal oldali épület szenvedte. Néhány helyiségét továbbra is az inspektor használta, a földesúr számára már csak két szoba volt fenntartva. A leltár egy új, az inspektori szobák előtti ambitusról is említést tesz. A másik épületben már jóval nagyobb változásokat tapasztalunk. Az 1808-as tűzvészben tönkrement a számtartói, perceptoriális kvártélyház. Ennek és részben az inspektoriális kocsiszínnek a helyére 1813-ban új épületet emeltek a jegyzői lakás (notariális kvártély), az uradalmi kancellária, valamint az archívum, a robotíró szoba és a fiskális dolgozószoba és archívum számára.[14]

Az 1820-as tűzvész után ismét felmérték az ekkor már „inspektorátusi kvártélyként" nyilvántartott épületet. Ezen megfigyelhető, hogy a tűzvészben az épület keleti szárnya teljesen megsemmisült.[15]

A ma látható épület az 1820-as felújítás során nyerte el jelenlegi kialakítását. Az ehhez készült tervrajzon a két épület már összekapcsolódik, és a bejárat az épület

12 MNL OL T 20, No. 35–37, 38–39.
13 MNL OL P 397. 158. kötet, 150–164; 175–185.
14 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 218–232; 250–262.
15 MNL OL T 20, No. 190/2.

3. kép
A Károlyi család uradalmi inspektorháza Hódmezővásárhelyen

Plohn József felvétele

tengelyében helyezkedik el, akárcsak napjainkban. Ekkor épülhetett a hosszan elnyúló főszárny udvar felőli tornáca is[16] *(3. kép)*.

Az épület jelentőségét növeli tehát, hogy a 19. század elejétől kezdődően már kerületi hivataloknak, a kerületi felügyelőség *(inspektorátus)* és a számvevőség hivatalának, valamint jegyzői hivatalnak és levéltárnak adott helyet, illetve itt laktak a kerületi hivatalnokok is. 1808-ig itt volt a pénztárnoki *(perceptorális)* kvártély is, amely számára 1811-ben új épületet emeltek.[17] A kétszintes számvevőségi *(exactoratus)* házról, amelynek tervét 1806-ban Joseph Bittheuser uradalmi építész készítette, nem rendelkezünk adatokkal.[18]

Az uradalmi hivatalok között az említetteken kívül Hódmezővásárhelyen 1814-ben összeírtak még egy *urbariális ispáni (spanális) kvártélyházat* (a Tabán nevű városrészben, a piac előtt), egy *taksaszedő kvártélyt* (az Oldalkosár utcában) és a tarjáni tizedgazda lakását (a Saja nevű kocsma környékén).[19] Az ispáni épület az Oldalkosár utcában állott, és egyszerű, az utcára mindössze egyetlen ablakkal néző, három szobát és egy konyhát magában foglaló épület volt. Közvetlenül mellette, különálló épületet képezve egy alápincé-

16 MNL OL T 20, No. 190/1.
17 MNL OL T 20, No. 206/1–3; MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 242–250.
18 MNL OL T 20, No. 207/1–2.
19 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 262–281.

zett raktár, kamra állt. Az épülettel szemben helyezkedett el a haszonkert, mögötte pedig egy szobából és egy konyhából álló nyári konyha, valamint az istálló.[20]

Ezen kívül lakások épültek például a pálinka- és sörfőzésben részt vevő vagy a malmoknál dolgozó alkalmazottak számára, például a présház mellett a pincelegény, a serház mellett a kasznár lakását említik az összeírások. A serházi ispán vagy kasznár – aki átvette és nyilvántartotta a gabonát, és működtette a serházat – lakása 1985-ig állott, ekkor helyére szociális otthont terveztek.

Csongrádon, Szegváron és Szentesen szintén voltak urasági házak, tiszti lakok. A csongrádi urasági házra és ispánlakásra vonatkozóan több adattal rendelkezünk, tervrajzai is előkerültek, ennek ellenére mindössze csak feltételezni tudjuk, hogy a jelenlegi városháza telkén (Kossuth Lajos tér 7–9.) állhatott. A telket 1855-ben a város megvásárolta székházépítés céljából, az építkezésre azonban csak 1934-ben került sor, addig pedig a telken ma is álló uradalmi magtárépületben alakították ki a gyűléstermet és a további hivatalokat.[21]

A csongrádi uradalmi tiszttartóház két szomszédos telekre épült a hódmezővásárhelyi épületekkel körülbelül egy időben. Az egyik telken az ispán háza állt, a hozzátartozó melléképülettel és kerttel, a másikon egy nagy méretű, U alaprajzú, földszintes urasági ház, két oldalán kiterjedt kerttel, mögötte zöldségtárolóval. Az urasági épületek mögött terménytároló gödrök, vermek *(fossa frugum)* sorakoztak. Mögöttük a kádármester háza és műhelye, két hordószín és az ehhez tartozó veteményeskert, jégverem és meszesgödör. A hordószínhez kettős szekérszín is társult, a kádármester lakása mellett pedig pálinkafőző házat *(domus crematoria)* alakítottak ki.[22] Az alápincézett urasági ház homlokzatát az utcafrontra tervezték, minden második, vakolatsávokkal határolt tengelyét ablakok és pincenyílások, valamint két kapunyílás tagolta. A kosáríves főbejárat az épület tengelyében nyílott.[23]

A szomszédos telken az ispánlakás állt. A lakóház négy szobából állt, középen konyhával, ehhez csatlakozott észak felé elnyúlva egy szín, mellette a lakóépület alatt húzódó pincébe vezető lépcsővel. Idetartozott még egy kettős istálló és egy kocsiszín is, amelyek különálló épületben voltak.[24]

Az összeírásokból megtudjuk, hogy az uraság időszakos condscentiájára, ugyanakkor tiszttartói kvártélyháznak rendelt U alaprajzú épületnek csak a fő szárnyát építették téglából, a mellékszárnyaknak vályogfaluk volt. A homlokzat tengelyében nyíló kapu bal oldalán sorakoztak az urasági, jobb oldalán pedig a tiszttartói szobák, a tiszttartói *(provisorális)* szobák mellett kasszaszoba, a „katonák szobája" és kancelláriaszoba. A nyugati mellékszárnyban fűtőkonyha, cselédszoba, vendégszoba, tiszttartói írószoba, kamara, istálló, pince, a keleti mellékszárnyban pedig árnyékszék, kamra, hordóraktár sorakozott.[25] Az 1808-as leltár készítésének idején még álltak a Kopold rajzáról ismert melléképületek,

20 MNL OL T 20, No. 42.
21 Tóth 2000, 57–58.
22 MNL OL T 20, No. 15, 17.
23 MNL OL T 20, No. 16.
24 MNL OL T 20, No. 18.
25 MNL OL P 397. 158. kötet, 675–686; uo. 159. kötet, Csongrád: 59–73.

4. kép
Szegvár, tiszti lak, ma falumúzeum

Bagyinszki Zoltán felvétele

a hordótartó kamra, a deszka- és kádkamra, a kocsiszín, a két pálinkaégető ház (melyet akkor már sütőháznak használtak), a pintér műhelye stb.[26] Ezeket az épületeket 1811 és 1812 között téglából újraépítették, illetve ekkor készült el az említett, ma is álló magtárépület az egykori telek déli részén. A magtárnak valójában csak a felső szintjét és a padlását használták gabona tárolására, boltozott pincéjében bort tároltak, a földszintjén pedig szőlőprés működött. A présházában található 12 kádból fa csatornákon keresztül lehetett a bort a pincékbe leengedni. Az emeleten búzát, a padláson árpát tároltak. 1812-ben épült egy másik nagyobb melléképület is, amely az udvart a keleti oldalán zárta le. Ebben egy fedél alatt mosóház, boroshordók forrázására kialakított konyha, pintérműhely, két istálló és ugyanannyi kocsiszín volt található. Az udvaron ekkor 13 boltozott gabonásverem volt.[27] A számtartói kvártély 1814-ben még jó állapotú, elrendezése megfelelt a felmérési rajzról ismertnek, mindössze egy kis kamrát csatoltak hozzá 1812-ben.[28]

A leírások megemlítik még a vályogból épült ispán vagy „oeconomus" kvártélyházat a Halpiac utcában, és a pintér lakását a mészárszék mellett, a vásártéren.[29] A Kossuth Lajos tér 3. számú földszintes épület egyes források szerint számtartói kvártélyház volt, de a többszörös átalakítások következtében teljesen elveszítette eredeti jellegét, és elsősorban a Szent György utca felőli szárny árulkodik arról, hogy a 18. század végén épült házról van szó.[30]

A 18. század végén az uradalmi gazdatisztek számára a Károlyiak Szegváron is építtettek egy tiszti lakot. A jelenleg falumúzeumként használt földszintes, kétsoros elrendezésű, nádtetős épület (Hunyadi János utca 31–33.) hosszan elnyúló főhomlokzata az

26 MNL OL P 397. 158. kötet, 687–692.
27 MNL OL P 397. 159. kötet, Csongrád: 73–78.
28 MNL OL P 397. 159. kötet, Csongrád: 78–82.
29 MNL OL P 397. 158. kötet, 696–702; uo. 159. kötet, Csongrád: 82–87.
30 Tóth 2000, 55–56.

5. kép

Szentes, tiszttartóház. Ma a városi múzeum kiállítóhelyisége („Péter Pál polgárház")

utcavonalon áll, előtte hét pillérre támaszkodó tornác húzódik – jó példája annak, hogy az uradalmi lakóépületek gyakran csak arányaikban és építőanyaguk tekintetében különböztek a vernakuláris építészet emlékeitől[31] *(4. kép)*.

Szentesen jelenleg a „Péter Pál polgárházként" ismert ház eredetileg tiszttartó ház volt. A telken álló, korábban a család szálláshelyeként szolgáló épület mellé 1798-ban egy újabb épületet emeltek.[32] Ezekben az épületekben az 1808-as összeírásának idején már a számvevői hivatal és az urbariális ispán lakása volt kialakítva.[33] Az 1814-es összeírásban a szentesi épületek nem szerepelnek, ezért az egykori és a jelenlegi épületek viszonya tisztázatlan maradt *(5. kép)*.

A gazdatisztek, az uradalom tisztikarának lakásai mellett minden esetben gazdasági épületek, istállók, csűrök, szekérszínek, tárolásra alkalmas épületek álltak.

Ipari és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos épületek

Egy másik fontos épületcsoportot képviselnek az ipari és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos épületek – a sör- és pálinkafőző házak, kocsmák, fogadók, mészárszékek, boltok, malmok, présházak –, ugyanis földesúri előjognak számított a pálinkafőzés, sörfőzés, kocsmáltatás *(educillatio),* a mészárszék és a malmok tartása. Ezek a létesítmények a termények feldolgozásának és értékesítésének legkifizetődőbb módját, ugyanakkor a folyamatos készpénzbeli bevételszerzés legfontosabb forrását jelentették.

Egy-egy ilyen létesítmény komplex üzemként, termelési egységként működött. A terményjáradék feldolgozására létesített sörfőzdék környékén például okvetlenül

31 Tóth 2000, 600.
32 MNL OL T 20, No. 222.
33 MNL OL P 397. 158. kötet, 572–588.

szükség volt magtárra és malomra. A serházakban vagy a mellettük felállított önálló épületekben a megromlott sörből, valamint gyümölcsökből, gabonából legtöbbször pálinkát is főztek. A melléktermékek szintén hasznosíthatók voltak. A főzdékből kikerült maláta például gazdag volt tápanyagban, ezért a főzdék mellett gyakran hizlaldákat létesítettek. A gyártási üledéket élesztőként szintén újrahasznosították: felhasználhatták kenyérsütéshez és újabb erjesztéshez, a pálinkafőzéshez is. Ugyanakkor – mivel a sör kevés ideig volt tartósítható – a sörfőzdék mellé szükségszerűen kocsmákat, fogadókat kellett építeni, ahol ezeket az italokat értékesíteni tudták.

Az uradalmak fejlett ipari és kereskedelmi tevékenységét nemcsak a megművelt termőföldek nagysága segítette elő, hanem a 18. század végétől jelentkező gabonakonjunktúra is, mely pozitívan érintette a Károlyi-birtokokat is, és melynek eredményeként több sör- és pálinkafőző ház, malom és magtár épült.

Sör- és pálinkafőző házak és ezekhez kapcsolódó épületek

Az alföldi Károlyi-birtokokon három nagy sör- és pálinkafőzdéről tudunk. Mindhárom városszélen, folyópart mellett épült fel a 19. század első évtizedében. Emellett még Szentesen is volt serház, mely Harruckern-örökségként került a Károlyiak tulajdonába.

A csongrádi sörfőzde a Tisza partján, a Hunyadi tér 15–17. szám alatti épületek helyén állt. 1808–1809-ben építették egy korábbi, téglaalapra vályogból épült, náddal fedett serház helyén vaspántokkal erősített téglafalakkal, boltozott, alápincézett helyiségekkel, zsindellyel fedett fafödémmel.[34] Kopold Imre ezt az épületet is felmérte. Innen tudjuk, hogy az L alaprajzú épület hosszanti szárnya a Tisza felől húzódott, nyolc ablakkal tagolt homlokzatának középső tengelye kissé előugrott a fal síkjából. Ez a hosszanti szárny foglalta magába a sörfőzdét, amelyhez tartozott egy, a maláta tárolására kialakított magtár (*szalad-,* azaz malátaház), alatta az őrlésre használt pincével, egy pollentaszárító, egy nagyobb szárítóház, egy nagy méretű sörfőzőház és végül egy kamra.[35] Az 1814-es inventárium szerint ebben a szárnyban volt a pintérszoba és a pálinkafőző ház is.[36] A sörfőzőmester lakása – melyhez két szoba, egy konyha, egy éléskamra és egy cselédszoba tartozott – a mellékszárnyban helyezkedett el. A gazdasági udvarban két melléképület állt, egy nagy méretű sertésól, valamint két kamrát, egy szekérszínt és egy istállót magában foglaló épület.[37] Ezek már többnyire vályogból épültek. A sörház vízszükségletét a Tisza biztosította úgy, hogy ennek partjára „állásos hidakkal meregető" (gémes-)kutat építettek, melyből vedrekkel merték a vizet a telek határán végigfutó

34 A régi épületet 1808-ban bontották le, ugyanebben az évben már felhúzták az új épület falait, és a tető is elkészült. Lásd: MNL OL P 397. 158. kötet, 626–630. Az új épületet részletesen ismerteti az 1814-es összeírás. Ld. uo. 159. kötet, Csongrád: 4–21.

35 MNL OL T 20, No. 20–21.

36 MNL OL P 397. 159. kötet, Csongrád: 5, 15–16.

37 MNL OL T 20, No. 20–21.

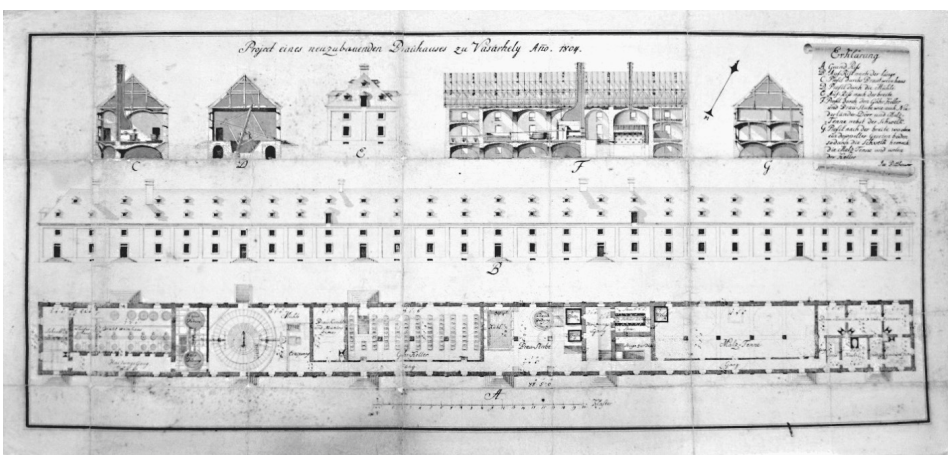
6. kép

A hódmezővásárhelyi sör- és pálinkafőzde épülete napjainkban

7. kép

A hódmezővásárhelyi sör- és pálinkafőzde tervrajza. Joseph Bittheuser, 1804

MNL OL T 20, No. 202/3.

fenyőfa csatornákba.[38] A sört a téglafalba rakott 32 akós rézkazán főzte, a pálinkaházban három rézüstben főzték a pálinkát, elsősorban megromlott sörből.[39]

Jóval nagyobb serfőzde volt a hódmezővásárhelyi, mely nemcsak a helyi fogyasztást látta el, hanem a környéket és távolabbi városokat is. 1855-ben Palugyay Imre is megemlékezik róla: „Kívül pedig a városon, a városi házak szélében nagy ser-, pálinkafőző és olajmalomház, hol hajdanában az uradalom által az egész országban legjobb ser főzetett, s mint olyan, Pestre és az ország egyéb vidékeire szállíttatott."[40] Egyes adatok szerint a sörfőzdéből évente 1800 hordó sör került ki.[41]

A városban elsőként Károlyi Sándor az 1720-as évek végén létesített sörfőzdét a városon kívül, a Kistó-ér partján.[42] A jelenleg is fennálló épületet (Serháztér utca 2.) ennek telkére építette Károlyi Józsefné 1804–1808 között. A 90 öl (kb. 171 m) hosszú, 7 öl (kb. 13 m) széles, emeletes, zsindelytetős épületet teljes egészében alápincézték, emeleti részét pedig, mely a földszintnél alacsonyabb volt, magtárnak, granáriumnak használták, valamint gabona tárolására használták a padlásteret is. Tervrajzát Joseph Bittheuser készítette 1804-ben.[43] Kivitelezője Faulwetter Eccard nagymajtényi származású építőmester volt. A kőfaragó munkákat Matthias Renn máriaradnai mester, a rézműves munkákat Johann Widemann végezte[44] *(6–7. kép).*

A főépületet eredetileg zsindelytető fedte, rajta 108 kisebb ablakkal. A hosszan elnyúló épület utcára néző, déli főhomlokzatán nyolc bejáratot alakítottak ki, melyeken keresztül az oldalfolyosóra, ambitusra lehetett jutni, innen pedig a különböző rendeltetésű helyiségeket lehetett megközelíteni.[45] Az ajtó- és ablaknyílások vakolatsávok között nyíltak, melyek a homlokzaton 28 tengelyt határoztak meg. A Simonyi utca felőli épületrészben (a keleti oldalon) a serfőző három szobája, cselédszobája, konyhája és kamrája volt kialakítva. Mellette húzódott a csíráztatóház, amelyet fehér márványlapokkal raktak ki, az itt található 60 köblös (kb. 409 m^3) csíráztatókád pedig vörös márványból készült. A következő helyiségeket a szalad szárítására használták, azt követte a serfőző hely, melyben egy 60 akós és egy 40 akós kazán, valamint egy 300 és egy 230 akós tölgyfa élesztőkád volt. A szaladszárító kemence és a sörfőző üstök tüzelője – akárcsak Csongrádon – a pincében voltak kialakítva. A sörlé (úgynevezett virics) hűtését egy 4 öl hosszú, 2 öl széles kádban végezték, amelyhez egy „hűtő machina" is tartozott, melyet a sörélesztő pincéjéből egy kerék hajtott. Ezt a helyiséget követte egy nagy méretű, feltehetően a hordók tárolására szolgáló kamra. Utána következett a serfőző és a molnárlegények szobája, majd a malomház[46] *(8. kép).* A malomházban levő szárazmalmot ökrök hajtották, melyet nemcsak a kicsíráztatott és megpörkölt gabonaszemek

38 MNL OL T 20, No. 20; MNL OL P 397. 159. kötet, Csongrád: 19.
39 Erdélyi 1999, 97; Bogdán 1973, 317–318.
40 Palugyay1855, 523.
41 Herczeg 1980, 124.
42 A Kistó-érről: Bodnár 1983, 103.
43 MNL OL T 20, No. 202/3.
44 MNL OL T 20, No. 202/ 5–17.
45 MNL OL P 397. 158. kötet, 9–30; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 11–69.
46 MNL OL T 20, No. 202/4.

őrlésére használtak, hanem a malomkerék egy szivattyút („szivárványt") is meghajtott, mely a sörkészítéshez szükséges vizet az emeletre nyomta fel. A vizet – akárcsak Szentesen – az úgynevezett serkútban gyűjtötték, és az udvaron található „különös" kútból csatornákon keresztül vezették el. A víz kitermelésére egy emberi erővel (saját testsúly által) működtetett taposómalmot használtak. A hűtővizet feltételezhetően a Kistó-érből nyerték és oda is vezették vissza ugyancsak csatornák segítségével.

A malmot követte a pálinkafőző ház, melyben hat rézüstben (egyenként 560 literes üstökben) főzték a pálinkát gabonából és a megromlott sörből. Ehhez csatlakozott egy gabonaraktár, ahol a „szemes életet" tartották, legvégül pedig a pálinkafőző szobája. A pincét tárolásra használták, de innen fűtötték a főzéshez használt kemencéket is.

Egy különálló, mintegy 22 m hosszúságú épületben volt a pintér lakása és műhelye. Az udvarban, a főépülettel párhuzamosan ököristálló épült, deszkapadlózattal (hídlással) és szellőző kéménnyel.

Az istálló mögött 1810-ben épült fel a serházi molnár háza, a sertés- és tyúkólak, 1811-ben készült el egy meszespince, 1812-ben pedig egy jégverem. Ugyanezen a telken épült fel egy 18 ablakos olajmalom, melyben étkezési és lámpaolajat állítottak elő lenmagból, tökmagból, repcéből. Általában haszonbérbe adással működtették.[47]

A szentesi serház a várostól északnyugatra, Hékéd mellett, a Kurca partján helyezkedett el. Még a Harruckern család építette. Később Károlyi Antalné megújította a berendezését, „új találmányos" tüzelőkatlant, két új, 5 akós pálinkafőző rézüstöt, új kádakat, csebreket készíttetett. Az épülethez tartozott egy lakás a serfőzőmester részére (két szoba, konyha, cselédszoba), pálinkafőző ház, szaladház, serfőzőház (benne egy 42 akós sörfőző rézüst). A pince boltozott volt, padlóját téglával rakták ki. A tüzelőkatlanok mellett itt alakították ki a csíráztatópincét, benne 70 akós márványból készült csíráztatókáddal. Ugyancsak téglából készültek a moslékot elvezető csatornák is. A padlás egy részét „szaladszikkasztónak", nagyobbik részét azonban itt is árpa és komló tárolására használták. A melléképületek között kocsiszínt, kamrát és istállót említenek az összeírások, illetve mögöttük, a két kút mellett volt még egy náddal és gyékénnyel fedett, faoszlopokon álló, „sátoros tetejű közönséges parasztmalom" is. 1810-ben teljesen újraépítettek, utóbb pedig magtárrá alakították.[48]

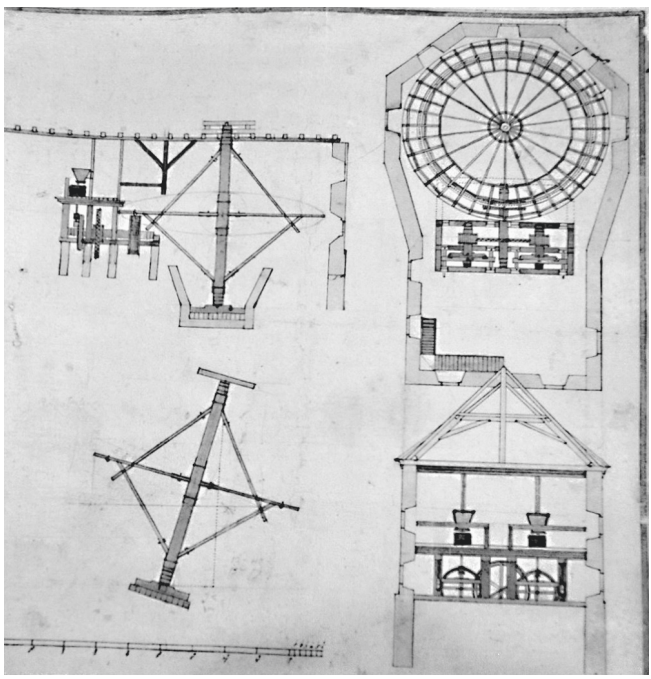
Szegváron a ser- és pálinkafőzde a város részén, a Kurca és a Korógy folyók között épült téglából, zsindelytetővel, Károlyi Józsefné megújíttatta. Részei: a serfőzőmester lakása (konyha, két szoba, kamra), fűtőház, pálinkaégető ház előtte kis ambitussal, pálinkatároló kamra, „szaladlocsoló ház", serfőzőház, söröspince, pintérműhely, szaladszárító, csíráztató, fölötte granárium és egy „ragaszték oldalszoba" a sörfőzőlegények részére. A hűtéshez használt vizet három kanálison keresztül a Korógyba és a Kurcába vezették. Ehhez is tartozott egy fából épített hordószín, az épület udvari falához ragasztva, illetve udvarán a gazdasági épületek mellett egy 1802-ben téglából épített szaladdaráló malom is áll.[49]

47 Herczeg 1980, 124.

48 Herczeg 1980, 124; MNL OL P 397. 158. kötet, 503–519; Az 1814-es összeírás nem tartalmazza Szentes összeírását.

49 MNL OL P 397. 158. kötet, 318–331.

8. kép
A hódmezővásárhelyi sör- és pálinkafőzdében található malom tervrajza, 1804

MNL OL T 20, No. 202/4.

Présházak

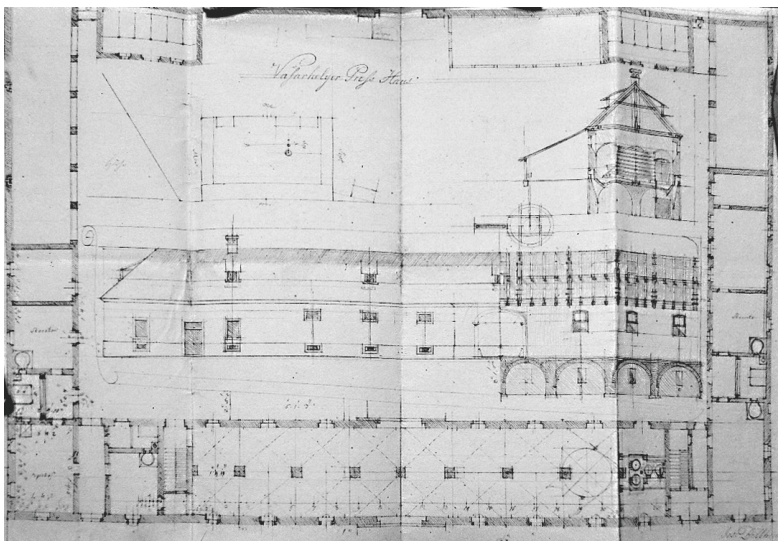
A Károlyi család birtokán kiterjedt szőlősök voltak. Présházakat általában a szőlősökben állítottak fel. Ezek kis méretű, egyszerű, feltehetően vályogból emelt épületek lehettek, hasonlóak ahhoz, amit Kopold Imre is lerajzolt,[50] de épülhettek fából is.

Ismerünk azonban egy ipari méretű uradalmi présházat is, Hódmezővásárhelyen, ahol a Károlyi család a település határában (Aranyág, Papere, Sarkaly, Máma) jelentős szőlőterületekkel rendelkezett. A présházat a földesúri szőlő feldolgozására építették a Vásártéren (Szent István tér 2.) 1790–1792 között Joseph Bittheuser tervei szerint.[51] Az épületben 1892-ben óvónőképző intézetet létesítettek, és erre a célra átalakították.

A présház és melléképületei eredetileg egy belső udvar körül emelkedtek, szinte teljesen körbezárva azt. Az udvar bejárata, a hátsó, nyugati oldalon nyílt. A főépület megközelítőleg 68 m (36 öl) hosszúságú, téglából épült, eredetileg zsindelytető födte. Alatta magas, 3500 akós boltozott pince húzódott, a főszárny alattit tíz oszlopra nehe-

50 MNL OL T 20. No. 25.
51 MNL OL T 20. No. 202/2, 203.

9. kép
A hódmezővásárhelyi présház alap-, hossz- és keresztmetszete.
Joseph Bittheuser, 1790 körül

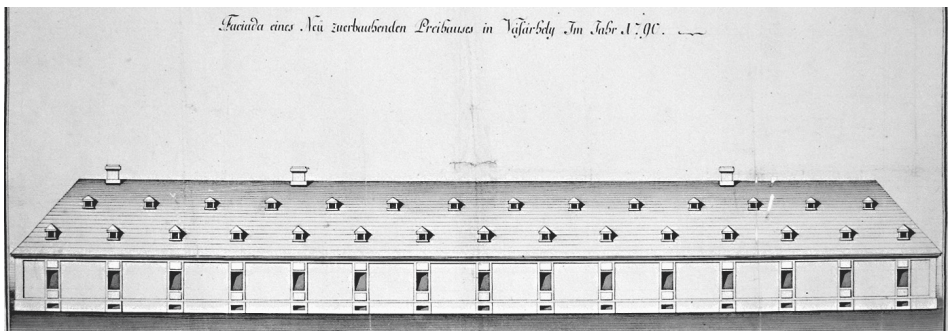
MNL OL T 20, No. 203.

zedő boltozat, a mellékpincéket egyszerű boltozat födte. A főszárnyban a földszint ablakaival egy vonalban nyitott pinceablakokat is kialakítottak. Ezek az ablakok összesen eredetileg 15 tengelyt képeztek.

Az épületbe a keleti szárny déli szögletéhez közeli bejáraton keresztül lehetett bejutni. Innen nyílt (a déli szárnyban) a kulcsár két szobája, konyhája, kamra és bolthajtásos hordószín. Ezt követte (már a nyugati szárnyban) az árnyékszék és az istálló. Visszatérve a bejárathoz, a keleti, utca felőli oldalon volt egy cselédszoba és egy konyha, majd a 12 ablakos présház, innen egy-egy nagyobb lépcsőn keresztül a pincét és a padlást is meg lehetett közelíteni. A présház végében volt a pálinkafőző ház – ahol a borseprőből és törkölyből főzték a pálinkát –, az udvar felőli oldalukhoz pedig egy fából épült sajtószín „ragasztatott" az eresz meghosszabbításával. Az északi szárny bejárata a keleti oldalon nyílt és a borivó szobába vezetett. Ennek egy ablaka keletre, három északra nézett. Kapcsolódott hozzá egy egyablakos „kelneráj" (italmérő helyiség), amelyből a pincébe lehetett jutni. Továbbhaladva az északi oldalon a pintér lakása (konyha és szoba), műhelye, kamrája volt, és egy újabb bolthajtásos hordószín után az épület déli irányban folytatódott, ahol árnyékszék, marhaistálló helyezkedett el. Mellette téglafal, illetve a nyugati nagykapu zárta le az udvart, ahol még két disznóól és egy kút is volt[52] *(9–11. kép).*

52 MNL OL P 397. 158. kötet, 31–48; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 69–82.

10. kép
A hódmezővásárhelyi présház homlokzata.
Joseph Bittheuser (?), 1790

MNL OL T 20, No. 202/2

Malmok

A Károlyi család a birtokain több uradalmi malmot is építtetett és tartott fenn. Ezeken kívül a városok is működtettek malmokat, utánuk pedig az uradalomnak árendát fizettek. A csongrád–hódmezővásárhelyi uradalomban az összeírásokban hajókra vagy kivájt belsejű fatörzsgerendákra, úgynevezett tombácokra épített, mozgatható vízimalmokkal, valamint állati erővel húzott szárazmalmokkal találkozhatunk *(12–13. kép)*. A 19. század eleji összeírások és a korabeli analógiák mellett rekonstruálásukat a Károlyi-levéltárban őrzött különböző malomtervek is segítik. Ezek egy része szárazmalmokhoz készült, de sajnos feliratikból nem derül ki, hogy hová szánták őket. Az 1810-es évekből vízimalomterveket is ismerünk, de ezek már nem hajókra vagy más úszó testekre elhelyezett szerkezetek voltak, hanem folyópartra épültek, és nem az alföldi, hanem a felvidéki Károlyi-birtokok malmaihoz készültek, Nagysurányba (Šurany; 1813) és az ahhoz közeli Ondrohóba (Ondrochov, Nyitramalomszeg/ Lipová része, 1811).[53]

Csongrádon a 19. század elején az uradalomnak két vízimalma és egy szárazmalma volt. A szárazmalom a serház mellett állt, malomháza téglából épült és nádfödél födte, benne két malomkő őrölt.[54] A két vízimalom három-három tombácon emelkedett.[55]

Hasonló úszószerkezete lehetett az 1806-ban Hódmezővásárhely szélén a Tiszán felállított, „fenyő burkonyokra" épült révkompnak, melyet a körtvélyesi nád, gyékény és széna szállítására használtak. Közelében révészház épült, téglaalapokra vályogfalakkal.[56]

53 Szárazmalmok: MNL OL T 20, No. 114/1–2, 150, 151; Ondrohói malom (1811): uo. No. 204; Nagysurányi malom (1813): uo. No. 205/1–4.
54 Erdélyi 1999, 96; MNL OL P 397. 158. kötet, 668–671; uo. 159. kötet, Csongrád: 54–55.
55 MNL OL P 397. 158. kötet, 610–611; uo. 159. kötet, Csongrád: 56–57.
56 MNL OL P 397. 158. kötet, 128; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 175–178.

11. kép
A hódmezővásárhelyi présház óvónőképzővé történő alakítása után az 1910-es években

MNL OL T 20, No. 203

Vásárhelyen a Tiszán az uradalom birtokában 1808-ban egy, két „tölgyfa hajón" álló vízimalom működött.[57] Emellett – amint láthattuk – az itteni serházban is nagy kapacitású malom őrölt, mely mellé 1816-ban egy olajmalmot is felállítottak.

Szegváron az uradalomnak egy szárazmalma („két köve lisztelő, a harmadik kásacsináló") és egy vízimalma volt a Kurca vizén, Kórógyszentgyörgynél.[58] Szentesen az uradalom nem rendelkezett saját malmokkal, de tudjuk, hogy a lakosok 17 vízimalma, 33 szárazmalma és egy olajütő malma egyenként évi 16, 12, illetve 6 rajnai forint hasznot hozott az uradalomnak.[59]

Az uradalom nemcsak az uradalmi tisztviselők, hanem a különböző mesterségeket űzők lakhatásáról is gondoskodott. A malmokhoz például molnárházak is tartoztak, melyek általában egyszerűbb épületek voltak. Hódmezővásárhelyen a körtvélyesi vízimalom közelében állott egy vályogfalu, nádfedelű, háromosztatú (konyha, szoba, kamra), 1813-ban újraépült molnárház.[60] A csongrádi molnár háza, mely a szárazmalom mellett állt, szintén vályogfalú és nádfedelű volt, de mindössze egy konyha és egy szoba tartozott hozzá.[61]

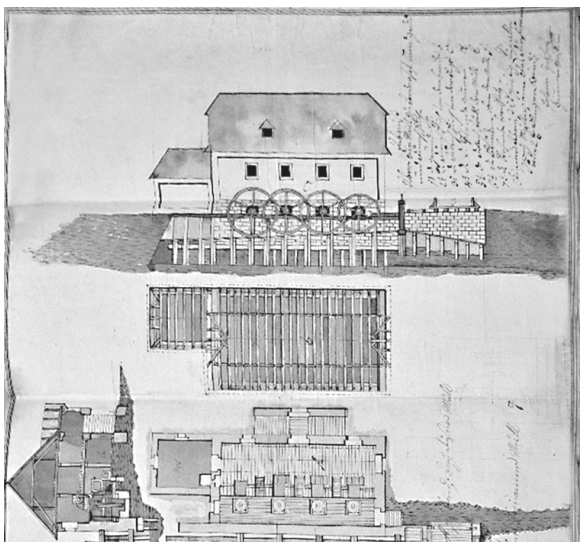
Mészárszékek, boltok

Kereskedelmi tevékenység céljából épültek az uradalmi vágóhidak, mészárszékek és a boltok. Ezeket az uradalom árendálás útján hasznosította. Funkciójukból adódóan egyszerűbb, gyakran téglaalapozású, vályogfalú épületek voltak. A mészárszékek a mezővárosok központjában, a vásártéren vagy annak környékén egy-két helyiséggel és gyakran

57 Herczeg 1980, 99–100; MNL OL P 397. 158. kötet, 128–131.
58 Herczeg 1980, 99.
59 MNL OL P 397. 158. kötet, 571.
60 MNL OL P 397. 158. kötet, 127–128.
61 MNL OL P 397. 158. kötet, 669–670.

12. kép

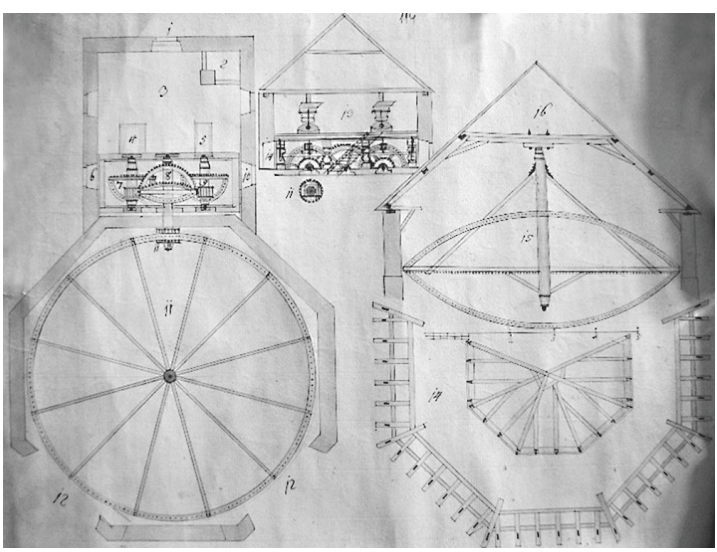
Az ondrohói vízimalom terve, 1811 (homlokzat, részlet)

MNL OL T 20, No. 204.

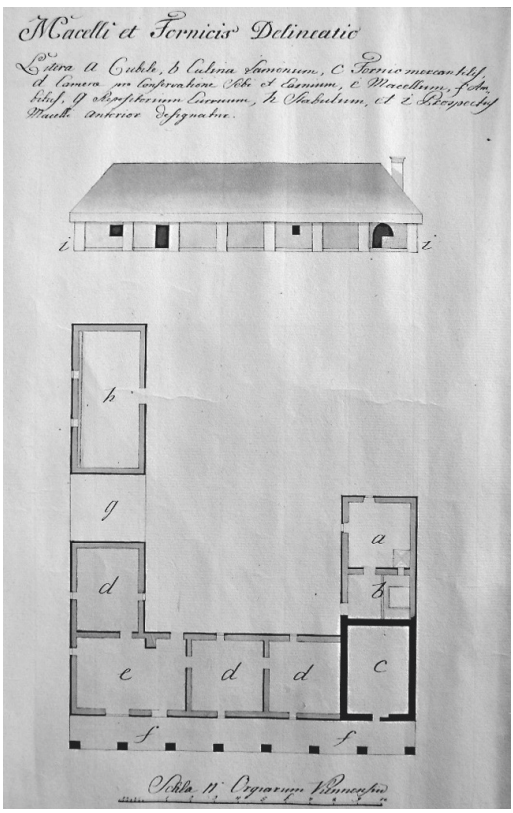
13. kép

Szárazmalom terve a Károlyi-levéltárból, é. n.

MNL OL T 20, No. 114/1.

14. kép
A hódmezővásárhelyi mészárszék és boltépület alap- és homlokzatrajza. Kopold Imre felmérési rajza (1808 után)

MNL OL T 20, No. 41.

az utca felőli részen nyitott, oszlopos tornáccal épültek. A „kalmárboltok" nem képeztek külön épületet, hanem a mészárszék egyik helyiségében kaptak helyet.

Csongrádon a mészárszék homlokfalai téglából, belső falai téglaalapon, vályogból épültek, előtte pedig hét téglaoszlopon álló tornác emelkedett. A vásártéren állt, zsindelytető fedte, 1807-ben felújították. Volt benne egy vágószín, egy konyha, a mészároslegények szobája, egy hús- és egy faggyútartó kamra. 1808-ban a város bérelte. A mészárszékhez egy egyhelyiséges bolt is csatlakozott.[62]

Szegváron a mészárszék a „helység derekán" épült, téglaalapra, vályogfalakkal, gyékény és nádtető alatt. Két szárnya volt, mindkettő előtt egy-egy konyhaként is funkcionáló folyosó húzódott, ahonnan a vágószék, faggyútartó kamra, a mészáros szobája és kamrája, illetve a bolt, a boltos két szobája és kamrája volt megközelíthető.[63]

Hódmezővásárhelyen két mészárszék volt. A nagy mészárszék a vásártéren (ma Kossuth téren) állt, benne egy bolt is helyet kapott. A leírások mellett Kopold felmérési rajzáról is ismerjük, így meglehetősen pontos képet alkothatunk kialakításáról. Ez is téglaalapon, vályogfalakkal épült, 1807-ben felújították, ekkor új nádtetőt is kapott. Homlokzata előtt hét téglaoszlopon nyugvó – a szegvári tiszti lakáséhoz hasonló – tornác húzódott. 1871-ig volt az uradalom tulajdonában, ekkor eladták. Helyére 1933-ban új épület került, amely ma már szintén nem áll. A déli, utca felőli szárnyában volt kialakítva a vágószék, a szalonna- és faggyúkamrák, nyugati szárnyában a hústartó kamra (a vágószék mellett), kocsiszín, tíz lóra való istálló, keleti szárnyában egy bolt (az utca

62 MNL OL P 397. 158. kötet, 659–664; uo. 159. kötet, Csongrád: 46–51.
63 MNL OL P 397. 158. kötet, 343–349.

felőli részen), a mészárosok szobája és a mészároslegények konyhája[64] *(14. kép).* A kis mészárszék a város Új utca nevű tizedében épült Károlyi József idején, egy régi épület helyén, téglából. Kis méretű, az utca felől három téglaoszlopos tornáccal ellátott épület volt, mely három helyiségből, vágószékből, bolthelységből és az ebből leválasztott kamrából állt.[65] A város szélén egy marhavágó szín, vágóhíd is épült fából.[66]

Szentesen az uradalmi mészárszék a piactéri vendégfogadó mellé, attól délre épült. Hat oszlopos tornáca volt, boltozott mészárszékhelyiség és faggyúskamra tartozott hozzá. A húst a mészárszék ajtajának két oldalán nyíló „húsáruló" ablakokon keresztül árulták. Nem kizárt, hogy még a Harruckern család építtette. 1840–1860 között újraépítették (ma: Művészetek Háza, Petőfi utca 4.).[67]

Vendégfogadók, csárdák és kocsmák

Az uradalmak legjövedelmezőbb tevékenységei közé tartozott a kocsmák és fogadók működtetése, emiatt ezekből volt a legtöbb.

A fogadók közül ma már egy sem áll, az utolsót, a csongrádi Kaparás fogadót 1968-ban bontották le, de meglehetősen pontos képet alkothatunk róluk az uradalmi épületeket számba vevő összeírások és Kopold Imre felmérési rajzai alapján. Nagy számuk miatt gyakran mintatervek alapján épültek meg. Ilyen fogadóhoz készült típustervet, „javallatot" készített Joseph Bittheuser uradalmi építész 1790-ben. Később a tervre ráírták, hogy „Sámson", tehát ez alapján épült meg a Csongrád vármegyei Sámson-pusztán álló uradalmi fogadó.[68] Ugyanez a homlokzati elrendezés köszön vissza a felvidéki vágfarkasdi (Vlčany) és zsitvafödémesi (Úľany nad Žitavou) fogadók esetében, melyek homlokzati kiképzésüket tekintve szinte teljesen megegyeznek.[69] Egy másik mintatervet vehettek alapul a nagykárolyi Szarvas fogadó és egy bélteki fogadó egymáshoz nagyon hasonló épületéhez.[70] Mivel Csongrád megyében az épületek nem maradtak fenn, nem tudjuk megállapítani, hogy az itteni fogadókhoz használtak-e mintaterveket, de nem tartjuk kizártnak, ugyanis a felsoroltakon kívül több más példát is ismerünk, ahol ugyanazt a típust némi módosítással több helyen alkalmazták.[71]

A vendégfogadók épülhettek települések központjában vagy településeken kívül, nagyobb településeket összekötő utak kereszteződésénél, a pusztákon. Kialakításukra egyszerűség jellemző, a dekorativitásra való törekvés legjobb esetben kimerült a homlokzati falsíknak vakolatsávokkal történő tagolásában. Jellemző, hogy telküket

64 MNL OL P 397. 158. kötet, 108–112, 115–117; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 152–155; 158–161; MNL OL T 20, No. 41.
65 MNL OL P 397. 158. kötet, 112–115; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 155–158.
66 MNL OL P 397. 158. kötet, 145.
67 MNL OL P 397. 158. kötet, 553–556.
68 MNL OL T 20, No. 112.
69 MNL OL T 20, No. 55–56.
70 Vö. MNL OL T 20, No. 111, 63, 196.
71 Vö. MNL OL T 20, No. 153 (kókai fogadó), 294 (orosházai fogadó), illetve 209 (erdődi fogadó), 211 (nagykárolyi Somos fogadó).

15. kép
Az 1968-ban lebontott csongrádi Kaparás fogadó

Archív fényképfelvétel

deszka-, a településeken kívüliek esetében pedig gyakran téglakerítés vette körül, zárható kapukkal. Általában a kapukkal egy vonalban, az udvar közepén nagy méretű, téglaoszlopokra épült szekérszín, oldalt pedig lóistálló épült a vendégek kocsijainak és lovainak befogadására. Az udvarok elengedhetetlen eleme volt az itatóvályús gémeskút. A fogadóépületek kialakítása változó volt. Gyakoribb a kéttraktusos szobaelrendezés, de találunk egytraktusos példákat is, minden esetben pincével. A vendégszobák száma változó volt (2–3), és az épületben lakott a fogadós is, akinek általában három helyiség (szoba, konyha, kamra) volt rendelve. Idesorolható a csongrádi Fehérló és Kaparás csárda.

A csongrádi Fehérló fogadót az uradalom a 18. század végén építette, a sörházzal átellenben, a város végén. Alapozása téglából, falai vályogból készültek. 1807-ben Károlyi Józsefné felújíttatta és két vendégszobával kibővíttette. Összesen három vendégszoba, egy ambitusról nyíló vendégszoba, egy borivó szoba, egy konyha, a vendéglős szobája, kamrája és konyhája, pince, nyolc szekérnek elegendő szekérszín és 20 ló számára lóistálló tartozott hozzá.[72] A Hunyadi tér 18. szám alatt álló épület telkén állt.

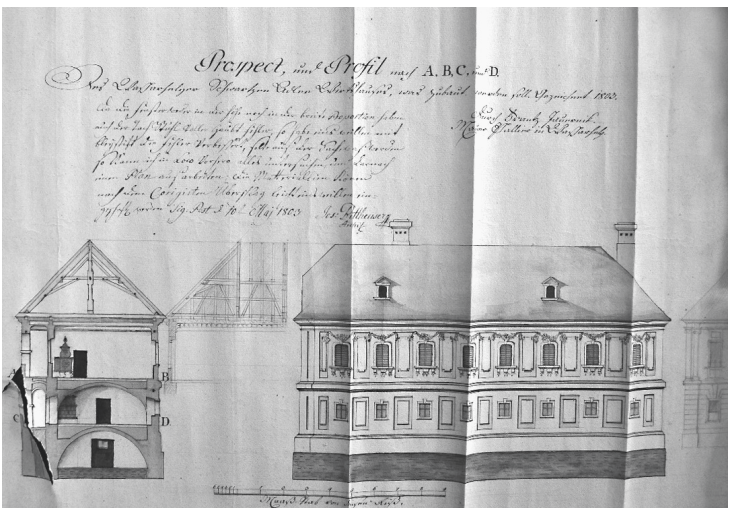
A Kaparás csárda a Fehérló csárda mögött, a Szentesi út 2. szám alatt áll, 1968-ban elbontották. Az épületet a vásártér mellé, a Szentes fele vezető országútra építették. Ez is téglaalapon, vályogfalakkal, nagy, magas kontyolt nyeregtetővel épült. A csárdaépület mellett itt is istálló és kocsiszín állt[73] *(15. kép)*.

Hódmezővásárhelyen már nemritkán téglából is építettek fogadókat. A vásártér, az úgynevezett Vásárállás (ma Szabadság tér) szélén, a jelenlegi tűzoltólaktanya helyén (Szent István tér 1.) állt „fodros vas virágos, vas táblás címerével" a Szarvas fogadó. Jó „materiából", feltehetően téglából, zsindelytetővel épült. 1808-ben öt szoba (köztük két vendégszoba), két konyha, egy kamra és egy boltozott pince volt az épületben, az udvaron pedig két istálló és egy kocsiszín.[74]

A város közepén, a Tabán tized szélén, a jelenlegi neobarokk stílusú Fekete Sas fogadó telkén, a 18. század végén egy hasonnevű fogadó épült. A 19. század elején Kopold felmérte az épületet.[75] Volt benne két vendégszoba, egy bormérő és egy borivó szoba, egy konyha, a kocsmáros számára egy szoba és egy kamra, három boltszakaszos pince, különálló épületben pedig szekérszín és két istálló. A két vendégszobát az épülethez ragasztott, faoszlopon álló tornác alatti fűtőhelyről fűtötték. Az épület átalakításához,

72 MNL OL P 397. 158. kötet, 634–639; uo. 159. kötet, Csongrád: 25–29; Tóth 2000, 25–29.
73 Tóth 2000, 71; MNL OL T 20, No. 22.
74 MNL OL P 397. 158. kötet, 57–65; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 68–97.
75 MNL OL T 20, No. 43.

16. kép
A hódmezővásárhelyi Fekete Sas fogadó tervezett új épületének homlokzatrajza és keresztmetszete, 1803
Joseph Bittheuser és Franz Pauernik vásárhelyi kőművesmester

MNL OL T 20, No. 47.

emeletessé bővítéséhez 1803-ban Joseph Bittheuser terveket készített – ezeken egy reprezentatív, városi palota jellegű épület jelenik meg –, de az 1808-es összeírás még földszintes épületet ír le[76] *(16. kép)*. Átépítésére csak 1810-ben került sor, és ez Bittheuser tervei szerint vagy azok figyelembevételével történhetett. Ekkor épült ki emeletesre. Az 1814-es összeírás szerint volt benne szoba és konyha a kocsmáros részére, bormérő és borivó szoba, kamra, kredenz szoba, vendégszobák, az emeleten egy nyolcablakos „bál szála". A táncterem több mint 16 m hosszúságú volt (8,5 öl), amelyet hatgyertyás, tükrös gyertyatartóval világítottak, benne egy zenekari karzattal, rajta a grófi család címerével. A táncteremet és a vendégszobákat az ambitusról fűtötték. Két istálló és egy kert tartozott a fogadóhoz.[77] 1829-ben tűzvész pusztította el az épületet, az uradalom újjáépíttette.

A Hajdai csárda az Újvárosban, a „nagy töltés" mellett, a Kis-tó partján ugyancsak téglából („jó materiálékból") épült 1797–1798 között, négy szobával (közülük kettő vendégszoba), kamrával, konyhával, boltozott pincével és két ambitussal, melyek közül az udvar felőli kilenc téglaoszlopon nyugodott, a másik pedig egy „különös" belső ambitus volt, ahonnan a két vendégszobát fűtötték, és amelyben az árnyékszék kapott helyet. Két istálló, egy szekérszín tartozott hozzá, mögötte pedig gyümölcsöskert 106

76 MNL OL P 397. 158. kötet, 49–57. A terveket Bittheuser mellett Franz Jauernik vásárhelyi kőművesmester szignálta. MNL OL T 20, No. 47–48.

77 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 82–90.

gyümölcsfával és egy csőszakollal. Téglakerítés övezte.[78] Egyszerűbb és kisebb épület volt a Vörös Ökör fogadó, mely a Tabán-városrészen állott, téglaalapon, vályogfalakkal, nádfedél alatt. Konyháját az eresz meghosszabbításával utólag építették hozzá.[79]

Eltérő típust képvisel a csongrádi Szarvas fogadó. Itt a vendégszobák nem a fogadó épületében, hanem az udvar hátsó szélén található, különálló épületben voltak, egy konyha két oldalán. Vele szemben helyezkedett el a főépület. Ebben voltak a fogadós szobái és az ivószoba, ahová az utca felől ajtó vezetett, az utca felőli részen pedig, egy födél alatt, a lóistálló és a kocsiszín épült, ugyancsak téglaalapon, vályogfalakkal.[80]

A városokon kívüli településeken, a pusztákon, utak találkozási pontján csárdák épültek. Általában kisebbek voltak, és tégla helyett vályogból vagy „deszka között vert falakkal" épültek, és nádtető födte őket. Fogadó állt Csongrád mellett a csányi pusztán, a Mindszent és Szeged felé vezető utak csomópontján,[81] a böldi rév töltésén,[82] a mámai pusztán, a Csongrádról Kőrösre és Kecskemétre menő utak találkozásánál.[83]

Hódmezővásárhely mellett a kutasi, téglási, mártélyi, térei csárdákat említik az összeírások. A kutasi vendégfogadó az Orosházáról és Gyuláról Hódmezővásárhelyre vezető országutak találkozásánál,[84] a téglási csárda a szentesi országúton, a Téglás nevezetű legelőn,[85] a mártélyi csárda a mártélyi pusztán, a Tisza partján épült,[86] a térei csárda (vagy Hámszárító) pedig a szegedi országút mentén, a Tiszából kiszakadó Tére ér mellett állt.[87]

Szegvár mellett, a Szentesről Vásárhelyre menő út mentén állt az úgynevezett Korógyi fogadó, mely a 18. század végén épült, és melyet szintén újraépítettek a 19. század elején.[88] Derekegyháza mellett, az aradi és a gyulai utak mellett, az újvárosi pusztán szintén fogadó állt.[89]

A kocsmák néhány helyiséges, egyszerű épületek voltak. Központi helyiségük volt a borivó szoba, mellette „kelnerájjal", azaz bormérő szobával, végül pedig a kocsmáros által használt helyiségekkel. A csongrádi Zöld Állás nevű kocsma a Sági utcában állt, a borivó szoba mellett a kocsmáros által használt konyha, tapasztott padlójú szoba, kamra és pince volt megtalálható.[90] Mindössze három helyisége volt a Cigány nevű kocsmának a vá-

78 MNL OL P 397. 158. kötet, 65–75.
79 MNL OL P 397. 158. kötet, 80–84.
80 Vö. a csongrádi Szarvas fogadó leírását (MNL OL P 397. 158. kötet, 630–634; uo. 159. kötet, Csongrád: 21–23.) a csongrádi Szarvas fogadó tervrajzával (MNL OL T 20, No. 40. – a levéltári jegyzékben tévesen hódmezővásárhelyiként van nyilvántartva).
81 MNL OL P 397. 158. kötet, 639–643; uo. 159. kötet, Csongrád: 29–33; MNL OL T 20, No. 28.
82 MNL OL P 397. 158. kötet, 643–646; uo. 159. kötet, Csongrád: 33–36; MNL OL T 20, No. 30.
83 MNL OL P 397. 158. kötet, 646–650. No. 26; uo. 159. kötet, Csongrád: 36–39.
84 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 135–142.
85 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 142–145.
86 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 145–149.
87 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 149–151.
88 MNL OL T 20, No. 33.
89 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 174–179.
90 MNL OL P 397. 158. kötet, 650–652.

sártér végében, a külső Nagy utcában,[91] a felgyői kocsmának[92] és az 1807-ben épült csányi kocsmának.[93] Hódmezővásárhelyen egy Hajnal nevű kocsma áll a Kis utcában; egyik szárnya, melyet a kocsmáros használt, egészében vályogból épült, 1808-ban leégett.[94] A Saja vagy Vincze nevű kocsma a Tarján nevű városrészben állt, egyszerűen, vályogból épült, két szoba és két kamra, valamint egy konyha volt benne.[95] Ezeken kívül Hódmezővásárhelyen 16 olyan kocsma is volt, melyet nem az uradalom birtokolt, de bennük az uraság italait árusították.[96]

A gazdálkodás épületei – gazdasági épületek

Az uradalmi épületek egyik legfontosabb csoportját képezik a gazdálkodással kapcsolatos épületek. Idetartoznak a magtárak, istállók, csűrök, a majorsági gazdálkodáshoz kapcsolódó építmények. Ezekből volt a legtöbb, de mivel csak kivételes esetben épültek téglából, nem maradtak fenn.

Magtárak

A Károlyi család birtokain az agrárjellegű épületek fontos típusát képezik a magtárak. Ezek téglából és a szükségletnek megfelelően különböző nagyságban épültek. Általában kétszintesek voltak, szellőzőnyílásokkal ellátott nyeregtetővel, nagy, magas – nemritkán kétszintes – padlástérrel, amelyet szintén gabonatárolásra alakítottak ki. Belsejüket a fagerendákat és pallókat tartó faoszlopok tagolták két vagy három traktusra. Homlokzatuk egyszerű, klasszikus kialakítást kapott: vízszintesen osztópárkány, függőlegesen pedig ablakok és a tengelyeket kijelölő lizénák tagolták.

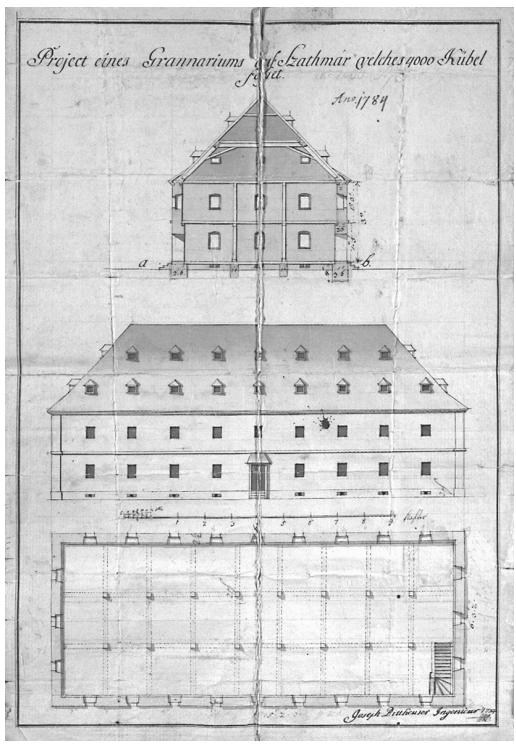
Míg például a Szatmár megyei birtokokon a „szemes élet" tárolására több nagyobb magtár épült – például Olcsván 1000, Szatmáron 4000 köböl (megközelítőleg 6821/27 284 m^3; *18. kép*) gabona tárolására –, Csongrád megyében, úgy tűnik, kevesebb magtárra volt szükség. A gabona jelentős részét valószínűleg a sör- és pálinkafőzdékben használták fel, ezért ezek hatalmas, gabonatárolásra alkalmas pincékkel és padlástérrel épültek, ahogy a csongrádi, hódmezővásárhelyi és szegvári sör- és pálinkafőzdék esetében láthattuk. Ezek mellett az élelmezési célokra vagy takarmányként használt gabona számára különálló, kisebb méretű magtárak is épültek. Közülük mindössze az 1811–1812-ben épült csongrádi maradt fenn. Az épület a városháza telkének déli oldalán áll. Miután a város megvásárolta az épületet, a földszint és az emelet egyesítésével benne alakították ki a régi városháza tanácstermét. 1912-től mozi működött benne, újabban a városi bíróság székel itt. Belső kialakítása és a homlokzat

91 MNL OL P 397. 158. kötet, 652–654.
92 MNL OL P 397. 158. kötet, 654–655.
93 MNL OL P 397. 158. kötet, 656–658; MNL OL T 20. No. 29.
94 MNL OL P 397. 158. kötet, 75–80; uo. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 97; MNL OL T 20, No. 46.
95 MNL OL P 397. 158. kötet, 84–88; MNL OL T 20, No. 49.
96 MNL OL P 397. 158. kötet, 38–95.

17. kép
Csongrád, uradalmi magtár (ma bírósági épület)

18. kép
No. Szatmár, magtár, 1784
Joseph Bittheuser

MNL OL T 20, 210.

tagolása teljesen áldozatul esett az átépítéseknek. Az ablakok szalagkerete eredeti *(17. kép)*.

Derekegyházán a magtárat a serházból alakították ki a 19. század elején.[97] Sámson-pusztán szintén állott egy 1806–1807-ben épült, 3500 köböl kapacitású granárium. Téglából épült, belső terét 12 faoszlop tagolta mindkét szinten, és kétszintes kialakítású volt a tetőtere is.[98]

Majorsági épületek

Az uradalom a pusztákat legeltetéssel hasznosította. Az állatokra vigyázó csőszök, béresek általában jelentéktelen vályogházakban laktak. Kivételt képez a Csongrád melletti felgyői határban kiépült majorság. Az ehhez tartozó majorsági ház téglaalapon vályogfalakkal és nádtetővel épült, benne a majorgazda és a béres számára kialakított, egy-egy lakószobából, konyhából és kamrából kialakított lakással. Mellettük egy nyolc lónak elegendő lóistálló, egy faragószín, egy szekérszín, egy ökör- és juhtelelő nagyistálló (41 ökörre, illetve 1000 juhra elegendő) és veteményeskert. A disznók számára nádból úgynevezett szárnyékot, aklot építettek.[99] Az épületeket Kopold Imre is felmérte.[100]

97 MNL OL P 397. 159. kötet, Derekegyháza: 5–14.
98 MNL OL P 397. 159. kötet, Sámson: 11–14.
99 MNL OL P 397. 159. kötet, Csongrád: 87–91; uo. 158. kötet, 702–707.
100 MNL OL T 20, No. 27. (a jegyzékben tévesen mángorlóépületként szerepel). Felirata: Aedificium Tugurii Dominalis Delineatio.

Téglaalapokon vályogfalú csőszházat említenek a források a Hódmezővásárhely melletti kenyerei majorsági földeken,[101] két juhászházat, juhistállót, csőszházat és méhészházat Sámson-pusztán,[102] vert falu juhászházat a Csongrád melletti gyójai pusztán.[103]

Istállók, szekérszínek

Istállók és szekérszínek az eddig említett épülettípusok mindegyikéhez tartoztak. Az összeírások ezeket is részletesen ismertetik, de nem említenek csűröket, ezért feltételezhetjük, hogy a csongrádi birtokokon széna tárolására az istállók padlását használták.

Változatos kialakítású és igényességű épületek voltak, melyeket mindössze a leírásokból ismerhetünk meg, ugyanis elpusztultak. Néhány istállókhoz készült tervrajz a Károlyi család levéltárában is fennmaradt, de ezek nem csongrád megyei épületekhez készültek.[104]

Az uradalmi építkezéseket kiszolgáló épületek: téglaégető, deszkavágó és faragó színek, raktárak

Az uradalmi építkezések nagyságát jelzi az építkezések szervezett volta, az egy-egy építőmester felügyelete alatt álló, az építkezéseket lebonyolító mestergárda jelenléte, amely a gazdasági bizottság gyűléseiről készített jegyzőkönyvek szerint rendszeresen kapott megbízásokat építkezési, felújítási, átalakítási munkálatokra. Az uradalmi épületek építése és karbantartása miatt az uradalomnak gondoskodnia kellett építőanyagról is, elsősorban tégláról és fáról. Az építkezéseket kiszolgáló épületek nagy száma ezt az intenzív építőtevékenységet alátámasztja.

Egy-egy központban egyidejűleg több téglaégető működött. Hódmezővásárhelyen a 19. század elején két téglavető üzem volt, mindkettő a Kistó-ér közelében, helyükre később téglagyárak épültek. A serház melletti téglaégető kemence 1806-ban épült, földbe mélyített téglafalakkal, hat kemencével, föléje zsindelytető emelkedett, 80 000 téglát lehetett égetni benne. Mellette állt a téglavető mester háza és a téglaszárító szín. Hasonló kialakítású volt a második, ötkemencés téglaégető is, mely 1794-ben épült, és ugyanakkora kapacitással működött. Mellette egy roskadozó vályogfalú téglaégető ház és egy téglaszín állt.[105]

101 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 281–285.
102 MNL OL P 397. 158. kötet, 294–301; uo. 159. kötet, Sámson: 29–44.
103 MNL OL P 397. 158. kötet, 707–710; uo. 159. kötet, Csongrád: 95–96.
104 MNL OL T 20, No. 84, 118, 146.
105 MNL OL P 397. 158. kötet, 120–127.

Szentesen a Hódmezővásárhelyi út mentén, Csongrádon a Pesti út mentén állítottak fel téglaégető kemencét. Mellettük depozitórium, téglaszín is állt.[106]

A faanyagot általában vízi úton, a Tiszán úsztatták feldolgozási helyükig, az uradalmi fűrészházakhoz. Hódmezővásárhelyen 1804-ben egy vályogfalú deszkavágó ház épült a Tisza mentén ültetett erdő mellett, a Szentesi út közelében. Benne, nádtető alatt kapott helyet a deszkametszők lakása, a deszka tárolására használt raktár és a deszkametsző szín.[107] A zsindelykészítést az uraság urbariális faragói végezték, a faanyag tárolására pedig több fadepozitórium, raktár épült.

Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Károlyi család csongrád–vásárhelyi uradalmában az 1790-es évektől az 1810-es évekig terjedő időszak az uradalmi építkezések fénykorát jelenti, amikor nagyszámú, az uradalmi gazdálkodáshoz szükséges épületet emeltek. Néhány épület – így a hódmezővásárhelyi tiszttartóház, sörfőzde és présház, valamint egy csongrádi uradalmi magtár – ma is áll, a többségük azonban elpusztult. Rekonstruálásukat a család levéltárában fennmaradt tervrajzok és felmérési rajzok, valamint két, az uradalmi épületeket összeíró leltár segíti, melyek a pincétől a padlásig számba veszik a lakóépületeket, részletesen leírják a gazdasági épületeket és kitérnek a legegyszerűbb melléképületekre is. A különböző típusú források egybevetésével nemcsak az épületek kialakítását, hanem például a malmok, sörfőzdék vagy éppen egy taposómalom és egy különös vízszivattyúzó berendezés működését is megismerhetjük.

A legtöbb épület tervezőjének személyére az előkerült források nem világítanak rá, a szignált tervrajzokon viszont gyakran feltűnik Joseph Bittheuser, a Károlyi család uradalmi építészének neve. A würzburgi származású építész tevékenysége szinte valamennyi ez idő tájt zajló Szatmár megyei uradalmi építkezéssel kapcsolatba hozható, de fennmaradt rajzai alapján úgy tűnik, tevékenysége kiterjedt a Károlyi-birtokok egészére. Valószínűsíthető, hogy a Csongrád vármegyei birtokokra is jóval több épületet tervezett, mint amennyiről eddig információink vannak, de az sem kizárt, hogy egyes fogadók és kocsmák az általa készített típustervek nyomán valósultak meg. A csongrád–vásárhelyi uradalom uradalmi építészete nemcsak a tervező építész személye által kapcsolódik más Károlyi-uradalmakéhoz, hanem az építkezések lebonyolítása, a munkálatok megszervezése is a már kialakult sémát követhette: a hasonló jellegű, nagyszámú és gyakran egyidejűleg zajló munkálatokat ugyanaz az – egy építőmester vagy kőművesmester irányítása alatt álló – mestergárda láthatta el.

A kivitelezést többnyire helyi vagy a környékről kikerült mesterek végezhették, erre vonatkozóan azonban csak elszórt adataink vannak. A források például említenek szegedi ácsokat, akik a malmok ácsmunkáit készítették, egy bizonyos Franz Pauernik

106 Herczeg 1980, 125–126.

107 MNL OL P 397. 159. kötet, Hódmezővásárhely: 131–135.

vásárhelyi kőművesmestert, aki Bittheusernek a hódmezővásárhelyi Fekete Sas fogadó tervein kőművessegédként *(Maurerpallier)* szerepel. Specifikusabb feladatok elvégzésére máshonnan is jöhettek mesterek, például a vásárhelyi sörfőzdéhez szükséges rézmunkákat végző Johann Widemann rézművesmester is valószínűleg nem helyi mester volt, az ugyanitt dolgozó Matthias Renn kőfaragómester Máriaradnáról jött, Faulwetter Eccard építőmester pedig – aki a kivitelező lehetett – Nagymajtényban, Szatmár megyében született és elsősorban ott is működött. A többször említett Kopold Imre mérnök pedig, aki 1808 körül felmérte a csongrád–vásárhelyi uradalom épületeit, főként a Szatmár megyei birtokokon végzett földmérői munkát 1779-től kezdődően.

Az egyes épületek építéstörténetének felgöngyölítésében, a mesterek azonosításában elsősorban az uradalmi tisztek, a jószágigazgatók levelezése, a csongrád–vásárhelyi inspektorátus iratai, a gazdálkodószék üléseinek jegyzőkönyvei, az uradalmak számadáskönyvei lehetnek segítségünkre.

Az uradalom gazdálkodáshoz kötődő épületek nem voltak reprezentatív alkotások, mivel elsősorban gyakorlati, funkcionális és gazdasági követelményeknek kellett megfelelniük, mégis ezek voltak a legjelentősebb, a települések képét leginkább meghatározó épületek. Mindamellett egyfajta igényességet jelez az építkezések központosított és szervezett volta, miként az is, hogy néha a legegyszerűbb épületekhez is tervrajzok készültek, amelyeket az uradalom állandó alkalmazásában álló építőmester vagy kőművesmester készített. Bár vályogfalú uradalmi épületek is épültek, a jelentősebbeket téglából emelték, később pedig egyre gyakrabban tartós és tűzbiztosabb téglát használtak már a melléképületekhez is.

A településképet meghatározó szerepük mellett az uradalmi épületeknek fontossága abban is áll, hogy a helyi építészeti hagyományokat, sajátosságokat vitték tovább, gyakran a népi építészeti gyakorlatból indultak ki, ami megfigyelhető a beépítési módban, a lakóépületek elrendezésében, egy-egy építési megoldás – például a kisnemesi kúriák oszlopos tornácos megoldásának – alkalmazásában. A gazdasági épületek szintén gyakran hagyományos szerkezetet mutattak, az uradalmi épületek ezt fejlesztették tovább. A hagyományok átörökítése mellett nem elhanyagolható ezen épületek ízlésformáló szerepe sem, hiszen ezek az épületeket – például a tiszti lakok, fogadók megoldásait – könnyen lemásolhatták.

Mindezek mellett megállapítható, hogy míg az uradalom lakóépületei számbeli gyarapodása az uradalmi adminisztráció, bürokrácia kiépülésével, a gazdasági épületek számának növekedése az uradalmi (szántóföldi, szőlő-, legelő- és majorsági) gazdálkodás fejlődésével áll összefüggésben.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
P 397 – Acta oeconomica
158. kötet: A Károlyi család Csongrád megyei birtokainak orphanális összeírása, 1808.
159. kötet: A Károlyi család Csongrád megyei birtokainak orphanális összeírása, 1814.
P 405 – A Károlyi-levéltár irattára
14. doboz: 1838-as jegyzéke a Károlyi család levéltárában található tervrajzoknak és térképeknek
T 20 – A Károlyi család tervtára
15. A csongrádi urasági ház, kádárműhely és a kádármester lakásának, valamint az ispán házának és ezek melléképületeinek alaprajza (Kopold Imre)
16. A csongrádi urasági ház homlokzatrajza a pince hosszmetszetével (Kopold Imre)
17. A csongrádi kádárműhely és a kádármester lakásának alap- és homlokzatrajza (Kopold Imre)
18. A csongrádi ispánlakás alap- és homlokzatrajza a melléképületek alaprajzával és a pince hosszmetszetével (Kopold Imre)
20. A csongrádi sörfőző és melléképületeinek felülnézeti rajza (Kopold Imre)
21. A csongrádi sörfőző és melléképületeinek alaprajza és homlokzatrajza (Kopold Imre)
22. A csongrádi Kaparás fogadó melléképületeivel (Kopold Imre)
25. A csongrádi szőlőbeli présház alap és homlokzatrajza (Kopold Imre)
27. Csongrádi urasági tanya alaprajza (Kopold Imre)
28. A csongrádi csányi fogadó és melléképületei (Kopold Imre)
29. A csongrádi csányi kocsma alap- és homlokzatrajza, a pince keresztmetszetével (Kopold Imre)
30. A csongrádi rév-fogadó épületének alap- és homlokzatrajza (Kopold Imre)
33. A korógyi fogadó épületeinek alaprajzai (Kopold Imre)
35. A hódmezővásárhelyi urasági épületek telkének alaprajza az épületek felülnézeti rajzával (Kopold Imre)
36. Az urasági ház alap- és homlokzatrajza, a pince keresztmetszetével (Kopold Imre)
38. A hódmezővásárhelyi számtartószállás alap- és homlokzatrajza, a pincék keresztmetszetével (Kopold Imre)
39. A hódmezővásárhelyi számtartói istálló és konyha alap- és homlokzatrajza (Kopold Imre)
40. A csongrádi Szarvas fogadó épületeinek alap- és homlokzatrajza, a pince keresztmetszetével (Kopold Imre)
41. A hódmezővásárhelyi nagy mészárszék alap- és homlokzatrajza (Kopold Imre)
42. A hódmezővásárhelyi ispánlakás épületeinek és kertjének alaprajza és a ház homlokzati rajza (Kopold Imre)
43. A hódmezővásárhelyi Fekete Sas fogadó épületeinek és kertjének alaprajza, valamint a fogadó homlokzati rajza (Kopold Imre)

46. A hódmezővásárhelyi Hajnal kocsma épületeinek alaprajza, a kocsma homlokzati rajza és a pince hosszmetszete (Kopold Imre)
47. A hódmezővásárhelyi Fekete Sas fogadó tervezett új épületének homlokzatrajza és keresztmetszete 1803, Franz Pauernik vásárhelyi kőművesmester és Joseph Bittheuser uradalmi építész
48. A hódmezővásárhelyi Fekete Sas fogadó tervezett új épületének alaprajza 1803, Franz Pauernik vásárhelyi kőművesmester és Joseph Bittheuser uradalmi építész
49. A hódmezővásárhelyi Saja kocsma alaprajza
55. A vágfarkasdi (Vlčany) fogadó és melléképületeinek alaprajza, valamint a fogadó homlokzatrajzai 1790, Joseph Bittheuser
56. A zsitvafödémesi (Úľany nad Žitavou) fogadó alap- és homlokzatrajza 1790, Joseph Bittheuser
63. A nagykárolyi (Carei, Szatmár m.) Szarvas fogadó tervrajza, Joseph Bittheuser
84. A tervezett káposztásmegyeri csűr alap-, homlokzatrajza és hosszmetszete
111. Tervjavaslat vendégfogadóhoz, amely egyik oldalával a szomszédos telek, másikkal az utca vonalában áll, Joseph Bittheuser
112. Kis vendégfogadóhoz készült tervjavaslat 1790, Joseph Bittheuser. Megépült: Sámsonban
114/1–2. Szárazmalom hossz- és keresztmetszete, tetőzetének alaprajza, a tervet magyarázó szöveggel (1787, Hoffman János egri ácsmester)
118. Kanca- és csikóistálló ideálterve 1795 (Kopold Imre)
146. Istálló tervrajza
150. Szárazmalom alaprajza és hosszmetszete
151. Szárazmalom alaprajza, hossz- és keresztmetszete
153. Kókai fogadó (és templom) alap- és homlokzatrajzának vázlata, 1804 (?)
190/1. A hódmezővásárhelyi tiszttartószállás újonnan építendő részeinek alaprajza és keresztmetszete
190/2. A hódmezővásárhelyi tiszttartószállás épületeinek felmérési alaprajza, 1820.
196. A krasznabélteki (Beltiug, Szatmár m.) fogadó alap- és homlokzatrajza, 1788, Joseph Bittheuser
202/2. A hódmezővásárhelyi présház homlokzati rajza, Joseph Bittheuser, 1790
202/3. Tervezett hódmezővásárhelyi sör- és pálinkafőzde alaprajza, homlokzatrajza, hossz- és keresztmetszete, 1804, Joseph Bittheuser
202/4. A hódmezővásárhelyi sörházbéli malom alaprajza és keresztmetszete
202/5–17. Hódmezővásárhelyi sör- és pálinkafőzde építésére vonatkozó iratok
203. A hódmezővásárhelyi présház alap-, homlokzatrajza, hossz- és keresztmetszete. Joseph Bittheuser (1790?)
204. Ondrohói (Ondrochov) malom 1811, Gutheil J.
205. 1–4. Nagysurányi (Šurany) malom tervrajzai (1813, Schmeitter F.) és építési iratai
206/1–2. A jegyzőséggé átalakítandó, leégett, régi hódmezővásárhelyi pénztárosi épület alaprajza és keresztmetszete és a munkálatok költségvetése, 1811 (Joseph Bittheuser)
206/3. A tervezett hódmezővásárhelyi pénztárosi épület alaprajza, 1810 (Joseph Bittheuser)

207/1–2. A tervezett hódmezővásárhelyi számvevőségi ház alaprajza és homlokzatrajza (Joseph Bittheuser), valamint az építkezésre vonatkozó irat 1806
209. A tervezett erdődi (Ardud, Szatmár m.) fogadó alap- és homlokzatrajza, Joseph Bittheuser
211. A tervezett nagykárolyi Somos fogadó alap- és homlokzatrajza
222. A szentesi urasági, tiszttartói gazdasági épületek tervrajza, 1798, Johann Liebhauser
294. Az orosházai vendégfogadó tervrajza 1799, Joseph Bittheuser

Hivatkozott irodalom

Acsády Ignácz 1896, *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bodnár Béla 1983, *Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 7*. Szeged.

Bogdán István 1973, *Régi magyar mesterségek*. Budapest.

Bozóki Lajos 2004, „A vendégfogadó is díszt ád a Városnak, s az utazóknak elég alkalmatos szállást." Hofstädter Kristóf uradalmi építész vendégfogadó tervei és a keszthelyi Amazon szálló. In: Bardoly István (szerk.): *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére*. Budapest, 207–215.

Cs. Dobrovits Dorottya 1983, *Építkezés a 18. századi Magyarországon. Az uradalmak építészete*. Budapest.

Danyi Dezső – Dávid Zoltán 1960, *Az első magyarországi népszámlálás: 1784–1787*. Budapest.

Éble Gábor 1911, *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története*. II. Budapest.

Erdélyi Péter 1999, Csongrád mezőváros iparosai a Károlyi uradalomban a XIX. század első felében. In: Csiffáry Gergely, Dóka Klára (szerk.): *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Veszprém, 95–101.

Herczeg Mihály 1980, Adatok a Károlyiak csongrád–vásárhelyi uradalmának feudalizmuskori történetéhez. A csongrád–vásárhelyi uradalom kialakulása (1709–1848). In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. IV*. Szeged, 61–127.

Herczeg Mihály 1998, *Az uradalom épületei Hódmezővásárhelyen*. Hódmezővásárhely, 1998. (a szerző kiadása, 32. fol.).

Kállay István 1980, *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest.

Kállay István 1988, Az újkori nagybirtok magánbürokráciája. *História,* (10.) 1. 10–12.

Koppány Tibor 2000, A gátai számadáskönyvek. Adatok egy 17. század eleji dunántúli uradalom építkezéseihez. *Műemlékvédelmi Szemle,* (10.) 1–2. 145–160.

Koppány Tibor 1984, Batthyány I. Ádám építkezései 1629–1659. *Történelmi Szemle,* (27.) 4. 539–555.

Koppány Tibor 2002, Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. *Magyar Műemlékvédelem,* (11.) 195–224.

Koppány Tibor 1987, Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósításig. *Építés–Építészettudomány,* (19.) 3–4. 449–488.

Koppány Tibor 1993, *Építési gyakorlat az újkori Magyarországon. Az építési iskolák története a 16–19. században*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest (MTA Könyvtárának Kézirattára).

Koppány Tibor 2008, Johann Georg Wimpassinger, a herceg Esterházy hitbizomány 18. századi építőmestere. *Művészettörténeti Értesítő,* (57.) 1. 1–10.

Koppány Tibor 1992, Ozora és uradalmának építészete a 18. században. (Adatok Tolna megye építészetének történetéhez). In: Vadas Ferenc (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 17*. Szekszárd, 229–276.

Kovács Ágnes 1979, Az úrbéres viszony alakulása a csongrád–vásárhelyi uradalom mezővárosaiban (1722–1848). *Agrártörténeti Szemle,* (21.) 3–4. 414–431.

Palugyay Imre 1855, *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest.

Szőke Balázs 2011, Gödöllő 18. század végi településképének számítógépes rekonstrukciója. In: Czeglédi Noémi – Fábián Balázs (szerk.): *„Birodalmam alatt…" (Gróf Grassalkovich Antal). Gödöllő mezőváros élete a 18. században*. Gödöllő, 41–59.

Tóth Ferenc (szerk.) 2000, *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szeged.

Voit Pál 1970, A barokk munkaszervezete. In: Voit Pál: *A barokk Magyarországon*. Budapest, 61–65.

Dobszay Tamás

Városra vagy vidékre?

Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán

Magyarországon a város és a vidék szembeállítása a 18. század utolsó harmadától jelentkezik. Az ország egésze, a mezővárosi fejlődést is figyelembe véve, alapvetően „vidékies" színezetű volt egészen a 19. század derekáig.[1] Csak a 18–19. század fordulóján indult meg a két életforma és kultúra lassú elválása, s ezzel kezdődött a két világ szembeállítása is. Meglehetősen későn tehát, de ekkortól erőteljesen jelentkeztek a másutt korábban felvetődött problémák, elhangzottak a város vagy a vidék kritikus megítélését megfogalmazó vélemények, a két világ közötti választásra vonatkozó kérdésfeltevések.

Az átalakulásban helyzeténél fogva játszott szerepe a nemességet különösen érdekeltté tette a két közeg jellegének vizsgálatában, előnyeinek–hátrányainak mérlegelésében. Az arisztokrácia és a nagybirtokosság ugyanakkor vagyona, udvari kapcsolatai folytán részese lehetett mind a két világnak. A középbirtokosokat ama törekvésük, hogy az egzisztenciájukat megalapozó és általuk közvetlenül igazgatott vidéki birtokról is élvezői lehessenek a város javainak, szintén megoldások keresésére ösztönözte. Dolgozatunk a nemesség köreiben a városra és a vidékre vonatkozó véleményeket, illetve a döntési helyzetben keresett megoldásokat igyekszik összegyűjteni és elemezni.

A vidéki világ felvilágosult bírálata

A várossal szembeállított vidék bírálatának kialakulásában nemcsak a gazdasági modernizációnak, piacosodásnak van nagy szerepe, hanem kulturális tényezőknek is. A felvilágosodás az általa megfogalmazott civilizációs igények fényében mutatta fel a vidéki életforma hátrányait. A felvetés természetesen ekkor csak a potenciális vidéki középosztály, a nemesség és a honoráciorok viszonyait érinti, a vidéki világ másik sajátos kultúrája, a paraszti – esetleges visszásságaival vagy épp értékeivel – egyelőre nem kerül szóba. A felvilágosult kritika egyik közismert megfogalmazása – ami egyben az említett kulturális indítékra a kötet címével is utal – a falunak és a falusi nemességnek *A nemzet csinosodásá*ban leírt képe. „Szemeim előtt láttam én felnőni sok ifjakat, akik hirtelen gyarapodással a tudományok útján eléhaladtak [...] De alighogy hazatértek

1 Glósz 1991, 121.

amazok ősi mezejeikre, nem tudom micsoda kimagyarázhatatlan elalélás foglalta el őket. [...] Alighogy kiértek ezek csendes parókiájokra, és elvadultak, [...] megtompult elméjek, erkölcsök oly hozzáegyenesedett a hallgatók erkölcseihez, hogy azt csak a viselet különböztette."[2]

E provincializmus fő okának Kármán a vidéki ember *elzártságát,* a tanultabb ember társtalanságát nevezte meg: „Nagy és emberinél feljebb való érdem az, amely magánosan, mint a magas cserfa a széles téren, mint a sugár kőszirt a tenger közepében, tud állani. Ritka érdem az, amely a maga becsében beborítva, csupán magában találja jutalmát." A társasági és főként intellektuális magány következményei viszont kihatnak a személyiség alakulására egyéb téren is, hiszen „a magános félre való élet elzár a gondolkozástól is".[3]

Nem felejtkezhetünk el arról, hogy az agrárjellegű magyar világban a vidék nemcsak lakhelyet, hanem a folyamatos odafigyelést követelő *agrártevékenységet és azzal járó természeti függőséget* is jelentett, amely nem nagyon engedi a vidéki embert másban elmélyülni. „Az animális élet, mely a mezei élettel öszvepárasodott [párosult], elállja a tudományok sugárinak behatását. [...] Nincs oly tárgy mely erős benyomást szerezzen ezen letargiában szenyvedőkre. Kételkedni, vizsgálódni, fontolni, tanulni kell annak, aki meg akar világosodni. Ó, de hogy eressze magát ezen értelem nagy munkáira az eltunyult, megkeményedett és örök álomba borult értelem?"

A minden figyelmet és időt lekötő mezei munka, a rossz közlekedési és kommunikációs viszonyok miatt lehetetlenné váló kellő ismeretszerzés nélkül *beszűkül a látókör;* a vidéki embernek „az a kis föld amelyen lakik a mezei ember, az ő egész horizontja. Nem tudja mi történik faluján kívül [...] Minden figyelmetessége abban az egy ujjnyi perifériában szorul, amelyen született, és amelyben él. Minden törekedése itt határozódik." A lankasztó környezet, a kommunikáció és az inspiráció hiánya miatti *kihúnyhat az érdeklődés, nyitottság* a szűk körön kívüli impulzusok befogadására: „A mindennapi történetek, melyek éppen azért figyelmetességet nem érdemlenek, [...] minden újságkívánását betöltik. [...] Nem rázza meg [...] semmi egyéb a jégeső félelménél, amely a lábon álló gabonájokat fenyegeti, vagy a deliberátum előtt való rettegésnél, mely félmérőnyi ugarjának elvesztését netalán adinveniálhatja."

Nem maradhat ez következmények nélkül a tudás anyagára, a műveltség elemeire, összetevőire és jellegére. Az *új iránti készség elsorvad,* a vidéki ember „könnyebbnek véli ennél a tudománynál megmaradni melyet minden erőltetés nélkül majorosától megtanul, mint fejtöréssel és elmefárasztással azt megfontolni, ha jó-e az mind úgy, amint van? A tudományok meredek útjai visszarettentenek. Minek az nekem? – azt kérdik minden lépten, és megavult szokásaik mellett maradnak." A tanulással alapozott kritikai tudás helyét elfoglalják „*Balítéletek,* tudatlanság és vakság ezeknek következései." Az új ismeretek híján túlzott súlyt kapnak az ismeretanyagban múlthoz kötődő, akár *babonás tapasztalatok,* a tradíciók: „Vénasszonyi mesék, mint a régiségek hagyományai, ájtatos hiedelemmel terjesztetnek." A kapcsolatokat és a velük járó új ismereteket a

2 Kármán 1955, 79.

3 Kármán alábbi megfigyelései uo. 80–83.

képzelődés, az ábrándozás pótolja. „A *képzelődés*, mely akkor ragadja az uralkodást leginkább magához, midőn az értelmet számkivetette, csúfjaivá és játékjaivá teszi az ily nyomorultakat."

Elegendő információ híján támpont nélkül marad a helyzetmegítélés, a megfontolást felváltja a *kritikátlan tekintélytisztelet*. „Eltikkad az öngondolkozás ereje nálok. [...] Mások tekintete és felsőbbsége az a rabszíj, mely őket orroknál fogva hurcolja... Így követ sokszor egész tájék egy középszerű embert." Ennek paradox ellentettjeként ugyanakkor az interakció hiánya lehetetlenné teszi az önreflexió működését, *elsorvasztja az önkritikát* is: „A falusi élet melengeti a magunk szeretetét, és elkényeztet bennünket. Midőn valaki mindég egyedül beszél és senki ellene nem szól, elhiszi végre, hogy mindég okoson beszél."

Fontos oka mindennek a magyar *vidék szegénysége,* pedig épp a tudás, tanulás adhatná a kiutat a szűkölködésből: „Akit keskeny telekje nem táplál... ne engedje, hogy számos gyermeke ugyanazon emlőkre támaszkodjanak, melyet már ő maga megapasztott. A tudományok nemcsak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is. Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei, és nem méltóbb-e hozzájok jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mintha azok maradnak, akik, [hogy ne legyen kétségünk afelől, hogy nemesekről beszél] nemzetes betyárok."

Mindezek ellenére Kármán is tudja, hogy a vidéknek van egy egyetlen, nagy és igazi *előnye: a természet közelsége*, amelyből persze a hátrányai is fakadnak. Ugyanakkor tudatosítja, hogy ezt a pozitívumot az említett információs deficit ellensúlyozza: „Et in Arcadia ego. A természet együgyű és ízes örömeit szoptam én is jóltevő emlőiből [...] De hogy a mezei élet nagy részben a tudományok terjesztésében akadály, azt nem lehet meg nem vallanom."

A reformkor vidékkritikája

Emberöltő múltán sokban hasonló képet kapunk a vidéki életről Széchenyitől és kortársaitól. Írásaiban a gróf talán több pozitívumot említ, de a hátrányokat szinte ugyanúgy festi, mint Kármán. A különbség nagyrészt csak abban mutatkozik, amiben az élet a technikai civilizáció terén túlhaladt a 18. század végének szintjén. A róna, azaz puszta, sivár falu most is a természet közelsége és az agrártevékenység hátrányainak való kitettség, ennél fogva a bárdolatlanság, a kapcsolathiányból adódó információhiány, az elzártságból fakadó unalom és elmaradottság helye.

A természet közelsége megfelelő technikai körülmények híján *természeti kiszolgáltatottságot* eredményez, az ott lakót a természeti kellemetlenségeknek kiteszi. A hazai vizenyős tájak, a betegségekkel fenyegető szúnyogokkal teli „szünetleni nyers s mérges kigőzölgések" nem engedik a kellemes tartózkodást a szabadban: „alig van [...] nagyobb gyötrelem, mint alkonyatkor s holdvilágnál terembeni visszavonulásra vagy meleg köntös felvételére ítéltetni szünetlen. Azon egy gondolat »tán ártani fog – mérget lehelek« – elég kivált a falusi élet legszebb kellemeire nem egészen kis árnyékot

vetni."[4] Kölcsey a békabrekegést érezte olyannak, amely mellett verset írni lehetetlen: „Tegnap az úton ezt kezdém csinálni... a békabrekegés kivert gondolataimból, s a vers itt elakadt."[5] A csizma nem véletlenül lett paraszttól felfelé a nemzetinek érzett viselet nélkülözhetetlen eleme, hisz míg a „nagy 's tisztán tartott 's számos kellemet nyújtó városban szinte észre sem vétetik a' rossz idő, midőn faluhelyen, vagy rondán tartott kis városokban egy kissé több eső, vagy hosszabbacska szárazság a' lakosokat két igen kellemetlen végsőség, t. i. sár 's por közt tartja örökké".[6]

Utóbbi kényelmetlenség egyben a közlekedés és a *kapcsolatok akadályát* képezi, aminek áttételes következménye az *információhiány*. A posta sok helyütt csak 2-3 naponta, néhol még ritkábban járt, pedig, mint Széchenyi mondja: „nincs valódi otthonság s lak-kényelem ott, hová mindennap levél s újság nem jöhet". A ritka postajárás miatt a vidéki lakos az információ tekintetében „az egyszerre igen sok s aztán semmi" közt lebeg, mi többek közt „a honi számtalan üres vagy túltömött eszűségnek is egyik nem legkisebb fő oka". Deák és Kölcsey is pesti barátaik útján kénytelenek intézni könyvbeszerzéseiket. Kölcsey panasza a könyvárus hiányára mutatja, hogy a mezővárosi fejlődés – a levélben említett Nagykároly a megye és a Károlyi család egyik székhelye – milyen szűkös lehetőséget kínált civilizációs előrelépésre; eszerint még nem is látta a *Themis* című folyóiratot, mert „Burján, az egyetlen könyváros, ki Nagykárolyt olykor meglátogatja, még a múlt decemberben sem hozott belőle példányt".[7] Esetükben ugyan nem, de másoknál a kommunikáció infrastruktúrájának alacsony fejlettsége nem marad következmény nélkül: „Megbámulta annak idejében a falusi tekintetes a »Kistükröt«, – mert soha más könyvet nem vett kezébe", írja a *Nagy magyar szatíra*.[8]

A falu információs hátrányainak Széchenyi szerint is szűk látókör, a nyitottság és alkalmazkodó készség alacsony foka, a helyzetmegítélés és önértékelés zavara a következménye: „sok falusi lakos maga isméretlen kis határát igen hiresnek 's ön tetteit 's törekedésit világszertieknek véli [...] a' határjából ki nem bujt honfogoly pedig előítéleteit, tudatlanságát és születési gőgjét házánál 's övéi közt ugy védi, mint hajdan Ilion palladiumát! [...] – minden hazai változástul pedig ugy retteg, hogy inkább régi hátramaradásában, bár mi utálatos legyen is az előtte, kivánkozik megmaradni".[9] Így aztán összességében ez a korszak is az *elmaradottsággal társítja a vidéken lakást:* „Ezen B. jó ember, de a' szegény mindig falun ült 's az idő szellemével nem ment elő."[10]

A kapcsolattartás, a levelezés nemcsak a rossz postaviszonyok miatt nehézkes, de a gazdálkodás gondjai miatt is. Deák hiányolja sógora leveleit, de maga is vidéki lévén tudja, hogy, mint írja: „építő, gondos gazdától... rossz néven nem vehetem eddigi hall-

4 Széchenyi 1995, 92.
5 Dobszay 2008, 563–57, 563.
6 Széchenyi 1831 (Casino című fejezet), 441.
7 Deák könyvvásárlásai: Körmöczi 1992, 19. és 25. Kölcsey panasza Szemere Pálnak írt levelében, Nagykároly, 1838. febr. 14. *Kölcsey Ferenc levelezése,* 1990. 290. Könyvvásárlásait barátai segítségével kénytelen intézni: *Kölcsey Ferenc gazdasági iratai,* 1991, 129–130. és 134. sz. iratok 223–224. és 236.
8 Széchenyi 1922 (Nagy magyar szatíra), 411.
9 Széchenyi 1830 (Bérekesztés), 258–259. (A 3. kiadást használtam.)
10 Széchenyi 1831 (Vallomások, Magyar nyelv), 250.

gatását".[11] Ő maga is gyakran mentegetőzik, hogy nem könnyű neki az eke szarva helyett tollat ragadnia.[12] Egy alkalommal levelei késlekedését így indokolja: „gazdasági foglalatosságaim majd alig engednek pihenésre időt. Most sem fogytak el ugyan dolgaim, hanem a szénatakarásból egy zápor kergetett haza."[13] A részben alkati, de bizony a vidékiséggel is járó nehézkességét maga is érzi: „Lustaságomért ne pörölj! [...] Eszem élelmemet adó földünknek csak a színén jár, most szüretkor, midőn mustomnak helyről aggódtam, a föld alá is leszállt ugyan, de fel csak akkor emelkedik, midőn valamely épületem romlott födelének újítására fákat kell vágatnom."[14]

A *gazdálkodás terhes megkötöttség*et jelent és fokozza a *természeti kiszolgáltatottság* érzetét. Deak 1836-ban így tudósítja Kossuthot országos és személyes gondokról: „A görcsmirigy életünket fenyegette, vagyonunkat a marhavész, reményeinket a tavaszi fagyok tették semmivé, veszélyeztetve van a szabad polgárok személyes biztonsága." Szemere Pált is csaknem romlásba viszi egy jégverés.[15] A vidékre telepedést tervező Tóth Lőrincet Deák 1850-ben így beszéli le elhatározásáról: „A falusi életnek sok kellemei vannak, ha azt kényelemmel élvezheti az ember, s addig míg el nem unja; de folyvást kénytelenségből lekötve lenni a földhöz, melyből az elementumokkal küzdve ezer félelem s aggodalom között kell a haszonbért s a háztartás szükségeit beszerezgetni, távol a művelt társalgástól, ez mindenkinek, de kivált Önnek kevés örömet nyújt."[16]

Az elzártság *rossz ellátottság*gal jár a különböző szolgáltatások, főként a magasabb színvonalú iparcikkek, kényelmi és választékosabb termékek tekintetében is: Zalában például nincs „homeopatha" orvos. Megfelelő színvonalon dolgozó mesterek híján a szebb, jobb bútorok vásárlását városi rokonokon keresztül kell intézni. Deák tudósítja nővérét Pozsonyból az árakról és ő veszi fel rendelését bútorra. Mint láttuk, ő és Kölcsey is ekként, ismerősök útján gondoskodnak könyvtáruk feltöltéséről.[17] Ezzel szemben a városban a nagyobb vásárlóközönség és a társadalmi összefogás közös ereje olyan szolgáltatások olcsó biztosítására ad módot, amelyre a vidéken lakók elszigetelt, egyéni törekvései elégtelenek lennének. Az egyesületi megoldás, a kaszinó révén „a vendéglő a község [értsd: egyesület] pénzibül fizettetik, úgy, hogy nem csak jobban, [...] hanem szinte annak fele árán is szolgál, mint amennyit közvendéglőknél fizetni kell. Legalkalmasb 's mindennemű fürdők legkisebb nyereség nélkül készen várják a' részeseket; 's hosszas volnék, ha mind azon physikai kellemeket elő akarnám terjeszteni, melyek az intézetben találtatnak; de parányik ezek azon morális kellemekhez hasonlítva, melyekre ily intézet ád alkalmat. Nem csak a' világ minden újsági, érdeklőbb könyvei 's földab-

11 Levelei Tarányihoz Pozsony, 1833. május 1. és 1833. május 1. In: *Deák Ferenc országgyűlési levelei*, 24.
12 Deák 2003, 14.
13 Deák 2003, 16.
14 Deák 2003, 20.
15 Deákot idézi Körmöczi 1992, 46; Deák Kossuthnak, Kehida, 1836. dec. 31. In: *Deák Ferencz emlékezete,* 25. és Szemere 1890, 31.
16 Deák 2003, 647.
17 Az orvos hiányára: Körmöczi 1992, 62; Deák Wesselényihez. Kehida, 1846. nov. 8. In: *Deák Ferenc emlékezete. Levelek*, 183–184. A bútorvásárlásról: levele Tarányihoz Pozsony, 1833. augusztus 26. In: *Deák Ferenc országgyűlési levelei,* 63.

roszi, melyek a' legalkalmatosb szobákban használtatnak, de számos festési és szobrászati remekei is, melyek megint a' legékesb palotákban tartatnak, oly kellemes tartózkodó- 's lakhellyé varázsolják ezen már most tökéletes rendeletű intézetet, hogy ki-ki reggeltül estig szívesen mulatoz 's tölti benn idejét."[18]

A *lakhely* megválasztásának külső feltételeit illetően Széchenyit láthatóan a rekreáció szempontjai vezették, amikor bírálja a falusi viszonyokat. „Csend – legtöbb lakjainkban ismeretlen dolog. Egy részrül az utcai lárma – (Por, kocsizörgés, gulya, nyáj, sörtés) kovács, pásztor, minden számon túli kutya sat; más részrül ellenben az udvari liba, kacsa, megint kutya s százféle egyéb zene (és a gazdaság minden egyéb fertelmi). Szagtalanság egyenlőleg nem ismeretes, és [...] mindenütt kénszeríttetik a halandó gyarló emberi szükségeire visszaemlékezni." Az átlagos falusi kúria fekvése Széchenyi szerint teljesen elhibázott, mert a nyugalmat, csendet és az alantasabb szagok kizárását nem biztosítja. Összességében „ki nem barátja a zajnak, lúd- s kacsafecsegésnek, kutyaugatásnak s ilyeseknek, [...] s emellett nemcsak jó szagban szeret lenni és élni, de a természet illatjai s színei után is eseng egy kissé, az – ha tán sejdítlen is – nem fogja magát ily lakokban oly jól érzeni".[19]

A falusi nemesi laknak e két nagy hiányossága tehát a gazdasági udvar jelenléte és a különböző tevékenységek elkülönítésének hiánya. A vidéki élettel gyakran együtt járó kiábrándító, zavaró szagok és zajok, nemcsak a nyugodt pihenésnek, de az elmélyültebb szellemi munka végzésének sem hagynak kedvező körülményeket. A versírástól, mélyebb gondolkodást igénylő dologtól nemcsak a békabrekegés, hanem a „lúd- s kacsafecsegés", kutyaugatás is, általában a csend és nyugalom hiánya is elveheti a kedvet. A vidéket jellemző deprivációk közé sorolható a városi kultúra nyújtotta csiszoltság, elegancia, sőt egyenesen esztétikai inspiráló élmények hiánya. Ezt jelzi Széchenyi szerint, ha valaki a helynek nem megfelelő „városi házat minden feszességivel épít a falu vagy puszta közepére, s gazdája sok elfelejtett s elhibázott kellemért palotájának oszlopaival, háztetejének laposságával, balusztrádival s ilyféle vérbe, tagba járó kellemekkel vigasztaltatja magát". Így aztán érthető a vágy „az örökké róna faluban ülés helyett egy mindinkább csinosbuló városban létezni időszakonként".[20] S ezért aggódnak a barátok, hogy Kölcsey tehetségét megfojtja az álmosdi levegő, s érzésünk szerint Berzsenyi sem csak egy alkalmazkodást kikényszerítő új korszaktól megrettenve, hanem saját személye és környezete provincializmusát érzékelve és a világjáró, művelt látogató ítéletétől félve hárítja el Széchenyi látogatását: „Ne jöjjön Nagyságod Niklára, nincs itt egyéb, mint görög szegénység, lyrai rendetlenség, pipafüst s egy durva demokrata."[21]

Hogy a kortársak tekintélyes része mégis a vidéki, falusi életet választotta, az a nemesi életforma egzisztenciális alapjaival, a birtokos nemesség megélhetését biztosító gazdálkodással és a városi, főként a pesti élet drágaságával függött össze. Deák például 1845-ben Kossuthhoz írt levelében a következő megfontolásokkal hárította el a Pestre

18 Széchenyi 1831 (Casino című fejezet), 375.
19 A sokszor hivatkozott leírás: Széchenyi 1995, 65–66.
20 Széchenyi 1838, 226.
21 Kölcseyre: Taxner Tóth 1992, 83, 94–96. Berzsenyi levelét idézi Mezei 1965, 319.

költözést: „Örömest volnék én is pesti lakos, örömest tölteném az évnek nagy részét kedves körötökben, csak volna elegendő értékem ezt tehetni. De a sors engem ezen földnek göröngyeihez kötött, mely kenyeremet adja, s függetlenségemet értékileg csak úgy tarthatom fenn, ha kerülök minden kiadást, mi tehetségemet meghaladja. Ilyen kiadás pedig, heteket, hónapokat Pesten tölteni."[22] A jövedelmet adó gazdálkodás feladatai tartották Kölcseyt és annyi más kortársat is vidéken, s a városi élet drágasága késztette még a birtoktalan Kossuthot is arra, hogy Pest közelében, de vidéken keressen családjának lakást.[23]

A vidékkritika kiterjesztése a kisvárosra

Széchenyi ugyanakkor a főváros–vidék ellentétet előlegezve vidékiségkritikáját már a kisvárosokra is kiterjeszti, lényegében Pest-Budát jelölve meg – nagyrészt jogosan – az országban szinte egyetlen számba vehető városként. Széchenyi idézett kritikai megjegyzéseiben, például a sár említésekor a kisvárost sem hagyja ki. A vidék rossz szolgáltatási ellátottsága a kisvárosokban is tapasztalható. Emlékszünk Kölcseynek a Nagykároly hiányos könyv- és sajtóellátottságát érintő panaszára;[24] a vidék kicsiny és fejletlen igényű társadalma nem tudott sem boltokat, sem szórakoztató-kulturális intézményeket folyamatosan és színvonalasan eltartani. Emiatt Széchenyi szerint a vidéki városi kezdeményezések anélkül kötötték le az energiákat, hogy számottevő hatásuk lehetett volna. Wesselényivel folytatott vitáinak egy része abból adódik, hogy barátja nem jött fel Pestre, hanem aktivitását Kolozsvár emelésére fordította. Széchenyi látásmódjában a sok szép, de az erőket szétforgácsoló vidéki kezdeményezés rendkívül alacsony hatásfokú, ezért a fejlesztést elsőként a fővárosban kell összpontosítani. A színházalapító kezdeményezésekre mondja, de minden más téren érvényesíteni igyekszik a szempontot, hogy a csekély ráfordítható erőt a főváros emelésére kell fordítani. „Előbb egyesítsük az e tárgy-körülti lehető legtöbb erőt 's ügyességet oly annyira, hogy később a' fel-feláradó erő 's ügyesség végre mindenüvé el-ellövedezzék. Cselekvésmódunk tehát nekünk, Magyaroknak nem lehet az eddigi – t. i. sok helyen egyszerre 's szélesen pendítni meg a' tárgyat [...] –, hanem ennek éppen ellenkezőjét kell tennünk, t. i. csak egy helyen kezdeni meg és fejteni ki a' dolgot."[25]

Széchenyi a kisváros társadalmi viszonyait is bírálóan emlegeti: a kisváros kisszerűsége a szűk és ezért nem eléggé sokoldalú kapcsolatrendszer miatt a pletyka és konfliktusok melegágya, míg a nagyváros széles, sokrétű, választást engedő, lehetővé tevő társadalma ettől némiképp megóvja lakóit. „Az „örök egyformaság 's a' jelen idő szelleméhez

22 *Deák Ferencz emlékezete,* 164.

23 Kölcsey csak lassan tanulja meg, hogy birtoka jövedelméből nem tud Pesten megélni: Taxner-Tóth 1992, 45, 55–61; Többször is gondolkodott birtokai bérbeadásán: 96. és 126. Kossuthra: Kosáry 2002, 198.

24 Vö. 7. jegyzet.

25 Széchenyi 1832, 5. és 14.

félszázad-utáni kullogás következésében annyira szokott menni néha-néha az unalom, hogy a' lakosok – kiknek sem nevezetes dolgok, sem nagyobb czélirányzó vágyok nincs – abban találják legnagyobb mulatságokat [...], hogy egymást rágalmazzák. [...] Több epe 's méreg forraltatik az emberiség ellen egy-két kisvárosban, mint tán a' világ minden metropolisaiban, hol a' sok különféleség, érdeklő tárgy 's mulatság olyannyira el szokták foglalni a' nagyobb részt, hogy – az ex professo rágalmazókon kívül – senki nem csak nem kémeli, nem rostálgatja, balra nem magyarázgatja felebarátja gondolatit 's tetteit, mert sokkal jobb 's kellemesb dolga is van, hanem azzal szinte – ha vele nem egy ízlésű – össze sem jő, mert minden ízlés, minden kívánat, minden szenvedelem felleli óhajtási 's nyomozási körét, 's ekképp rendszerint csak rokon keblűek közt folynak az órák, ami tán legnagyobb kelleme az életnek."[26]

A városi élet hátrányai, az ideális lakás vidéken – Legjobb sehol?

Mindebből azt gondolhatnánk, hogy Széchenyi a városi élet feltétlen híve volna. Ez azonban nincs így, sőt említett kortársairól sem mondhatjuk ezt. Kölcsey és Deák is – noha hiányolják a várost, főként az élénk társas élet miatt – pesti tartózkodásuk idején mégis visszavágynak a családias vidéki körbe.[27] De maga a polgárosodás nagy propagátora is hangoztatja fenntartásait. Széchenyi véleménye nem kevésbé csípős a városi élettel, mint a vidékivel kapcsolatban. Ha vidéken a természeti zajok és szagok miatt hiányolható a nyugalom, most a *sűrű népesség, valamint az ipar keltette emberi zaj* kelt zavart. „Nedves, alacson, rossz bűzű, sötét viskókban, összesaráglázva nyavalgó, síró-rívó kisdedek közé, lármás, trombitát, hegedűt etc. etc. gyakorló szomszédokkal megáldva, odalent soha nem nyugvó kovácsműhely vagy mindig rossz szagú patika, vagy már szürkület előtt zab után kalapácsoló lócsapat, odafent pedig vívó- s akrobatiskola vagy megholtakért etc. meg nem szűnőleg ringatott éles harangpanasz – mi tán nemigen használ azoknak, kik már nincsenek, de kivált közelrül hihetőleg igen kellemetlenül üti meg azok füldobjait, kik még élnek, lihegnek, s kik szerencsétlenségükre nem erősen nagyothallók vagy siketek [...] tőszomszédban mészárszék és egyéb szék etc. minden fűszereivel, más oldalrul egy vagy több gyár, kormos, füstöt okádó magos kémény s nyögő, pöffkedő, soha kifáradni nem tudó gőzgép elválhatlan kísérőivel etc. etc., ily körülmények közé iktatva, intábulálva, kelepcézve kérdem, a 365 névnapokra kijegyzett kalendárszenteknek valjon melyike az, ki meg ne szöknék; vagy ha egészen meg nem szökik is, olykor olykor, sőt felette gyakran a háztul el nem lopódznék."[28]

A fürdőhely, Mehádia épületeit azért bírálja, mert azok a várost utánozva épültek, s ezzel kioltják a felüdülés lehetőségét, hiszen ablakaik, ahelyett, hogy a természeti szépségekre nyílnának, városi módra épültek. Így „nem a hűs Cserna esésére, nem a bájteli

26 Széchenyi 1831 (Casino című fejezet), 346.
27 Taxner-Tóth 1992, 129; Körmöczi 1992, 55.
28 Széchenyi 1995, 55.

szikla ormaira, nem a csendteli völgyre, de átelleni ronda házakra, porfellegekre, soha meg nem szűnő lármára és ilyféle szennyes s keserű városi kellemekre szolgál, éppen mindazokra, mikkel városban untig laktunk, s miktül falu- s fürdőhelyt megmenekedni reménylénk". Másutt a „szűk s lármás városi utcákat" emlegeti. Éppen nem Pest dicsérete, hogy: „nyáron pedig semmi kellemes séta nincs, semmi, mi a szegény városiakat csak egy pillanatra is falusi kellemekbe varázsolhatná".[29] Széchenyi maga is kényszernek tekinti Pesten lakását, amire csak a feladat, civilizáló munka készteti: „Nekem sem jószágom, sem nemzetségem Pesten vagy közelében, sem különös vonzódásom Pesthez nincs, 's mégis itt vagyok." Nem maradnak el a szokásos *városellenes sztereotípiák* sem, a városnak mint *erkölcsi veszélyek* helyének említése, vagy másutt az aránytalan városfejlődés hátrányai: „Az erők egyesítése ellen, tudom, számosan ki fognak kelni, kik nemcsak a' fő, hanem minden várost is általjában kárhoztatnak, sőt veszedelmesnek hirdetnek. Van is tagadhatlanul némi fontos kifogás a felette sok s kivált az igen roppant városok ellen, – melyek ha helyes idomzaton túlnőnek, éppen oly bajt hoznak a' hazára, mint ha a vér a test valamely részében, teszem a szívben, tüdőben, főben igen is összegyűl – t. i. eleinte vérakadozást, később gyulladást 's a' t. (okoz)."[30]

Mi tartja akkor mégis a városban az ott lakókat? „Ha Buda-Pesten a hivatal, oskola s kalmárság le nem bilincselne senkit, és pör, vásár, gyógyász vagy a geográfiai középpont és Duna – melyet sokszor legjobb akarattal sem kerülhetni el – soha senkit oda nem kényszerítne, azt hisszük: sok ember lakná a két várost?" Azaz Széchenyi szerint a vidéken hiányolt fontos szolgáltatások a legfőbb indokai annak, hogy minden kortárs, aki igényesebb életvitelre, kényelemre, műveltségre, vagy épp közéleti vagy gazdasági sikerre vágyik, mind a fővárosba mint forgalmi központba vágyik. A Széchenyi szerinti ideális lakás megfogalmazását is épp olyan szövegrészben olvashatjuk, amely a városban lakás kényszerét taglalják. „A hivatalt viselő részint ki van téve – mi sok tekintetet változtat – néhai nagyobb megtiszteltetések unalminak, részint nem mindig, sőt csak ritkán lakhatja falusi házát." Épp ezért Széchenyi úgy véli, hogy „a házigazdának függetlenségét és háznépével együtti s minden időbeni falun vagy inkább városon kívül lakását kell képzelnem".[31]

Az ideális lakás – a vidék mellett szóló érvek

Ha viszont az ideális lakás helye tehát éppen nem a város; mi szól a vidéki rezidencia mellett, s mi ellensúlyozhatja az azzal járó említett hátrányokat? A vidéki élet első, a városból hiányolt pozitívuma a természet közelsége és élvezete; persze nem a vad, hanem a megszelídített, *civilizált természeté*. Széchenyi könyvének fiktív beszélgetésében a szereplők véleménye, hogy az ideális ház helyének a természet közelségét, szépségét

29 Széchenyi 1995, 60–61.
30 Széchenyi 1831 (Pesti lóverseny), 474–475.
31 Széchenyi 1995, 16.

(kilátást, víz látványát, ligetesen ültetett szép fák árnyékát, azaz egy angol tájkertet) kell nyújtania, s emellett üdítő nyugalmat, aminek érdekében távol kell lennie más házaktól. „A dombos, legszebb fákkal ékes; körül-belül semmi telepvény; [...] keletnek bájoló völgy terjed, melyben O.-nak ezüst habjai hempelyegnek, s messze távulban mindig hófehér köntöseikben emelkednek M. hegyei."[32] Mindez azonban csak úgy kívánatos, ha nem kell a kommunikáció előnyeiről lemondani, s a vidéki lakhely hátrányait elszenvedni. „Szép termékeny mező, csinos ház, falusi élet kellemei, vadászat, paripa 's több efféle mit érnek, egy kis külföldi tudósítás, az emberiség egyben másban előmenetelének rajza, jó könyvek használása nélkül, 's ki ura ugyan már az elsőbbeknek, de utóbbiakkal nem él, jól bírja e magát?"[33] A természeti szépségeken kívül „mi hibázik egy jó laknak minden feltételibül? Semmi egyéb, csak a jobb közösülés – ez Széchenyi tükörfordítása a kommunikációra – s jobb posta, tudniillik két ember-csinyálmány, melyhez sem nagy kincs vagy nagy tudomány, de csak egy kis jóakarat s egyetértés szükséges."[34] A vidéki lakás a természet közelsége révén az *egészségesebb* élethez és életvitelhez is hozzájárul: Kossuth nemcsak az olcsóbb életvitel, hanem orvosi tanácsra, egészsége miatt is törekszik a falura: „Orvosaim mindenek fölött szabad dombközi tiszta léget, jó vizet, mozgást és gondtalan életet javalnak."[35]

A természet élvezete és a nyugalom, tehát a rekreáció ideális feltételei mellett a vidéki lakás másik fő indítéka a *függetlenség,* a szomszédoktól távolabb lakás biztosította autonóm életvitel lehetősége. Az ideális lakásviszonyok tekintetében a minta természetesen a kornak a civilizációban legelébb járó társadalma, az angol: „Nem létez hon, mely falusi lakházok körül több tapasztalással bírna, mint Angolország, s természetes, mert ott nagy és kicsi – ha benn[e] csak módja van – közízlés s -nézet szerinti hajlandóságbul mindig a falut lakja inkább, mint várost, hová rendszerint csak kénytelenségbül szorul. S ott ezen divat – mely nemcsak némi gyakorlati, felette hasznos tudásnak, de azon ismeretes angol függetlenségnek is ha nem éppen kútfeje, legalább bölcsője – már felette régi, s ekképp számtalan s minden oldalú alkalmat nyújtott a lakhatási kellemek gyakorlati kitapogatására."[36] Mint láttuk, Deák is az anyagi biztonságot és az általa biztosított függetlenséget és autonómiát említette a falun maradás okaként.

Hozzá számíthatjuk mindehhez természetesen a szorosan korhoz kötött tényezőket, így a *megyei közélet*ben vállalt szerepet, amely megkövetelte a megyebeli birtoklást, valamint a kulturális szokásokat, így azt, hogy a korban az uralkodó nemesi *értékvilág rusztikus hagyományai* sokakban ébresztenek gazdálkodási ambíciókat, mint azt Deáknak Tóth Lőrinchez írt idézett levele is érzékelteti. Tegyük hozzá, a mintaadó angol nemesség hasonló módon húzódott a 18. század óta az udvarból vidéki birtokaira.

32 Széchenyi 1995, 102.
33 Széchenyi 1830, 62.
34 Széchenyi 1995, 102.
35 Ferenczi 1902, Tár. 161. (1840. június 1.)
36 Széchenyi 1995, 80–81.

Megoldások

Az ideálisnak beállított viszonyok kialakítására azonban természetesen csak az igen nagy vagyonú nemességnek volt lehetősége. Milyen módon lehetett tehát a megfelelő feltételeket a rurális közegben szélesebb kör számára is biztosítani? A köznemesség birtokos rétege több megoldással is próbát tett.

A legszegényebbek nem tudtak elszakadni a birtoktól, ők a pallérozottabb viszonyok, a *városi civilizációs vívmányok vidékre telepítésével* kísérleteztek. A legterhesebb jelenségeket a gazdálkodás és a lakás térbeli elkülönítésével lehetett megoldani. Kölcsey két zálogolt telket kiváltva odatelepítette a gazdaságot, amelytől az út elválasztotta a házát; mint barátjának, Szemere Pálnak írta: „zöld fű és ültetendő fák árnyékában maradok".[37] Deáknak könnyű dolga volt: kúriája szélesebb dombtetőn állt, amelynek pereme és növényzete vizuálisan is elkülönítette a távolabb és szintekkel lejjebb elhelyezkedő gazdasági udvartól és veteményestől, így orrát, szemét és fülét megkímélte Széchenyi kifejezésével a „gazdaság fertelmeitől" vagy „árnyéklataitól". A kúria körül kisebb pihenőkert létesült, árnyékot adó fákkal. Hasonlóan járt el Fáy András Gombán.[38] A természeti kitettséget más módokon is csökkenteni igyekeztek; Deák például a sétáló útvonalát fával rakatta ki, hogy a sártól menekedjék.[39] A szellemi táplálékról mindketten néhány száz kötetes kézikönyvtár összevásárlásával gondoskodtak. A jobb alsóiskola hiányát házi neveléssel pótolták, Kazinczy és felesége maga oktatta nyelvekre, rajzra a gyermekeket, klavírmestert fogadtak, akinek eltartása vidéken nem volt olyan drága, mint a városi iskoláztatás.[40] A társas életet a vendégeskedés igyekezett valamelyest pótolni, de a város folyamatos inspiráló szerepét mindannyian nélkülözték otthonukban.

A *kétlakiság és ingázás*a tehetősebbeknek volt nyitva. A megyeszékhelyek majd mindegyikében számos kebelbeli birtokos nemes birtokolt házat, amelyek jövedelemszerzést is szolgáltak. Ghiczy Kálmán apjának, akinek jószágai hat településen voltak szétszórva, Komáromban három háza is volt, egyet lakott, ha ügyei a megyeszékhelyre szólították, a többit bérbe adta. Kapiller Imre majd tucatnyi zalaegerszegi házról mutatta ki, hogy tulajdonosaik környékbeli birtokosok, akik Egerszegen jártukban ott is szálltak meg, a ház egyébként kereskedőknek volt kiadva. Fáy András gombai kúriája, fóti szőleje mellett eleinte a Józsefvárosban, később a belvárosi Kalap utcában vásárolt házában lakott.[41]

A harmadik, mondjuk így: *agglomerációs megoldás* azoknak jutott, akiknek nem volt pénzük a kétlakiság megvalósítására, de szerencséjükre kisebb birtokuk a város közeli lakhelyválasztást lehetővé tette. Már Badál Ede felfigyelt arra, hogy az újonnan emelt kúriák nagy része vagy a városok közelében vagy az oda vezető út mentén helyez-

37 Dobszay 2008, 568.
38 Badics 1890, 82–83.
39 Vö. 5. jegyzet, Körmöczi 1992, 88.
40 Dobszay 2007, 43–51.
41 Szigeti 2012, 19, 20–21; Kapiller 2006, 32–57; Badics 1890, 220–221, 223, 233–234, 237–238.

kedik el. Magam tíz éve Kazinczy lakhelyválasztásánál mutattam ki, hogy abban a megyeszékhely és az iskolaváros közelsége döntő szerepet játszott. Miután mind a várost, mind a falut jól megbírálta, Széchenyi is ezt tekinti ideálisnak. A szép és kellemes természeti fekvés mellett elengedhetetlen kellékek a „magány, azaz legalább 2000 öl távolságra mindenünnen, hol embersokadalom létez, mint falu, gazdasági major sat., s mégis könnyű közösülés [közlekedés] a szomszédságban lévő helységekkel – s legfőképp várossal, melynek kétmérföldnyinél odébb semmi esetre sem szabad feküdni. Minek elérhetése végett jó út vágjon a vidéken keresztül, s ez minden időben alkalmas függésben legyen tartva hasonlólag jó út által fejtegetésben lévő lakházunkkal. Mindennapi levél- s újságposta – s postával juthatás a lakig, [...] mert nincs valódi otthonság s lak-kényelem ott, hová mindennap levél s újság nem jöhet."[42] Az agglomerációba telepedés a város fejlődésének is jót tenne, de a nemesi vagyon értékét is növelné: „Ha a' Nemesek a' mostani város körül számosabban telepednének meg, az uj várost építnék és szebbítnék: jószágok, egy embernyom leforgása alatt, még egyszer annyit érne."[43]

A modell működőképességét számos példa igazolja. Az agglomerációban való megtelepedés a rendszeres bejárást is lehetővé teszi. Kölcsey Álmosdon ragadott meg minden lehetőséget, hogy Debrecenbe mehessen,[44] Kazinczy naponta gyalogolt be Újhelybe levéltárosi állása kötelességeinek eleget teendő, s tulajdonképpen Fáy első pesti lakása is inkább még külvárosinak tekinthető, azért is költözik utóbb beljebb.[45] Szemere Pál, amikor 1811-ben szülei rábízzák a birtokot, kiköltözik Pécelre, a fővárostól két órányira,[46] de attól kezdve is egyes életszakaszaiban rendszeresen bejár Pestre irodalmi estélyekre, vitákra, értekezletekre. Noha megbarátkozik a vidéki élettel, a gazdálkodással, ott is keresi a társaságot, átjár Gombára Fáyhoz, máskor heteket tölt Pesten is Vitkovicsnál. Amikor 1818-ban anyagi gondjai miatt kénytelen megyei alügyészi tisztséget vállalni, tágas lakást adnának neki a pesti megyeházán, de ő inkább Pécelről bejárva látja el feladatát.[47] Kölcseynek írt levele az agglomeráció pezsgő életéről tudósít: „Szedd rendbe s hagyd rendben dolgaidat, és siess hozzánk. Most Pesten Virág, Horváth és Vitkovics társaságában majd Pécelen nálunk, és Fáy Andrisnál [...] ezek mind oly pillanatok lesznek, melyek tégedet Kölcseyvé varázsolhatnak által."[48] Ő is részt vesz 1842-ben az emlékezetes fóti szüreten Fáy tanyáján az írótársakkal. Amikor olyan vádak érik, hogy akadémiai munkáját nem végzi rendesen, a téli bekocsizás fáradalmait emlegeti, de valójában csak ürügyként. Az 1830-as évek végétől már kétlaki életet él, a telet Pesten tölti, péceli lakását, ahol a forró nyári hónapokat tölti, az elvonulás helyeként, „monachi", azaz szerzetesi cellának nevezi. Majláth János, a konzervatív író Törökbálintról látogat be rendszeresen a pesti írók társaságába.[49]

42 Széchenyi 1995, 96.
43 Széchenyi 1831 (Egy angol levelei), 509.
44 Taxner-Tóth 1992, 83.
45 Badics 1890, 220–221.
46 Fényes 1851, 214.
47 Szemere 1890, 16, 19, 40.
48 Szemere 1890, 203–204, 128.
49 Uo. 37. és 40–41.

Az urbanizáció előrehaladását mutatja, hogy a vizsgált időszakban mutatkozik egy teljesen modern városi jelenség, amely például Angliában már az előző évszázadban megfigyelhető: a túlzsúfolt, zajos *városból kitelepedéssel történő kényelmi indokú szuburbanizáció*. A dolog nem előzmény nélküli; az antikvitásban már látunk példát arra, hogy a nagyvárosok közvetlen környezetében, így Rómától 20–35 km-re úgynevezett villa suburbanák jönnek létre,[50] amelyek merőben különböznek birodalomszerte a kevésbé városias régiókban is elterjedt, gazdasági célú villa rusticanától.[51] A későbbiekben ilyen pihenőkastélyokat csak a fejedelmek, egyházfejedelmek és arisztokraták engedhettek meg maguknak: ilyenek voltak a Mediciek villái vagy a nápolyi királyi villa. Magyarországon a reneszánsz hozza el az első villák korát, Mátyás Budán és Nyéken, az esztergomi érsek Ákoson épít nyaralót, fekvése szerint talán a pécsi püspök tettyei nyaralója lehetett a legszebb ezek közül.[52] A világi urak egyik első, nem erősségből fejlődött, hanem eleve város mellé épített kastélya, a sárospataki mai Ardó városrészben épült, egykorúan azonban a kisvároson kívül, annak zajától védve, de a városba vezető út közelében, kies helyen.[53] A törekvés a török háborúkat csak évtizedekkel követően éledhetett újjá; egyik első példája Barkóczy püspöknek egy Eger melletti völgyben épített, Fuorcontrasti elnevezésű barokk nyaralója, majd emberöltővel később Széchényi Ferencnek az arácsi hegyoldalban a Balaton fölé emelkedő, önálló nagyobb birtok nélküli kiskastélya.

A városi ember vágyakozása a természet közelségére Kazinczy esetében is kimutatható. Bár később a hivatalvesztése után Széphalom bizony villa rustica, azaz a majorság funkcióját is betöltötte, eredeti rendeltetése szerint azonban villa suburbana lett volna; amikor a helyét kiválasztotta, Kazinczy még jövedelmező hivatalt viselt Kassán, nem szorult arra, hogy gazdálkodásból éljen. A célt jelzi, hogy a tervezett házat eleinte az antik pihenővillákra utalva Tiburnak vagy Praenestének kívánta nevezni. Kazinczynál a birtokos nemes agglomerációs törekvése ötvöződik a modern szuburbanizációs célokkal.

Teljesen modern jelenség azonban a tollából élő városi (sőt 1832 után nagyvárosi) értelmiségi birtoktalan kisnemes Kossuth 1842-es házvásárlása a Budától 30 km-re, kétórányira fekvő Tinnyén.[54] Kétségtelen, hogy járt ezzel csekélyke, 80 holdnyi földbirtok is, és Kossuth néha elfáradva ír olyanokat, ami a gazdálkodói hajlamra utal: „Ha van valami, aminek magamban parányi becset tulajdonítok, az, hogy nem hagyok fel a sysiphusi munkával s nem szököm Tinnyére szántani."[55] Az is igaz, hogy a birtokocska a városi tartózkodással szemben hozott annyit, hogy a család megélhetését segítette, fontos volt a konyhakert hozama a város drágasága mellett. Az elsődleges cél azonban nem a birtokjövedelem volt, mutatja ezt, hogy korábban a péceli földbérlete idején csak nullszaldóval számol, s megélhetését értelmiségi munkából képzelte. „Szint az egészségi

50 T. Cornell, J. Matthews 1991, 68–69, 103.
51 Uo. 128, 130, 170, 214–215.
52 Farbaky 2002, 52–57.
53 J. Dankó 1990.
54 Fényes 1851–1984. „sok csinos úrilakról" számol be Tinnyén. IV. 204. „½ mf-re az utolsó postaállomás Piliscsaba, amely 3 mföldre van Budától." [ez kb. 25-30 km, az 12 km/h-val számolva 2–2 és fél óra.] Kosáry 2002, 266. és 275.
55 1843. november. 9. Pest. Ferenczi 1902, Tár. 335.

viszonyok bírtak rá főképpen, hogy itt a szomszédban, Pécel mellett egy kis birtokot béreljek. Márjássynéé Gyömrőn és Locsodon (Locsod paradicsom), Rádayhoz félóra, puszta magány, ott töltendem majd ha élek a nyárszak szabad napjait. [...] 1000 pftot fizetek, haszon nem lesz belőle, de mint gazdabarátaim – Újházy, Bezerédy, Ráday mondák – kár sem. Különben lakásom középpontja mindenesetre Pest marad. A hatás főbb köre csakugyan Pest marad [...] élnem is kell, s hogy éljek, ügyvédkedem."[56]

Tinnye távolsága a napi bejárást nem tenné lehetővé, de a hetente többszörit igen, s a szerkesztés munkáját – az amúgy is csak kétnapi megjelenés miatt – nem akadályozza. Kossuth sokszor Tinnyén dolgozik, van, hogy nem is jön Pestre. „Egyenesen tinnyei jószágocskámra rándultam egy kis falusi levegőt színi: szerkesztőtársaim pedig, nehogy leveleim utat tévesszenek, nekem Tinnyére nem küldték ki azon leveleket" – mentegetőzik egy válasz elmaradása miatt. De nyáron nem is lenne értelme a napi bejárásnak „csak vásár, a megyei gyűlés alatt, mert most Pest üres".[57] A kapcsolattartás így sem könnyű, s Kossuth a Védegylet alakulásakor már beköltözik Tinnyéről, de panaszkodik, hogy a Pesten lakás sokba kerül, és vidékre vágyik. „Egy hét óta falun vagyok családommal, melyet azonban e napokban magára kell hagynom. [...] megvallom, a Pesten lét amint terhemre van [...], mert erszényem nem bírja a pesti lakást. [...] testben, lélekben kifáradtam, s csaknem vágykórságig erősödik bennem az óhajtás, magányba vonulni, elzárkózni, mindenek felett pedig elfelejtetni a világtól."[58]

A tinnyei ház azonban elsősorban a nyugodt, pihenést biztosító otthon, itt a kerti filagóriában vendégeli meg hozzá kiránduló barátait. A kúria négytengelyes, egyszerű, sima falú épület. A házban négy szoba, konyha és egy tágasabb teremszerű helyiség, továbbá egy jobb szárnyához L alakban hozzáragasztott, elkülönült cselédszárny, amely a rekreációt szolgáló tekeszobában folytatódik.[59]

A Kereskedelmi Társaság csődje miatt később azután kénytelen eladni a házat, de ekkor már, a század második felének kifejezetten polgárias fejleményeit megelőlegezve egyenesen a Balaton mellé vágyik.[60] Az efféle törekvések kiteljesedése azonban a század derekán, de még inkább az utolsó harmadában-negyedében már nem e tanulmány tárgya.

Források és hivatkozott irodalom

Badics Ferenc 1890, *Fáy András életrajza*. Budapest.

Cornell T. – Matthews J. 1991, *A római világ atlasza*. Helikon, Budapest.

J. Dankó Katalin 1990, A sárospataki castellum kutatása. In: *Várak a késő-középkorban – Die Burgen im Spätmittelalter.* Hg. von Juan Cabello. Budapest.

56 1840. július 1. Pestről, Ferenczi 1902, Tár. 176–177.

57 1843. július 28. Tinnye. Ferenczi 1902, Tár. 325, 327.

58 Wesselényihez Tinnyéről 1846. május 27. Ferenczi, 1902, Századok, 50–51; Kosáry, 2002, 326. és 338.

59 *Vasárnapi Újság*, 1878. metszet az 52., leírás az 54. oldalon.

60 Vörös Antalnak írt levele szerint. MNL OL R Vörös Antal gyűjt. 361. 1847. május 10. alapján. Kosáry 2002, 370.

Castrum Bene 2/1990.
Deák Ferenc 2003, *Válogatott politikai írások és beszédek* I. Vál. és s. a. r.: Molnár András, Deák Ágnes. Osiris, Budapest.
Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834. S. a. r.: Sándor Pál. Zalaegerszeg, 1997.
Deák Ferencz emlékezete. *Levelek 1822–1875*. Szerk.: Váczy János. Budapest, 1890.
Dobszay Tamás 2007, Széphalom. Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.) Hajnal István Kör, Budapest–Pápa.
Dobszay Tamás 2008, „[...] fű közt s ültetendő fák árnyékában maradok". Kölcsey lakásviszonyai Csekén. In: Krász Lilla, Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
Farbaky Péter 2002, *Szatmári György, a mecénás*. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
Fényes Elek 1851, *Magyarország geográfiai szótára*... III. Pest.
Ferenczi Zoltán 1902, Kossuth Lajos kiadatlan levelei B. Wesselényi Miklóshoz. (Magyar Történelmi Tár, Budapest.
Ferenczi Zoltán 1902, Kossuth és Wesselényi s az urbér ügye 1846–1847-ben. Első közlemény. *Századok,* (36.) 1. 47–68.
Glósz József 1991, *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. Szekszárd. (A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XVI.)
Kármán József 1955, A nemzet csinosodása. In: *Kármán József válogatott művei*. Vál. Némedi Lajos, s. a. r.: Némediné Dienes Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest..
Kosáry Domokos 2002, *Kossuth Lajos a reformkorban*. Osiris, Budapest, 2. kiadás.
Kölcsey Ferenc gazdasági iratai. Kiadta: Csorba Sándor. Fehérgyarmat, 1991.
Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. S. a. r.: Szabó G. Zoltán. Budapest, 1990.
Körmöczi Katalin 1992, *„...Ami megmarad, fordítsa jó célokra". Deák Ferenc hagyatéka*. Budapest.
Mezei Márta 1965, Berzsenyi Dániel. In: Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. (A magyar irodalom története III.) Akadémiai, Budapest.
Széchenyi István 1830, *Hitel*. Pest. 3. kiadás.
Széchenyi István 1831, *Világ vagyis felvilágosító töredék*. Pest.
Széchenyi István 1832, *A magyar játékszínről*. Pest.
Széchenyi István 1838, *Néhány szó a lóverseny körül*. Pest.
Széchenyi István 1922, *Gr. Széchenyi István Döblingi Irodalmi Hagyatéka*, 2. kötet. S. a. r.: Károlyi Árpád. Budapest.
Széchenyi István 1995, *Buda-pesti por és sár*. S. a. r.: Fenyő Ervin. Balassi Kiadó, Budapest.
Szemere 1890, *Szemerei Szemere Pál munkái*. Szerk.: Szvorényi József. Franklin Társulat. Budapest.
Szigeti István 2012, *„Hazámnak hasznos polgárja akarok lenni". Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája 1808–1888*. Gondolat, Budapest.
Taxner-Tóth Ernő 1992, *Kölcsey és a magyar világ*. Budapest.
Vasárnapi Ujság, 1878.

Kovács Attila

Délszláv telepítések hatása a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború között

Az első világháború évei, valamint a „nagy háborút" lezáró békekötések nemcsak Európa és a világ térképét alakították át, hanem az emberek gondolkodásában, a hatalom és a tömegek közötti viszonyban is nagy változásokat hoztak. A tömegek bevonása a politikába megkövetelte a pártoktól a szélesebb társadalmi rétegek igényeinek figyelembevételét. Az egyik legfontosabb szociálpolitikai intézkedés, különösen a közép-kelet-európai térségben, az agrár-, illetve földkérdés rendezése volt.[1] Az első világháborút követően Európa több mint húsz országában kerítettek sort erre, melynek szociális-konszolidációs céljai mellett gazdasági modernizációs motívumai is voltak. Viszont a gazdasági és szociális célok mellett a közép-kelet-európai államokban, különösen a kisantant országaiban az agrárreformot és a vele párhuzamosan zajló telepítéseket a nemzetpolitikai törekvések szolgálatába is állították.[2]

Jugoszláviában is jól kimutathatóak a közép-kelet-európai földreformok fentiekben felvázolt céljai, vagyis a társadalmilag igazságosabb és nagyobb termelékenységet biztosító új földbirtokszerkezet kialakítása, a korábbi domináns nemzetek és a hozzájuk tartozó nagybirtokosokkal szembeni igazságtétel, valamint a nemzeti kisebbségek által lakott területek kolonizációja a többségi nemzet által.[3] A jugoszláv földreformmal

1 Simon 2008, 23.

2 Szakál 2017, 31–33.

3 A tanulmány célja a két világháború között végrehajtott délszláv telepítések kihatásának bemutatása a magyar–szlovén nyelvhatárra, ezért a jugoszláv földreformról csak röviden megjegyezném, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint új tulajdonba került 4 093 591 kataszteri hold föld, melyet 606 595 család között osztottak szét. A földhöz juttatott családok nagy száma azonban megtéveszthető lehet, mivel a juttatott föld túlnyomó többsége nem birtokba adást jelentett, illetve nem tényleges földosztást, hanem a korábban már gyakorlatilag birtokolt, megművelt vagy bérelt terület tulajdonviszonyának megszerzését. Tulajdonképpen a Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában végrehajtott földosztás tekinthető ténylegesen is földreformnak és ezáltal új birtokba iktatásnak, mivel az ország egyéb területein, Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában az agrárreform hatálya alá eső területek túlnyomó többségénél a már korábban is megművelt birtokok kerültek megművelőjük tulajdonába. Ez alól kivételként az ország déli területein, elsősorban Macedóniában és Koszovóban a telepesek számára kiosztott földek képeztek új birtokot. A Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában végbement földreform kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy a földosztás nem jelentette feltétlenül új birtok létrehozását. A juttatások egyharmada parcellakiegészítés volt. A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform eredményeiről magyar nyelven lásd bővebben Kovács 2004, 169–181.

párhuzamosan zajló telepítések során délszláv (elsősorban szerb) nemzetiségű telepeseket kolonizáltak a nemzetiségek által lakott területekre. A hatalom a telepeseket használta fel az újonnan szerzett területek elszlávosítására, az ott élő nem szláv lakosság asszimilációjára, illetve Macedónia esetében a makedón nemzeti öntudat kialakulásának megakadályozása, az „elszerbesítés" volt a cél. A két világháború közötti időszak alatt végbement jugoszláv telepítések két fő területet vettek célba: az ország északi (Vajdaság, Horvátország és Szlovénia) és déli (Macedónia, Koszovó) területeit. „A telepítések zöme mind északon, mind pedig Koszovóban a határok mentén történt, ami szintén arra utal, hogy az állam feltétlenül megbízható szláv réteg kialakítására törekedett ezeken a területeken. E rétegeket a hatalom, különösen a 20-as években, a kisebbségek megfigyelésére, megfélemlítésére használta fel", írja A. Sajti Enikő, rávilágítva a telepítések nacionalista céljai mellett a politikai okokra is.[4] Az északi területeken a kolonizáció elsősorban a Vajdaságra (Bácskára és Bánátra) koncentrálódott, ahol a legtöbb nagybirtok állt rendelkezésre, és ahol nagy számban éltek nemzeti kisebbségek (magyarok, németek, szlovákok, ruszinok, románok). A telepítések során elsősorban az ország hegyvidéki és ezáltal főleg állattenyésztéssel foglalkozó lakosságát telepítették a síkvidékre. A telepesek gazdasági szakismerete elmaradt a kívánttól, ráadásul gazdasági eszközökben is hiányt szenvedtek. Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában a becslések szerint legalább 20 000 családot telepítettek le kb. 100 000 családtaggal. Ezáltal az adott térség etnikai arculatában változások álltak be, amit csak továbberősített a földreformból kisemmizett nemzeti kisebbségek elvándorlása.[5]

Annak ellenére, hogy a jugoszláv állam északi részeire irányuló telepítések elsősorban Bácskába, Bánátba és a Szerémségbe irányultak, a kolonizációnak csak kis mértékben kitett Szlovénia északkeleti részének etnikai térszerkezetére is kihatottak a földreform keretein belül zajló népmozgások. Az új államhatalom ugyanis Alsólendva környékére, közel az államhatárhoz az akkor még többnyire homogén magyar települések közé elsősorban szlovén nemzetiségű telepeseket telepített, aminek következtében a magyar–szlovén nyelvhatáron is változások álltak be.

A továbbiakban bemutatjuk a magyar–szlovén nyelvhatár alakulását a telepítések előtt, ezt követi az Alsólendva környéki telepítések felvázolása és végezetül ezek kihatása a magyar–szlovén nyelvhatárra. A vizsgált terület az egykori (történelmi) Vas vármegye déli, délnyugati és Zala vármegye nyugati részét foglalta magában, illetve a 20. század folyamán végbement politikai változásoknak köszönhetően Magyarország és Jugoszlávia osztozott rajta.

4 Sajti 1997, 101.

5 Simon–Kovács 2008, 122–123.

A magyar–szlovén nyelvhatár a telepítések előtt

A vizsgált térség lakosságának etnikai hovatartozására az első adatok a 18. század második feléből állnak a rendelkezésünkre. Ezek az adatok azonban csak az adott településen beszélt vagy divatozó nyelvet tüntetik fel (*1. térkép:* Fényes Elek).[6] Az anyanyelvi megoszlásról megbízható számok csak a 19. század második felétől állnak rendelkezésre. A magyar statisztikai hivatal által szervezett népszámlálások 1880-tól kérdeztek rá a lakosság nyelvére. Az 1880-as népszámlálástól egészen az 1930-as népszámlálásig bezáróan a népszámlálási kérdőívek csak az anyanyelvre vonatkozó adatokat tartalmazták. Az 1941. évi magyar összeírás kérdőívei már mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi hovatartozás kérdéseit feltüntették. Az 1921-es és 1931-es jugoszláv népszámlálások a magyar népszámlálásokhoz hasonlóan csak az anyanyelvi hovatartozásra kérdeztek rá.

Mivel az elemzett térség etnikai megoszlásáról megbízható számok a dualizmus korából származnak, a magyar–szlovén nyelvhatár telepítések előtti helyzetének bemutatásánál az 1880-as, 1910-es, 1920-as magyarországi és 1921-es jugoszláv népszámlálások adataira hagyatkozom. A górcső alá vett népszámlálási adatokból kiderül, hogy a magyar–szlovén nyelvhatár az 1880-as népszámlálástól az 1920-as magyarországi, illetve az 1921-es jugoszláv népesség-összeírásig csak kis mértékben változott. A nyelvhatár északi pontja a magyar–szlovén–német hármas nyelvhatárnál található Szentgotthárdnál volt és onnét haladt délre a magyar–szlovén–horvát hármas nyelvhatáron fekvő Kapcáig és Kótig, élesen elválasztva egymástól a két nyelvterületet (*2. térkép:* 1880; *3. térkép:* 1910; *4. térkép:* 1921).

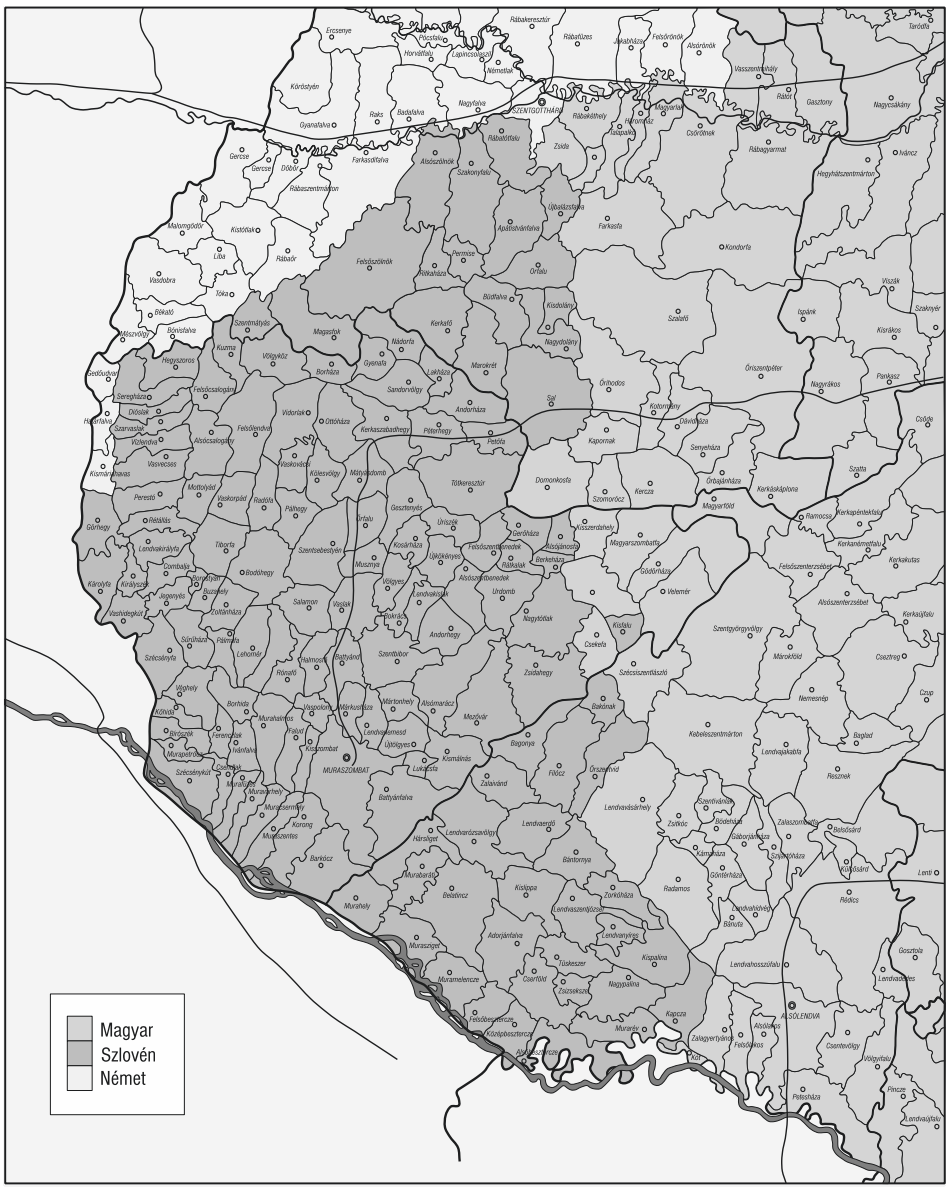
A tárgyalt időszakban, a telepítések előtt a magyar–szlovén nyelvhatár középső és déli szakaszán történt némi változás, illetve eltolódás az etnikai térszerkezetben. A középső szakaszon a vitatott adatsorok egyikét mutató települések Kebeleszentmárton és Bántornya. A magyar–szlovén nyelvhatár mentén fekvő és magyar településekkel érintkező Kebeleszentmárton és Bántornya népessége a 19. század folyamán publikált leíró statisztikákban, illetve a különböző népszámlálások során mindig is többségében szlovén anyanyelvű településekként tűntek fel, az 1910-es népszámlálás adatai szerint viszont már többségében magyarok lakták mindkét települést (Kebeleszentmárton esetében már 1900-ban). Az 1919-es impériumváltást követően azonban mindkét település lakosságának túlnyomó többsége újra szlovén anyanyelvű lett.

A magyar–szlovén nyelvhatár középső szakaszának másik változó adatsorát az Alsójánosfa, Zsidahegy és Kisfalu települések által behatárolt terület mutatta. A felsorolt falvak által alkotott „háromszögben" a települések anyanyelvi adatai tízévenként változtak. Ennek ellenére, ha összevetjük az 1880. évi népszámlálás adatait az 1921. évi népszámlálás adataival, megállapíthatjuk, hogy tartós változás csak Kisfalu esetében állt be. Kisfalu lakossága 1880-ban többségében még szlovén anyanyelvű, 1910-ben azonban már 99%-a magyar, és a település magyar többsége az impériumváltás után is

6 Ilyen adatokkal szolgál például Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása, Fényes Elek vagy Peter Kozler leíró statisztikája.

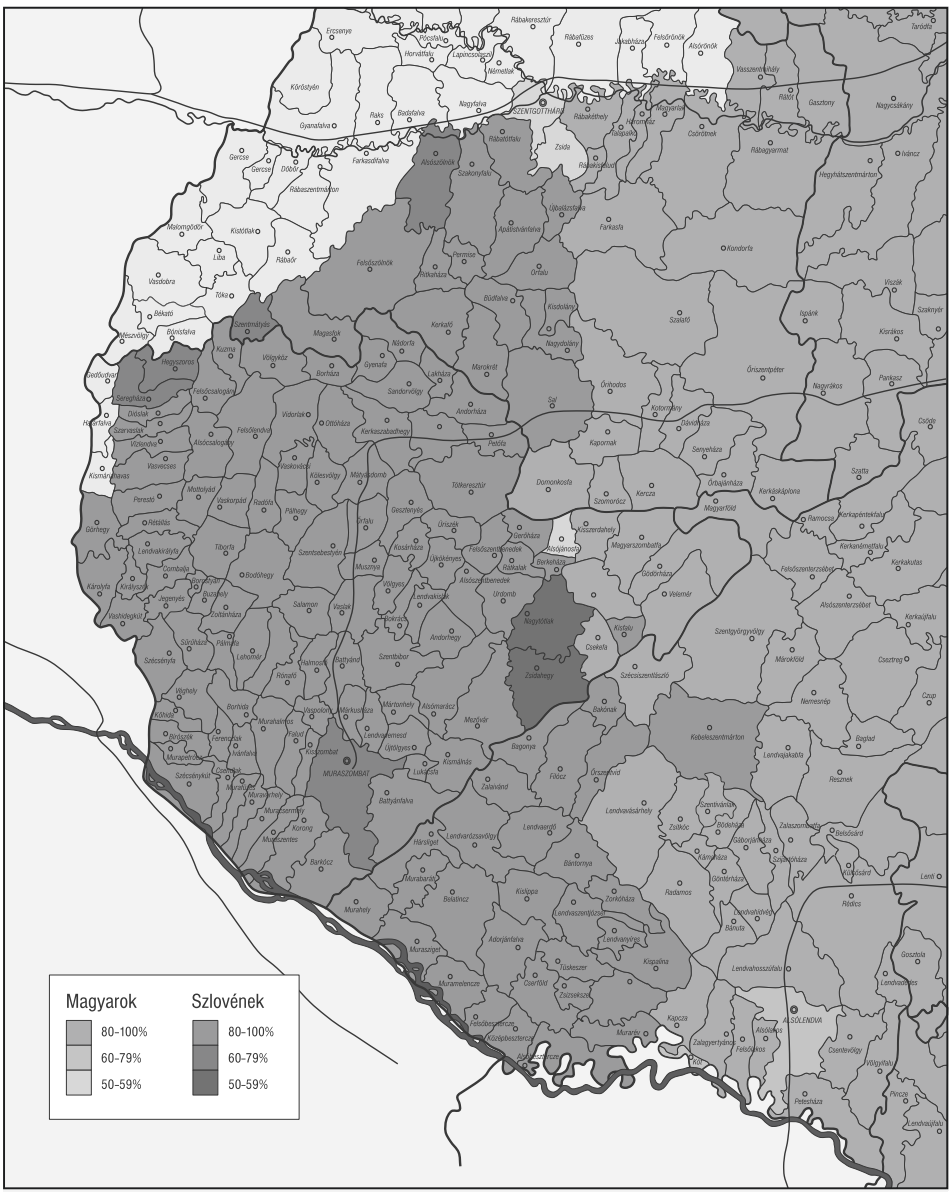
1. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár
Fényes Elek összeírása alapján

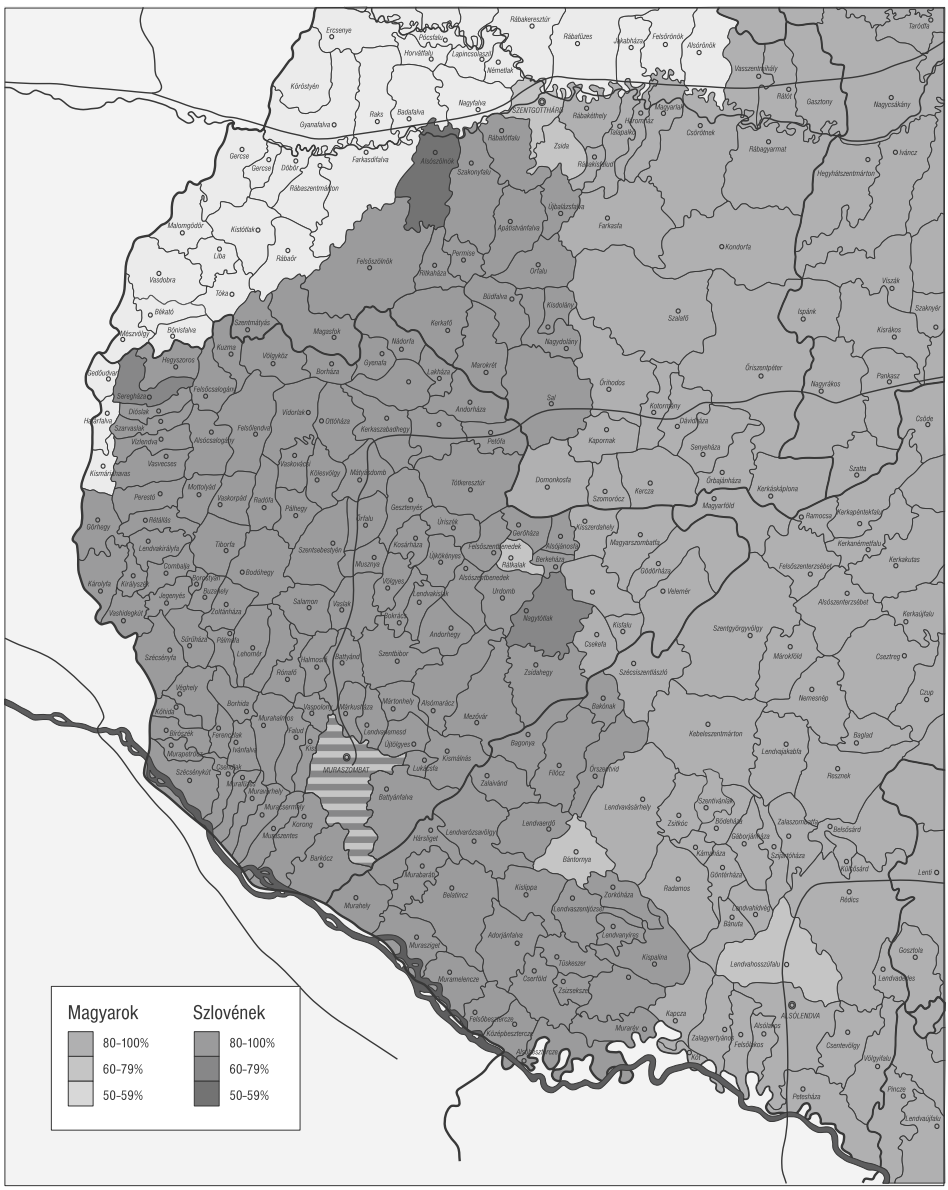
2. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár, 1880

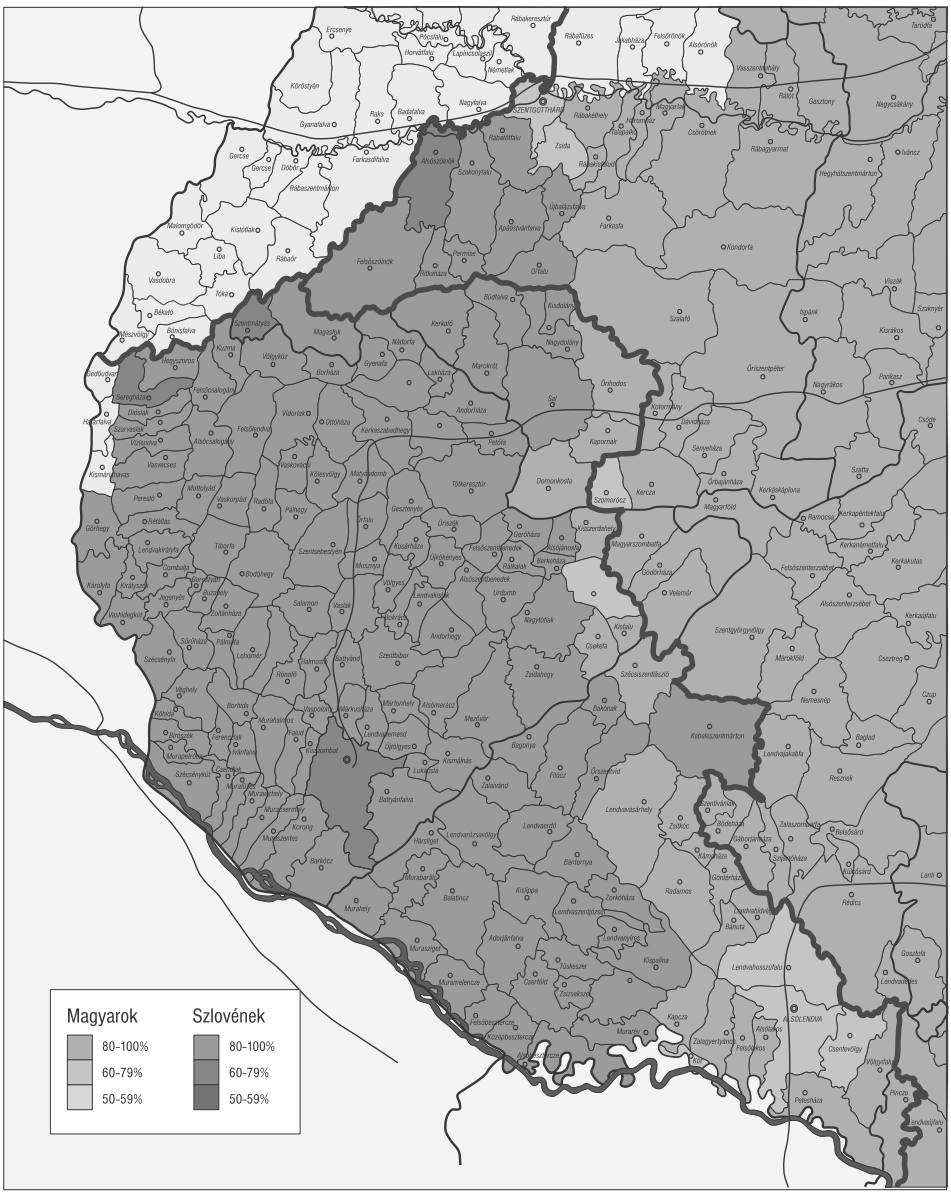
3. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár, 1910

4. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár, 1921

megmaradt.[7] Kisfalu esetében a magyarosodást több tényező is elősegítette. A település amellett, hogy a magyar–szlovén nyelvhatár mentén feküdt, nyelvszigetet is alkotott, mivel a vele szomszédos falvak mind magyar többséggel bírtak (Csekefa, Szentlászló, Pártosfalva). Ebből kifolyólag a magyarokkal való tartós együttélés és érintkezés, a vegyes házasságok és a kétnyelvűség is szerepet játszott a kisfalusiak elmagyarosodásban. A vegyes házasságokat előmozdította az azonos vallási közösséghez tartozás is. Kisfalu lakosságának túlnyomó többsége, hasonlóan a szomszédos Pártosfalva és részben Csekefa lakosságához, evangélikus vallású volt. Iskolába is a szomszédos Szentlászló és Pártosfalva magyar tanítási nyelvű népiskolájába jártak a kisfalusi gyerekek. Mindezek, valamint Kisfalu lakosságának viszonylag kis létszáma is közrejátszott abban, hogy a település a 20. század elejére teljesen nyelvet cserélt és elmagyarosodott.[8] Kisfaluval ellentétben Kebeleszentmárton és Bántornya esetében az 1910-es és 1921-es népszámlálások egy megindult, de be nem fejeződött asszimilációt rögzítettek.

A magyar–szlovén nyelvhatáron az elemzett időszakban még a déli szakaszon történt némi változás. Közvetlenül a nyelvhatár mentén fekvő Kót településen a 19. század első felében teljes magyarosodás zajlott le, mivel a korai adatok szlovén közösséget jeleznek,[9] a dualizmus korában is végig kimutatható a szlovén közösség 10–15%-os jelenléte, az új jugoszláv államban pedig már a 20%-ot is meghaladta a szlovének számaránya.[10] A déli nyelvhatárszakaszon még a magyar–szlovén–horvát hármas nyelvhatár közelében fekvő járási központ, Alsólendva és a vele szomszédos Hosszúfalu és Csente települések anyanyelvi adatai érdemesek még elemzésre. Mindhárom település az elemzett időszakban magyar többségű volt, de Alsólendva központi, városi jellege, valamint a három település határában elterülő szőlőhegyek és az ott 1864-ben lezajlott tagosítások és birtokelválasztások után fellendülő szőlőhegyi munkaigény nagy vonzerőt gyakorolt a szomszédos területek szlovén és horvát anyanyelvű lakosságára is. Alsólendván és a környező településeken, az úgynevezett Lendva-vidéken *(5. térkép)*[11] az 1921-es adatok szerint a lakosság 82%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 16%-a szlovénnek és 2%-a tartozott az egyéb csoportba (horvátok, németek...). Az 1921-es adatok szerint az összeírt 2333 szlovén, német és egyéb (főleg horvát) anyanyelvű személy közül 1729 személy Alsólendván, Hosszúfaluban és Csentében élt, elsősorban e települések szőlőhegyein. Ugyanakkor a Lendva-vidék sík területén fekvő településeken a magyarok aránya még magasabb volt, mint az egész vizsgált térségben[12] *(1. táblázat)*.

7 Kisfalu elmagyarosodása egyébként már 1890-re megtörtént. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a 93 kisfalui lakos közül 83 főt regisztráltak magyar (89,2%), míg 10 főt szlovén anyanyelvűnek (10,8%).

8 Kovács 2015, 206–208.

9 Kozler 1849, list 55, 220.

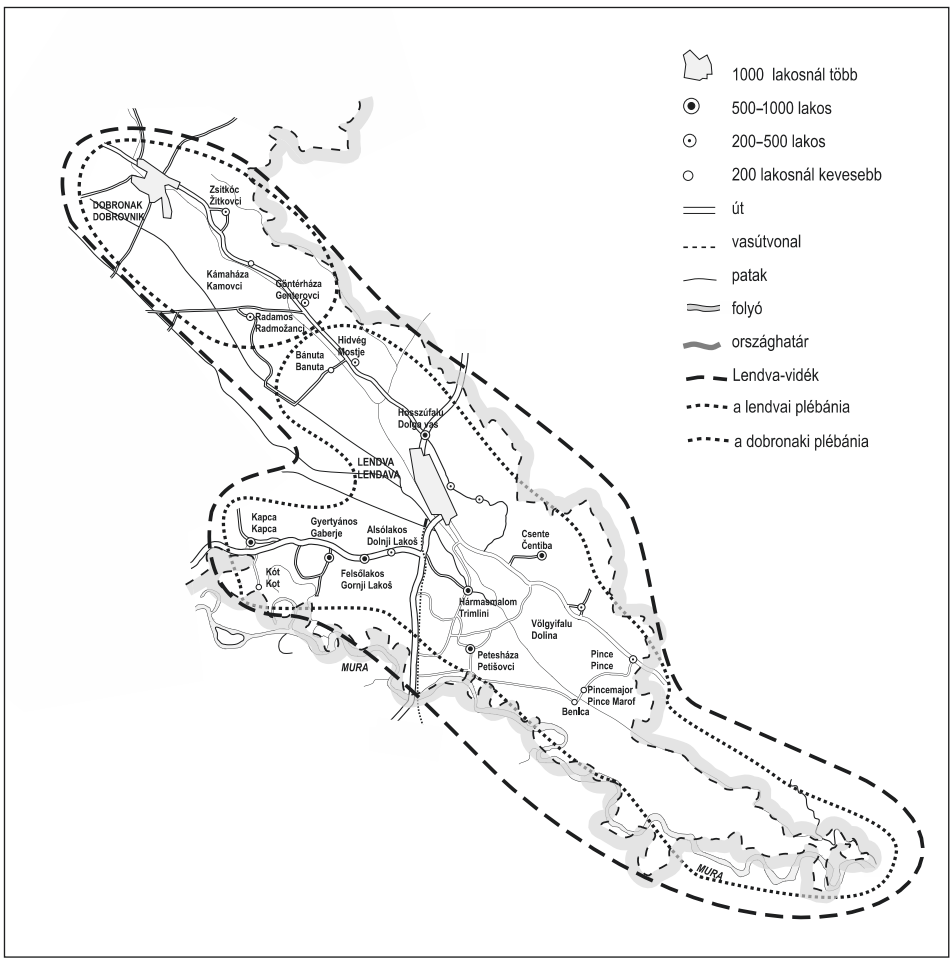
10 Kóthoz hasonló folyamatok játszódtak le a vele szomszédos Kapca településen is, azzal, hogy az új jugoszláv államban a szlovének aránya a településen nem lépte át a 20%-ot. Erről bővebben: Kovács 2004, 37–63.

11 Lendva-vidéken lényegében a magyar–szlovén nyelvhatár és a magyar–jugoszláv államhatár által behatárolt Alsólendva környékén található magyar tömböt értjük.

12 Kovács 2004, 61–63.

5. térkép

A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt Lendva-vidéki települések 1920–1941 között

1. táblázat

A Lendva-vidék lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880–1921 között

Anyanyelv/év	**1880**	**1890**	**1900**	**1910**	**1921**
Magyar	7655	9253	10 462	11 607	10 587
Százalék	85,4	87,7	90,0	90,3	81,9
Szlovén	572	406	980	1102	2056
Százalék	6,4	3,9	8,4	8,6	15,9
Egyéb	404	881	172	135	277
Százalék	8,2	8,4	1,6	1,1	2,2
Összesen	8631	10 540	11 614	12 844	12 920
Százalék	100	100	100	100	100

Forrás: A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Budapest, KSH, 1882; A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Budapest, KSH, 1892; A Magyar Korona Országai 1900. évi népszámlálásának főbb demográfiai eredményei, különlenyomat a népszámlálási mű I. kötetéből. Budapest, KSH, 1902; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek szerint. Budapest, KSH, 1912; Prekmurje. Seznam občin v abecednem redu, razvrščenih po sodnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov. Murska Sobota, 1921.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az elemzett időszakban (1880–1921) a magyar–szlovén nyelvhatár alig változott, melynek okai a következőkre vezethetők vissza:

1. A települések zárt, önellátó jellege. A vizsgált korszakban a települések lakossága elsősorban a saját községének határain belül mozgott. A településüket csak akkor hagyták el, ha templomba, családi eseményekre, illetve vásárba, esetleg orvoshoz, gyógyszerészhez mentek. A zártság megerősítette a kötődést az anyanyelvhez és általa a kulturális nemzethez, mind a magyarok, mind a szlovének esetében.

2. Földrajzi adottságok. Az erdők (például Fekete-erdő), dombok, völgyek (az Őrségben), folyók, patakok (például a Lendva-patak, Kebele-patak) elválasztó és összetartó tényezőként is hatottak. A nyelvhatár mentén elválasztották egymástól a falvakat, kisebb-nagyobb településcsoportok alakultak ki az eltérő földrajzi körülményekhez igazodva. Másfelől egy-egy ilyen településcsoportban az azonos adottságok nagyon hasonló fejlődést tettek lehetővé, illetve valósultak meg (Őrség, Hetés).

3. A plébániák működési határai. A plébániák többségét tiszta szlovén, illetve magyar települések alkották, ami szintén elválasztó, de egyben összekötő tényezőként is jelentkezett. Az egy templomba járás, az azonos tisztelendő segítette az adott kisebb közösség önazonosságának megteremtődését, hasonló szokásokat alakítottak ki, lehetővé tette a falun kívüli, de anyanyelvi közegen belüli párválasztásokat, rokonságokat hozott létre. A részletes elemzés egyértelműen jelzi, hogy a magyar–szlovén nyelvhatár etnikailag vegyes plébániák területén változott. Ilyen volt az alsólendvai plébánia,

amelyhez Kapca és Kót települések is tartoztak s a közösségen belül a magyarság túlsúlya hozzájárult a két faluban lezajlott asszimilációhoz.

4. Az iparosodás hiánya. A nyelvhatár mentén mindössze az északi rész központjának számítható Szentgotthárdon és a déli részben fontosabb szerepet betöltő Alsólendván figyelhető meg olyan polgári átalakulás, amely magával hozta a városiasodásból eredő szakma- és helyenként az anyanyelvváltást. A nyelvhatár falvaiban éppen elindult az ott döntő mezőgazdasági termelés modernizációja, amelynek egyik velejárója volt a munkaerő-felesleg, ennek ellenére nem történt semmiféle kísérlet valamilyen ipari létesítmény, a feldolgozóágazathoz tartozó komolyabb kapacitású vállalat működtetésére. A gyors asszimiláció színteréül szolgáló üzemek elkerülték a térséget. Ahol mégis elindult az iparosodás – a két városban –, ott látszanak az asszimiláció első jelei.[13]

Az 1920-as magyar és az 1921-es jugoszláv népszámlálás adatai alapján megrajzolt etnikai/nyelvi térképekről kitűnik, hogy a Trianonban meghúzott magyar–jugoszláv államhatár nem követte a magyar–szlovén nyelvhatárt, és hogy a telepítések előtt a szlovén és a magyar nyelvterület élesen elhatárolódott egymástól. Az északon, Szentgotthárd környékén található szlovén települések Magyarországon maradtak a trianoni békeszerződést követően. A nyelvhatár középső szakaszán az őrségi és az azzal határos területek magyarságának egy kis része került jugoszláv uralom alá, valamint az Alsólendva környékén található Lendva-vidéki magyar tömb is az új délszláv államban találta magát.

Délszláv telepítések Alsólendva környékén a két világháború között

Szó volt már arról, hogy a jugoszláv földreformmal párhuzamosan zajlott a kolonizáció, melynek során a jugoszláv hatóságok a földreform rendelkezése alá kerülő nagybirtokföldekre délszláv nemzetiségű telepeseket telepítettek. Az Alsólendva környékén, a Lendva-vidéken található Esterházy-uradalom is a jugoszláv földreform hatálya alá került, és ennek során elsősorban a nagybirtok majorságait és azok termőföldjeit használták fel a telepítések céljaira. A telepítésekkel a hatóságok egyrészt a telepesek szociális helyzetén igyekeztek segíteni, másrészt viszont a határ mentén húzódó magyar települések egybefüggő sávját próbálták megszüntetni.

Az Alsólendva környéki telepítések három hullámban zajlottak. Az első szakaszban, rögtön az első világháború befejezését követően tengermelléki és isztriai menekültek alapítottak itt két kolóniát.[14] Az első kolónia Petesháza település részeként jött létre még 1921 nyarán Petesháza-kolónia néven. A kezdeti nehézségek ellenére

13 Kovács 2004, 66–68.

14 Olaszország 1915-ös hadba lépését követően az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése a frontvonalban lévő települések lakosságát (elsősorban szlovéneket) az ország belsejébe telepítette. A menekültek egy csoportja a háború után a Jugoszláviához csatolt dél-stájerországi Sternthalban (Strnišče pri Ptuju) volt elszállásolva és innét került telepesként az Alsólendva környéki Esterházy-birtokra.

– lakásgondok, betegségek, anyagiak hiánya – 1921 decemberéig 14 tengermelléki menekült család telepedett le összesen 63 családtaggal az újonnan létesített településrészen. Mivel a petesházi kolóniának otthont adó petesházi major kicsiny volta miatt nem tudott több telepest befogadni, a strniščei táborban lévő tengermelléki és isztriai menekültek másik csoportját a hatóságok a Petesháza és Pince településekre, valamint a magyar–jugoszláv államhatár által behatárolt területre telepítették. Itt 1922 második felében 31 tengermelléki és isztriai menekült család Benica néven egy teljesen önálló települést hozott létre.[15]

A második telepítési hullám 1925 folyamán volt, melynek során három kolóniát hoztak létre az új telepesek. Az év tavaszán és nyarán Muravidék[16] szlovének által lakta településeiről érkező telepesek az Esterházy-uradalom egykori hídvégi és gyertyánosi majorságainak helyén megalapították a saját kolóniájukat, Hídvég és Gyertyános települések részeiként. A muravidéki szlovének mellett 1925 folyamán a Tengermellékről és Isztriából is érkeztek telepes családok, akik az olasz fasiszta erőszak elől menekültek el és telepedtek le az Esterházy-uradalom pincei majorságához tartozó földeken.[17]

Az Alsólendva környéki telepítések harmadik hulláma az 1930-as évek elején zajlott, aminek következtében a zömében a Tengermellékről és az Isztriából származó telepesek két új kolóniát alapítottak. Elsőként Kámaháza település részeként 1931-ben jött létre a kámaházi kolónia, ahol a 15 tengermelléki szlovén család mellett öt horvát és egy szerb család is kapott földbirtokot. Az utolsó telepítésre 1932 és 1934 között került sor Hosszúfaluban, közel a magyar–jugoszláv államhatárhoz. A telepítés során a hatóságok 12 családot láttak el birtokkal, közülük hét család érkezett az olasz fennhatóság alatt lévő Tengermellékről és Isztriából, míg öt család a Muravidék szlovének által lakta területeiről származott.[18]

A két világháború között végrehajtott Alsólendva környéki telepítések során összesen hét település, illetve településrész jött létre. Benica és Pince Major önálló településként alakultak, míg a másik öt település, Petesháza, Hídvég, Gyertyános, Kámaháza és Hosszúfalu már korábban létező települések részeként jött létre. A levéltári források szerint a hét kolóniába a jugoszláv hatóságok 254 családot telepítettek összesen 1305 családtaggal, akik között 1912 kataszteri hold és 1527 négyszögöl földet osztottak szét. A rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik a telepesek származási helyének bemutatását is. Az adatokból kiderül, hogy a legtöbb telepes család, szám szerint 120, a korábban Zala és Vas megyékhez tartozó Muravidék szlovén falvaiból települt át Alsólendva környékére. A Muravidékről származó telepesek két településen, Gyertyánosban és Hídvégen telepedtek le nagyobb számban: az elsőben 37, míg a másikban 69 család. A Tengermellékről és az Isztriából 111 család érkezett Alsólendva környékére. Az olasz fennhatóság alá került területekről érkező családok öt kolóniát – Petesháza, Benica,

15 Kovács 2004, 246–251.

16 Az első világháborút követően a jugoszláv államhoz csatolt Vas megyei, valamint Zala megye Alsólendvai járásához tartozó települések által alkotott területet nevezték Muravidéknek (szlovénul Prekmurje).

17 Kovács 2004, 282–294.

18 Kovács 2004, 305–308.

Pince, Hosszúfalu és Kámaháza – hoztak létre és képeztek e településeken többséget a telepesek másik két csoportjával, a Muravidékről és az ország egyéb vidékeiről származókkal szemben. Szlovénia más területeiről – néhány családtól eltekintve, akik Jugoszlávia más vidékeiről származtak – 23 család telepedett le a volt Esterházy-uradalmi földeken, ők szétszórtan kaptak birtokot a különböző kolóniákon.[19]

A délszláv telepítések hatása a magyar–szlovén nyelvhatárra

Az 1920-as és 1930-as években végbement Alsólendva környéki délszláv telepítések amellett, hogy a kistérség etnikai arányát megváltoztatták, a magyar–szlovén nyelvhatárra is hatással voltak. A nyelvhatáron beállt változásokat az 1930-as magyar, illetve 1931-es jugoszláv, valamint az 1941-es magyar népszámlálások is rögzítették.

Ahogyan arról már korábban szó volt, a telepítések előtt a magyar–szlovén nyelvhatár élesen megvonható volt, amit az 1910-es magyar, valamint az 1920-as magyarországi és 1921-es jugoszláv népszámlálási adatok alapján rajzolt etnikai térképek is jól érzékeltetnek (*3. térkép:* 1910; *4. térkép:* 1921). A következő népszámlálásig eltelt tíz év alatt a Lendva-vidéken, vagyis a jugoszláv–magyar államhatár és a magyar–szlovén nyelvhatár Alsólendva környéki szakaszán öt kolóniát hoztak létre a délszláv telepesek. Néhány héttel az 1931-es népszámlálás előtt az Alsólendvai Járási Hivatal összeírta a Lendva-vidéki kolóniák lakóit *(2. táblázat).*

2. táblázat

A Lendva-vidéki kolóniák népessége az 1931 márciusában végrehajtott összeírás alapján[20]

Település	Családfők száma	Családtagok száma
Pince	43	224
Gyertyános	38	186
Hídvég	73	399
Benice	32	164
Petesháza	35	176
Összesen	221	1149

Forrás: AS 71, Esterházy, Fasc. 69.

19 Kovács 2012, 169.

20 A forrás sajnos nem jelzi egyértelműen, hogy a családtagok száma takarja-e a családfőket is, vagy nem. Véleményem szerint a családtagok száma magában foglalja a családfők számát is, ezért a tanulmányban a telepesek létszámával kapcsolatosan a családtagok kategóriájában feltüntetett számok szerepelnek.

A kolóniák lakosságának 1931-es összeírása alapján megállapítható, hogy a jugoszláv hatóságok a nagyjából 13 000 lakost számláló Lendva-vidékre (1921-es adat) 1149 személyt telepítettek, ami az itt élő lakosság közel 9%-át tette ki.

Ennek ellenére az 1930-as magyarországi és az 1931-es jugoszláv népszámlálási adatok alapján megrajzolt magyar–szlovén nyelvhatár jóval nagyobb változásokat mutat, mint arra a telepítésekből következtetni lehetne. Különösen a nyelvhatár déli szakaszán lehet érzékelni a nagyarányú változást, amely a telepítések által is érintve volt. Itt a nyelvhatár jóformán az államhatárig tolódott ki. A magyar–szlovén nyelvhatár középső szakaszán, a Kebeleszentmártontól Hodosig tartó szakaszon is történt elmozdulás a szlovén anyanyelvűek javára, viszont az államhatár és a magyar–szlovén nyelvhatár között húzódó magyar települések egybefüggő sávja nem tűnt el, a magyar anyanyelvűek megőrizték relatív többségüket. A nyelvhatár északi része, a Magyarországon található rész viszont csak kis mértékben változott (*6. térkép:* 1931).

A magyar–szlovén nyelvhatár ily nagyarányú változására a legnagyobb hatással az járt, hogy a földkérdést az anyanyelvi bevallással kapcsolták össze. Ez kizárólag csak az Alsólendva környéki településeket érintette, mivel csak itt volt földosztásra alkalmas nagybirtok.[21] Ezzel magyarázható a korábban (1921-ben) a Lendva-vidéki magyar anyanyelvűek csoportjában nyilvántartott kb. 3000-4000 személy tíz évvel későbbi nyilatkozata. Az anyanyelvet csak papíron váltók között voltak olyan szlovének, vegyes házasságban élők, akik 1921-ben még magyarnak vallották magukat.[22] A Lendva-vidéken 1931-ben hirtelen felbukkant több ezer szlovén túlnyomó többsége azonban magyar származású személy volt, aki általában még szlovénül sem tudott. A levéltári források, a korabeliek visszaemlékezései és az utókor elemzései egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy a föld nélküli, illetve kevés földdel rendelkező Lendva-vidéki magyarok az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat, csakhogy agrárföldhöz jussanak. „Nagyon sok magyar ember ekkor még hitt ennek a propagandának, és szlovénnek íratta magát" – áll Varga Sándor tanulmányában.[23] A csökkenő gyermekszám, a biztos megélhetéshez nem elegendő földdel rendelkező Lendva-vidéki magyarok kivándorlása, külföldi munkavégzése a magyarság népességcsökkenésével járt. A szlovén anyanyelvűeknek adott állami és helyi támogatások viszont vonzóvá tették az államalkotó nemzetet, s a föld ígérete még a nyelvet sem beszélőket is megkísértette *(3. táblázat).*

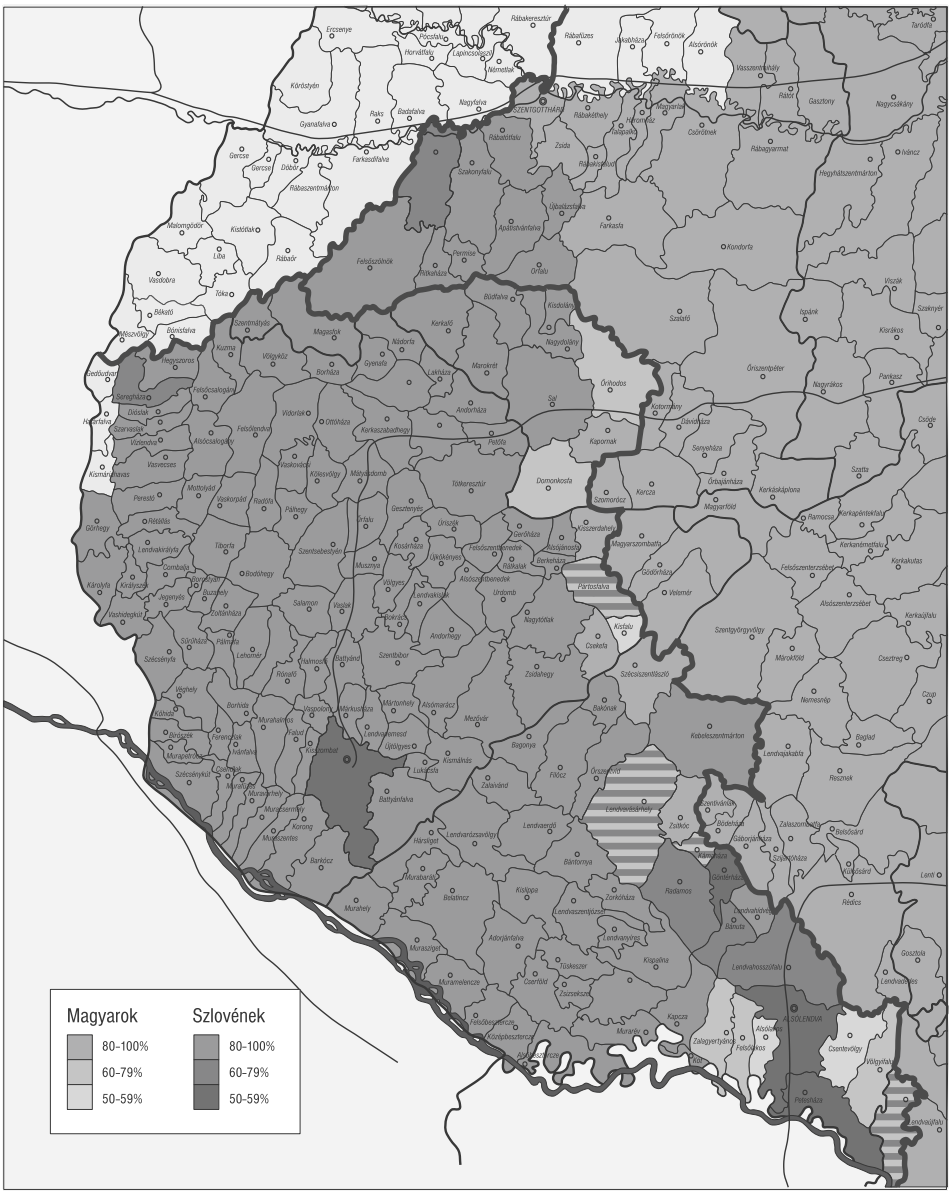
21 Az őrségi részeken, mivel ott nem állt a rendelkezésre nagybirtok, nem került sor földosztásra, ezért az anyanyelv bevallásánál a földosztás nem játszott szerepet.

22 Az Alsólendva környéki földreformot kivitelező szervektől több személy is a szlovén származását bizonygatva kérelmezett agrárföldet.

23 Varga 1995, 23.

6. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár, 1931

3. táblázat

A magyar, a szlovén valamint az egyéb kategóriába sorolt nemzetiségek aránya Lendva-vidéken 1910–1941 között, %

Nemzetiség/év	1910	1921	1931	1941
Magyar	90,3	81,9	39,3	81,2
Szlovén	8,6	15,9	56,4	16,2
Egyéb	1,1	2,2	4,3	2,6
Összesen	100	100	100	100

Forrás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek szerint. Budapest, KSH, 1912; Prekmurje. Seznam občin v abecednem redu, razvrščenih po sodnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov. Murska Sobota, 1921; Popis stanovništva: 1931, Dravska Banovina. Beograd, 1945; 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület). Kézirat, Budapest, 1990.

Az új államban végrehajtott két népszámlálás, valamint az 1941-es magyarországi népesség-összeírás anyanyelvi adatainak községi szintű elemzése ugyanerre a problémakörre mutat rá. A föld nélküli, illetve kevés földdel rendelkező Lendva-vidéki magyarok az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat, csakhogy a földreform során agrárföldhöz jussanak. A 18 Lendva-vidéki település közül (ahol 1921-es adatok szerint a magyarság többséget alkotott) 13 településen haladta meg a szlovének és az egyéb nemzetiségű személyek aránya az 50%-ot. Elsősorban azokon a településeken – Bánuta, Göntérháza, Hídvég, Kámaháza, Kapca, Kót, Radamos és Zsitkóc csökkent nagy arányban a magyar anyanyelvűek száma a korábbi adatokhoz viszonyítva, amelyek kataszteri határaiban 1931-ben még volt némi lehetőség arra, hogy földhöz jussanak az agrárreform során. A nyelvhatár mentén fekvő Kóton és Kapcán az anyanyelvváltást könnyítette a lakosság kettős, már többször említett szlovén–magyar identitása is, nem csak a földreformban való részesedés lehetősége.[24]

Az 1931-es népszámlálás után tovább folytak a betelepítések, ennek során a bemutatott módon és számban Hosszúfaluba 12, míg Kámaházára 21 telepes család érkezett. A következő jugoszláv népszámlálásra 1941-ben kellett volna sort keríteni, de Jugoszlávia szétesése miatt ez a népesség-összeírás elmaradt. A vizsgált térség, az egykor Zala és Vas megyékhez tartozó területek Magyarországhoz történő csatolását követően végül is 1941 második felében került sor népszámlálásra.[25]

24 Kovács 2004, 324–326.

25 Az 1941. évi összeírásnál a Magyarországhoz csatolt Muravidék némely településeinek adatait összevonták és így publikálták. Ezek a települések az elemzett nyelvhatársávban a következők: Göntérháza és Kámaháza, itt Göntérháza alatt publikálták a két település adatait; Bánutát Lendvahidvéghez sorolták; Zalagyertyános, Alsólakos és Felsőlakos adatait Zalagyertyános alatt jelentették meg; Lendvahosszúfalu adatait Alsólendvánál tüntették fel; Pince település alatt Pince, Pince major és Benica falvak adatait publikálták; Pártosfalva, Csekefa és Kisfalu adatai Pártosfalva név alatt vonták össze; Berkeháza, Alsójánosfa és Gerőháza települések Berkeházához voltak sorolva; Őrihodos és Kapornak adatai Őrihodos alatt jelentették meg.

A magyar adatfelvevők által rögzített népszámlálási adatok alapján megrajzolt 1941-es magyar–szlovén nyelvhatár lehetővé teszi az 1931-es torz adatsor pontosítását, s így átfogóan lehet elemezni a jugoszláv állam keretei között eltöltött 20 év változásait (*7. térkép:* 1941). Ezek szerint a magyar–szlovén nyelvhatáron 1921 és 1941 között tartósan a déli szakaszon történt átrendeződés. A nyelvhatár déli részén található Lendva-vidéken a telepítésekből eredően a korábban éles magyar–szlovén nyelvhatár kismértékben „elmosódott". A sík vidéken korábban meglévő abszolút magyar többség között megjelentek az öntudatos, anyanyelvüket gyakorlatilag minden körülmény között vállaló szlovén közösségek. Az egybefüggő és Alsólendva környékén kiszélesedő magyar lakosságú települések láncolatát mozaikszerűvé alakították a 20 év alatt idetelepített telepesek. Az első impériumváltás után bemutatott helyzet szerint a Lendva-vidék déli részén messze eltávolodott egymástól a nyelvhatár és az államhatár. Az 1931-es kísérlet a valóságban nem, csak papíron mozdította el nagymértékben az arányokat a szlovén nyelvűek irányában. Amikor azonban kiderült a föld elérhetetlensége a magyarok számára, valamint újabb impériumváltásra került sor, ez az anyanyelvi váltás jórészt megszűnt. Ugyanakkor nem tűnt el az idetelepített szlovén nyelvű lakosság, helyben maradtak és vallották anyanyelvüket.

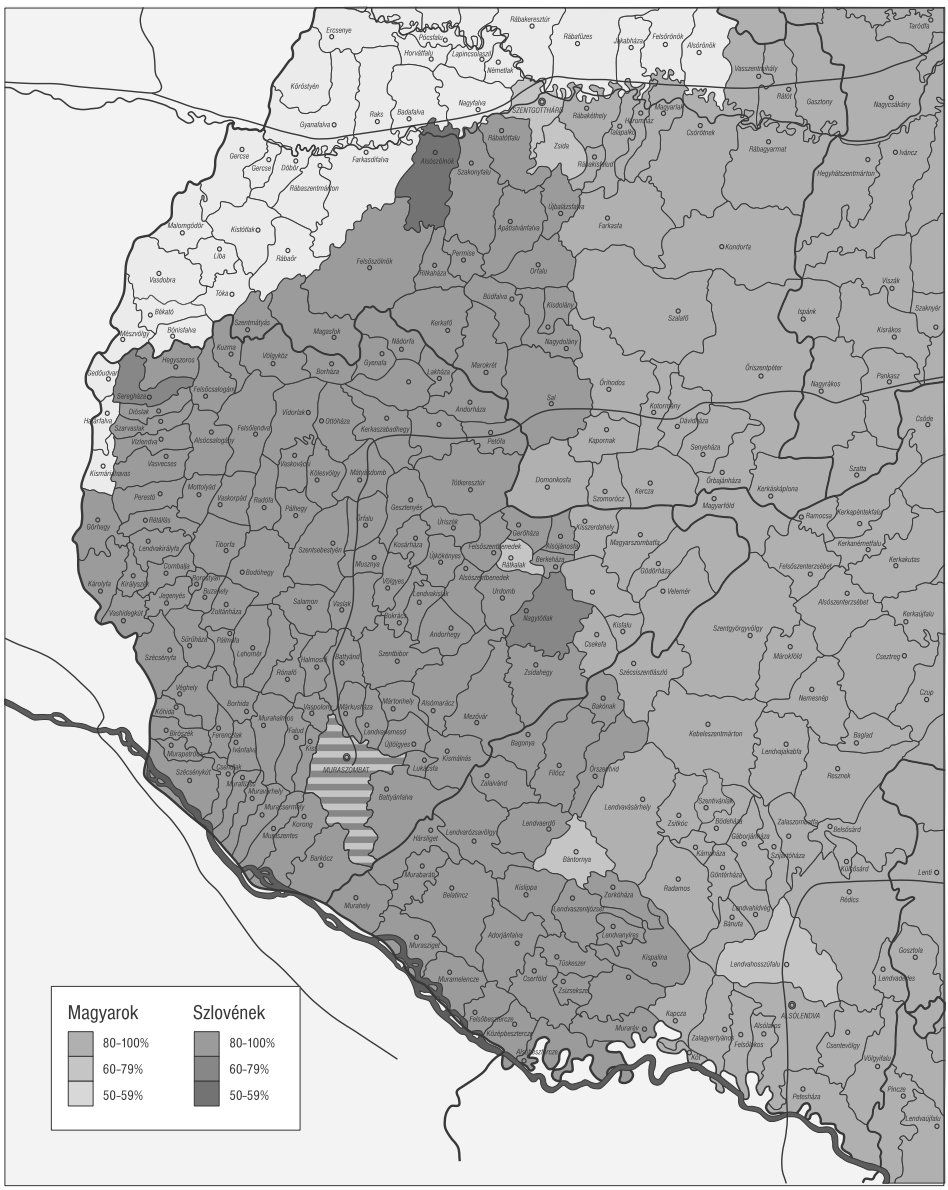
Ha összevetjük a magyar érában végrehajtott két népszámlálás, az 1910-es és az 1941-es összeírás Lendva-vidékre vonatkozó adatait, kiderül, hogy az itt élő magyarok, szlovének és egyéb anyanyelvűek aránya az elemzett időszakban közel 10%-ot változott *(3. táblázat)*. A szlovén és az egyéb (elsősorban horvát) anyanyelvűek javára beállt, csaknem 10%-os arányváltozásban nagy szerepük volt a telepeseknek, akik egyáltalán nem beszélték a magyart, s így ők alkották a magukat szlovénnek vallók biztos táborát.

Összegzés helyett

A két világháború közötti időszakban a jugoszláv politika nemzetpolitikai törekvései szolgálatába állította a földreformot és a telepítések által megpróbálta többek között az Alsólendva környéki, akkor még homogén magyar tömböt, magyar nyelvterületet megbontani. A kolonizáció következtében a magyar–szlovén nyelvhatár és a jugoszláv–magyar államhatár között húzódó Alsólendva környéki magyar települések egybefüggő sávjában megjelentek a délszláv, elsősorban szlovén telepesek. A telepítésekből eredően a korábban egymástól élesen elhatárolódó magyar–szlovén nyelvterület déli szakasza kismértékben átrendeződött. Az 1941-es impériumváltást követően a magyar hatóságok a Tengermellékről és az Isztriából származó szlovén telepeseket 1942-ben Sárvárra internálták, a földreform során kapott földjeiket szétosztották a helyi magyar lakosság között. Ez utóbbiak azonban nem sokáig örülhettek új szerzeményüknek, mivel 1945-ben, a háború végét követően az internált telepesek visszatértek otthonukba. Még ez év nyarán a jugoszláv/szlovén hatóságok internáltak majdnem ugyanannyi muravidéki magyar személyt a hrastoveci várkastélyban kialakított táborba (Maribor mellett található a várkastély), mint ahány telepest internáltak a magyar hatóságok. A végső cél a

7. térkép

A magyar–szlovén nyelvhatár, 1941

Magyarországra való kitelepítésük volt, de végül is 1945 őszén hazatérhettek. Így végül is sem az 1942-es magyar, sem az 1945-ös jugoszláv/szlovén erőszakos kísérlet nem járt sikerrel a kistérség két világháború között, elsősorban a telepítések nyomán kialakult etnikai arányainak átrendezésére.

Források

Arhiv Slovenije (AS) 71, Esterházy, Fasc. 69.

Statisztikák

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Budapest, KSH, 1882.

A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Budapest, KSH, 1892.

A Magyar Korona Országai 1900. évi népszámlálásának főbb demográfiai eredményei, különlenyomat a népszámlálási mű I. kötetéből. Budapest, KSH, 1902.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek szerint. Budapest, KSH, 1912.

Prekmurje. Seznam občin v abecednem redu, razvrščenih po sodnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov. Murska Sobota, 1921.

Popis stanovništva: 1931, Dravska Banovina. Beograd, 1945.

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület). Kézirat, Budapest, 1990.

Hivatkozott irodalom

Kozler, Peter, 1849, *Slovenci na Ogrskim*. Slovenija, Ljubljana, 19. maj. 1849.

Kovács Attila 2004, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

Kovács Attila 2012, Tengermelléki és isztriai kolonisták Alsólendva környékén a két világháború között – a telepesek szemével. In: Kupa László (szerk.): *Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában.* Virágmandula Kft., Pécs, 160–171.

Kovács Attila 2015, A Csekefa, Kisfalu, Pártosfalva, Szentlászló és Szerdahely népesedése, anyanyelvi és nemzetiségi, valamint vallási megoszlása a 18. század végétől a 21. század elejéig. In: Kovács Attila (szerk.): *Határok mentén – Obmejna stikanja. Fejezetek Csekefa, Kisfalu, Pártosfalva, Szentlászló és Szerdahely történetéből – Poglavja iz zgodovine Čikečke vasi, Motvarjevcev, Pordašincev, Prosenjakovcev in Središča*. MTKMNÖK–MNSSOMT; EK–INV, Ljubljana; MNMI–ZKMN.

A. Sajti Enikő 1997, *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941.* Szeged.

Simon Attila 2008, *Telepesek és telepesfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.

Simon Attila – Kovács Attila 2008, Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20 században.* Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 118–124.

Szakál Imre 2017, *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, Budapest.

Varga Sándor 1995, A szlovéniai magyarok. *Honismeret,* 2.

Paréj-Farkas Katalin

„A gyermekélet fordulópontja”

Az elsőáldozás és a hozzá kapcsolódó szokások egy göcseji faluban

Jelen tanulmányban egy göcseji falu 20. századi vallási életét, ezen belül az elsőáldozást és a hozzá kapcsolódó szokásokat vizsgálom, mivel a gyermekkornak kiemelt időszaka lehet, és adalékul szolgálhat az emberi élet fordulóinak tanulmányozásához.

A kutatás figyelmét eddig a gyermekkor kapcsán elsősorban a születés és keresztelés,[1] a mindennapi gyermekélet,[2] valamint a gyermekjátékok[3] ragadták meg. A születés és a házasságkötés közé eső időszak kiemelkedőbb eseményei között a különböző felnőtté avatási rítusok, legény- és leányavatások[4] jelentettek fordulópontot az egyén életében.

A gyermekéletben, egészen pontosan, a születéstől a tíz-tizenkét éves korig terjedő életszakaszban fontosabb eseményt, illetve szokásokat kevésbé tartottak számon. Az emberi élet fordulói: a születés és a házasságkötés, illetve a halál színes szokáskultúráját a tudomány több ízben tárgyalta.[5]

Ezeknek az emberi élethez kapcsolódó fordulópontoknak az egyház által is meghatározott jelenségeit, mint a szentségfelvételt, illetve magukat az egyházi rítusokat a néprajzi kutatás talán kevéssé érezte magáénak, leginkább az egyházi, liturgiatörténeti és pasztorálteológiai vizsgálat körébe utalta.[6] A gyermekkorban, illetve a fiatalkorban felveendő szentségek kiszolgáltatásával, annak szokáskörével pedig kevéssé foglalkoztak.[7]

1 Bellér 1972, 181–201; Tóth 1975, 117–145; Szathmári 1978, 219–242; Morvay 1981; Csetényi 1982, 279–303; Kozár 1985, 197–206; Markos 1986; Balázs 1999; Veres 2005, 165–185. A belenevelődés, a hagyományok elsajátítása: Bellosics 1903; Kresz 1944, 143–147; 1949, 53–92; Csilléry 1981, 59–65; Jávor 1989, 146–151; Faragó 2000, 393–469.

2 Gazda 1980; Fügedi 1988; Györgyi 1979, 762–769; Gönczi 1914, 1938; Laczkovits 1980, 237–272.

3 Gönczi 1949; Hajdú 1971; Borsai 1980; Katona 1981; Zelnik 1983; Pécsiné Ács 2002; Jókai 2004; B. Szűcs 2004; Rind 2005.

4 Szendrey 1952, 358–370.

5 Balázs 1994, 1995, 1999.

6 Mihályfi 1921, 283–295; Mihályfi 1926, 110–120; Mihályfi 1933, 135, 156, 508; Radó 1966, 623–627; Andrieux 1911; Gatterer 1924; Demkovits 1938, 36–37, 58; Szuszai 1908.

7 Itt utalunk Deáky Zita munkájára, mely a kisgyermekkor magyarországi történeti néprajzát mutatja be. Könyvében az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek tárgyalása során említi az elsőáldozást. Deáky 2011, 235.

Viszont az utóbbi időben megélénkült a kutatás a protestáns konfirmáció[8] témakörére iránt, ám katolikus megfelelőjének, a bérmálásnak történeti néprajzi,[9] illetve néprajzi esettanulmányok alapján történő teljes feltárása még várat magára. Emellett a gyermekkorban kiszolgáltatandó szentség, az elsőáldozás (az Oltáriszentség először vétele) vizsgálata szintén figyelmen kívül maradt.

Valóban igen kevés adatot találunk összefoglalásainkban,[10] lexikonainkban[11] az elsőáldozásról. A *Magyar Néprajz* „Népszokás, néphit, népi vallásosság" kötetében összesen egy mondat szerepel az elsőáldozásról a fehérvasárnap tárgyalása kapcsán: „Sok faluban rendszeresen fehérvasárnap tartották a gyerekek elsőáldozását."[12]

Ennél többet ír *A magyarság néprajza*, mely igen rövid, de különálló címszót szentel az elsőáldozásnak.[13] Annak ellenére, hogy megállapítása szerint kevés népi szokással bíró egyházi cselekmény, kutatását különböző elsősorban művelődés- és kultúrtörténeti, történeti példák alapján fontosnak tartom.

A gyermekélet történeti kutatását figyelve akadnak olyan kezdeményezések, jelentek meg olyan történeti összefoglalások, melyek a gyermekéletben a kisgyermekkor egyik kiemelkedő eseményeként tárgyalják a szentségek felvételét, így a keresztelés mellett az elsőáldozást és a bérmálást is.[14] Megemlítendő, hogy egyes vallási néprajzi köte-

8 Benedek 1971, 254–259; Ötvös 1985, 110–132; Szacsvay 1998; Tóth 1993; Bíró 2005; Pozsony 2006, 129; Veres (szerk.) 2005.

9 Bárth 2007, 187–207.

10 Verebélyi 1998; Bárth 1990.

11 A *Magyar Néprajzi Lexikon* nem tartalmaz *elsőáldozás*, illetve *áldozás*, s ezt az irányt követve *gyónás* címszót sem. A viszonylag újnak számító *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*ban sem szerepelnek ezek a címszavak, csupán az áldozócsütörtököt említi a kötet, melynél „az Úr ünnepei" címszóhoz irányít minket, azonban itt sem említik a gyermekek először áldozását. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4183.

12 Bárth 1990, 410.

13 „Az elsőáldozás igen kevés népi szokással bíró egyházi cselekvény. A fiúk fekete, a leányok pedig fehér ruhát, s néhol kisebb értéktárgyat (órát, nyakdíszt) kapnak keresztszüleiktől; tőlük kapják a fiúk a mellcsokrot és a leányok a virágkoszorút s ebéden is náluk vannak. A templomnak zöldággal és virágokkal való feldíszítése az elsőáldozók és hozzátartozóik hagyományos kötelessége." Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943, 296–297.

14 Shahar 2000; Orme 2001; Browe 2000, 89–114; Dannecker 2005, 417–528; McGrail 2006, 87–97; Dalby 2003, 2009. Többek között utalni szeretnék olyan munkákra, mint: Shulamith Shahar: *Gyermek a középkorban,* ahol külön fejezetet kap a szentségek felvétele (gyónás, áldozás), valamint Nicholas Orme: *Medieval Children,* ahol olyan fejezetekkel találkozunk, mint „Going to Church", illetve a néprajzosok számára közismert kifejezés, mint a „Rites of Passage", mely alatt a következő kérdésköröket tárgyalja a szerző: keresztelés, elsőáldozás, bérmálás. A nyugati liturgiatörténeti kutatások is kiemelik az első áldoztatás jelentőségét, lásd Peter Browe: *Eucharistie im Mittelalter* című munkája, melynek külön fejezete foglalkozik a gyermekáldoztatással: „Kinderkommunion im Mittelalter", vagy K-L. Dannecker könyve, mely az egykori konstanzi egyházmegyében vizsgálja a keresztelést, az elsőáldozást és a bérmálást. Angol példa Peter Mcgrail könyve: *First Communion,* mely külön fejezetet szentel az elsőáldozás néprajzának: „The Ethnography of First Communion". Érdemes még megemlíteni Mark Dalby könyvét: *Infant Communion. The New Testament to the Reformation,* s ennek második kötete: *Infant Communion. Post Reformation to Present Day.*

tekben is helyet kap olykor az elsőáldozás, mint az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó esemény, s mint a vallási élet egyik jelentős mozzanata.[15]

Mindezek ismeretében jutottam arra a következtetésre, hogy érdemes lenne történeti-néprajzi szempontból vizsgálni az elsőáldozást, és annak szokáskörét. Több kérdésre választ adhatna, így arra, hogy alakíthatja-e a közösség egy vagy több tagja, meghatározzák-e helyi hagyományok. Ugyanakkor lehet-e úgy tárgyalni, mint a gyermekélet egyik fontos, kiemelkedő pontját, esetleg fordulópontját? Jelentett-e lépcsőfokot, esetleg beavatást a gyermekek életében, közelebb kerültek-e általa a vallásos közösséghez? Esetleg világképük alakításában fordulattal bírt-e az elsőáldozás, és annak egész cselekménye, illetve az azt megelőző, és azt követő eseménysora?

Mielőtt azonban történeti néprajzi szempontból elkezdtem volna a vizsgálatot, szükségesnek éreztem, hogy esettanulmányok segítségével feltérképezzem a 20. századi viszonyokat.

Egy göcseji faluban, Bakon végeztem gyűjtést az elsőáldozás témakörében. Már ez a példa sok tanulsággal járt, nemcsak szokáskört, hanem világképet, mentalitást, vallásosságot is megismerhettem általa, s nem utolsósorban az egyén és közösség kapcsolatát, kölcsönhatását.

A vizsgálat elvégzésekor segítségemre volt az olasz történetírásban kialakult és azóta már több történetírói iskolában meghonosodott mikrotörténeti elemzés eszköztára.[16] A göcseji község egyházi hagyományainak egy szeletét és az ahhoz tartozó teljes szellemi és anyagi kultúrát igyekeztem górcső alá venni. Mélyfúrást kellett végezni, hogy a helyi vallási élet e színes részlete által még inkább érthetővé váljon a község fél évszázados hitélete és kultúrája, szem előtt tartva, hogy a múlt közelébe érve nemcsak olyan jelenségeket vehetünk észre, amelyek távolról nem láthatók, hanem olyan dolgokat is, amelyek választ adhatnak az egészre vonatkozó kérdéseinkre. Ez az, amitől jobb lesz a mikrotörténész által alkotott „kép", az a reprezentáció, amelyet a mikrotörténész ad a múltról.[17] A kép élesítéséhez mindenféle részletre figyelni kellett, így elkerülhetetlen volt, hogy a történeti antropológia módszereiből is merítve résztvevő megfigyelőként kíséreljek meg mindent leírni, ismertetni a legkisebb részletekig. A visszaemlékezések alapján a cselekmények legapróbb momentumai, például a gesztusok, a szent térről való gondolkodás (egyes helyeinek csakis ünnepi alkalmakkor megengedhető megközelítése)[18] vagy a szent idő kezelése (melybe akár a pontosság – az előkészítő foglalkozásokra, valamint az ünnepi cselekményre történő pontos megérkezés is beletartozik) elkerülhetetlenekké váltak. Az anyagi kultúra alkotóelemeinek legalább ilyen fontos szerepük volt, így a viseletnek (mely a család anyagi lehetőségein kívül kifejezte az alkalmazkodást a csoporthoz és a plébános elvárásaihoz), a táplálkozásnak (az igényesen elkészített és bőséges ebéd, mely kifejezte az ünnep iránti tiszteletet) vagy az ekkor megjelent változatos tárgyi emlékeknek (gondolhatunk itt a

15 Laczkovits 1999, 153–165; Bárth 2006, 154–155.

16 Szijártó M. 2006, 500–520.

17 Szijártó M. 2010, 18.

18 A kisgyermekek csak az elsőáldozásra történő előkészületek és a szentségfelvétel ünnepének alkalmával ismerhették meg a templom vagy a plébánia egyes helyiségeit. Korábban nem mehettek gyermekként a kórusba, a sekrestyébe vagy a plébánia fogadószobájába.

szentképek, rózsafüzérek, feszületek, ékszerek, templomi zászlók, koszorúk, bokréták színes palettájára). Ez a színes kultúra szimbólumrendszer is egyben,[19] melynek kialakítása és befogadása az ünnepet alakító plébános és az őt tisztelő közösség kiegyensúlyozottnak mondható kapcsolatán nyugodott.

A gyermekkorban a szülőktől, nevelőktől látott, és észrevétlenül eltanult magatartásformák meghatározói a felnőtté vált ember mentalitásának, a világról kialakított képének. Ez alapján mentalitástörténeti kutatásként is értelmezhető a munka, hiszen a köztiszteletnek örvendő plébánostól kapott tudás, az eltanult szokások az egyének számára a legtöbb esetben változatlanok maradtak egy életen át.[20]

A téma feltárásához hozzásegítettek az egyházi források: a Historia domus vagy Háztörténet, illetve a keresztelési anyakönyvek, melyekbe 1947-től már bejegyezték az elsőáldozás tényét és idejét. Előbbi esetünkben viszont hiányzott, mivel az 1945-ös plébániaalapítást követően a plébános nem vezette, illetve a hozzá esetlegesen összegyűjtött dokumentumok elvesztek.[21] A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár anyagában levelezések,[22] illetve hitéleti jelentések[23] nyújtottak kiindulópontot. Emellett az adat-

19 Apor 2006, 462.

20 Gondolhatunk itt például az ekkor megtanult konkrét cselekménysorra, mely a szentségfelvétel módját jelentette, vagyis, hogy az illető hogyan végezte el a gyónást, illetve vette magához az Oltáriszentséget. Ezeknek a személyes cselekménysora gyakran egy életen keresztül nem változott.

21 Így a 8 km-rel távolabbi falu, Csatár plébániájának levéltári anyagára vagyunk utalva, melynek filiája volt Bak 1945-ig. A csatári plébánia története a század első felére vonatkozóan érdekes adalékokkal szolgál. Igaz, Bak mint filia meglehetősen kevésszer szerepel benne, de a dokumentum vezetése viszonylag precíznek és következetesnek mondható.

22 A levelezések túlnyomó része viszonylag kevés adatot tartalmaz az elsőáldozásra vonatkozóan. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a 20. századi levelezés (melyet a veszprémi püspökséggel folytatott az egyházközség) nagy része bizonyítja, hogy a falu mennyire szerette volna, hogy saját plébánosa, plébániája legyen. 1905-től kelteződik az első levél (VFL [Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár] 511/1905), mely a plébánialétesítés ügyében íródott a veszprémi püspöknek, az 1940-es évben pedig már nemcsak a község, hanem a faluban lakó, a Széchenyi-uradalmat bérlő család is levelezést folytatott a plébánia létesítéséért. Ez utóbbi levélben egy kézzel rajzolt térképet is mellékeltek, mely az uradalmi épület és a hozzá tartozó kert alaprajzát mutatja (VFL 830/1940). Ugyanakkor meg kell említenünk a Széchenyi családi levéltárban fellelhető, Bakra vonatkozó iratokat, levelezéseket, melyek a templom építésén túl a gróf, Széchenyi István plébániaalapítási kezdeményezését is tükrözik. Széchenyi István a veszprémi püspöknek 1821-ben kelt levelében említi a Bakon létesítendő plébánia tervét (MNL OL P 623. 29–30). A Bakon építendő templom mellé plébániát is szeretne, melynek filiája a félórányi járásra fekvő Tüttős lenne, illetve később a csatári plébániáról leválhatna Sárhida is, és csatlakozhatna a baki egyházközséghez. A főúri családban már korábban megfogalmazódott, hogy ebben a faluban templomot kellene építeni. Széchényi Ferenc is fontolgatta a templom építését, de korai halála megakadályozta a terv megvalósításában. A templom 1822–1823 között készült el, de a plébánia megalapítására az egyházmegye nem adott engedélyt, mivel a két, illetve három községből származó egyházi jövedelem nem lett volna elég arra, hogy eltartsa a plébánost. (Liebenberg Jánosnak, Széchenyi István igazgatójának küldött levél. MNL OL P 623. 50–51.). Ugyanezen ok miatt halasztották el az alapítást a 20. században, egészen 1945-ig.

23 A hitéleti jelentések fontos források lehetnek esetünkben. De érdemes megjegyeznünk bizonyos észrevételeket. Ez az iratanyag nagyon hasznos adatokkal szolgálhat egy vallási közösség történeti vizsgálata esetben, ugyanakkor, míg a század első felében ezek a levelek igen részletesek, pontosak, színesek, addig az általunk vizsgált korszakban, tehát 1945 után folyamatosan egyszerűsödnek,

közlők visszaemlékezései, valamint a rengeteg[24] fénykép, emléklap és hagyaték, amit az első gyónás és áldozás kapcsán megőriztek.

Vizsgálatom tehát egy göcseji, közel 1800 lelkes falu, Bak[25] vallási életének egy szeletét ragadja meg. Választásom többek között azért esett erre a közösségre, mert az előzetes felmérés során kiderült, hogy az elmúlt ötven év során jellegzetes és színes rítusa alakult ki ennek az egyházi és világi szokáskörnek, melynél e kettő, tehát egyházi, illetve világi/népi cselekménysorozat egymással szoros kapcsolatban áll, egymás nélkül nem tárgyalható. Legalább olyan szoros egységben, mint a pap és annak vallási közössége, amely bizonyos esetben egymástól elválaszthatatlan, s előbbi a közösség embereként alakítja a hagyományokat, szokásokat, hozzáadva sajátos egyéniségét.[26]

Bakon, közvetlenül a háború után mintegy ötven évig ugyanaz a plébános vezette az egyházközösséget. Ez önmagában is jelentős tény, hiszen elképzeléseinek megvalósítására elegendő idő állt rendelkezésre. Személyét illetően a helyiek emlékezetében generációkon keresztül élt a „nagyra becsült" tisztelendő úr alakja.[27]

A plébános, Pajtényi Béla (eredeti nevén Práger) 1922. január 4-én született Kisbéren,[28] kispolgári családban. Tatán érettségizett, majd a papi szeminárium elvégzését követően rövid ideig tartó köröshegyi káplánsága[29] után 1945-ben a veszprémi püspök, Mindszenty József Bakra helyezte. 1945 és 1995 között ennek a közösségnek volt plébánosa, majd nyugdíjazása után a veszprémi papi otthonba került, ahol 1999-ben hunyt el. Saját kérésére Bakon temették el.[30]

Viszonya a közösséghez jól megragadható egy jellegzetes dokumentum alapján. Igen sajátos és személyes, talán fenntartásokkal kezelendő, mégis egy-egy mondata em-

sematikussá válnak, egyre kevesebb információt tartalmaznak. Így az 1970-es, 1980-as években már csak az elsőáldozás tényét, illetve az elsőáldozók számát tudhatjuk meg ezekből. A hitéletre vonatkozóan azonban részletesebb adatokra nem számíthatunk.

24 Az eddig összegyűjtött fényképek száma megközelíti a százat, s ez körülbelül 16 adatközlőtől begyűjtött képanyag. Ezenfelül meg kell említeni a tárgyi emlékek sokaságát, mint koszorúk, bokréták, erre az alkalomra kapott rózsafüzérek, medálok, zsebkendők, kicsi feszületek.

25 A Zalaegerszegtől 13 km-re elhelyezkedő község elnevezése a Váradi Regesztrumban található Boc személynévből eredeztethető. A középkor folyamán említik, mint az Ördög család birtokát, s ekkor a falu már plébánossal rendelkezik, kinek négy jobbágyportája van. Majd a 15. századtól mezővárosként s országos vásárát is említik. A török idők alatt a falu elpusztult, majd a 18. századtól már a Széchényi család birtokaként, csatári filiaként ismerték.

26 Fazekas 1993; Bárth 1999; Dénesi 2006; Bárth 2006, 96–102.

27 A pap személyével foglalkozó néprajzi vizsgálat elmélyítése igen fontos lenne. A *Magyar Néprajz, Népszokás, néphit, népi vallásosság* kötetében, mint a kultuszt irányító, szervező személyek és szervezetek között találjuk a papról szóló fejezetet. A szakmári és a mezőkövesdi plébános tevékenysége szokásalakítóként értelmezhető, e példák alapján érdemes lenne további kutatásokat végezni. A papság szerepéről lásd a fenti hivatkozást.

28 *A veszprémi egyházmegye papságának névtára.* 1963. Veszprém, 149.

29 „Tisztelendőségednek ilyen nem könnyű megbízatást adtam, mert hallottam plébánosától, hogy még a legnehezebb időkben is milyen bátran és híven látta el teendőit." Mindszenty József 1945. május 18-án kelt levele Pajtényi Béla káplánnak Kőröshegyre. (Plébániai hagyaték.)

30 Sírhelye a temetőben kiemelt helyen, található.

lítésre érdemes. A plébános lelki naplója ez, mely előkerült a 2000-es években a plébánián. Néhány sora kifejezi hivatástudatát és a közösséghez való viszonyát.

> „Enyém lesz egy falu hívő népe. Ismerni akarom ezt a családot, ezért gyakran meglátogatom válogatás nélkül szegényt és gazdagot. Nem leszek egyeseké, hanem mindenkié. Ami őket érdekli, érdekel engem is, hogy őket is érdekelje, ami engem érdekel."[31]

A községbe érkezés után ezt jegyzi be:

> „A Jó Isten előbb meghallgatja kérésünket, mint kérnénk őt. Vágyam volt egy kis katolikus falu, amelynek én vagyok a lélek őre [...]. Vágyam volt ez, és mielőtt kiérdemeltem volna, meglett."[32]

A két bejegyzés alapján körvonalazódik előttünk elköteleződése és a későbbiekben rábízott közösséghez, a faluhoz való viszonya és igénye annak formálására.

A falu vallási viszonyai az ő megérkezése, tehát 1945 előtt igen hányattatottak voltak. A két háború között a 8 km-re fekvő Csatárnak[33] volt a filiája, és vasárnaponként ide jártak misére, illetve a káplánok egy hónapban két alkalommal tartottak Bakon szentmisét. A káplánok látták el a hitoktatás feladatát is, az első gyónást és áldozást is ők szolgáltatták ki, egyszerű szertartás keretében.[34]

A fent említett lelki naplóból került elő egy levél, melyből a falu 1945 előtti vallási életére vonatkozólag olvashatunk utalásokat. Az 1945-ös zavaros viszonyok között a nem túl távoli Búcsúszentlászló ferences szerzetesközösségének egy tagja töltött Bakon pár hónapot, ellátva a közösség lelki vezetését. A fiatal ferencrendi szerzetes és káplán, név szerint P. Bajusz Béda 1945. május 14-én már Kecskeméten keltezett levelében részletesen leírja a faluban tapasztalt viszonyokat Pajtényi Bélának, a közösség akkori plébánoshelyettesének, később plébánosának:

> „Nem rossz nép, csak nagyon elhanyagolt, elanyagiasodott és lelki vezetés híján tiszteletet, engedelmességet nem ismerő község. De jó szívvel, szerető szigorral, pontossággal és igénytelen munkaszeretettel csodákat lehet itt művelni a hívekkel."[35]

---

31 Pajtényi Béla: *Isten és én.* Kézirat. Bejegyzés dátuma: 1944. március 20. és június 4. között.

32 Pajtényi Béla: *Isten és én.* Kézirat. Bejegyzés dátuma: 1945. augusztus 1.

33 Csatár, a megyeszékhelytől, Zalaegerszegtől 5 km-re fekvő kisközség 1944-ben 662 főt számlál. (In: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország helységnévtára 1944,* 154.)

34 A gyűjtés során a legtöbb adatközlő megerősítette, hogy a háború előtt igen egyszerű volt az elsőáldozás. Maga a szertartás sem nagyon tért el a vasárnapi miséktől, és a gyerekek viselete és a családi ünnep is igen egyszerű volt. „Korai időszakban még nem volt ilyen színes szokás. Akkor még nem álltak oda a rokonok, ezt csak később kívánta meg a plébános úr, hogy szülők, rokonok, hozzátartozók odaálljanak a gyerek mellé. [...] Szebbek voltak ezek az elsőáldozások, mint az én időmben." Saját gyűjtés: 2007. augusztus 22. Adatközlő: Kovács Lajosné.

35 P. Bajusz Béda a levelét Mindszenty József veszprémi püspök 1945. május 18-án keltezett kinevezésével együtt küldte el Pajtényi Bélának.

A részletes, hétoldalas leírás során tudósít a templom állapotáról, a miserendről, a ministránsok oktatásáról, az egyházközség vagyonáról, a községrendről (érti ezen a község vezetését), az iskoláról és megfogalmazza az általa a jövőben véghez viendő szükséges változtatásokat.

A levélből tudjuk, hogy az elsőáldozás ebben az évben megtörtént, valószínűleg a szerzetes szolgáltatta ki a szentséget a gyermekeknek, nem a csatári káplán. Csak az elsőáldozók névsorát juttatta el a ferences atya Csatárba.[36] Utalás nincs arra, hogy hogyan zajlott le a szertartás, csak egy mondatból következtethetünk arra (lásd a lábjegyzetet), hogy szentképeket osztottak ki a gyerekeknek.

A gyűjtésemkor feltett kérdésre, hogy milyenek voltak a háború előtti elsőáldozások, a legtöbben ehhez hasonló feleletet adtak:

> „Hát, készültünk rá, de nem volt ilyen parádés, mint most, vagy, hát az én fiam idejében, vagy az unokám idejében."[37]

Az elsőáldozás[38] olyan egyházi rítus, melynek során a katolikus fiatalok, tízéves kor körül először veszik magukhoz az Oltáriszentséget. A vallásos közegben az elsőáldozás értelmezhető olyan rítusként is, mely az embert megerősíti nemcsak a vallásban, hanem a közösségben is. Ugyanakkor az eseményt külsőségei, körülményei, tényezői és egyéb részletei ünnepi szokássá avatják a falusi társadalom egészében. A vallási rítus mellett kialakul egy profán rítus is, ami a körülményeket jelenti ebben az esetben, s a két síkon megjelenő esemény egységet alkot.

A plébános megjelenésével az egyházközség megújul, szervezettebbé válik, így az ünnepek megtartásának és előkészületeinek lokális szokásrendje alakul ki. Így az elsőáldozásra való felkészülés és annak ünnepi szertartása a falusi gyermekek életében egyre meghatározóbbá válik.

Az elsőáldozásra történő felkészítés teljes egészében a pap feladata volt. A helyi általános iskolában ő tartotta a hittanórákat. A gyerekekhez való kötődése minden bizonnyal nagyon erős lehetett. Visszaemlékezések szerint ki is jelentette, hogy mennyire fontos életében ez a munka, hiszen a gyermekek által ismeri a falu lakosságát.[39]

---

36 Lásd a levél 18. pontját: „Jutalomszentkép és ostya az igazgatónál. Elsőáldozás volt. (Névsor Dömötör káplánnál.)"

37 Saját gyűjtés. 2007. augusztus 15. Adatközlő: Horváth Ferencné.

38 Az Oltáriszentség első alkalommal történő vétele. Alkalma latin szertartásban csak felnőttkeresztség esetén, a bizánci szertartásban mindig a keresztséggel és a bérmálással együtt történik. A latin szertartásban a gyermekkeresztség elterjedése vonta maga után az önálló ünneplést. A 19. században általában fehérvasárnap történt. [...] A 20. század elején általában 9–11. életévük táján bocsátották elsőáldozáshoz a gyermeket. Szent X. Pius Quam Singulari dekrétumával a korhatárt újra az értelem használatához és a gyónáshoz kötötte, de nem kívánta meg az Eucharisztia misztériumának teljes és tökéletes megértését. 1946. III. 14.: az MKPK elrendelte az egész országban, hogy az elemi iskolák 1. osztályos tanulóit elsőáldozásra kell vezetni. In: Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon.* III. kötet. Budapest, 1997. 72.

39 „Mikor kezdett betegeskedni, akkor felvetették, hogy ne tanítsa a hittant, mert túlzottan megterhelő, de ezen ő teljesen felháborodott. Mivel ő a gyerekek által ismeri a falut." Saját gyűjtés: 2007. szeptember 28. Adatközlő: Béresné Simon Eszter.

A felkészülés tulajdonképpen már hat-hét éves korban, a hittanóra keretein belül elkezdődött. Tízéves korukban pedig, a templomban külön foglalkozásokra került sor, ez nagyjából egy hónappal előzte meg az elsőáldozást, heti egy-két alkalommal, majd a megelőző héten mindennap.[40]

A templomi foglalkozások másfél, két órát vehettek igénybe. Ezeknek csakúgy, mint a hittan óráknak meghatározott és lassan már hagyományozódó rendje volt.

A gyerekek délután négy-öt óra körül összegyűltek a templom előtti keresztnél. Az évfolyamok az iskolában is átadták egymásnak a tapasztalatot a felkészülésről, történetek keletkeztek arról, hogyan zajlik mindez.

A templomot, a maga klasszikus régiségében, a falusi „gyerekromantikában" nagy tisztelet és kíváncsiság övezte. A templomi foglalkozások során megismerkedtek a templom épületével, amelyet a plébános tüzetesen bemutatott nekik. A szobrok, képek, a gyóntatószék, az oltárok, a missziós kereszt, a szószék, az orgona, és természetesen a sekrestye ekkor „mutatkozott meg" teljes valójában.

Az 1950-es, 1960-as évek gyerekei számára még a tradicionális egyházi szertartások és szentségek meghatározó jellegűek, és felettébb fontosak. Az élet fordulópontjai is egyházi szertartások cselekvései köré fonódnak, és a legtöbb falusi család tartja örökölt hagyományait. Az elsőáldozáson való részvétel és annak minden részlete pedig olyan lépcsőfok, amelynek átlépése erőteljes hiányérzetet generálna a hívő ember számára. A templomi „beavatássorozat" olyan meghatározó élmény, mely részletesen megmarad az emlékezetben.

A bűnbocsánat szentségét is ekkor, az elsőáldozás előtt egy nappal vették fel először. Ennek „begyakorlása" az elsőáldozást megelőzően történt. Úgy emlékeznek vissza, hogy amikor bementek a tisztelendő úrral a sekrestyébe a foglalkozásra, akkor már úgy mentek, mintha gyónni indulnának. Mikor beértek, felsorolták a tízparancsolat alapján a lehetséges bűnöket, amelyeket majd meg kell gyónni. A falusiak ekkor megtanulták, hogy hogyan illik/kell gyónni, és évtizedeken át, öregségükben is így gyóntak.[41]

---

40 „Történetet mesélt egy családról, ahol három gyerek volt és minden héten egy újabb sztorit mondott el. A hittan órákon megtanultuk az összes imát és éneket, ami konkrétan lesz az elsőáldozáskor. Az utolsó héten pedig többször kellett menni, akkor tanultuk meg magát a szertartást, hogy hogyan kell bemenni, hogy kell letérdelni, mit mondunk, hova állunk. Nagyon jól felkészített bennünket. Szerettük ezt az oktatást, mert úgy hívták. Szerettük hallgatni a sztorit." Saját gyűjtés: 2007. szeptember 28. Adatközlő: Béresné Simon Eszter.

41 A gyűjtés során a következőket mondták erről az adatközlők: „Na, úgy tanított minket gyónni, hogy: Első az imádság és a hit. Második az Isten neve. Harmadik a Szentmise. Negyedik a szülők és a tanítók. Ötödik a felebarát és az egészség. Hatodik a szemérmetlenség. Hetedik a lopás. Nyolcadik a hazugság és a mások becsülete. Kilencedik a péntek. Tizedik a kötelesség." „Eszerint tanultunk mi gyónni, ezt még mindig el is tudom mondani." Saját gyűjtés: 2009. november 19. Adatközlő: Kovács Lajosné. „Egerszegre át szoktunk járni, mikor már a Vilmos atya idejében ide nem tudtunk eljárni. (2000-es évek eleje). A gyóntatószékben megkérdezték, hova jártam, mert nagyon szépen megtanítottak a gyónásra. És ugyanúgy gyónok, mint akkor a Pajtényi megtanított. Megkérdezték, hova valósi vagyok, mert nagyon szépen tudom a gyónást. Hát szóval a sorrendjét, hogy keresztet vetünk, »Atya, Fiú, Szentlélek nevében Ámen«. Lelkiatyám utoljára gyóntam: megmondtam, hogy mikor, nem május vagy június, hanem ezelőtt három hónappal, vagy négy hónappal, azóta ezeket a bűnöket követtem el.

Az elsőáldozók az első gyónást nem a gyóntatószékben, hanem a sekrestyében végezték el. A sekrestyében egy térdeplőt állítottak fel, melynek felhúzták a rácsát, a plébános pedig mögötte ült. Az első gyónás, az elsőáldozást megelőző nap, késő délután történt. A plébánoson és a gyerekeken kívül, még egy idősebb gyerek volt jelen, aki felügyelt a kicsikre, míg a pap gyóntatott. Általában egy gyakran ministráló fiú végezte ezt a feladatot.

A gyerekek gyónás után szentképet kaptak, melyre rá kellett írni:

„Először gyóntam: ...(év)...(hónap)...(nap)"

A háborút követő időszakban, de még az 1970-es, 1980-as években sem kaptak túl sok ajándékot a gyerekek. Korábban, a két világháború között elsőáldozáskor általában egy szentképet kaptak a plébánostól, vagy emléklapot. Az 1950-es évektől kezdődően az emléklap, illetve a gyónáskor kapott szentkép járt az elsőáldozás alkalmával, majd az 1960-as évektől a kislányok rózsafüzért kaptak, a kisfiúk pedig kisebb feszületet.[42]

Az elsőáldozás menete nagyban változott a 20. század folyamán. Korábban hosszú szentségböjtöt kellett tartani, így a gyerekek már előző este nem vacsorázhattak. Később már csak a reggeli maradt el, majd a század második felétől már csak egy órával az áldozás előtt nem lehetett enni.

Mindenesetre a hosszú böjtölés elfárasztotta a gyerekeket. Így a szertartás, az „átlagos" vasárnapi miséktől eltérően nem fél tizenegykor, hanem kilenc órakor kezdődött, és a prédikáció is rövidebb lett. A szertartás után pedig a plébánián kisebb uzsonnával várták a fiatalokat. Az uzsonnát a szülők készítették a kicsiknek. Általában tejeskávé, ritkán kakaó, valamint kalács volt az asztalon. Az előkészítést, a mosogatást a szülők vállalták, sőt még a bögréket is ők hozták.

Később aztán elmaradt ez a szeretetlakoma, és az otthoni ebéd vette át a helyét, ahol a keresztszülők, nagyszülők is megjelenhettek. Az elsőáldozás utáni családi ebéd egyre fontosabbá vált, hiszen a nehezebb anyagi körülmények ellenére igyekezett az édesanya jobb ebéddel kedveskedni a gyermeknek.

A rokonok, keresztszülők, nagyszülők egyre jelentősebb ünnepként tartották számon az elsőáldozást, s imakönyvet, rózsafüzért, zsebkendőt ajándékoztak erre az alkalomra. Ritka eset volt, bár megtörtént, hogy valaki még az 1950-es, 1960-as években erre az alkalomra kapott egyszerűbb öltönyt.

A rítus vázát a szentmise szertartása adta. A mise részei állandóak és kötöttek, felépítésén nem lehet változtatni. Ugyanakkor vannak részletei, melyeket lehet színezni és alakítani. Az elsőáldozás szertartása nem tér el tehát alapjaiban egy hagyományos vasár-

És akkor mondtam a bűneimet szépen, akkor mondtam, hogy »teljes szívemből bánom minden bűnömet, mert azokkal a végtelenül jó és szeretetre méltó Istenemet megbántottam, erősen fogadom, hogy többé nem vétkezem és a bűnre vezető alkalmat elkerülöm.« Akkor mondtam, hogy »kérek üdvös feloldozást, akkor adott feloldozást, és akkor megmondta, hogy mit imádkozzak«. És akkor én mondtam, hogy »dicsértessék a Jézus Krisztus«. Na így gyóntunk. És nem is tudok másképp gyónni, akárhova megyek, mind így gyónok. Így tanított meg bennünket, és így is maradt meg." Saját gyűjtés: 2009. november 17. Adatközlő: Nagy Józsefné.

42 Az emléklap igen gyakran vált a falusi szobák díszévé, a katonaképek, szentképek, esküvői fotók mellett ezeket helyezték ki a falra.

napi istentisztelettől, de az, hogy a gyerekeket a pap milyen módon áldoztatja meg, már saját döntésén múlik.[43]

A gyerekeknek az elsőáldozási mise előtt fél órával a templom előtt kellett gyülekezniük, ahol sorba álltak. A sort nagyság szerint alakították ki, kicsik elöl, nagyok hátul. A plébános ministránsaival[44] ott várta őket, majd a mise kezdetekor, a templomban csengettek, és ők bevonultak. Elöl az elsőáldozók, majd a ministránsok, végül a pap a hívek éneke alatt.[45]

A gyerekeknek több éneket kellett megtanulniuk az énekeskönyvből minden versszakkal, hogy együtt tudjanak énekelni a hívekkel. Dicsérendő volt, ha a gyerekek szépen, hangosan énekeltek és imádkoztak, ez elismerést váltott ki a felnőttekből is.

A bevonulás után elhelyezkedtek az áldozati oltár mellett három vagy négy sorban. Fiúk jobbról, lányok balról. Először a főoltárral szemben, a híveknek háttal álltak, mert a plébános az oltár lépcsőjén köszöntötte őket, majd a bevezető rész után fordultak az áldozati oltár oldala felé, a híveknek és a főoltárnak szintén oldalt.

Egészen 1995-ig az elsőáldozás szertartása során a gyerekek nem ültek le, hanem a fiúk bal, a lányok pedig jobb oldalt álltak. Ekkor valóban az események részeseinek érezhették magukat, s a szertartás szereplőivé válhattak. Ez ellen senkinek sem volt kifogása, s nyilvánvaló volt, hogy a gyerekek nem nehézségként élik meg, hogy majdnem egy órát kell ott állniuk, hanem megtiszteltetésnek tartják.

Mikor az áldoztatásra került sor, a szentély korlátja előtt áldoztatta meg őket a plébános. Az áldoztatás során a gyermek mellett két oldalt ott álltak szülei, nagyszülei, testvérei, rokonai. Így az elsőáldozót a család fogta közre akkor, mikor a szentséget magához vette.

Az áldozás rendje korábban egy átlagos vasárnapi mise alkalmával más volt. A szentély korlátja előtt, sorban álltak fel az áldozásra váró hívek. A pap pedig balról jobbra haladva egymás után áldoztatta meg őket. Évek múltával ugyanez az áldozási rend fellelhető még az elsőáldozásnál. A gyerekek egymás után jöttek ki az áldozati oltár mellől, és a szentély lépcsője elé álltak akkor is, mikor a korlátot már lebontották.

A plébános a lehető legnagyobb teret adta a gyerekeknek arra, hogy a mise rítusában részt vehessenek. A szertartás során elhangzó közös imádságokat, például a bűnbánati imát, a gyerekek mondták el. Azonban nem a megszokott, „felnőtteknek szóló" verziót, hanem egy gyerekimát, amelyet előtte betanultak. Ilyen gyerekimák hangzottak el például közvetlen az áldozás előtt és után is, illetve az oltárhoz érkezéskor. A mise ének-

43 Gyűjtésem során alkalmam nyílt arra, hogy egy helyi születésű, már nyugdíjba vonult pappal beszélgessek. Arra a kérdésre, hogy milyennek kell lennie egy elsőáldozásnak, azt a feleletet kaptam, hogy „ahány pap, annyiféle". Saját gyűjtés: Bak 2009. november 27. Adatközlő: Rákosa József.

44 Ez általában négy fiút jelentett, nagyobb ünnepeken, például karácsonykor hat ministráns is teljesíthetett szolgálatot.

45 Az énekek legtöbbje a Hozsannából származott. Bevonulásra általában a „Szeretettel jönnek hozzád..." kezdetűt énekelték. Az áldozás alatt általában az „Édes Jézus én szerelmem..." kezdetűt, kivonulásra pedig a „Te vagy földi éltünk vezércsillaga..." kezdetű Mária-éneket. Érdekesség, hogy az elsőáldozás alkalmával azok az énekek hangzanak el, melyeknek egy-egy mondata a plébános lelki naplójában is megtalálható: 1940. december 8. „Te vagy földi éltünk vezércsillaga..." 1942. november 14. „Jézuska gárdája, íme mi vagyunk..."

rendje más volt még például az 1950-es évek elején. Korábban ugyanis az állandó részek helyén (Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus Dei) az aktuális vasárnapi miseének megfelelő versszakát énekelték. A plébános a gyerekeknek betanított énekeket és imákat ezeken a helyeken mondatta el. Így a gyerekek ténylegesen részt kaphattak a zenei áhítatban is. Amit máskor a szüleik, nagyszüleik énekeltek, azt most nekik kellett énekelniük.

A fiatalok vették át szinte teljes mértékben a hívek szerepét, és ez kiemelte őket a templomi közösségből. Elöl állni, hangosan imádkozni és énekelni megtiszteltetést jelentett, olyan tevékenységet, mely beljebb emelte őket a közösségbe. Jelentősége az évek során egyre nagyobb lett mind az egyén, mind a közösség életében.

Az itt ismertetett cselekményt jelképekként, a teljes folyamatot pedig sajátos jelképrendszerként[46] is értelmezhetjük. Ezek által a jelképek által – például a vonulás, kéztartás, térdelés, a tekintet felemelése, elhelyezkedés a templomban – a szocializálódó kisgyermek számára lassan értelmezhetővé válik a vallásos tér és idő. A cselekedetek többletjelentéssel bírnak, ezt pedig begyakorlás során a plébános ismerteti és értelmezi a gyermekek számára.

A plébános alakítja a templomi szokásokat, újításai meggyökeresednek és egyes formák halála után is megmaradnak. A közösség tagjaként, de inkább az elit kultúrához tartozóként ad a falusi társadalom egészének, akár a fiatalokon keresztül is, és mindezért tiszteletet és megbecsülést kap. A közösségnek ezt a templomi szokásokra vonatkozó normáját nem befogadhatatlan, követhetetlen módon alakítja, hanem illeszkedve a közösség „mentalitásához és hagyományaihoz", lassan, de rendkívül következetesen építi be saját igényeit, melyekkel a szokások színesítését akarja elérni.

A fényképkészítés az emberi élet fordulóinak megörökítésére hivatott, és a szertartás végeztével jellegzetes eseménnyé alakult. Az egyik legrégibb, helyi elsőáldozásról megtalált fénykép 1946-ból való. A csoportkép a plébánia kertjében készült, s azt is lefényképezték, amint a gyerekek szüleikkel levonulnak a templomtól a kertbe. Ezeken a fotókon látszik az áldozók kis fehér zászlója és sajátos viseletük. A fotókat ezután inkább a templomban vagy a templom előtt készítették el.

A viselet nagyon fontos pontja az ünnepkörnek. Különösen a kisleányok fehér viseletéről kell szólni. Az 1950-es években inkább rövidebb ruha, illetve szoknya kabáttal, később pedig a hosszú, menyasszonyruha-szerű, földig érő elsőáldozási lánykaruhák terjedtek el. Korábban a kisebb koszorú volt általános, bár az 1950-es években is találkozunk már olyannal, aki hosszú fátylat viselt az elsőáldozás alkalmával. A fiúk viselete általában rövid vagy hosszú nadrág volt kabáttal, ritkább esetben öltöny. A korábbi időkben – az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején – kisebb masnit tűztek a fiúk kabátjára, később gyakoribbá vált a bokréta.

Az elsőáldozási mise után a gyerekeknek kora délután litánián kellett részt venniük. Litániát Bakon vasárnap kora délután tartottak. A májusi és az októberi litániák igen népszerűek voltak. Úgy is tekintettek rájuk, mint a fiatalok ismerkedési alkalmaira. A szertartások rövidebbek voltak, mint egy miséé, általában fél óráig tartottak. Az 1990-

46 Apor 2006, 449.

es évek közepéig megtartották a litániákat, akkor is, ha csak néhány idősebb asszony ment el. Májusban a gyerekek is legalább egyszer voltak litánián, az elsőáldozásukkor.

Az 1990-es évek elejére lassan kialakult az elsőáldozásnak egy jellegzetes rendje a felkészüléstől az elsőáldozás napján át egészen Úrnapjáig, ahol még szerepet kaptak az év először áldozó gyerekei, hiszen a körmenetben fehér elsőáldozási ruhájukban a kisleányok szórták a virágszirmokat.

Az ünnep jelentőségét a személyes emlékek mutatják meg leginkább.[47] Egyértelmű, hogy az 1990-es évek felé haladva az ünnep változik, egyre fontosabbá válik, viszont a bérmáláshoz képest mindig kisebb szereppel bír. Mégis az elsőáldozás, mivel minden évben megtörténik, olyan jellegzetes, helyi ünneppé alakul, melynek cselekményei állandósulnak a közösség számára, s az évek múlásával lokális szokásrenddé formálódik. Mindezt alátámasztja a ragaszkodás az elsőáldozás kialakult rend szerinti megünnepléséhez. A későbbiekben ehhez mérik az elsőáldozásokat, és adnak hangot elismerésüknek, dicséretüknek vagy éppen elmarasztalásuknak.

Ebben természetesen szerepük van egyes személyeknek, azoknak az egyéniségeknek, akik alakítják a mindennapokat és ünnepeket egyaránt. Példánk talán bizonyítja, hogy ennek a személynek nem kell feltétlenül helyinek lennie, hanem bekerülhet ebbe a közegbe az egyházi irányítás képviselőjeként, azután hivatástudata, azonosulási vágya által a közösség részévé és alakítójává válhat.

A pap és a hívek közössége közötti kiegyensúlyozott kapcsolat fenntartása az egyházi vezetés szemszögéből is fontos körülménynek és kötelességnek számított.[48] A háború után a Bakra helyezett plébános, Pajtényi Béla könnyen kialakíthatta és meghonosíthatta az egyházi szokásrendre vonatkozó saját elképzeléseit. A község 1945 előtt szervezett egyházközségi élettel nem rendelkezett, igazán markáns szokásrend sem alakulhatott ki. Ezt az űrt nagyon jó ráérzéssel és képességgel betöltötte a fiatal pap, mindemellett megfelelő tudással és alkalmazkodással, figyelve a közösség igényeire, a láthatatlan határvonalakat át nem lépve.

A 20. század ötvenes éveit megelőzően az alsópapság általában a hagyományos társadalmi-politikai rendszer egyik képviselőjeként jelent meg a közösségekben. Bakon 1945-ben Mindszenty gyorsan és határozottan alapít plébániát, helyezi oda a fiatal Pajtényit. A kispolgári származású pap, a háború előtti társadalmi értékrendszert képviseli. A háború után az új társadalmi és politikai berendezkedés láthatatlan karja csak lassan ér el a távoli falvakig, így a közösség befogadja és elfogadja az évszázados hagyományokra épülő

47 „Ne hazudj, ne hazudj! Mert ugye most készülsz az elsőáldozásra. Most aztán tanulni kell, mert ez a dolgod!" Saját gyűjtés: 2007. szeptember 28. Adatközlő: Béresné Simon Eszter; „Mindkettőre nagyon készültünk mi gyerekek is. Általában a keresztszülők vitték el a gyereket magukhoz ebédre. Akkor is szokás volt egy kis ajándékot adni." Saját gyűjtés: 2007. augusztus 17. Adatközlő: Tóth István; „Megragadó volt az elsőáldozás, akkor mindenki járt templomba, gyerekek is. Ó, hát elsőáldozó!" Saját gyűjtés: 2007. augusztus 15. Adatközlő Horváth Ferencné; „Még most is a számban érzem annak a finom kalácsnak az ízét, amit akkor elsőáldozás után kaptunk!" Saját gyűjtés: 2007. szeptember 30. Adatközlő: Bakos Ferenc; „Emlékszem, ahogy »szálltunk« gyónás után. A Plébános úr azt mondta megkönnyebbülünk majd, repkedni, szállni fogunk!" Saját gyűjtés 2009. november 20. Adatközlő: Szép Gyöngyi.

48 Bárth 2013, 23.

társadalmi és erkölcsi rendet képviselő új plébánost. Az ünnepek, így az elsőáldozás alapos elgondolása, részleteinek kidolgozása és megrendezése a közösségnek tett pozitív gesztusként is értelmezhető, amellyel a plébános a befogadását, elfogadását kívánta meghálálni.

A második világháború után kiépülő politikai diktatúra a korábbiaktól teljesen eltérő viselkedésminták alkalmazását követelte meg az alsópapságtól.[49] Mindennek tudatában újabb kérdésként merül fel, hogy Bak község plébánosa hogyan tudott olyan viselkedésformát kialakítani, amely elfogadható volt a közösség számára, sőt megbecsülést váltott ki, emellett kialakította a helyi szokásrendet, ünnepekét és hétköznapokét, mindezt úgy, hogy nem lépte át a politikai diktatúra által húzott tűréshatárt.[50] Ennek a sikeres viselkedésmintának az eredményeként mutatható fel az a tény is, hogy a plébánosnak a község az 1990-es évek elején díszpolgári címet kívánt adományozni, amelyet ő azonban nem fogadott el.

Dolgozatomban kísérletet tettem egy egyházi ünnep helyi szokásrendjének leírására, kialakulásának megértésére, értelmezésére. Az egyén és a közösség szoros kölcsönhatása, az elsőáldozás rítusa gazdagításának a plébános és a hívők részéről megnyilvánuló igénye alakította ki és tartotta meg az ünnepet. Ez a szokásrend értékké vált, melyhez a közösség ragaszkodott, és ha a maga teljességében nem is élt tovább, egyes részei és részletei fennmaradtak. A gyermekek számára fordulópontot jelentett a vallási közösségbe történő teljes integrálódás folyamatában, lépcsőfokot a keresztelés és a bérmálás között a vallási életbe történő beavatás útján.

Források

Historia Domus Csatár. A csatári plébánia története.

Pajtényi Béla: *Isten és én.* Kézirat. 1939–1946.

Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (VFL)

A Széchenyi család levele a veszprémi püspöknek. – 511/1905.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A Széchenyi család levéltára – P 623.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. M–30679/1–2. „Salamon" fn. ü. munkadossziéi

49 Bárth 2013, 32.

50 Mindezekhez kapcsolhatók az állambiztonságiak Pajtényiról írott feljegyzései: „Pajtényi Béla. Bak. Mereven kommunista ellenes, de meggondolt. Előre nem akar lépni, s kalandokra nem hajlandó. Összeköttetései elég nagyok a környékbeli papsággal. Minden összejövetelen jelen van. Nehéz nála tisztán látni, ezért vigyázni kell vele." (1964) ABTL 3.1.2. M–30679/2, 74. „Pajtényi Béla baki plébános reakciós hozzászólásában a szocialista erkölcs és az ifjúság nevelésének problematikáját fejtegette, s igyekezett bizonyítani, hogy az állam »erkölcsi csődbe jutott«. Megnyilvánulásaival a jelenlevő papok zöme egyetértett. Intézkedés: Pajtényi Béla anyagait értékelem, s indokolt esetben javaslatot teszek a figyelődosszié megnyitására." (1966) ABTL 3.1.2. M–30679/1, 227.

Hivatkozott irodalom

Andrieux, Louis 1911, *La premiere communion: histoire et discipline: textes et documents des origines au XXe siecle*. G. Beauchense, Paris.

Apor Péter 2006, Történeti antropológia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 449–472.

Balázs Lajos 1994, *Az én első tisztességes napom: párválasztás és lakodalom Csíkszentdomonkoson*. Kriterion, Bukarest.

Balázs Lajos 1995, *Menj ki én lelkem a testből...: elmúlás és temetkezés Csíkszentdomonkoson*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

Balázs Lajos 1999, *Szeretet fogott el a gyermek iránt: a születés szokásvilága Csíkszentdomonkoson.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

Bárth Dániel 1999, Dusnok és papja. In: Bárth János (szerk.): *Két víz között. A Duna–Tisza közi nemzetiségek és népcsoportok hagyományai című nemzetközi néprajzi konferencia előadásai.* Bács-Kiskun Megyei Nemzetiségi Alapítvány és a Cumania Alapítvány, Baja–Kecskemét, 9–21.

Bárth Dániel 2007, Szempontok a bérmálás történeti néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Látóhatár,* (16.) 3–4. 187–207.

Bárth Dániel 2013, Alsópapság és népi kultúra. Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 9–42.

Bárth János 1990, A katolikus egyházi év ünnepei. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 410.

Bárth János 2006, *Jézus dicsértessék! A székelyvarsági hegyi tanyák népének vallási hagyományai.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét.

Bellér Júlia 1972, Születés, keresztelő Szentsimonban. In: Nagy Károly (szerk.): *Lakóhelyünk Ózd. Az Ózdi Népművelési Intézmények Honismereti Körének évkönyve*. Ózdi Művelődési Intézmények, Ózd, 181–201.

Benedek Sándor 1971, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Rotenturm, Őrsziget.

Bellosics Bálint 1903, *A gyermek a magyar néphagyományban.* Kollár, Baja.

Bíró Anna 2005, Evangélikus konfirmáció Pilisen. Egy hagyomány változásai. In: Veres Emese-Gyöngyvér (szerk.): *Evangélikus múltunk – evangélikus jelenünk. Vallási néprajz 12.* Budapest, 205–219.

Borsai Ilona 1980, *Magyar népi gyermekjátékok és mondókák.* Népművelési Intézet, Budapest.

Browe, Peter 2000, Kinderkommunion im Mittelalter. In: *Eucharistie im Mittelalter.* LIT Verlag, Münster, 89–11.

B. Szűcs Irén 2004, *Békési népi gyermekjátékok.* Jantyik Múzeum, Békés.

Cseténi Mihályné 1982, A születés és kisgyermekkor csépai hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből.* Dobó Múzeum – Damjanich Múzeum, Eger–Szolnok, 281–303.

Csilléry Klára 1981, A parasztgyermek helye a lakásban. *Ethnographia,* (XCII.) 2–3. 59–65.

Dalby, Mark 2003, *Infant Communion. The New Testament to the Reformation.* Grove, Cambridge.

Dalby, Mark 2009, *Infant Communion. Post Reformation to Present Day.* Hymns Ancient and Modern. Cambridge.

Dannecker, K. L. 2005, *Taufe, Firmung und Erstkommunion in der ehemaliger Diözese Konstanz. Eine liturgiegeschichtliche Untersuchung der Initiationssakramente.* Aschendorff Verlag, Münster.

Deáky Zita 2011, *„Jó kis fiúk és leánykák". A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon.* Századvég, Budapest.

Dénesi Tamás 2006, *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében.* Doktori disszertáció, Budapest.

Demkovits Ágoston 1938, *Katolikus szertartástan.* Szent István Társulat, Budapest.

Diós István (főszerk.) 1997, *Magyar Katolikus Lexikon.* III. kötet. Szent István Társulat, Budapest.

Faragó Tamás 2000, Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–469.

Fazekas István 1993, *A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1640 és 1714 között*. Doktori disszertáció, Budapest.

Fügedi Márta 1988, *Gyermek a matyó családban.* Hermann Ottó Múzeum, Miskolc.

Gazda Klára 1980, *Gyermekvilág Esztelneken: néprajzi monográfia*. Kriterion, Budapest.

Gatterer, Michael 1924, *Kinderseelsorge.* Felizian Rauch Verlag, Innsbruck.

Gönczi Ferenc 1914, *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Szabó, Kaposvár.

Gönczi Ferenc 1938, *Somogyi gyermek: a somogymegyei földmívesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása.* Új-Somogy, Kaposvár.

Gönczi Ferenc 1949, *Somogyi gyermekjátékok.* Kultúra, Kaposvár.

Földesné Györgyi Erzsébet 1979, A régi falusi gyermekéletről. *Világosság,* (20.) 12. 762–769.

Hajdú Gyula 1971, *Magyar népi játékok gyűjteménye.* Sport, Budapest.

Jávor Kata 1989, A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás kettős tükörben.* Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 146–151.

Jókai Mária 2004, *Zoboraljai gyermekjátékok.* AB-art, Pozsony.

Katona Imre 1981, *Szempontok a mai gyermekjátékok gyűjtéséhez.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszék, Budapest.

Katona Imre 2001, *Néprajz és gyermekvilág.* Pont Kiadó, Budapest.

Kresz Mária 1944, A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban. *Ethnographia*, (60.) 2. 143–147.

Kresz Mária 1949, A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Bárczi Géza et al. (szerk.): *Néprajzi a tanulmányok.* Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Budapest, 53–92.

M. Kozár Mária 1985, A születéssel kapcsolatos szokások Felsőszölnökön. In: *A magyarországi délszlávok néprajza. 7.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 197–206.

Kőszeghy Péter (főszerk): *Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa*. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4183 (letöltés: 2019. 01. 25.).

Lackovits Emőke 1980, *Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében.* 1868–1945. In: Töröcsik Zoltán (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei XV.* Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 237–272.

Lackovits Emőke 1999, Református és római katolikusok hitélete a XX. században Csopak-Kövesden. In: Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz 10.* Officina, Szeged, 153–165.

Markos Gyöngyi 1986, *A születés hagyományai Makón.* KLTE, Debrecen.

McGrail, Peter 2006, *First Communion. Ritual, Church and Popular Religions Identity.* Ashgate Publishing. Liverpool.

Mihályfi Ákos 1921, *Az igehirdetés: egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből.* Szent István Társulat, Budapest.

Mihályfi Ákos 1926, *Az emberek megszentelése: szentségek és szentelmények: egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből.* Szent István Társulat, Budapest.

Mihályfi Ákos 1933, *A nyilvános istentisztelet: egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből.* Szent István Társulat. Budapest.

Morvay Judit 1981, *Asszonyok a nagycsaládban: mátraaljai palócasszonyok élete a múlt század második felében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982, *Magyar Néprajzi Lexikon.* I–V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Orme, Nicolas 2001, *Medieval Children.* Yale University Press, London.

Ötvös László 1985, *A konfirmáció története és irodalma.* In: Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Református néphagyományok: Tanulmánygyűjtemény, melyet Kálvin Institúciója első kiadásának 450. évfordulójára ajánlunk.* Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 110–131.

Pécsiné Ács Sarolta 2002, *Népi gyermekjátékok Kalocsa környékén.* Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa.

Pozsony Ferenc 2006, *Erdélyi népszokások: egyetemi jegyzet.* Kriza János Néprajzi Társaság – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

Radó Polikárp 1966, *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges.* Herder, Romae, II. Friburgi Brisg. Barcinone.

Rind Melitta 2005, *Haj, szénáru, szénára: topolyai gyermekjátékok: Zöldy Pál hagyatéka.* Logos, Tóthfalu.

Szacsvay Éva 1998, Konfirmáció Kalotaszegen. Egy szokás jelrendszerének értelmezési lehetőségei. *Néprajzi Értesítő,* (80.) 173–192.

Shahar, Shulamith 2000, *Gyermek a középkorban.* Osiris Kiadó, Budapest.

Szathmári Ibolya, V. 1978, Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztelőig a berettyóújfalui néphagyományban. In: Héthy Zoltán (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve. II.* Bihari Múzeum, Berettyóújfalu, 219–242.

Szendrey Ákos 1952, Legényavatás. *Ethnographia,* (63.) 3–4. 358–370.

Szendrey Zsigmond – Szendrey Ákos 1943, Szokások. Születés és gyermekkor. Ifjúkor. Vallásos élet. In: Viski Károly (szerk.): *A magyarság néprajza.* IV. kötet. Egyetemi Nyomda, Budapest, 154–186, 290–301.

Szijártó M. István 2006, A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 500–519.

Szijártó M. István 2010, A mikrotörténelem másodfokú egyenlőtlenségei. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon.* L'Harmattan, Budapest, 18.

Szuszai Antal 1908, *Előkészület a nagy napokra. Katekézisek az először gyónók és áldozók, valamint a bérmálkozók előkészítésére.* „Borromeusi" szerkesztő-kiadója, Győr.

Tóth Edina 1993, Konfirmáció Szentkirályon. Egy átmeneti rítus elemzése. In: *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve 19.* Kecskemét, 281–214.

Tóth József 1975, Néphit és népszokások rendszere Ürményházán a szerelemtől a keresztelőig. In: *A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei VII.* Hungarológiai Intézet, Novi Sad, 23–24, 117–145.

Verebélyi Kincső 1998, Szokások. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór.* Osiris Kiadó, Budapest, 400–439.

Veres Emese-Gyöngyvér 2005, Szülés, keresztelés és gyermekgondozás a barcasági (hétfalusi) csángóknál. In: uő (szerk.): *Evangélikus múltunk – evangélikus jelenünk. Vallási néprajz 12.* Budapest, 165–185.

Zelnik József (szerk.) 1983, *Gyermekjátékok: Válogatott néprajzi és művészettörténeti tanulmányok*. Népművelési és Propaganda Intézet, Budapest.

Gagyi József

„A kollektívvel kezdődött...”

A kollektivizált vidék első évei Románia egy régiójában

Ez az írás egy kevésbé történeti jellegű kutatás, inkább antropológiai terepmunka feldolgozásaként született kézirat alapozó, tehát szükségszerűen történeti fejezete. A romániai, Nyárád menti Csíkfalva község településein (Csíkfalva, Jobbágyfalva, Nyárádszentmárton, Búzaháza, Vadad) 2004-ben elkezdett, ma is tartó, longitudinális (folyamatokat, átalakulásokat rögzítő, nem intenzív) terepmunka részeként folytattam beszélgetéseket a jobbágyfalvi Balogh Pállal (1931–2014). Meghallgattam többek között a lopásról szóló történeteit, megszerkesztettem a beszélgetéseinket tartalmazó kötet[1] lopáseseményekre koncentráló második fejezetét, és azóta gondolom úgy, hogy a téma sokkal átfogóbb, sokkal mélyebb kifejtést érdemel, mivel fontos, eddig csak részben vagy más összefüggésekben ismert társadalomtörténeti, társadalomelméleti, kultúratudományi vonatkozásai is lehetnek. Kéziratom arra a kiinduló hipotézisre épül, azt igyekszik bemutatni, értelmezni, hogy a lopásnak mint közösségben/közösség előtt történő, morálisan megítélhető cselekvésnek van egy olyan fajtája, amelyet nem tartanak bűnnek, nem tiltanak, hanem megengednek az emberi közösségek, és amelyeknek nem társadalomromboló, hanem közösségépítő hatásuk van. Mindez konkrét társadalmakban, társadalomtörténeti helyzetekben létezik, kutatható. Úgy gondolom, hogy egy még létező, paraszti típusú közösségszervező nyilvánosság, a túlélési és ellenállási készség még aktív léte, de már fogyó ereje nyilvánul meg az általam bemutatandó, a közelmúltban tapasztalt lopásjelenségekben. Ha csak ez lenne, ha csak ennyi lenne, akkor is figyelemre és elemzésre érdemes viselkedésmódok azok, amelyekről beszélek – de ennél többről van szó: a lenti társadalom által a tulajdonról és a tulajdonhoz való univerzálisnak gondolt (feudális, meg ipari társadalmakban is tapasztalható) viszonyulásról. Szűkebb értelemben pedig a közjó elképzeléseiről, a társadalomerkölcs aktualizált felfogásáról, az ezeket felmutató gyakorlatokról egy adott korszakban, a 20. század közepén.

Mindazok a cselekedetek, amelyeket csíkfalvi beszélgetőtársaim (nemcsak Balogh Pál, hanem sokan mások is) lopásként említenek a beszélgetésekben, nem vizsgálhatóak a tulajdonformák, a tulajdonhoz való viszony, a tulajdon kezelése közben kialakuló és fennmaradó emberi kapcsolatok ismerete nélkül. Végül is a kijelentés, hogy „a lopás a kollektívvel kezdődött”, valóban arra utal, az erre a hívószóra kibomló, az emlékezetek őrizte valóság arra alapozódik, hogy a 20. század közepén zajló kollektivizálás rurális környezetben alapvető politikai-társadalmi-gazdasági, majd kulturális változásokat

1 Gagyi 2012.

eredményezett, és alapvetően megváltoztatta a tulajdon- és ezzel együtt az emberi viszonyokat, átértékelte és átrendezte a társadalmi kapcsolatokat. Valóban gyors folyamatban felszámolta a paraszti múltat és felforgatta, átírta a jelent.

Nem szándékom a romániai kollektivizálás folyamatának részletes áttekintése. A kollektív gazdaságok létrejöttének, működésének csak néhány, a vizsgált téma szempontjából fontos jellegzetességére szeretnék koncentrálni, a kollektivizálás utolsó két, illetve a kollektívban élés első időszakát, első néhány évét (amelyről Balogh Pál legtöbb története szól) szeretném bemutatni. Hunya Gábor *Az élelmezési válság okai* című, Románia szocialista mezőgazdaságáról írott átfogó tanulmánya szerint a romániai szocializmus alapvető jellemvonása volt, hogy a pártvezetőség mindvégig érvényesített egy „mezőgazdaság- és faluellenes" álláspontot: ez a vezetés háborúban állt a vidékkel, a falusiakkal, a mezőgazdasági termelőkkel. A falut, mezőgazdaságot az iparosításnak rendelte alá, a beruházások volumenei rendszeresen elmaradtak az iparétól. Mezőgazdasági forradalmat, az állattenyésztés fellendítését hirdették, de eközben és valójában „Románia a sovány csirkék és elapadt tejű tehenek országa"[2] volt. A makro- és mikroszintű átalakulások egyaránt a korábbi gazdálkodási és társadalmi szerkezetek szétesését, folyamatos konfliktusokat eredményeztek, a vidék „csendes csatatérré"[3] változott, „az ötvenes évek a falusi gazdasági-társadalmi rendszer régi struktúrájának szétverése jegyében teltek. Az évtized első néhány évében radikálisan lerohanták, az utolsó pár évben szisztematikusan dezintegrálták a falvakat."[4] Az 1960-as évek elején, a kollektivizálás végső hajrájában már egy átalakult, az új helyzethez idomuló falusi társadalom emberei írták alá a belépési nyilatkozatokat, néztek szembe az egyik napról a másikra a fenyegető elképzelésből szorító valósággá változó új munka- és tulajdonviszonyokkal.

A kollektivizálás megkezdését, módszertanát a Román Munkáspárt 1949. március 2–5-i plenáris ülésén döntötték el. Minden megyei pártbizottságnak kiadták a feladatokat, és 1949. június végén, augusztus elején már megalakultak az első kollektív gazdaságok. Elvben ezek a gazdálkodó parasztok szövetkezetei voltak: a tagság egyesítette a vagyonát, és közösen, szövetkezeti alapon gazdálkodott. A szabad döntés jogát mindvégig hangoztatták, de a valóságban az államhatalom bevetette a kényszer, az erőszak, a megtévesztő propaganda mindenféle formáját.

A kollektivizálás történetének három fejezete van.[5] 1949–1953 között lassan növekedett a kollektív gazdaságok száma, velük párhuzamosan társulások (részben közös művelésre épülő gazdálkodó szerkezetek) is alakultak. A pártvezetés tudatában volt, hogy ha rövid idő alatt túl sok kollektív gazdaság alakul, akkor nem tudja biztosítani a közös megmunkáláshoz szükséges gépi felszerelést. Ugyanakkor a helyi pártszervek és a Securitate erőszakos fellépése nyomán kialakuló forrongásokat is kezelni kellett. Meg-

2 Hunya 1990, 87.
3 Oláh Sándor nevezi így az 1950-es évek falusi helyszíneit.
4 Hunya 1990, 94.
5 Şandru 2005.

kezdődtek a kilépések a már létező kollektív gazdaságokból, beindult a gazdaságok felbontása is.[6] A folyamat élelmiszer-ellátási nehézségeket okozott.

1953-tól, Sztálin halálától 1956-ig átmeneti időszak következett, az egyéni gazdálkodók beszolgáltatási kötelezettségeit, adóit csökkentették. Kiderült, hogy az egyéni gazdaságok termelékenyebbek, mint a létrehozott állami gazdaságok és kollektív gazdaságok. 1956-ban a gabona- és zöldségtermelés 75%-a a magángazdaságokból származott. Ezért sem siettek azzal, hogy megszüntessék őket, míg meg nem erősödnek az állami szerkezetek. Szorgalmazták viszont az átmeneti szerkezetekként kezelt társulások megalakítását.

1957-ben, a végső roham első esztendejében újra felerősödött a kollektivizálással kapcsolatos propaganda. Ebben az évben sikerült teljesen kollektivizálni az első tartományt, ahogy a propaganda szétkürtölte: „Konstanca tartományban győzött a szocialista tulajdon". 1960 júniusában, a Román Munkáspárt III. kongresszusának idején a „szocialista szektor" (kollektív gazdaságok és társas gazdaságok) már magában foglalta a teljes termőterület 81%-át. Ezután megkezdődött a végső roham. 1962 áprilisában ünnepélyesen bejelentették a kollektivizálás befejezését. Ez azt jelentette, hogy a falusi lakosság, a mezőgazdasági termelők több mint 90%-a kollektivista lett. A hegyvidékeken, ahol kedvezőtlenek voltak a gépesítési feltételek, végül is nem alakítottak kollektív gazdaságokat.

„Végső roham" a Székelyföldön

Az országos léptéket elhagyva, saját levéltári kutatásokra támaszkodva egy kelet-európai régió átalakulásának egy intervallumát, az 1961–1963 közötti időszakot szeretném részletesebben bemutatni. A Székelyföldről, pontosabban annak nagyobb részéről van szó – az előbb Magyar Autonóm Tartományként, majd Maros Magyar Autonóm Tartományként ismert, adminisztratívan behatárolt területekről. A Magyar Autonóm Tartományban először 1958-ban a legkisebb rajont, Keresztúrt, majd 1959-ben a Kézdi rajont kollektivizálják, ami azt jelenti, hogy ezekben a rajonokban a falusi települések több mint 90%-ában ekkor már megalakult a kollektív gazdaság vagy a mezőgazdasági társulás.[7] 1960 novemberéig a kollektív gazdaságok száma mindössze 156, ezekbe 28 112 család lépett be, és a gazdálkodáshoz szükséges infrastruktúrájuk értéke mindössze 171 277 000 lej, vagyis átlag 1 908 000 lej gazdaságonként. 1950 végén 81 kollektív gazdaság volt már a tartomány területén, számuk tehát a tíz év alatt csupán kétszeresére növekedett.

6 László 2005.

7 Ezek és a következőkben a Magyar Autonóm Tartomány mezőgazdaságára vonatkozó adatok származási helye, ha máshogy nem jelölöm: A Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1959, Bukarest.

1960 Romániában a mezőgazdaságban is a rendszer építését körvonalazó tervezéshez (ötéves meg húszéves távlati tervek) szükséges előmunkálatok éve. Decemberre a Tartományi Pártbizottság agrárosztályán több átfogó felmérés, tanulmány és javaslat is születik. Külön összegzik a létező kollektív gazdaságok és a társas gazdaságok gazdasági eredményeit.[8] Tanulmány születik a káderszükségletről és a mezőgazdasági káderek felkészítési folyamatának megjavításáról,[9] elemzik az állattenyésztés fejlesztésének feltételeit,[10] és 1960. december 16-i dátummal elkészül egy összefoglaló tanulmány a domb- és hegyvidéki települések akkori gazdasági-társadalmi, illetve a kollektivizálásuk utáni előrelátható helyzetéről.[11] Ennek átfogó jellege miatt, valamint annak ismeretében, ami valóban bekövetkezett, a megállapításairól érdemes hosszabban is írni.

A tartománynak 659, mezőgazdasági termelés szempontjából számba vehető települése van, ebből 432-t (65,55%) sorolnak a domb- és hegyvidéki települések kategóriájába, ezek legnagyobb része a történelmi Székelyföldön fekszik. Itt 109 047 család, a tartomány lakosságának mintegy 51%-a él. 82 (12,44%) olyan terepülés van, ahol a teljes mezőgazdasági terület (szántó, erdő, kaszáló, legelő is) kevesebb mint 25%-a alkalmas csak szántóföldi megművelésre (Maroshévíz környéke és a Székelyudvarhelytől keletre levő, Hargita alji falvak). A települések 20–48%-a esetében 25–50% a szántóföld aránya (a Csíki-, Gyergyói-, Kászoni-medence falvai). Tehát a települések mintegy 33%-ában a gazdálkodást nem a szántóföldi termelés uralja, az csak kiegészítő jellegű.

Külön fejezetben foglalkozik a tanulmány a lakosság foglalkozásával, jövedelmeivel. Az aktív lakosság a teljes létszám 66,2%-a. A foglalkozási szerkezet azonban ugyanolyan, mint évtizedekkel azelőtt: az aktív lakosság 77%-a a mezőgazdaságban dolgozik. A kollektivizálás előreláthatólag nagy munkaerő-felesleget okoz majd: a tanulmányban a kollektivizálás befejeztével 40 000–50 000, munkaerejét a munkaerőpiacon áruba bocsátó (azaz vándorlásba kezdő) emberre (az aktív munkaerő 16–20%-ára) számítanak. Az így keletkező gazdasági-szociális problémákat meg kellene előzni, ennek érdekében a tanulmány három megoldási javaslatot körvonalaz. Az első kettő arra vonatkozik, hogy az ezen a vidéken hagyományos állattenyésztésnek a megélhetésben játszott szerepét kell megerősíteni: fel kell javítani a természetes legelőket, meg kell valósítani az állatállomány szelektálását, a fajjavítást, a számbeli növekedést, és ezzel párhuzamosan meg kell oldani a felvásárlás, a támogatások kérdéseit. Tehát egy hagyományos foglalkozás felfuttatásáról beszélnek, amelyik nem jár majd jelentős mobilitással. Csak harmadiknak említett megoldás, hogy „azt a munkaerő-fölösleget, amely már most létezik és

8 Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Arhiva Nationala Directia Judeteana Mures – továbbiakban ANDJM), 1134-es fond, 288-as iratcsomó, Agrárszekció – munkatervek, jelentések, tanulmányok, 17–25, 26–39.

9 Uo. 6–16.

10 Uo. 64–78.

11 Uo. 79–94. Ez a tanulmány a Magyar Autonóm Tartomány helyzetét elemzi. A megvalósítás már az 1960. december 18-án létrehozott, lényegesen más területre kiterjedő Maros Magyar Autonóm Tartományban történt.

a kollektivizálás után még kialakul majd a domb- és hegyvidéki falvakban, szervezett módon az ipari egységek felé kell irányítani".[12]

Az 1960-as elképzelés nagy vonalakban megvalósul, de csak az 1970-es években: az újonnan kiépülő ipari központok valóban felszívják a fölösleges munkaerőt (leginkább annak fiatal, képzettebb rétegeit), és az állattenyésztés is jelentős jövedelemhez juttatja a hegyvidéki falvak lakóit. Addig azonban túl kell élniük az 1960-as évek elejének válságos esztendeit.

A tanulmány részletesen is kitér néhány, igen hátrányos helyzetű hegyvidéki település viszonyainak bemutatására. Bélbor, Lövéte, Gyergyóholló, Varság azok a települések, ahol jóval 20% alatt van a mezőgazdaságilag hasznosítható területen belül a szántóföldek aránya. A tanulmányírók számításai szerint Varságon például a lakosság az évi gabonaszükségletének csak 8,6%-át, Lövétén pedig 23%-át képes a rendelkezésre álló szántóterületeken megtermelni – az ezen felül szükséges mennyiséget eddig is, ezután is máshonnan kell megvásárolniuk. Éppen ezért a lakosság nagyobb része (például Lövétén 70%) már ekkor más jövedelmi forrásokból él. Lövétén ekkor 3243 munkaképes lakos van, a vasércbányában 578-an, a vlahicai vasérctöltődében 200-an dolgoznak, meg 80-an a fakitermelő vállalat alkalmazottai, tehát az aktív lakosság 26,45%-a ipari munkás[13] – ilyen arányban „munkásfalu" már ekkor Lövéte, az ingázási lehetőségek 1960-as évek végi kialakulása előtt. Az pedig közismert, hogy mindig, így 1960-ban is nagy volt az elvándorlás távolabbi vidékekre – ebben az időszakban például a Temes megyei, a Duna mellett fekvő bányásztelepülésre, Moldova Nouăra. Úgy gondolom, bár ez nincs leírva, hogy egyértelmű a következtetés: ezeken és az ezekhez hasonló településeken nem lehet gépesített, nagyüzemi mezőgazdaságot folytatni, ezért foglalkoztatási alternatívákat kellene kialakítani. Ha kollektivizálnak, akkor pedig számolni kell a nagy méretű elvándorlással, meg azzal, hogy ezek a gazdálkodási szerkezetek önmagukban nem lesznek életképesek, fenntartásukhoz folyamatos állami dotáció szükséges. 1961. március közepén gyűlést tartanak a tartományi mezőgazdasági titkárok számára Bukarestben, a Központi Bizottságnál. A legfontosabb döntés: tévesnek ítélik meg az eddigi gyakorlatot, ezután nem kell megvárni, hogy egy falu gazdaságainak 80-90%-a aláírja a belépési nyilatkozatot, hanem kevesebb egyéni gazda belépése esetében is fel lehet avatni a kollektív gazdaságot. A statisztikai eredmények gyorsabban elérhetőek, a „siker" hamarabb jelenthető a felső szerveknek. A tartományi Pártbüróra bízzák, hogy eldöntse, melyik az a pillanat, amikor a kollektivizálási kampány egy adott településen eredményhez vezetett. Ha úgy látják, hogy „erős gazdaság lesz, meg tud állni a saját lábán", akkor a Pártbüró engedélyt adhat a felavatásra.[14] Ezzel a hatalom képviselői az időpontokkal való manipulálást teszik lehetővé: lehet jelenteni a központ felé olyan eseményeket is, amelyeknek még nincs meg a valóságalapjuk. Hallhatják a rádióban, olvashatják a sajtóban egy adott település lakói, hogy náluk is diadalmaskodott a „szocialista mezőgazdaság kialakításáért folyó csata", ők is a „közös gazdálkodás útjára" léptek – miköz-

12 Uo. 93–94.

13 Uo. 84–88.

14 ANDJM, 1134-es fond, 311-es iratcsomó, 25.

ben tudják, hogy még nem történt meg a szövetkezet ünnepélyes felavatása, csak a szervezők hada járja a házaikat. Azt tudatosíthatta mindez bennük, hogy ez a rendszer hazudik, meg azt sugallta mindez, hogy sorsuk elkerülhetetlen? Az alávetettség érzését, a beletörődést növelte, az élethelyzeteik elviselhetetlen abszurditását tudatosította? Egyéni megoldások keresésére, elvándorlásra készítette fel, sarkallta őket? Ezt hallva azt tették, ami a hatalom szándéka volt: egyik napról a másikra feladták ellenállásukat, és aláírták a belépési nyilatkozatot, hiszen úgy tapasztalták: nincs kiút?

Két fontos, pozitívnak nevezhető, a szövetkezetbe való belépést anyagilag ösztönző intézkedést is hoznak. Az egyik annak a csak 1956-tól alkalmazott gyakorlatnak a megerősítése, hogy az egyéni gazdaságok udvarait, házait, melléképületeit nem kollektivizálják, ez megmarad a kerttel együtt a szövetkezeti tag tulajdonában. A másik az állatállomány növelésére vonatkozik, hiszen minden eddigi kollektivizálási hullám azzal járt, hogy a parasztok, belépés előtt, igyekezték értékesíteni vagy levágni a teheneiket, ahelyett hogy a kollektívbe beadták volna – tehát jelentősen csökkent a szarvasmarhaállomány, ennek következtében kritikussá vált a városok tej- és húsellátása. Most ennek a kérdésnek a kezelésére külön módszertant dolgoznak ki, és külön pénzügyi alapokat hoznak létre. Igyekeznek a belépés előtt álló parasztoktól minél több tehenet, növendékállatot felvásárolni. Maros Magyar Autonóm Tartománynak a központi alapból 46 millió lejt biztosítanak, ezzel az összeggel a kidolgozott terv szerint a már létező, tehát azokat tartani képes kollektív gazdaságok számára 9000 tehenet és 13 000 növendékmarhát kell vásárolniuk a Tartományi Néptanácsok mellett működő mezőgazdasági igazgatóságoknak, de ugyanakkor 7425 tehenet, 12 000 növendékmarhát kell felvásárolni a tartomány állattenyésztő vidékein (leginkább Csíkban, Gyergyóban), és ezeket el kell küldeni a másutt, más tartományokban működő kollektív gazdaságoknak.

Az intézkedés azt jelzi, hogy az élelemellátás szempontjaira figyelve, a kényszervágásokat, feketepiaci húseladást megakadályozandó, engedményeket tesznek a falusiaknak, hiszen ez nem mást jelent, mint kártérítés fizetését az azelőtt magántulajdonban levő, de a szövetkezetbe bekerülő – tehát „ingyen elvett" – állatokért. Azt külön hangsúlyozzák, hogy az ökröket és a lovakat – az igásállatokat – be kell adni a kollektív gazdaságba való belépéskor, míg az állatvagyon egy kis részét, egy tehenet, két növendékállatot és a táplálásukhoz szükséges takarmánymennyiséget minden kollektivista megtarthatja magának, saját házi gazdaságában.[15]

A Maros Magyar Autonóm Tartományra külön is vonatkoznak a domb- és hegyvidékeken megalakítandó kollektív gazdaságok létesítését szabályozó utasítások. Az új elképzelések szerint ezen a vidéken nem érdemes kisebb méretű szövetkezeteket alakítani, mert gazdaságilag hosszabb távon sem lesznek rentábilisak – sőt, és ez valóban újdonság, de természetesen idővel módosul: a „hegyvidéki rajonokban" nem kell sem társulásokat, sem kollektív gazdaságokat szervezni.[16] Ez azonban csak az elképzelés, a valóság más lesz.

15 Uo.
16 Uo.

1961 vége, 1962 eleje a hatalmi apparátusok összehangolt, minden eddiginél nagyobb méretű akciójának az ideje. 1961. február 1-jén 230, 1962. március 19-én, a kollektivizálás befejezetté nyilvánítása (vagyis, tényszerűen: a tartományi vezető szerv gyűlésén ennek kimondása) pillanatában számszerűen 510 kollektív gazdaság van a tartományban[17] – egy év és egy hónap alatt jött létre tehát a kollektív gazdaságok többsége, 55%-a!

Az alakulás üteme a tartomány rajonjaiban nagyon egyenlőtlen – Csík rajonban 1962. február közepén még csak a települések kevesebb mint 30%-ában alakult szövetkezet.[18] Nincsenek kitűzött, pontos időpontok, a kampány teljes gőzzel folyik, és nem lehet tudni, mikor érkezik el a befejezéshez. Iosif Banc tartományi első titkár szerint a célkitűzés az, hogy „ezen a tavaszon fejezzük be a kollektivizálást".[19]

Február 25-én beszélnek a rendkívüli büróülésen arról, hogy Udvarhely rajonban is befejeződött a kollektivizálás.[20] Banc utasítja a sajtó képviselőit, hogy elsősorban a Gyergyó és Csík rajoni eseményekkel foglalkozzanak. Persze „ügyeljenek arra, hogyan fogalmazzák meg a problémákat, nehogy úgy tűnjön, hogy ki tudja, mi van ezekben a rajonokban. Ügyeljen arra a sajtó, hogy az ellenséges elemeknek ne legyen lehetőségük arra, hogy eltorzítsák a Csíkban kialakult helyzetet."[21] Sejthető tehát: ezekben a rajonokban a legnagyobb az ellenállás.

Március 3-án Maroshévíz, Gyergyó és Csík rajonokon kívül máshol befejezettnek nyilvánítják „a mezőgazdaság szocialista átalakítását". Banc kijelenti: „Maroshévíz néhány nap alatt befejezi, marad még Csík, Gyergyó, nagy számban vannak ott pártaktivisták...", az egyik felszólalásból kiderül, hogy például Csavar Béla, a Tartományi Szakszervezet elnöke társaival együtt *(létszám nincs megadva – G. J.)* két hét óta egyfolytában Gyergyóremetén tartózkodik, Gyergyóditróban pedig egy 60 tagból álló aktivistacsoport végzi a szervező munkát.[22] Vannak nagyon speciális helyzetek is: a Gyergyó rajonba kiküldött Király Károly, a tartományi KISZ-bizottság első titkára jelenti, hogy az egyik településen „megtartottuk a társas gazdaság gyűlését, megszavazták *(ti. a kollektívvé való átalakulást – G. J.)*, nem ellenzik, de nem akarnak aláírni. Van néhány ellenséges elem. A Szekuritáté parancsnoka a faluból származik, és nem akar intézkedni." Erre Banc válasza: „Azért harcoljunk, hogy enélkül *(ti. a Szekuritáté közvetlen beavatkozása nélkül – G. J.)* történjen. Ha vannak, akik nyíltan ellenségek, azokat pontra kell tenni *(nem tudni, ez a megjegyzés a megfélemlítés milyen formájára vonatkozik – G. J.)*."[23]

1962. március 9. az a nap, amikor a pártbüró megfogalmazza a Tartományi Pártbizottság és a Tartományi Néptanács közös táviratát a Román Munkáspárt Központi Bizottságának: befejezték a Maros Magyar Autonóm Tartomány kollektivizálását. Bukarestben tehát, ahol az érdemeket számon tartják és a jutalmakat osztogatják, ez a dátum az ismert és érvényes. Ez egy pénteki napra esik, és a feladatokat így fogalmazza meg

17 ANDJM, 1134-es fond, 330-as iratcsomó, Büróülések, 1.
18 ANDJM, 1134-es fond, 329-es iratcsomó, Büróülések, 124.
19 Uo.
20 Uo. 173.
21 Uo. 175.
22 Uo. 185.
23 Uo. 190.

Banc: „Holnap, holnapután és hétfőn végezzünk minden maradékkal. Minden erőnket Csíkba és Gyergyóba koncentráljuk. Azután elosztjuk az erőinket, hogy minden gazdaságba jusson, hogy segítsük a munka megszervezését és a szervezési-gazdasági megerősödést. A terepen levő elvtársak rotációval 2-3 napra hazamehetnek."[24]

Március 16-án már a kitüntetettek névsorát hagyja jóvá a büró: a Munkaérdemrend első fokozatát egy személy kapja, a másodikat 26-an, a harmadikat 111-en kapják meg.[25] Valójában azonban csak március 19-e az „utolsó nap", amikor elhangzanak a Tartományi Pártbizottság Bürójában a kampány befejezését jelentő szavak.

A „végső roham" után

Ezután azonban nem a pihenés, hanem egy legalább ennyire zsúfolt, eseményekkel teli időszak következik. Megvan az „eredmény", megszületett, de nem működik még az új tulajdonforma, szerkezet. Az emberek aláírtak, az ünnepélyes felavatások megtörténtek, vannak kijelölt vezetők, van a jövendő kollektív tagság – de mit kell tenni ma, holnap, mi a dolga, miből él ezer és ezer falusi? Mi marad változatlan, és mi változik meg gyökeresen?

A kampány befejezése utáni időszakra való készülés már 1962 februárjában megkezdődik. A Központi Bizottság országos szinten számba veszi és elosztja a rendelkezésre álló szakembereket: a Maros Magyar Autonóm Tartomány, mivel szakemberhiány van, 105 agrármérnököt és technikust, 175 földmérő mérnököt kap,[26] ezeknek a munkáját – a tulajdonátvétel folyamatát – kell megszervezni a frissen alakult, továbbá az ekkor még folyamatosan alakuló szövetkezetekben. Ez a szervezés nem valami fényesen sikerül, például csak március végén rendelkeznek arról, hogy az immár két hónapja a terepen tartózkodó, akár az ország másik feléről ideirányított, az eredeti munkahelyük besorolása szerint fizetett szakemberek napi 18 lej prémiumot, egy pár új bakancsot, esőköpenyt, inget, nadrágot, sapkát és ingyen szállást kapjanak.[27] Milyenek is lehettek addig ezek a munkakörülmények?

Augusztusban az agrármérnökök helyzete még mindig nem megoldott. Összesen 254 mérnököt helyeztek ki ideiglenesen a kollektív gazdaságokhoz – az 1961 végén, 1962 elején megalakult egységekhez. De hogy lehet irányítani a szervezési munkát, ha például a Marosvásárhelyről kihelyezett 51 mérnökből 14 nem költözött ki (ingázik, hetente hazajár?) – Ludas rajonban a 48 mérnök közül 19 nem lakik még kint a faluban.[28] Banc véleménye szerint egyesek szándékosan rosszul dolgoznak, hogy így kiprovo-

24 Uo. 195. A román eredetiben: „Mîine, poimîine şi luni să terminăm toate rămăşiţele. Toate forţele concentrăm la Gheorgheni şi la Ciuc. După aceea repartizăm forţele la fiecare gospodărie pentru a ajuta la organizarea muncii şi la întărirea lor din punct de vedere organizatorico-economic. Tovarăşii care sînt pe teren să meargă acasă 2-3 zile, prin rotaţie."

25 Uo. 198.

26 Uo. 124.

27 ANDJM, 1134-es fond, 330-as iratcsomó, 138.

28 ANDJM, 1134-es fond, 332-es iratcsomó, 40.

kálják a leváltásukat. Lehet, igaza is van. Vannak olyan esetek is, amikor a tartományi vezetők véleménye szerint a mérnökök lázítják a parasztokat az árpolitika (vagyis az alacsony állami felvásárlási árak) vagy más állami rendelkezések ellen. Ki tudja, a napi kapcsolatokban miről mit beszélnek, milyen álláspontok hangzanak el? Hiszen mindenki őket kérdi a feladatokról, a perspektívákról, a „jövőről"! Igaz az is, hogy a falura kiköltözött, családos mérnökök nem kapták még meg a 200 lejes költözési támogatást meg a nekik járó gyereksegélyt. A büró adminisztratív, kényszerítő intézkedéseket hoz: a mérnökök feleségeit falusi munkahelyekre kell áthelyezni, a városi néptanácsok értesítsék azokat, akik nem költöztek ki falura és a városban állami lakásban laknak, hogy át kell másoknak adniuk a lakást (de a lakás átadására csak a végső esetben kerüljön sor).[29] A munkahelyükről sokat hiányzó mérnököket (hány ilyen lehet?) arra kötelezik, hogy egy nyilvántartó füzetbe jegyezzék fel a napi tevékenységüket, és az igazolatlan hiányzásért őket is, meg azokat is felelősségre vonják, akik falaznak nekik.[30] Olyan ötletek születnek, amelyek a kapkodásra, meggondolatlanságra utalnak: ösztönözni kell őket, hogy legyen saját könyvtáruk (hogy ne unatkozzanak, hogy művelődjenek), intézkedni kell, hogy a falusi mozikban játsszanak jobb minőségű filmeket. A kollektív gazdaságok biztosítsák a zöldséggel, tejjel, más élelmiszerekkel, tűzifával való ellátásukat. A falusi szövetkezetek gondoskodjanak róla, hogy minél többféle élelmiszerük és iparcikkük legyen, hogy a szakembereknek ne kelljen városba menniük azért, hogy ellássák magukat.[31]

Az 1962. március 19-én elkészült tartományi gyorsmérleg szerint létrejött 510 gazdaság, de ez a „kampány hevében" történt, valójában a működtetés, a rendelkezésre álló szakértők elhelyezése szempontjából ennyi nagyon, átfoghatatlanul sok, sürgősen neki kell látni az átszervezésekhez, egybeolvasztásokhoz. Az elkövetkező két hónapban a Büróülések egyik fő pontja az egybeolvadások engedélyezése. Például április 9-én tárgyalnak és döntenek többek között arról, hogy a csíkkozmási és csíklázárfalvi, a csíkdelnei és a csíkpálfalvi, a csíkzsögödi és a csíkszeredai kollektív gazdaságok egyesüljenek (akkor miért kellett annyi áldozattal külön-külön megalakítani őket, kérdezheti a mai olvasó).

Milyen vagyona van valójában az új szerkezetnek, és hogyan történik a munka megszervezése meg a javadalmazás (első fázisban: ennek tervezése)? Az alakulás első lépése a közös tulajdont képező javak leltárának összeállítása – eddig (március 19.) ez 466 szövetkezet esetében történt csak meg. Brigádokat csak 434-ban szerveztek (76-ban tehát még nem!), vagyis ezekben lehet csak tervezni, szervezetten irányítani a munkát.[32] De ahol megszervezték, ott is gondok vannak, mert Homoródalmáson például a házszámok szerint folyt a szervezés, és mivel nem minden családban egyforma a munkaképesek száma, a brigádok létszáma és a brigádok munkaképessége (munkaereje, munkatapasztalata, munkaerkölcse) is nagyon különböző.[33] Etéden olyan brigádokat szerveztek, amelyek 50–60 kollektivistából állnak, míg Korondon olyanokat, amelyek 300-ból.[34]

29 Uo. 41.
30 Uo. 79.
31 Uo. 80.
32 Ezt és a továbbiakat lásd: ANDJM, 1134-es fond, 330-as iratcsomó, 3–5.
33 ANDJM, 1134-es fond, 331-es iratcsomó. 88.
34 Uo.

Sajátos, abszurdnak is mondható helyzet alakul ki a hegyvidéki, állattenyésztő rajonokban: Csíkban teljesítették a tehén- és növendékállat-felvásárlási tervet, de mivel a nagy lendülettel felvásárolt állatokat el is szállították más tartományokba, 14 olyan kollektív gazdaság van, amelynek (mivel a társuló tagok már eladták az állományukat) egyetlen szarvasmarhája sincs – holott a gazdálkodási feltételek legjobban a szarvasmarha-tenyésztésnek kedveznek![35] Most már nincs kitől vásárolni, meg nincs pénzügyi keret sem a vásárláshoz. Ezek a gazdaságok semmiféle terméket nem tudnak termelni, az államnak leadni (akkor éppen mivel is foglalkozik napról napra a tagság?). Vannak olyan kollektív gazdaságok (például Korond, Zetelak), ahol hitelbe vették át a tagoktól a szarvasmarhákat, a hetek telnek, és nem tudnak fizetni, és a tagok vissza akarják venni az állatokat (a ki nem fizetett állatok akkor megvásárolt állatok?). A tartományban mindenhol csökkent a tejtermelés – Maroshévíz rajonban takarmányozott tehenenként átlagosan két literrel.[36] A nyári hónapokban már kialakul az a jelenség, amely az elkövetkező időszakot végig jellemzi: a takarmánykészítés (kaszálás) csakis a városon dolgozók (ingázók) segítségével történhet. Már 1962. augusztus végén jelentik, hogy Gyergyószentmiklós gyáraiból 800 munkást küldtek haza, hogy kaszáljanak a havason. Az otthon maradottak vagy nem voltak hajlandóak a „kollektívét" lekaszálni, vagy annyian elmentek már otthonról, hogy nem volt a kaszáláshoz elegendő munkaerő. A tartományi pártbizottság titkársága végül is úgy ítéli meg a helyzetet, hogy ha a gyárak termelése folyamatos, akkor mindez megengedhető.[37]

Ugyanitt, ahol a legnagyobb az állatlétszám, sürgősen neki kell látni a közös istállók építésének, nem kell megvárni a telet! A számítások szerint ehhez szükséges lenne 10 000 tonna cement és 42 000 köbméter faanyag – kiutalás van 4470 tonnára és 8000 köbméterre. Csík rajonban kiadták a rendeletet, hogy még bélyegezzenek le és termeljenek ki 19 000 köbmétert, ebből 13 000 olyan, hogy egyéni gazda a tulajdonos, tehát nekik meg kell fizetni a fa árát.[38]

A tavasz 1962-ben is menetrendszerűen megérkezett, és az újonnan felavatott szövetkezetek újonnan kimért földjein is szántani, vetni kellene. A szántást még elvégezték a gépállomások traktorai, de a vetést csak az újdonsült tagság által beadott vetőmagokból lehetséges elvégezni – márpedig a 261 új, tehát az 1961-ben még nem termelő és az 1961-es termésből nem tartalékoló gazdaságból csak 107-ben sikerült összegyűjteni a szükséges mennyiséget. Hogy honnan lesz végül is vetőmag, az az újdonsült vezetés gondja – a tagságé viszont az, hogy a magánhasználatra adott, háztáji gazdaságnak nevezett földrészt az ősz óta belépett 94 038 család több mint 50%-ának még nem mérték ki! Éppen ezért ezek a családok még nem tudják, hogy saját szükségletekre zöldséget, gabonát hová vethetnek. Ez közvetlen robbanással fenyegető helyzet, éppen ezért Banc a március 19-i büróülésen elrendeli, hogy öt napon belül be kell fejezni az egyéni parcellák kimérését, így március 20-tól a kampány résztvevői számára minden, a kijelölt

35 Uo. 86.
36 Uo.
37 ANDJM, 1134-es fond, 338-as iratcsomó, 134.
38 ANDJM, 1134-es fond, 331-es iratcsomó, 102.

helyszínről való távozást, szabadságolást felfüggesztenek.[39] Fennáll még annak a veszélye is, hogy az ellenállás nyílttá válik, nem indul be a közös gazdálkodás. Tekintve az utolsó hetek eseményeit, Banc hangsúlyozza, hogy a helyszínen tartózkodó aktivistáknak Csíkban és Gyergyóban nem szabad lazítani, mivel itt „a leggyengébben zajlott minden területen a pártmunka, és minden eszközt fel kell használni a kollektivisták nevelésére…"[40] Vagyis, gondolom én, itt a legkisebb hatása a propagandának, és ha nincs a folyamatosan fenntartott ellenőrzés, fenyegetés, akkor elszabadulhatnak az indulatok. A napok telnek, és ezek az említett családok még nem tudják, hogy legalább a szűken mért élelmiszert (zöldséget, krumplit) saját szükségletükre meg tudják-e termelni, nem beszélve a kevés, meghagyott állatállomány (az egy tehén, két növendék, a disznó, majorság) napi meg téli takarmányáról. Hányan nemcsak gondolták, hanem valóban tettek is már ekkor azért, hogy ahogy kitavaszodik, naponta oly módon és onnan szerezzék be a maguk és állataik élelmét, ahonnan lehet és ahogy lehet?

Az éppen újraalakuló tulajdonhatárokat ki ismerte, ki tartotta be, mit jelentett az, hogy máról holnapra egy termő, ősszel bevetett, gondozott földrész egyik vagy másik család „birtoka" helyett „közös birtok" lett? Ugyancsak a március 19-i gyűlés témája az újonnan létrejött szocialista egységek szervezettsége a párt szempontjából. Ahhoz, hogy az irányítást ki lehessen terjeszteni, meg kell szervezni a hálózatot. Ekkor pártalapszervezet 500, IMSZ-alapszervezet 468 kollektív gazdaságban van, ezek azonban kis létszámúak. Az elkövetkező esztendőkben az ellenőrzés kiterjesztése, a szervezés megerősítése céljából falusiak tízezreit léptetik be a pártba, ennek elveit és módszertanát a Központi Bizottság 1962. április 23–25-én tartott plenárisán dolgozzák ki. A rendelkezésre álló statisztika szerint a falusi pártszervezetek gyengék, országos viszonylatban egyharmaduknak nincs húsz tagja sem. A Maros Magyar Autonóm tartományban a 447 falusi alapszervezet 57%-ának kevesebb mint húsz, 29%-ának kevesebb mint tíz, 10,8%-ának kevesebb mint öt tagja van – ez összesen 94%! Úgy gondolom, a kifejtett tevékenység a felsőbb pártszervek aktivistáinak jelenléte, munkája, segítsége nélkül csak a látszatműködésre, látszatfenntartásra elegendő. Ezért is döntenek úgy a plenárison, hogy annak érdekében, hogy „minden kollektív gazdaságban erős pártszervezetünk legyen, amelyik képes a kollektivisták tömegeit mozgósítani a párt és a kormány határozatainak gyakorlatba ültetésére",[41] sürgősen meg kell kezdeni a falusi párszervek számbeli-szervezeti megerősítését. Éppen ezért hamarjában módosítják a pártfelvételre vonatkozó szabályozást (ezt a pártszabályzat szerint csak a pártkongresszus tehetné meg, de erről most megfeledkeznek). Azok számára, akik közvetlenül a termelésben – gyárakban vagy kollektív gazdaságokban – dolgoznak, egyéves lesz a párttagjelöltként letöltendő időszak, mások számára viszont másfél év. De: kivételes esetként azonnal fel lehet venni a párttagok közé mindazokat, akik kitűntek a kollektivizálás, majd a kollektív gazdaságok szervezeti-gazdasági megerősítéséért végzett munkában, és kérik a felvételüket. Vagyis: akik az aktivistákkal szívesen együttműködtek és a továbbiakban a

39 ANDJM, 1134-es fond, 330-as iratcsomó, Büróülések, 3–4.
40 Uo. 5.
41 ANDJM, 1134-es fond, 331-es iratcsomó, Büróülések, 17.

„szocialista falu" vezetői lehetnek. Esetükben a szövetkezet szervezésének idejét tekintik jelöltségi időszaknak. Ahhoz, hogy párttagok lehessenek, csak a kérésükre és az alapszervezet ajánlására van szükség. Amire ügyelni kell: ne változzon meg alapvető módon a párttagok és a pártvezetés aránya, vagyis a párttagság legalább 40, a vezető szervek legalább 70%-a továbbra is munkásszármazású maradjon.[42]

Az egyik legsúlyosabb jelenség azonban az, hogy valóban és tömegesen beindult a kollektivizált falvakból a férfiak elvándorlása. Május végén már jelentés szól arról, hogy Csíkból és Gyergyóból Bukarestbe, Bacăuba mennek. Csíkkarcfalván például már fogatos sincs elegendő a szövetkezetben. Anderko József mezőgazdasági titkár azt javasolja, hogy a tartományi vállalatok csak a szövetkezetek vezető tanácsának a jóváhagyásával rendelkező munkaerőt alkalmazzanak.[43]

A gazdaságok fejlődésének döntő eleme a szakértelem – azaz, sikerül-e letelepíteni, beilleszteni, munkára fogni a kihelyezett agrármérnököket. Ezek helyzetének rendezésére törvény születik, csak épp nem sikerül betartani ennek előírásait, például a falvakban megfelelő lakáskörülményeket biztosítani nekik. Márpedig erőfeszítéseket kell tenni, mert világos a szándékuk, hogy kibúvókat találjanak, és ne maradnak falun, és „ha nem teremtünk megfelelő feltételeket, akkor azt mondhatják, hogy mi nem tartjuk be a törvény előírásait".[44] A Tartományi Néptanácsnak el kell készítenie a megfelelő dokumentációt, és hozzá kell kezdeni mindenütt a mérnöki lakások építéséhez. Meg más módszereket is lehet találni ahhoz, hogy ne menjenek el: azokat, akik rátermettek és megnyerték a kollektivisták bizalmát, meg kell választatni szövetkezeti elnöknek. Tudni kell ehhez, hogy a mérnökök (más kihelyezett szakemberekkel együtt) állami fizetést kapnak, nem a gazdálkodás eredményei szerinti javadalmazást – tehát ezeknek az elnököknek nem lesz érdekük mindent megtenni a szövetkezet eredményessé tételéért.

A kollektivisták fizetésének – érdekeltté tételének – kérdése a kollektív gazdaságok létezése idején mindvégig fennáll. Ekkor, a kezdő pillanatban, amit szóvá tesznek, az a döntési, adminisztrátori pozíciók elfoglalóinak nyíltan vállalt mohóságából fakadó igazságtalan jövedelemelosztás: nem kellene megengedni, hogy a jövedelem tervezésénél az elnök, a szövetkezet vezetősége lényegesen nagyobb számú munkanapot (és ez után: jövedelmet) állapítson meg magának. Egyes helyeken a tagok semmiképpen nem tudnak maguknak 300 munkanapnál többet teljesíteni, míg az elnök 700–800 munkanapot is megszavaztat magának a vezetőséggel. Példát kell statuálni: a május 4-i gyűlésen a balkácsi szövetkezet elnöke kijelenti: lemond a neki megszavazott munkanap 10%-áról. A május 30-i büróülésen megvizsgálják és módosítják egyes kollektív gazdaságok pénzügyi terveit: például a csíkszépvizi esetében az elnöknek 530, a kollektivistáknak átlag 59 munkanapot, a nyárádszeredai kollektív gazdaságban az elnöknek 660, a kollektivistáknak átlagban 110 munkanapot terveztek, ezeket a nagy különbségeket a büró nem engedélyezi. De melyik szövetkezet jövedelemtervezésébe nem szól bele – tehát engedélyezi?

42 Uo.
43 Uo. 103.
44 Uo. 12.

A kollektív gazdaságok megerősödéséhez szükséges, hogy kialakuljon a saját vagyonuk – de első pillanatban csakis állami kölcsönökből lehetséges például a nagyobb méretű építkezés. Egyelőre a már eddig létező gazdaságokban 1225 építkezés van folyamatban, ebből 930 olyan, hogy nincs rá dokumentáció, építési engedély. Ki, mi garantálja az építkezésekre vonatkozó törvényesség betartását? A pénzügyi folyamatok irányítása, szakszerű követése is nagyon kérdéses: egyelőre 218 könyvelőt küldtek a tartomány falvaiba,[45] meg ahol nincsenek szakemberek, ott a bankokból terepre járó kiküldöttek tanítják be azokat, akiket a kollektív gazdaságok könyvelőinek szemeltek ki, de meg kell kezdeni ezek rendszeres képzését.

Április végén tartják Bukarestben a mezőgazdaság szocialista átalakításának befejezését ünneplő Nagy Nemzetgyűlés-ülésszakot. Ez arra is szolgál, hogy az élenjárókat – azokat a szövetkezeteket, amelyek kiemelkedő teljesítményt érnek el, valamint ezek vezetőit – megnevezzék, kitüntessék. A május 4-i büróülésen Banc megállapítja: a tartomány (vagyis: a vezetők) szégyene, hogy nem tudtak több élenjáró kollektív gazdaságot kitüntetésre javasolni, mint azt tették más tartományok.[46] Amelyet javasolni tudtak, az más tartományok gazdaságaihoz képest gyenge volt: „Kitüntettük a nyárádszentmártoni gazdaságot, de nagy engedményeket téve, hogy megmentsük a tartományt a szégyentől. Az egy jó gazdaság, de összehasonlítva a többi kitüntetettel, nagyon gyenge…"[47] Ugyanakkor nem volt egyetlen olyan szövetkezeti elnök, kollektivista sem, akit fel lehetett volna terjeszteni, hogy megkapja a Szocialista Munka Hőse címet. Mivel élenjáró, példamutató gazdaságokra ezután még inkább szükség lesz, Banc szerint a követendő módszer arra, hogy „él-kollektíveket" gyártsanak, a következő: minden rajonban ki kell jelölni három-négy olyan gazdaságot, amelyre „különleges gondot kell fordítani" (vagyis nagyobb forrásokat kell nekik biztosítani, kivételezni kell velük), és ezeket majd példaképül kell állítani a többiek elé. Hogy indokolják ezt a lépést (amely egyértelműen a nagy szerkezeten belül egy kliensi rendszer kiépítését jelenti), megfogalmazzák azt az illuzórikus elképzelést is, hogy végül, egyszer majd minden gazdaságot arra a színvonalra kell fejleszteni, amelyet ezek az él-gazdaságok – feltételezhetően – elértek.[48]

„Szigorúság, vasfegyelem kell, mindenki úgy dolgozzon, ahogy utasítják a felső szervek…"

Eltelt 1962, eltelt a következő év, és a kollektivizált falu társadalma még mindig felbolygatott, útját kereső, hadiállapotban levő világnak bizonyult. 1963. december 3-án, a párt- és állami szervek, kollektív gazdaságok és természetesen a kollektivisták számára

45 Uo. 108.
46 Uo. 11.
47 Uo. 10.
48 Uo. 11.

kín-keserves és zűrzavaros 1963-as év végén jelenti ki Banc: a tartomány 1964-es mezőgazdasági tervét „két napja elküldtük, azelőtt egy kollektíva tanulmányozta, és Bukarestben megtettük azokat az észrevételeket, amelyeket helyesnek ítéltünk, és igyekeztünk megvédeni az álláspontunkat [...] Ez a terv sokkal reálisabb, mint az 1963 évi."[49] A tartományi vezetők bukaresti vitatársai: Nicolae Ceauşescu és Mihai Dalea, a RMP KB titkárai voltak. A legfontosabb, amiben sikerült megegyezniük, egy látszólag banális – de mivel több mint másfél év telt el a kollektivizálás befejezése óta, szinte hihetetlen – kérdés: mennyi a tartomány kollektív gazdaságainak szántóterülete? Ettől függ, hogy mennyi a tartományra a tervgazdálkodás keretében, az országos terv szerint kirótt, szerződésben kötelezővé tett terménymennyiség. Ez a terület: 280 100 hektár, amelyből, a terv szerint, 87 000 hektáron kell búzát és árpát, 68 000 hektáron kukoricát, 21 000 hektáron cukorrépát, 18 300 hektáron krumplit termelni.[50] Meghatározzák azt is, mekkora az a mennyiség, amelyet kötelezően le kell szerződni az állammal: 31 000 tonna búza és árpa, 20 000 tonna kukorica, 82 600 tonna krumpli és 346 500 tonna cukorrépa.[51]

A terv lebontásával kapcsolatosan a rajoni vezetők közül a Csík rajoni első titkár, Szabó József keveredik hosszas vitába nemcsak Banckal, hanem a jelen levő központi bizottsági kiküldöttekkel: Ilie Verdeţcel és Paul-Niculescu Mizillel. A tervmechanizmus utasításai szerint Szabónak majd a saját rajonjában kell tovább bontania, a kollektív gazdaságokra kényszerítenie a tervfeladatokat. Szabó javaslata, amelyről folyik a vita: Ludas rajonban növeljék a cukorrépával, Csík rajonban pedig a krumplival bevetett területeket – tulajdonképpen cseréljék ki egymás között a tervben előírt hektárokat, hiszen ezt a termelési feltételek követelik, és a lényeg, azaz a tartomány tervteljesítése ezzel nem változik. Természetesen nemcsak a tervszámokról van szó, hanem az 1963-as tapasztalatokról is: mi történik, ha a tervszámokon, a beadandó mennyiségeken utólag és többször is változtatnak – ki a felelős, ki a hibás azért, hogy például Csíkban nem maradt annyi vetőburgonya, amennyivel a tervezett területet be lehetne vetni. Banc ez esetben is tudja a megoldást: utasítja Szabót, hogy ne a szakemberek által megállapított mennyiséget, azaz 2800 kg-ot vessenek egy hektárra, hanem csupán 2200 kg-ot – és így be tudják vetni a tervben vállalt teljes területet.[52] A szakértelmet felülírja a politikai akarat.

Mindebben, ami december végén történt, és amiről itt röviden beszámoltam, egy átmeneti időszak végét, egy modell kialakulását is látni vélem. Az 1962-es év bizonyos szempontból az államosítás évének, 1948-nak a párja: meg kell oldani a rohamos gyorsasággal állami kézbe került vagyon adminisztrálásának, stabil működtetésének, jövedelmezővé tételének kérdéseit. Mint már írtam, üzemszervezés, szakértelem, gépesítés, jövedelmezőség, érdekeltség kérdéseit kellett helyi szinteken kezelni, gyakorlatban megoldani, propagandában kommunikálni. Tartományi, országos szinten kellett a párt és állami aktívát, szakembereket, erőforrásokat átszervezni, mozgósítani. Természetes,

49 ANDJM, 1134-es fond, 364-es iratcsomó, Büróülések, 221. 234.
50 Uo. 271.
51 Uo. 273.
52 Uo. 277–279.

hogy ilyenkor hibák vannak, leváltások történnek – 1963 végén egyszerre három tartományi titkárt cserélnek ki. Akárcsak 1948–1949-ben, egyféle feszített, militarizált átmeneti állapot volt ez is. 1963 augusztusában, amikor sorozatban lopásokról, a szakemberek, helyi vezetők és a kollektivisták „összejátszásáról", azaz egymással való szolidaritásáról, az állami alaphoz szükséges gabonamennyiség hiányos voltáról jönnek a hírek, Banc ultimátumszerűen fogalmaz: „Szigorúság, vasfegyelem kell, mindenki úgy dolgozzon, ahogy utasítják a felső szervek. Határozottan meg kell ezt mondani az aktivistáknak. Aki erre nem képes, adja be a lemondását. A feladat feladat, végre kell hajdani." A pártaktíva – már képzett, tapasztalt, rendszerhű, és kivételezett helyzetét féltő emberek – összezár.

Természetesen, végső soron a bűnbak mégsem a pártszervezet, a vezetés, hanem a falusiak és az aktivisták feladata: „el kell mondani az embereknek, hogy ők a hibásak, ha gyenge a termés, mert nem dolgozták meg a földet úgy, ahogy kellett volna."[53]

Az 1963 végén zajló, legfelső, közép- és alsó szinteken történő tervalkuk ezután évente megismétlődnek. Kialakul egyfajta, az 1963-as év tapasztalataira épülő konszenzus, amely idővel normalitásként is felfogható. De mik azok, amik az 1963-as év tapasztalatainak mondhatóak?

1963-ban, a kollektivizálás utáni első esztendőben a Romániában a háború után ciklikusan kialakuló élelmiszerkrízisek egyike tapasztalható. Július elején az ellátási nehézségek megoldásának szándékával a Minisztertanács elhatározza az állatok és állati termékek felvásárlási árának növelését, és ennek következtében a kereskedelemben a hús és hústermékek eladási ára is növekedni fog majd. Ennek ellentételezéseként csökkentik egyes fogyasztási cikkek árát, és szociális támogatásokat biztosítanak: bizonyos alkalmazotti rétegek, valamint a nyugdíjasok jövedelemkiegészítést kapnak.[54]

A kollektív gazdaságok megalakulása utáni első állatösszeírást 1963 elején tartották: kiderült, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartományban ebben az időszakban 9000-rel csökkent az állatállomány: 24 000 szarvasmarhát vágtak le titokban.[55] A MMAT belügyi szerveinek tevékenységét elemző büróülésen elhangzik, hogy a bűnüldöző szervek ebben az ügyben csak 159 ember ellen emeltek vádat. Mi az oka, hogy „nem tartják be a törvényességet"? A minisztérium képviseletében jelen levő Savu tábornok magyarázatként elmondja: nem arról van szó, hogy nem elég éberek és nem tudnak az esetekről, de mindeddig „nem nyúlt a milicia a kollektív gazdaságokhoz, hogy nehogy megszűnjenek, de most, hogy egy éve befejeződött a kollektivizálás, határozott intézkedéseket kell tenni azért, hogy a kollektív gazdaságokban is betartsák a törvényességet",[56] vagyis valóban kivizsgálják azokat az eseteket, amelyeket erre kijelölnek, és meghozzák a megfelelő ítéleteket. Félő azonban, hogy ezeknek az akcióknak

53 ANDJM, 1134-es fond, 369-es iratcsomó, 21–22.

54 ANDJM, 1134-es fond, 363-as iratcsomó, Büróülések, 2.

55 ANDJM, 1134-es fond, 361-es iratcsomó, Büróülések, 12.

56 Uo. 13. Az eredetiben: „Pînă anul trecut Miliția nu prea s-a atins de GAC pentru a nu-l desträma, dar acum, după încheierea colectivizării, trebuie luate măsuri mai hotărîte penteru respectarea legalității în GAC."

(ha lesznek ilyen akciók, és nem csak ígérgetés mindez) továbbra is csak elrettentő jellegük lesz.

1963 nyarán kitör a „tejkrízis": hatalmas, tejért álló embersorok alakulnak ki az üzletek előtt Marosvásárhelyen. Veres Nicolae, Marosvásárhely városi első titkára szerint azért történik ez, mert az élelmezésben megnőtt a tej aránya, meg azért is, mert a kollektív gazdaságok különböző „spekulációkba" kezdtek: eladják a tejet a kollektivistáknak és más helyieknek, meg vajat, túrót gyártanak és azt értékesítik ahelyett, hogy az állami felvásárlónak adnák a tejet állami áron.[57] A szervezetlenség, érdektelenség, netán a lopás mint indok, fel sem merül.

1963. július 20-án új fordulatot vesz a küzdelem a tartományi vezetés és a kollektív gazdaságok, a hatalom és a társadalom között, a tartomány valóban és rövid idő alatt csatatérré válik: kezdődik a „gabonakrízis". Bukarestből rendelet érkezik: a tartománynak szerződésen felül is nagy mennyiségű búzát kell beszolgáltatnia az állami alapba. A tartományi vezetés összeül és latolgatja a lehetőségeket, a gabonaelosztásba való beavatkozás módozatait. Az egyik lehetőség, hogy az olyan munkákra, amelyeket gabonában fizettek volna a kollektivistáknak, csak pénzt adnak (természetesen az állami felvásárlási árnak megfelelő értékben), és az így megtakarított gabonamennyiséget adják le. A másik: ellenőrizni kell a gazdaságokat, és ahol a terven felüli eredmények vannak, ott nem szabad engedni, hogy a többletet kiosszák a kollektivisták között. Meg kell állapítani egy tartományi maximumot, munkanaponként 3 kg-ot, és az ezen felül maradó mennyiséget le kell adni az államnak.[58]

Az intézkedések nagy felháborodást váltanak ki. Például a kerelőszentpáli kollektív gazdaságban ahol az átlagtermés jó, a helyi vezetők: az elnök, a mérnök és a párttitkár közös véleményen van, megtagadják, hogy beszolgáltassák a plusz mennyiséget – és ebben, a tartományival szembeszállva, a rajoni vezetés is támogatja őket! Banc elképed és kifakad: „nem tudjuk folytatni (a felsőbb utasítások teljesítését) egy ilyen, az állam érdekeivel szembeni elmaradott álláspontal."[59] Más helyeken, ahol kiderült, hogy olyan kicsi a termés, hogy 1 kg búza sem jut egy munkanapra (tehát egy átlagos kollektivista 250–300 kg búzát kap csak egy évre), az emberek egyik napról a másikra otthon maradnak, nem mennek dolgozni a mezőre. A legveszélyesebbnek azonban azokat a helyzeteket ítélik, ahol a felsőbb szervek megkérdezése és engedélye nélkül a kollektív vezetősége a helyiekkel szolidarizált: az aratás után rögtön kiosztotta a gabona egy részét. Világos ezekben az esetekben, hogy minden szándékosan és azért történt, hogy ne lehessen a kollektivistáktól elvenni a nekik járó, már év elején megállapított, a közgyűlések által megszavazott mennyiségeket, azaz, másképp fogalmazva: kizárják az utólagos állami beavatkozás lehetőségét. A tartományi vezetésnek be kellett ismernie, hogy ezekben az esetekben kicsúszott az ellenőrzés a keze közül, és hogy büntetéseket kell alkalmaznia: „ezek a kollektív-elnökök veszélyesek, anarchikusak, nincs mit keresniük a kollektívek élén. A kiosztott mennyiséget nem lehet visszavenni a tagoktól, az államnak

57 ANDJM, 1134-es fond, 363-as iratcsomó, Büróülések, 4.
58 Uo. 26.
59 Uo. 104.

nem adtak gabonát, és a környező gazdaságokban egészségtelen atmoszférát alakítanak ki, és ez nagyon megnehezíti a vezetés helyzetét. Nagyon komolyan felelőssége kell vonni őket, meg azokat a pártinstruktorokat is, akik az illető gazdaságokban dolgoztak."[60] Küküllőváron a gazdaság elnöke az átlagon felüli, 1800 kg-os hektáronkénti hozamból munkanaponként 3 kg-os előleget osztott a tagoknak. Banc azonnal intézkedik: a felsőbb szervek utasításának be nem tartása miatt azonnal le kell váltani a (közgyűlés által választott, tehát a szabályzat szerint csak a közgyűlés által visszahívható) elnököt.[61]

A helyzet feszült, általánosak a „megnyilvánulások *(így nevezik a nyilvános, tömeges tiltakozásokat – G. J.)* és kitörések".[62] Két hónapon keresztül napról napra csak ezzel a kérdéssel foglalkozik a tartomány vezetősége, mint egykor, az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején. Az augusztus végi összesítés szerint nemcsak a 3000 tonnányi többletet nem tudják leadni, de az eredeti tervmennyiségből is hiányzik 542 tonna. Vannak valóban tragikus helyzetek: például Régen rajonban van olyan gazdaság, amelyik csak 180 gramm búzát tud osztani egy munkanap után, és nem marad vetőmagja sem, más helyeken egyáltalán nem osztanak búzát a tagoknak. Minden elvet, propagandát megcáfol a kialakult valóság: ami a kollektív szervezéskor még gyanú volt és félelemre adott okot, most teljességében megmutatkozik. A birtokot elvették, és most a szövetkezet gabona, azaz kenyér nélkül hagyja, éhezésre kárhoztatja azokat, akik az elmúlt évben a „közös földeken" dolgoztak a közös munka nyomán hirdetett bőség reményében!

Máshol is megesik, akárcsak Szentpálon, hogy a helyi vezetők nem engedelmeskednek (például Szabéd, Dedrádszéplak). Gernyeszegen már elment egy teherautó a rakományával, de helyiek utána mentek az átvevő központba és erőszakkal visszafordították – ez már szabotázs, tehát „a reakciós elemek szervezetten cselekednek".[63] Udvarhely rajonban, a jelentések szerint, szintén feszült a hangulat, de nincsenek erőszakos cselekedetek, hanem az emberek tömegesen kerekednek fel és indulnak munkát – és pénzt – keresni.[64]

A tavaszi-nyári hónapokban, a hivatalos statisztikák szerint, a tartományban 16 000 szövetkezeti tag indult munkát keresni más vidékekre. A tartományi fakitermelő vállalat 10 000-et, az ipari egységek 4000-et alkalmaztak, és még 1000-ről tudnak, akik engedéllyel nem rendelkezve távoztak és nem tudni, hol vannak, hol helyezkedtek el.[65] Nincsen benne ebben a statisztikában azoknak a száma például, akik az állami gazdaságokhoz szerződtek szezonmunkára. Ezekben az egységekben így sincs elegendő munkaerő: éppen ezért 1963 szeptemberében szervezik meg először a fiatalok betakarítást segítő munkáját: az IMSZ KB utasítása szerint országos szinten 45 000 fiatalt moz-

60 Uo. 107.
61 ANDJM, 1134-es fond, 369-es iratcsomó, Titkársági ülések, 20.
62 ANDJM, 1134-es fond, 363-as iratcsomó, Büróülések, 177. Román eredetiben: „Manifestări... răbufniri."
63 Uo. 184.
64 Uo. 202.
65 Uo. 212.

gósítanak.[66] Sok gond van a szervezéssel, mert szállítani, etetni, elszállásolni kell őket, meg nem szoktak hozzá a mezőgazdasági munkához,[67] de megvan az a nagy előnyük, hogy nem lopnak, és nem kell gabonában (mivel ez hazafias munka, sehogy sem) fizetni nekik, ahogy a szövetkezeti tagoknak kellene.

A tartományi vezetőség hetente ülésezik, vitatják a kialakult helyzetet. Kibontakozik egy többszereplős, többfordulós alku. Az ellenálló vezetőségek ügyét egyelőre a helyszínre kiszálló aktivisták gyűléseken tárgyalják, és akiket azonnal leváltanak, büntetésből áthelyeznek, azok inkább a gazdaságokért felelős kiküldöttek. Gyergyóalfaluban az előzetes megállapodáshoz tartva magukat, a cséplés után a munkások hazavitték a 3%-os vámból származó gabonát, ahelyett hogy az utasítások szerint a gabona értékét pénzben fizették volna ki nekik. A rajoni pártinstruktort, aki a helyiek pártját fogta, azonnal felmentették.[68] A helyi vezetőket pedig már csak azért sem lehet leváltani, mert nincs kit a helyükre állítani. Meg adott esetben alkut kezdhetnek velük, és tőlük is kérhetnek támogatást: mivel az elnökök, brigádosok nagyobb mennyiségű gabonát kapnak, mint az egyszerű tagok, meg kell győzni őket, hogy az állami szándék támogatásaként a gabona helyett pénzt fogadjanak el, és akkor ezt a mennyiséget is át lehet adni az állami alapnak.[69] Felmerül az a gondolat is a tartományi pártvezetőségben, hogy szembe kell nézni a realitásokkal, és a leváltásukat kockáztatva, jelenteni kell a reális helyzetet a bukaresti pártvezetőségnek. Hát valóban ritka kétségbeesett (vagy ritka őszinte) gondolat! Ioan Cozma szervezési titkár szerint „az emberek el vannak keseredve. A valóság az, hogy 1–1,2 kiló búza nem elégséges ahhoz, hogy biztosítsa az élelmüket. Máshonnan is kell forrásokat keressenek ahhoz, hogy biztosítsák a kenyerüket. (...) Ha többet akarunk elvenni, akkor a jövőt kockáztatjuk. Jelentenünk kell a párt vezetőségének, hogy ezek a lehetőségeink, és ezt fogjuk megvalósítani. Az ok, hogy nem értük el a termést, amelyre számítottunk. 1600 kilogrammos átlagtermés helyett csak 1200 kilogrammot értünk el, és például Ludas rajonban ebből 715 kilogrammot elvesznek cséplési díjba, a Gép és Traktorállomás által végzett munkálatokra és az állami alapba. [...] Valea Larga faluban, ahol munkaerőnként 90 az átlag munkanapok száma, egy 4–5 tagú család 270 kilogramm búzát kap."[70]

Szeptember 9-én a vezetőség újra visszatér az erőszakkal való rendteremtés gondolatához, drasztikusabb intézkedésekre is elhatározza magát: a tolvajoktól (akik márpedig egyre nagyobb számban léteznek) a termést, ha kell, fegyverrel is meg fogják védeni! Az állami gazdaságok esetében, ha szükséges, a katonaság segítségét is kérni kell. Igaz, „a hadsereg vonalán nem kaptunk még ilyen utasítást".[71] A milíciát viszont utasították, hogy járőrözzenek a mezőn is, és ha rajtakapják a tolvajokat, akkor „azonnal át kell adni őket a törvényszéknek, hogy ne váljon ez tömegjelenséggé".[72] Azokat a kollektív gazda-

66 Uo. 246.
67 Uo. 218.
68 ANDJM, 1134-es fond, 369-es iratcsomó, Titkársági ülések, 20.
69 ANDJM, 1134-es fond, 363-as iratcsomó, Büróülések, 204.
70 Uo. 208.
71 Uo. 209.
72 Uo.

ságokat, ahol „várható, hogy ez a helyzet kialakul" (ki tudja, milyen előzetes tapasztalatoknak köszönhető ez a valószínűleg nem alaptalan feltételezés), külön is megfigyelés alatt kell tartani.[73]

A szeptember 10-i büróülésen a „helyzet fokozódik": megérkezett közben a Központi Bizottság kiküldöttje, aki bejelenti, hogy 100 000 tonnára növelték a tartomány krumplibeadási mennyiségét. Amikor Jakab István propagandatitkár megemlíti, hogy az eredeti mennyiség 84 000 tonna volt, a kiküldött közbevág: „Én Ceauşescu elvtárs utasításait közvetítem, és az a feladatom, hogy átadjam önöknek."[74] Nincs mit tenni, új módszereket kell kitalálni. A döntés szerint mindegyik krumplitermelőt, legyen az kollektivista vagy magángazda, személyesen kell felkeresni és meggyőzni. A szövetkezetek esetében kiegészítő szerződéseket kell kötni a többletmennyiségre.

Október elejéig tart a feszültség, nem tudni, mik lesznek a tervmulasztásoknak, az utasítások nem teljesítésének a következményei. A helyzet azonban váratlanul megoldódik: Banc Bukarestben Ceauşescuval megbeszéli a tartományban kialakult helyzetet, és végül a pártvezetés belenyugszik, hogy Iasi, Kolozsvár, Szucsáva mellett a MMAT az a tartomány, amelyik 1963-ban nem teljesíti sem az előírt mezőgazdasági termelési tervet, sem a többlettervet. Banc elárulja, mi volt az egyik érve a Ceauşescuval folytatott tárgyaláson: „a jövő évben nem lesz még ennyi munkaerőnk sem, mint most, és nehézségeink lesznek, ha nem biztosítjuk a munkanap valamelyes értékét."[75]

Hogy Banc mint a tartomány vezetője nem vesztett, hanem nyert ezen az alkudozáson, amelynek lefolyását érdemes lenne részletesen is megismerni, az abból látható, hogy elérte: soron kívül a tartomány kapjon 100 traktort és 600 tonna vetőmagbúzát.[76] Az igazi nyeresége persze személyes: 1965-ben, a IX. pártkonferencia után a hatalmában megerősített Ceauşescu maga mellé veszi, az új vezetés egyik alapembere lesz.

Még hátravan az 1963-as évből az a mozzanat, amit Ceauşescu új módszertanként jelöl ki: az egyes kollektív gazdaságok termelési tervét előbb meg kell beszélni a helyi káderekkel, utána a kollektív gazdaság közgyűlésének jóvá kell hagynia, majd a rajoni pártbüró is, s végül minden egyes tervet a tartományi pártbüró is megtárgyal és jóváhagy. „Ez egy titáni munka, de teljes mértékben szükséges, ha azt szeretnénk, hogy mindegyik gazdaságnak olyan reális terve legyen, amelyik figyelembe vegye a lehetőségeket, hogy minden gazdaság legalább közepes színvonalra emelkedjen."[77] A realitáshoz való közelítéshez tartozik az a két rendelkezés is, miszerint csak azok a kollektív gazdaságok kössenek szerződéseket az állammal, amelyeknek valóban jók a termelési lehetőségei, ugyanakkor csak olyan terményekre kössenek szerződéseket, amelyeket valóban meg tudnak termelni.

1963: az első teljes év, amelyet kollektivistaként kellett átvészelni. 1962-ben még létezhettek tartalékok, meg nem lehetett pontosan tudni, tapasztalni, hogyan válnak

73 Uo. 216. Kérdés: milyen előzetes tapasztalat, statisztika alapján tudták a tartományi vezetők, vagy beosztottaik, melyek (és például milyen etnikai-szociális tagoltságúak) azok a települések, ahol ez várható?

74 Uo. 242.

75 ANDJM, 1134-es fond, 364-es iratcsomó, Büróülések, 36.

76 Uo. 38.

77 ANDJM, 1134-es fond, 364-es iratcsomó, Büróülések, 228.

valóra a hangoztatott, propagandában sulykolt ígéretek. 1963 végére szertefoszlottak (ha még voltak) az illúziók. Ha például a fenti esetet vesszük, amikor egy négy-öt tagú szövetkezeti család 270 kg búzát kap egy évre, az kenyérre sem elég. Sztrátya Domokos mesélte, hogy 1962 tavaszán, nyarán a falusi üzletekben többféle búzalisztet, kukoricalisztet lehetett vásárolni, akinek volt pénze, az erre költhette, de 1963 elejétől eltűnt a liszt az üzletekből, már csak feketén, többszörös áron lehetett vásárolni azoknak, akik nem kaptak az osztáskor a szövetkezetből gabonát. Erről szólnak az 1963-as, fent bemutatott események: a falusiaknak az is nagy gond lett, hogy az asztalra kerüljön a napi kenyér.

A következő években Romániában az egyik legfontosabb mezőgazdasági egységszervezői tevékenység a szövetkezetek összevonása, ugyanis „A szövetkezetesítés során a falusi társadalom rétegződése szerint egy-egy helyen több tsz is létrejött, aprófalvas vidékeken minden közösség külön szövetkezetet szervezett. Az 1962-es 6424 tsz-ből 1964-re 4680 lett."[78] Ez azt jelentette, olvashatjuk ugyanitt, hogy Romániában a tsz-eknek átlag 2000 hektáros, más szocialista országbelieknél nagyobb területeik voltak, de ezek megműveléséhez itt voltak a legelmaradottabb termelőeszközök, meg itt alakult ki a legkevésbé a termékek szerinti specializáció. Hogyan lehetett volna rentábilis, piacra való termelésről beszélni, amikor mindenfélét termeltek, mindenféle állatot tartottak, akár egy kisparaszti gazdaságban?

Az egyik legsúlyosabb kísérőjelenség, mint említettem, már hónapok múlva körvonalazódik: a kollektivizált falvakból egyik napról a másikra megindul a férfi munkaerő tömeges elvándorlása. Hunya Gábor szerint „a kollektivizálás erőteljes gazdasági expanzió idején folyt. Aki fel akart hagyni a földműveléssel, az talált munkaalkalmat a városokban. Megindult az ingázás és az elköltözés."[79]

Mindebben egy átmeneti időszak végét és egy ezután a vidéki társadalomban többször is alkalmazott kríziskezelési modell kialakulását is vélem felfedezni. Az 1962-es év azért az államosítás évének, 1948-nak a párja, mert túl gyorsan történtek az események, túl nagy a feladat: meg kell oldani az állami kézbe került földvagyon adminisztrálásának, jövedelmezővé tételének kérdéseit, rengeteg a vezetési hiba, a később korrekcióra szoruló döntés, hatalmas az erőforrás-pazarlás. Mindez leginkább a politikai nyereségnek (a vidéki társadalom uralásának) a reményében történik. Amint már írtam: üzemszervezés, szakértelem, gépesítés, érdekeltség kérdéseit kellett helyi szinteken kezelni – gyakorlatban megoldani, propagandában kommunikálni. Tartományi, országos szinten kellett a párt- és állami aktívát, szakembereket, erőforrásokat átszervezni, mozgósítani.

A kollektivizálás eredményeinek értékelése igen bonyolult feladat. A kollektivizálás a falvakra kényszerített új munkaszervezési-társadalomszervezési formákat eredményezett. Megváltoztatta a vagyonszerkezetet, a társadalmi, a jövedelemszerkezetekre épülő hierarchiát, és ami talán a legsúlyosabb: széttörte a közösségek morális egységét, szolidaritását. A kollektivizáció idején a falusi társadalmakban ellenállók, az anyagi érdekekért pálfordulatot végzők, az állami kiküldöttekkel együttműködők, beletörődők

78 Hunya 1990, 103.
79 Hunya 1990, 97.

és cinkosok egyaránt akadtak. Intenzívebb lett a helyüket keresők elmozdulása: akik nem értettek egyet a folyamattal, azok igen hamar elindultak munkát keresni, elvándoroltak. Hamar kiderült az is, hogy a kollektív gazdaságok, a propagandában hangoztatottakkal ellentétben, nem teszik lehetővé tagjaik gyarapodását. Beindult össztársadalmi méretekben a kényszerű új feltételeknek leginkább megfelelő, munkás-gazdálkodó, ingázó életforma kikísérletezése, kimunkálása.

Ugyanakkor az 1990-es évek fejleményeit ismerve, egyre inkább kérdéses a kollektivizálás és a kollektív gazdálkodás gyökeresnek mondott társadalomátalakító hatékonysága, modernizációs szerepe. A korszerű, nagyüzemi gazdálkodás romániai és székelyföldi eredménye – mert nem volt nyereséges és nem volt erkölcsös, nem teremtett elfogadható biztonságot és jövőt, valamint méltányos és igazságos viszonyokat – nem eltüntette, hanem csupán háttérbe szorította, ugyanakkor a felnőtt generációkban konzerválta is a kollektivizálás előtti paraszti földéhséget, identitáskonstrukciókat.

Alapvető és utólag meghatározónak bizonyuló eltérés alakult ki például a magyarországi és romániai termelő szövetkezeti tagok hivatalosan is regisztrálható és engedélyezett egyéni gyarapodási lehetőségei között. A szocialista állam egyik és másik oldalon teljesen más feltételeket teremtett/engedélyezett. A román állam soha nem kezelte a falusi családokat piaci szereplőként, ideig-óráig megtűrte, de nem támogatta az egyéni, túlmunkán alapuló vagyonfelhalmozást. A szövetkezetekben 1962-ben családonként 0,3 hektár, majd 1965-től családtagonként 0,15 hektár háztáji területet engedélyeztek. Ez utóbbi változtatás azért történt, hogy egy családnak minél több tagját késztessék arra, hogy az évi minimális munkanapot ledolgozzák (ami a háztáji használatának a feltétele volt). Ez az intézkedés még inkább a lokális kapcsolatrendszerek szerinti (évente ismétlődő) elosztás fontosságának és így a hatalmi kapcsolati/függési rendszereknek a megerősödéséhez vezetett. Teljesítették vagy sem az ingázó családtagok a megadott normaegységet, és ha nem, akkor át lehetett-e írni a hiányzó mennyiséget azokéból, akik otthon maradtak, dolgoztak, teljesítették? Ez a rendszer azt eredményezte, hogy a romániai téeszekben évente változó és gyakorlatilag dokumentálhatatlan nagyságú volt a ténylegesen háztájinak használt terület nagysága, vagyis a helyzet alkalmas volt a rejtett jövedelmek megtermelésére, és így igen alkalmas volt az ebből a jövedelemből menedzselt kapcsolatok alakítására (korrupcióra), ráadásul „az sem ismert, hogy ebből mennyi lehetett tagosított és mennyi egyénileg művelt. A jobb gabonatermelő vidékeken a háztáji kisebb és tagosított, csak takarmányt osztanak, míg a dombvidéken a máshogy nem hasznosítható földekből bővebben mérik a háztájit és kiterjedtebb az egyéni művelés."[80] Vagyis nem ismert, hogy például a közös erőforrásokból származó megműveléssel milyen egyéni hasznok keletkezhettek.

Az 1963-as krízist újabbak követték. Például 1970 egy olyan kritikus év volt Romániában, amikor az árvizek és a rossz termés miatt 7%-kal csökkent a mezőgazdasági termelés, és ez szerkezeti változtatásokat követelt: ezután vezették be a „globális akkord"-nak nevezett munkaszervezési és bérezési formát, amely „közvetlen kapcsolatot teremtett a terméseredmény és a befektetett munka között [...] egy család szerződhetett,

80 Hunya 1990, 101.

hogy egy kultúra minden kézi munkáját elvégzi, és az elkért termésátlag alapján pénzben és terményben részesült.[81] Két év alatt az 1970-eshez viszonyítva 30-40%-os paraszti jövedelemnövekedés becsülhető a közös és háztáji gazdaságokban" – jegyzi meg Hunya Gábor. De ezután újabb korlátozások következtek.

A totalitárius, teljhatalmú állam a kollektivizálás folyamatában megmutatta igazi jellegét. A bürokrácia különböző központi és regionális csoportjai esetenként ellentétesen értelmezték a helyzetet, hibát hibára halmozva, jelentős politikai, gazdasági károkat okozva cselekedtek. A falusi közösségek megosztása morális zülléshez, a lopás, a törvénytelen felhalmozás felerősödéséhez, a deklarált közösségiség mögött megerősödő individualizmushoz vezetett. Kiviláglott, hogy nincsenek előre kidolgozott és általánosan érvényes megoldások: a stratégiát módosítani, a taktikákat rögtönözni kellett. „A központ és a periféria közötti kapcsolatot, a központi szervek és központi elképzelések, illetve a helyi szervek és végrehajtási elképzelések, a helyi vezetési kultúra közötti kapcsolatokat menet közben kellett felülvizsgálni és módosítani, és ebben kiemelkedett a közvetítő csoportoknak a szerepe, nyilvánvaló vált azoknak a helyi káderekne k a fontossága, akik a központban kigondolt politikát lebontották, gyakorlatba ültették."[82] A kollektivizálás után sorozatban következő élelmiszerválságok megmutatták, hogy nem a szerkezetek elgondolásával és megépítésével van igazán probléma, hanem a menet közben e folyamatba beépült torzulásokkal, hazugságokkal, abszurditásokkal. A genezisben benne foglalt torzulásokon túl pedig a működtető szakértelem és morál hiányosságai, a kevésbé hatékony működtetés jelentették a nagy gondot. Éppen ezért vidéki környezetben állandósult állam és egyének konfrontációja. Ez egyidős a szocialista állami beavatkozás kezdetével, és általánosan érvényes, gyökeres életmódváltást, értékváltozást, erkölcsi átalakulást eredményezett. Ebben a folyamatban az egyének, családok meg közösségek autonómiaköreinek újramegvonásaként, társadalmi ellenállásként definiálható társadalmi viselkedésmód „a kollektivizálás első kampányában fokozódott, majd miután a kollektivizálással az állam nagymértékben előretört, részben visszaszorult a háztáji termelésbe. Részben viszont beépült a nagy gazdasági szervezetekbe, akárcsak a többi foglalkozási csoport esetében, és a munkafegyelem lazaságában, lopásban jut kifejezésre."[83]

Oda jutottam el, amit Balog Pál mondott: a lopást a kollektív kezdetén meg kellett tanulni, mert rá voltak utalva. Ugyanis nem lehetett élni, minimális biztonságot megteremteni, társadalmi szolidaritást működtetni a lopások – a napi kis lopások – nélkül. „A kapitalizmusban kevés ember lop sokat, a szocializmusban sok ember lop keveset" – poénkodik a humorista Farkasházy Tivadar, majd arra utalva, hogy ez a régi-új viselkedésmód mennyire beépült a „nagy gazdasági szervezetekbe", mennyire rendszerjellemző volt, így folytatja: „A szocializmusban kétfélét lehet lopni, egyrészt, ami a másé, másrészt, ami az államé. Úgyszólván mindenki az utóbbit lopja, ugyanis azt kevésbé

81 Hunya 1990, 119–120.
82 Dobrincu–Iordachi 2005, 36.
83 Hunya 1990, 92.

őrzik és kevésbé büntetik. Magánostól lopni szégyen, munkahelyről lopni dicsőség."[84] Ez szerintem nem tréfa. Erre kényszerítve volt, és ezt tanulta, tudta Balogh Pál is.

Források

Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Arhiva Nationala Directia Judeteana Mures (ANDJM)

1134-es fond, 288-as iratcsomó, Agrárszekció – munkatervek, jelentések, tanulmányok

A Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1959, Bukarest.

Hivatkozott irodalom

Dobrincu, Dorin – Iordachi, Constantin 2005, Întroducere In: *Țărănimea şi puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)* red. Dobrincu-Iordachi, Polirom Iaşi 21–44.

Gagyi József 2012, *Ha akartam fütyültem, ha akartam dudolászgattam. Beszélgetések Balogh Pállal.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

Hunya Gábor 1990, Az élelmezési válság okai In: E. Sajti Enikő (szerk.): *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz, Budapest.

László Márton 2006, Kizárási akciók a kollektív gazdaságból Marosvásárhely rajonban, 1952. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 273–286.

Şandru, Dumitru 2005, Colectivizarea agriculturii şi problema agrară: repere social-politice In: Dobrincu-Iordachi (szerk.): *Țărănimea şi puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962).* Polirom, Iaşi, 45–62.

84 invitel.hu/halaszgeza/santa/lopas.htm (letöltés 2014. 07. 02.).

„A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim”

Adatok Pápasalamon történetéhez – Feljegyezte Papp Lajos, 1981. május 1.

Az alább közzétett forrást Körmendy József (1911–2005) néhai felsőörsi plébános, kanonok, veszprémi egyházmegyei levéltáros hagyatékában találtam.[1] Körmendy, aki 1944 és 1961 között nyárádi plébánosként szolgált, egyúttal a nyárádi esperesi kerület vezetője is volt, s feltehetően ebbéli minőségében ismerhette meg a kerületében, Pápasalamonban élő Papp Lajost. Amikor 1961-ben Körmendy Józsefet Felsőörsre helyezték, továbbra is kapcsolatban maradt Papp Lajossal.

A szerző személyéről csak annyit tudunk, amennyit a visszaemlékezésben ő maga felfed. 1933-ban szerelt le a katonaságtól, a húszas évei elején járhatott ekkor, így 1910-1913 körül születhetett. Mint az a szövegből kitűnik, időskorában Veszprémben élő gyermekénél lakott, ami érthetővé teszi, hogy személyesen is könnyen találkozhatott a szomszédos faluban élő Körmendyvel, aki felkérte az ekkor már hetvenes éveibe lépett Papp Lajost a kollektivizálással kapcsolatos, két évtizeddel korábbi emlékei összegzésére.

Az írás egy 51-32-es iskolás vonalas füzetben 36 és fél kézírásos oldalt tesz ki. A szöveget betűhív formában közlöm. A visszaemlékezés végén a szerző két p-vel, Papp Lajosként ír alá, ezért ezt vettem irányadónak a szerző nevénél, jóllehet a füzet borítójára azt egy p-vel jegyezte fel.

Közzéteszi: Horváth Gergely Krisztián

D[icsértessék] A J[ézus] K[risztus]
A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim

1959 január második felében jöttek a hirek, hogy a megyében itt, ott járnak a falvakban a Tsz-szervezők és alakitják a Tsz-ket. Február hónapban mind közelebbről, Pápasalamon környékéről jöttek a hirek, hogy Pápakovácsi, Tapolcafő stb. alakítják a Tsz-ket.

Pápasalamon lakóssága, abban a hiszemben, hogy a nagyüzemi gazdálkódásnak nincsenek meg semmilyen feltételei, értem alatta épületek, hisz mind 5–10 holdas kisgazdák, egy-két 15–20–25 katesztrális [sic!] holdas nagygazdák lakják.

1 Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár VIII. Hagyatékok. 56. Körmendy József hagyatéka. 10. doboz.

A határ is elég gyenge talaj, stb. stb. – talán nemis szervezik be, hanem kihagyják, illetve meghagyják (maszeknak [a] népnyelvén), értem alatta, magán gazdának, mert a parasztság e két nevet vette fel; maszek és Tsz-tag.

Egy péntek kóra délelött szólt a dobb, a kisbíró verte, Közhírré tétetik: a községbe megérkeztek a Tsz szervezők, minden ember menjen a Tanácsházhoz az Irodába aláírni a *belépési nyilatkozatot*.[2] Valahogy úgy hatott a falura, mint az Egri Csillagokban Eger várában a Török közeledése. A falu olyan vólt, mint a megbólygatott Hangyabóly.

Az igazsághoz tartózik az is, hogy mint minden kőzségben, ugy nálunk is vólt óly nehéz gazdálkódó, aki bár nem móndta, de várta a Tsz szervezőket, persze nem kell móndanom, ezek nem szerették sem a munkát, sem a földet ugy, hogy ha szórul a munka, kóra reggeltől késő estig is szívvel, lélekkel, verejtékezve dolgózanak. Ha nemis móndták ki a nép haragja miatt, de bennük élt: Tese légy külömb mint én, igy legalább egyenlök leszünk, nektek sem lesz több mint nekünk, minden közös lesz.

Ezek mentek is aláírni, utána a kisbíróval hivatták a gazdákat. A sok Tsz szervező járta a falut kettesével, hármasával, persze ezek kirendelt tisztviselők, tanitok stb. vóltak, akik távol maradásuk miatt, nemakarták, hogy nyilván legyenek tartva, legtöbjük ólyannal lett beósztva akit személyessen nemismert, Ezek járták a házakat, házról, házra, és agitálták a népet, hogy milyen jó a tsz, és milyen jó lesz a parasztságnak, ez így vólt minden falú megszervezésében.

A parasztság nagyón idegenkedet a Tsz-től mert 1948-ban már kezdték alakitani a Tsz-eket a vólt uradalmi nagy birtokokón, amit kiósztottak az Ujj Gazdáknak. nagyrésze az ott élő vólt cselédek vóltak, akik már, bár rendkivül nehezen tudtak megíndulni főleg fógat hiányában, hisz a hábóru siralmasan tönkre tette az ország állat állományát.

Ezeknek a föld szerető vólt cselédeknek szinte hihetetlen erőt adott az a tudat, hogy független a maga kis földjén dolgózhat, Számtalan esetben, havalahogy egykis tehénre szert tudott tenni, lehetett látni utazás kőzben, hogy az igában eggyik felén a kis tehene a másik felén ő maga húzta nyakában az igát, a felesége meg fogta az ekét, vagy így huzták a szekeret.

Istenem a lét [vagy: a *Hit*], a fügetlenség a föld szeretete mire nem képesíti az embert.

Avval az ember feletti szórgalommal elég hamar kezdtek megerösödni helyre rázódni, boldógok voltak, hisz amijék vólt mindenért, nagyón megküzdöttek, verejtékeztek.

Persze vólt ennek a cseléd rétegnek egy másik elenkező rétege is, móndjuk aki nem szeretett dolgózni.

Mint fentebb írtam, itt megvoltak [*értsd:* a szomszédos nagybirtokon] a nagyüzemi gazdálkodás feltételei, Istálok, Magtárak stb.

Ezt a szórgalmas cseléd réteget ismét kőzősbe szóritották, igaz, hogy itt nem cselédnek szólitótták, hanem Termelőszövetkezeti gazda, mert a közös vagyón a tagoké lett vagyis Tsz-tag lett a neve.

2 Az eredetiben nagyobb betűkkel.

Igaz itt nemis vólt óly fegyelem, mint a cseléd életben, bele szolhatot a gazdaság dólgaiban, Tsz gyülésen részt vehetet, javaslatot tehetet, sőt vezetőségbe is belehetett választani.

Persze itt meg áttestek a ló másik oldalára, a cselédsorsú fegyelmet, ami nélkül közöség egészségessen nem lehet, szórgalmas becsületes embernek ez nemis nehéz, felváltotta a rendetlenség, mindenki kritizált mindent, mindenkit és mindent, főleg mint szokott lenni a kevésbé szórgalmassak vóltak a legnagyobb szájjuak, csak ósztani akartak, nem tőrődve sem tartalékkal sem holnappal, persze ez az állapot elvette még a szorgalmas Tsz tagok kedvét is a munkától és vissza vágyták a kis Ujgazda függetlenségüket.

Ez a helyzet vólt a szómszédós Nagyalásony Barza Dezső kb. 300 kh. majórjában, oda is felvettek tagnak cigányt, kőszőrűst stb. nemismerve sem szórgalmát stb, stb.

Bórzasztó kiábrándító vólt látni a maszek gazdáknak azt az állapótot ami ott vólt, Az a tiszta, rendes major a rendetlenség helye lett.

A Tsz-asszónyok leszoktak jönni Salamónba kóldulni hózzánk is, főleg télen, szánalómmal és szégyenkezve néztünk reájuk, a lukas bakancsból cipőből kilátszótt a lábuk borzalmasan silány kópott ruhában, látszott, hogy nincs rajtuk alsó nemü, a silány szóknyájukón átlátszott a testük, dideregtek vacogtak a fütött tüzhely mellet, de talán tóvább neis fólytassuk.

Persze mi Salamóni-ak ezt látuk és ilyennek képzeltük a többi Tszt is, valami igazság vólt is benne, mert ha vidéken távolabb jártunk is, ehez hasónló látványban vólt részünk.

A fentiek elbeszélése alapján érthető, hogy a függetlenségben [élő], szórgalmas, takarékos, beósztó, mindíg a holnapra, a gyermekeire, az öregkórra góndoló parasztság, így a Salamoniak is írtóztak a tsz-tagságtól.

A Tanácsházától kb. 100 méterre lévő általános iskólában volt felálítva egy négy tagu, Tsz-tag nevelő brigád. Jó foghatós erőteljes fiatal emberből, egy az ajtón álló vólt, háróm a kis szertár szóbában nevelt, ide azok lettek idézve akik nem akartak bemenni a Tsz-be, az agitálásra.

Este felé szállt a hir a faluban, hogy ezt az embert is megverték az iskólában csak úgy irta alá a belépési nyilatkózatot; ezt az idős [olvashatatlan] 60–70 év közt úgy vágták melbe hanyad esett; enek az idős embert ugy vágták arcúl, kikőpte a fógát, stb. érthető vólt a zajlás a faluban főleg az aszónyok akiknek az uraikat az íródán tartótták, a tanácsház előtt csóportósultak, félelem lelki zaklatotság alat élt a falú, igy persze egymás után irták alá a férfiak a belépési nyilatkozatot, nagyon zaklatót háróm nap vólt.

Engem Vasárnap reggel 8 órára idéztek 300 frt büntetés terhe melet jelenjek meg. de nem a Tanácsházhoz idéztek hanem az Iskólába, a feleségem elment a 8 órási misére, azt móndtam neki, én nem íróm alá Jolán bármi lesz, Ö azt móndta, tegyek ahógy akarok, de nehagyjam őssze tőrni-verni magamat, lássam be a Hatalommal nem lehet szembe menni. A Jó Isten eddig ís mindég megsegítet bennünket, ezután sem hagy el bennünket. Ezzel elindult a Szent Misére. Feleségemet aggasztotta az is, a kisbíró bízalmassan azt móndta: rápillantot a névsorra az irodán, Lajos, a te neved pirós ceruzával alávan huzva, nem tudóm miért, csak vigyázz, engem elne árúlj, persze, ha szesz tilalóm

volt is tudta, ha valamilyen hivatalos ügyben jőn, neki ki jár a két vagy kétszer két deci bor, jó ivó vólt a kisbíró Pista.

Tudtam azt ha bemegyek és nemírom alá milesz a sórsom, és elsem engednek, ezért ugy góndoltam, elmegyek előbb a 10 órási Szent Misére és csak azután megyek be, ugyanis a Vasárnapi és Ünnepi Szent Misét hacsak valami rendkívül súlyos ok nem vólt reá, sohasem mulasztottam el.

Szent Mise után kb 11 órakor bementem, az ajtón álló fogadott, felül civilben, derékon alul csizma nadrág ami az ávósókra emlékeztetett, a bent lévő háróm fiatal ember ugyanígy vólt őltőzve.

Ilöen kőszőntem neki „Jónapot", nem fogadta el, ugy nézett reám mint egy apa gyilkós, nem szólt semmit csak a kezével a kis szertár szobára mutatva, tekintetével szigórúan utasitott.

Kopogtam, egy nagyon eréles férfihang szolt, lehet!! beléptem „Jónapot!" elfógadták, elég erélessen Jónapot! mondtam, idézve lettem megjelentem.

Az eggyik felém lépett, és ugy nézet reám (a másik kettő is) mintaki már a szemével is megszeretne őlni, rám kiáltott, talán a templómba vólt!!! én meglepődtem erre váratlan durva fógadásra. valami dac szált belém, ha kissé lejjebb is, odaszóltam: nemcsak templómban vóltam hanem Szent Misére is!

Erre mind a hárman egyszere léptek felém és magukból kikelve szinte órditották, hát nemindegy!!! én: nem! ők: miért!!! én: mert templómba akkór megyek amikór akarók,[3] Szent Misére megcsak akkór mehetek, amikor a pap Szentmise Áldozatot mutat be.

Szinte teljessen megvadulva ugrottak nekem, le nem irható bórzalmas Isten kárómlásokkal nyomtak le az ajtó háta mőgött lévő székre, eggyik a két vállómat a másik a két kezemet fogta, a harmadik a kezemen az újjakat nyitotta ki és tette bele a tollat, hogy írjam alá a belépési nyilatkozatot, én: nemiromalá! ők miért: mert előbb elólvasóm, erre eleresztettek, elólvasás után, én: nemírom alá, ők: miért: egy tenyér vagy kézfejj nagyságu kis papír vólt, sem rendeleti szám, sem paragrafus, csak többekőzt „kérem felvételemet" a Termelőszövetkezetbe, illen durvaság után, bórzasztóan sértette az önérzetemet, az emberi méltóság és szabadság megcsufolása, én: huzzák ki belőle hogy őnként kérem felvételemet a Tsz-be, ők: nemhuzzák ki, én: nemírom alá, ök: magukból kikelve, ocsmány káromkodásokkal ismét nyómták a kezembe a tóllat. én: nem írom alá! ha meg őlnek sem, az életemet elvehetik! meghalok! de nemirom alá! Nyillott az ajtó, egy ismerős fiatalember lépett berajta, amint meglátot, lepett arcot mutatott: miaz Lajos bácsi maga itt? énám Feri, valószínü jelzett nekik én zavaromban nem vettem észre mind a rendre utasított ebbek, úgy sómpólogtak ell tölem.

A nevezett Feri móndván; Lajos bácsi menjünk be a tanterembe, bementűnk, kettesben elbeszélgettünk ígyekezett velem megértetni az idők szavával nemenjek szembe, itt is meg találhatóm a helyemet a vezetésben itt is szórgalmas, becsületes jellemes emberre van szükség. Móndtam neki Feri nemtudóm megemészteni, hogy akaratunk ellenére hajtanak be bennünket.

3 Utólag beszúrva: a mi Urúnk, Jézus Krisztús mindég vár az őrőklámpás fényében.

A legnagyobb meglepetésemre azt móndta: Lajos bácsi csak góndólkózón, maguk kérték, látta elepődésemet, azt móndta, Lajos bácsi, az ősszel voltak a választások, csak góndóljon vissza a Hazafias Népfront plakátjára biztos látta és olvasta:

A Hazafias Népfrontra szavazok, mert nagyüzemi gazdálkodást akarok!

Lajosbácsi leszavazótt? Látta meglepetésemet, csak anyit tudtam móndani, ilyen gazemberséget, ennyire becsapni a parasztságot, nem móndani meg neki, hogy ezzel mi a szándékuk.

Nyugtatot szeretettel, nyugodjak meg, ha sehogy se megyek be, milesz a sórsóm, kitagosíttanak a határ legtávólabbi, leg rósszabb földre, agyón terhelnek kifizetésekkel stb, és ami a talán legrosszabb lesz, az egész falu gyülöl, írígyel, hogy én nem vagyok köztük, stb, móndván az ő községjük bement (szómszéd községűek Salamonnal). Ipam is a legnagyobb gazdák egyike vólt, Lajos bácsi jól ismeri, már tul tette rajta magát, stb. Az ő jóvóltából még ebédelni is eleresztettek, persze kísérettel.

Este 6 órakór áttkísértek a Tanácsházhóz, márcsak három vezető vólt ottan, meg egy markán fiatal ember aki áttkísért, nagyón udvariassan fógadtak, illedelmessen kőzőlték velem, hogy a kőzség lakósságának 93% bement a tsz-be csak egykét öreg munkaképtelen és egykét földnélküli marad ki stb, kértek, hogy lássam be, nincs semmi értelme a tóvábbi ellenkezésemnek, ők is erre a szómórú sórsra figyelmeztettek, ami reám vár ha kint maradok, láttam nem a csalás, becsapás beszél bennük, hanem valóban ezt látták, és azis az igazság, hogy ez is lett vólna a sórsom, beláttam talán jobb lesz eggyütt lenni a lakósággal. persze ehez az egész napos izgalóm feldúlt lelki állapot is hózzá segített. Kértem engedjenek haza egy órára, hogy a feleségemmel ez ügyben beszéljek mert reggel abban állapodtunk meg, hogy én nem íróm alá, Ők vónakódtak megengedni, végül is, hogy kísérettel elengednek, ezellen tiltakóztam, móndván nincs olyan bünöm, hogy felügyelet alá helyezzenek, meg a család, illetve a házastársak szuverén jóga, hogy idegenek jelenléte nélkűl beszélhessek a feleségemmel illetve a családdal, kifógásolták, hogy ehez eddíg senkisem ragaszkódott, móndván én feltétlen ragaszkódok hózá, mert a feleségem nem cselédem, kinek nincs jóga beleszolni ügyeimbe, kifizetem a kialkudott bért neki, a Feleségem viszónt megesküdött velem, és velem kell lennie ezután is jóban és rószban, feltétlen megérdemel ennyi megbecsülést, és alá írásómmal a megkérdezése nélkül beviszem az ő vagyónát is, amit szüleitől örökőlt. Láttam rajtuk azón agódnak, hogy nem jővők vissza, becsület szavamat adtam hogy egy óramulva vissza jővők, akár aláírom, akár nem.

A tanács titkár kőzbe szólt, igaza van a Lajos bácsinak, tessék haza engedni, figyelmeztették, vállalja-e, hogy visszajön? Azt móndta, vállalja, én ismerem a Lajos bácsit, tudóm mit jelent neki a becsület, így eleresztettek. ¾ 7 órakor már ott vólt a kisbíró (irodaszolga), hogy várnak, menjek, persze ivott pár pohár bórt, már csak [olvashatatlan] titokban már ihatott. Móndván, eregy Pista, mónd meg nekik, egy órát kértem élek vele, 7 órakór lejár, akkórra ott leszek.

Abban állapodtunk meg, hogy alá írom. 7 órakór elindultam. Amint kiléptem az utzára a kapun, elkóndult a kis templómunk nagy harangja esti Úrangyalára, én keresztet vetettem, és elkeztem imádkozni az Úr Angyala köszönté Szűzmáriát és a méhébe

fógadá Szentlélektől Szent Fiát stb., utána egy Miatyánkot a tisztító tűzben szenvedő lelkekért. Mire a Tanácsházhoz értem ép befejeztem.

Beléve az előszobába, jött egy góndolatom: mégsem adhatóm oda az életem szórgalmát, őrökségemet szónélkül. Kopogtam, „lehet", beléptem. Jó estét, jó estét, fógadták; meggyöttem, jól van, Lajos bácsi, meggóndolta? meg, aláírja? aláírom (megkőnyebültek), jól van, legalább legyünk tul rajta. Ezek elibém tették a belépési nyilatkózatot és a tóllat aláírásra.

Én a toll helyet a jóbb kezemmel a kabátóm jobb zsebébe nyultam, láthatóan meglepődtek, a markos fiatal ember gyórsan óda lépett hózzám, akkór gondóltam arra, hogy ezek mire góndolnak, miért mentem haza.

Kezemet kivéve a zsebemből láthatóan elcsódálkoztak a Rózsafüzérem vólt a kezemben, a négy ujjómra akasztva függött alá a Kereszttel. Szinte önykénytelenűl móndtam: nekem nem ólyan fegyverem van ami ől, hanem ami éltet, nekem ez a Rózsafüzér a fegyverem én ebben, illetve a Rózsafüzér Királynéjában bízóm, eddig is ebben a Rózsafüzérben illetve a Rózsafüzér Királynéjában bíztam, és még sohanem csalatkoztam hanem mindig győztem. Azután megeredt a szó az ajkamón és móndtam ahógy jöttek a góndolatok a szívemből. Sórsómat most is a Szűz Anyára bizóm, családomét, községemét ezen a nehéz Keresztúton, Reá bízóm sókat szenvedett Édes Magyar hazámat. Ne hagya magára órszágunk parasztságát, óvja s védje Édesanyai szeretetével.

Szent István király tekincs le reánk, ezzen az újj, ismeretlen, nehéz útón, esd ki a Jó Istennél, hogy parasztságunk tudjon kitartani, és tudjón annyi kenyeret termelni, hogy bőségel jusson édes Magyar hazánk Minden becsületes lakójának. (ezt kissé megnyujtva) Azután még móndtam egy kicsit tóvább szinte önkénytelenül.

Befejezőül: Magyarok Nagyasszonya, légy velünk, bort, búzát, békességet!

Dicsértessék a Jézus Krisztus. Mindörökké Amen.

Utánna aláírtam a belépési nyilatkozatot.

Ők nagyón meglepődve, és láthatóan meghatodva szónélkül halgatták.

Bucsuzóul keményen kezet szorítottam velük, mondván a szívemben nincsen harag, egyibként is az én szívemben nincsen helye haragnak, magukat megbízták ezzel a feladattal, és maguk elválalták, az a becsület, amit elvállaltak, teljesítcsék. Hogy jó lesz-e, majd a tőrténelem fogja igazolni. Nekem nem sok reményem van hózá. Jó éjszakát! és eltávóztam.

Hazafelé menet úgy éreztem mint aki egy rósz állómból ébredez, szinte nem tudtam, ez állóm vagy valóság.

Meg-megálltam a sötét estében. Elgóndolkoztam, Istenem hát ennyit érnek a földi javak? Mindég azt hallóttam az őregektől, nincs biztóssabb a főldnél, jöhet az ellenség akár keletről, akár nyugatról, azt nem tudja elvinni, az megmarad, és íme, egy kis cédula aláírásával elfújta az idők szele.

A házunktól kb. 5-600 métere van egy földem, annak a végében egy Fakereszt, előtt vezet el a Pápa–Somlóra vezető út, gondolatban és lélekben oda zarándókoltam, letérdepeltem a tövébe, átt öleltem, a halántékómat hózá szórítottam, azón vettem észre magam, hogy potyognak a kőnnyeim.

Ezen az után jártam a Sómlóra kócsival, gyalóg, télen, ha nagy hó vólt, lóhátón, de legtőbet kerékpárral. Ugyanis szép nagydarab szőlőnk pincével volt a Sómlón. Eszembe jutótt, ha jó barátokkal össze jőttünk esti munka után, hányszór jöttem haza szívvidámsággal ezen az után dalólva, énekelve. Ezen az után tudtam mindég a legérzékenyebben, legszebben énekelni a Jézus Szíve, Mária Szíve énekeket stb. az éjszaka csendjében, a rápsicsok, ércsd az órv vadászok legnagyobb bószuságára a dobai erdőben. Ehez a Kereszthez közeledve mindég megcsendesedtem, odaérve, néha meg is áltam egykét percre ha kerékpárral jöttem néha, néha letámasztottam a kerékpáromat, és bementem s letérdepeltem a Keresztfa tövében, megköszöntem az Úr Jézusnak, hogy haza segítet, és kértem áldja meg a napi nehéz munkámat stb. Ha meg nem álltam is, halkan mindég elénekeltem egy nagybőjti éneket, legtöbször a Hózsanna Imakönyv 70. sz. éneket, Jézus világ megváltója, üdvözlégy élet adója stb. Ez a legkedvesebb nagyböjti énekem.

Eszembe jutottak a lóvaim, milyen sórs vár rájuk a TSZ-ben? És ha anya lovaim voltak, a kis csikok[at] néha, a napi nehéz munka után, késő este kiereszttettem őket az anyalovakkal az udvarra, egy véka abrakkal ódacsalogva hozzám, én a farönkön ülve, egy üveg bórral [nem olvasható] az óstórral elpattíntóttam őket, mily vidáman csilingelve a csengővel a nyakukban ugrándoztak mint egy góndtalan gyermek, néha éjfél utánig is stb.

Vége ennek a kemény, munkás, független szabad paraszti életnek. A Barca Dezső majórja jutott az eszembe, illetve a TSZ. Énis ilyen szégyenletes ruhában járok, nyómórban tengődik a családóm, úgy éreztem nem tudok bemenni az utcáról a kapun a házunkba.

Egy hang szólalt meg a lelkiismeretemben?

Nézd az Ég madarait, a mezők virágait! Mennyivel több vagy te ezeknél! Imádkozzál és dolgozzál, a többi hozzáadatik neked.

Valami lelki béke szált rám, megcsókoltam lélekben a Keresztet, és elindultam hazafelé, s azón vettem észre magam, hogy dudorászva, halkan énekelek.

Az örökké jó kedvű Szent Ferencz jutott az eszembe, halkan csendben Lélekben elénekeltem a Hózsanna 48. számú ének[ét], Isten áldjón, tünde játék, Te világi élet, Tied voltam, megtagadlak, stb. Teljessen megnyugodva a Jó Isten akaratában, megbékélve mentem be a kapun.

A napi Rózsafüzér a nap izgalmában elmaradt, ugyanis az Éllőrózsafüzér Társulatnak fiatalember korom óta tagja vagyok, és a Rózsafüzér elimádkozása szinte elmaradhatatlan mindennap.

Meg szokásóm azis, hogy este, ha le fekszem, egy rövid lelkiismereti vizsgálatot tartok (1 perz), nem e tettem ólyant, amivel a Jó Istent, a Szűzanyát, vagy ember testvéremet meg bántottam, ha valahól hibáztam, elhatározóm, hogy holnap jobban vigyázok, hogy ebbe a hibámba vissza ne essek. Kezembe veszem a Rózsafüzéremet, a Feszületen megcsókolóm a töviskószórus Jézus arcát, öt Szent Sebét, utána a jobb kezembe szórittom a Rózsafüzéremet, és ugy alszom el, ezt ugy megszoktam már ennélkül elsem tudnék aludni.

Istennek legyen hála!

A Jó Istent és a Szűzanyát kicsi gyermekkórómtól fogva mindég szerettem, a templóm mindég vónzott, mindég jól éreztem és jól érzem magam a templómban ha egyedül vagyok is.

Hogy lelkileg idáig jutottam, abban igen nagy segítségemre vólt a fiatal Plébánós urunk, Angyal Ernő szép, tiszta, példás papi életével. Mint gondnoka, nyílt őszinte Lelki jóbarátok vóltunk. Ez az őszinte, nyílt, becsületes élete igen nagy hatással vólt és van most is reám, míg óthol vóltam ő vólt az állandó gyóntató Atyám és Lelki vezetőm. A napi Rózsafüzér imámban mindennap megemlékezem róla.

A Jó Isten áldása legyen rajta!

A Termelőszövetkezetre való vissza emlékezésemnek ezt a részét Dr. Körmendy József felsőörsi Prépost plébános úr kérésére írtam le, a multkóri látógatásóm alkalmával szóba jött a TSZ alakulása, kért, hogy írjam le élményemet. Kezét nyújtotta, nem fogadtam el és nem ígértem meg Neki. Azóta szégyellem, hogy vissza utasítottam kérését és viselkedésemet így igyekszem jóvá tenni.

Még megjegyezni kívánom, a három TSz szervező vezető, melegen viszonózta a kéz szórításómat és a szemükből megértő jó barát szeretete mosolygott reám.

Utána napokban hallóttam, hogy amikór elmentem azt móndták Magyar István Tanács titkárnak, januárban kezdték a TSZ szervezést, de így még senki sem lépett be a TSZ-be.

Salamónban is csak egy katólikus ember van, a Pap Lajos, aki a kezefejére csavarta a Rózsafüzért (és úgy irta) megcsókolta a rajta lévő feszületet, és ugy irta alá a belépés nyilatkozatot. A többi nem katólikus mert mind <u>kárómkódott!!</u>

Ugy emlékszem az 1959. február 22-én vólt, és február 28-án vólt az alakuló gyűlés.

Kb. 25-26-án Magyar István VB titkárral eljöttek 3 vagy négyen a lakásunkra, és kértek, fogadjam el a TSZ-elnöki tisztet. Én nem vállaltam. Vallásos életemre hivatkoztam, ők igyekeztek megnyugtatni, hogy ez nem jelent semmi akadályt, ők tudják, mert a TSZ szervezők elmóndták Pápán a Tanácsnál és a pártban is és Veszprémbe is eljutott a híre, a Megyére és a Pártbizottságra. Nekik ép óly elnökökre van szükségük, aki kiáll a meggyőződése mellet és minden tekintetben megbízható, stb. Nem vállaltam bár nagyón kértek, hogy tudják, nagy szövetkezeti ember vagyok, nehaggyam el ezen a nehéz [nem olvasható] a községet, stb.

Ép ez jutott az eszembe, ugyanis *a Hangyaszövetkezetnek igazgatója, a Tejszövetkezetnek megszervezője és alapító ügyvezető elnöke [voltam].*[4] Az igazgatóság mandátuma háróm évenként lejárt, és mindég ujra választóttak elnöknek, soha egy ellen szavazatott nem kaptam. Mint fiatalember, mikor katónáéktól leszereltem 1933-ban, szerveztem meg. A Háború befejezése után a Hitelszövetkezet vezetősége megkért vegyem át a hitelszövetkezet vezetését, mert a tanító aki addig vezette, nem válalja tóvább a vezetését, mert mint minden, főleg a pénzintézetek mentek tönkre, és nem tudta az ügyvezetést fizetni. Elvállaltam ezt is, hogy a kis embereket, és akik a fógságbol haza kerültek, pénzhez juthathassam, hogy valahogy el tudjanak indulni, kis állatot tudjanak venni, meg az új gazdák, földhöz juthatottak, stb. Nagyón takarékos beosztással kellet gazdálkódnóm,

4 Kiemelés tőlem – H. G. K.

hogy jussón is maradjon is. A N. B. nagyón szük kereteket adott. Mivel a kenyerem és a főfóglalkozásóm a kis családi vagyónóm volt, így eggyik szövetkezetből sem vettem fell fizetést, ezeket a munkákat díjtalanul végeztem. A sürgős elintéznivalót éjjel, ami maradhatott, pihenő helyet, mikór esett az esső, és vasárnap délután, litánia után, ekkor szoktam a váltókat is rendezni, hogy ne essen ki minden hétköznap a munkából.

A hála és köszőnet az lett érte, mikor minden rendbejőtt, saját pénzemből szereltem fel az iroda hiányait, díjtalanul, a saját tüzelőmből fűtöttem, stb. takarítottam. A kőzponti ellenőr kijőtt Pestről, a Nemzeti Banktól leellenőrizni, dicsérő jegyzőkönyvet vett fel, és azt móndta az Igazgatóságnak, tóvább nem engedheti meg a Központ nevében, hogy ily munkát ingyen végezzek, elővette a pénztárcáját, pénzzel jutalmazta a munkámat, jegyzőkönyvbe vette, hogy jó munkámért jutalomra terjeszt fel a központba. Kéthét múlva jőt egy főellenőr, az is hasónló jegyzőkönyvet vett fel az Igazgatósági gyűlésről. Ugyanis énis ügyvezető igazgató vóltam.

Akikkel lehetőleg a legtöbb jót tettem, és segítettem, főleg az én dicső bérma keresztapám és bűntársai! Bevonulás[5] után nagynehezen igazoltuk mint nyilas vezért. Leigazolás után azónnal hüséges kiszolgálója lett az uj rendszernek, persze csak azért, hógy a saját pecsenyéjét megsüthesse.

Igyekezett magához kaparintani a vezetést, U. F., Földosztó bizottság, Parasztpárt, D. F., Dolgozó földm., stb. stb.

Egy cimbórájuk mikór nagyón ittas vólt, eljött hózzánk (leleplezte szándékukat), dölfös hatalommal bejelentette feleségemnek, a Lajost először kiszurjuk a Hangyából, utána kiszurjuk a Hitelszövetkezetből, utána kiszurjuk a Tejszövetkezetből, abból a fellegvárból, utána kiszurjuk a Házából, igénybe veszsük raktárnak, stb.

Mikór haza mentem a feleségem ingerülten, keserűen mesélt el mindent, bár nagyón bószantott, de feleségemet megnyugtattam. Ahoz kicsi fiuk, hogy a házunkból kirakják a családomat. Ami a szövetkezeteket illeti, az nem bánt, nyugodtan jelenek meg a jó Isten előtt, tiszta a szívem tiszta a kezem, mindent megtettem községem érdekében.

A dicső keresztapám fiával [nem olvasható] voltam katona 1945 január[jában]. Nyilas szakaszvezető vólt, karján a nyilas karszalaggal.

Orosz bejővetel után Pápán lakó édesapja öccse meg már ilegálissan kómónista párt tag vólt stb. így mint nagy kómónista nagy befólyása vólt és valahogy Ottó unokaöccsét igazolták.

Ottó mint nyilas igazolás után hamaróssan Pestre kerűlt, jó eszű fiatalember volt, négy polgárija is vólt neki, rövidessen bekerűlt a Minisztériumba.

Igyekeztek engem megnyerni maguknak, én nem vóltam erre hajlandó, megmaradtam Kisgazda pártinak, és mint szívós Kisgazda párti a Párt vezetője voltam, elég gyakran vólt nézet eltérésünk, ami nem mindég politikai jelegű vólt, hanem személyes, így ádáz gyűlölet alakult ki bennük ellenem, mert a Kisgazda Pártnak több tagja volt egyedül, mint a másik háromnak, Komunista, Szociáldemokrata, Parasztpártnak. Mivel nekünk abszólut töbségünk vólt, nem engedtük öket semmilyen vezető szerephez a

5 A szovjet bevonulásra gondol 1945-ben.

politikai község életében, ezért, kivizsgálásra a Minisztérium utasítására kiszált az Alispán is Veszprémből (még akkór alispán vólt), hogy mivan Pápasalamonban. Már akkór a Kórmányban és a Megyeházán is és Falvakban is koalíciós vezetés van. Minden Párt képviselve van benne, miért nem tud ez a koalíció Salamónban megvalósulni.

Mint Kisgazda Párt vezetője a mi pártunkat én képviseltem a jegyzői irodán.

A jegyzőkönyvet a jegyző vezette, elősször engem halgatót ki az alispán, hogy a Kisgazdapárt miért nem hajlandó koalícióra lépni ezekkel a pártokkal, én szép nyugódtan mindent elmondtam, hogy vezettük és vezetjük a községet, stb., és mi az aggodalmunk, ha minden párt képviselve lessz a község vezetésében. Beszédemet Jegyzőkönyvbe vették, megjegyezni kivánóm, a vármegye alispánja kómunista vólt, a Főispán Kisgazda párti, a koalícióban a megyén.

Láthatóan eggyet értett velem, felkérte a Kómunista, a szocdem, a Parasztpárt képviselőit, nyilatkózanak, mi a kifógásuk a Kisgazdapárt nyilatkozata ellen. Ők nem tudtak semmi mást felhózni, mint, hogy vezetők akarnak lenni a politikai községben, én ez ellen tiltakoztam.

Az Alispán szavazatot rendelt el, én mellette, a Parasztpárt, a Komoista párt ellene szavazott, a szociáldemokrata semleges, sem mellette, sem ellene nem szavazott.

Így az alispán kettő-egy arányban felószlatta a Község elöljáróságát és ujj koalíciós választást írt ki.

Még annyit értünk ell (de ez igen nagy nyeremény volt), hogy egy kis vagyonú, jó indulatú, nem önző, községét szerető, velünk érző, már amennyire a körülmények megengedték, kisgazdapárti tag kilépett a pártunkból, és belépett a Szóciáldemokrata Pártba, és egy szavazatt többséggel ö lett a bíró, később Tanács elnök.

Az én drága bérma keresztapám szinte biztósra vette, hogy ő lesz a bíró, ezt az arculcsapást sehogysem tudta megbócsájtani nekem.

Még annyit, a Rákosi-rendszerre mint egy rém uralómra tudok vissza gondolni, és ugy vélem Édes Magyar Hazám igen sok becsületes, szórgalmas állampolgára, már akik még élnek közülök.

Hogy mennyire szerencsés vólt a sakk huzásunk a Horváth Jenő bíró választása személyében, mutatja az, hogy mindig hálát érzet ezért a megbecsülésért irántunk. Jól ismertük fel, kis hiuság élt benne, később az italra is eléggé rákapot, de megbócsájtható neki, a Rákosi-rendszer vezetőit nagy %-ban az ital jelemezte.

Édes Magyar Hazánkban nagyón kevés kőzség mondhatja ell amit mi Psalamoniak.

Nem vólt kőzségünkben egy kulák sem, és senkit nem internáltak ell tölünk, sem éjszaka nem zaklatak egy családot sem (magamat kivéve), sem a padlássát nem söpörték le senkinek.

A gabóna cséplések is lezajlódtak óly csendbe, halgatva, hogy a ki becsülettel dólgózott, megvolt bőséggel a kenyere. Még a vagyonosabb gazdákat sem zaklatták, azok is bőséggel jóll lakhattak éven át becsületes munkájuk után. Bár a dicső keresztapámnak meg a cimbóráinak eléggé fájt, hógy nem tudnak kulákot csinálni, de hiába erőlködtek, főleg engem, valahol, valahogy mindig elakadt.

Istennek legyen hála.

Tovább nem folytatom, Istentudja, mennyit kellene írnóm, hogy végére érjek.

A 302. oldal utolsó bekezdésére visszatérve [dőlt betűvel kiemelve], ezek szaladtak át góndólataimon, és így nem válaltam[?], nem tudtam sem a Pápai, sem a Veszprémi látogatásaimnak hinni, arra gondoltam itt megint egy emberfeletti, nehéz Keresztet kell a vállamra venni.

Mindenki elött ismeretlen ez az ut, a Bassa [sic!] tsz, igen rossz benyomás, vass keménységgel kell fellépnem, hogy munka fegyelmet tudjak tartani, de tisztességes, jól megérdemelt fizetést nem tudok adni, csak munka egységet, amiért a boltban nem kap semmit. Elszámolás után megha nem lesz megfelelő értéke, engem ókóznak szidnak stb. Ez meglazítja a munkafegyelmet is és elősegíti a lópást.

Én leszek mindennek az óka, mert Imádkozom, és a Templomba megyek Vasárnap a Szent Misére, még a tagok előtt is, nem csak [a] felsőbb szerveknél, akik kívánják, hogy vasárnap is dolgozni kell, mert aratni, csépelni, vetni, stb. kell. Ez összeférhetetlen volt a *Lelkiismeretemmel*. Másokat meg hajcsak munkára a TSZ-be Vasárnap. Azt meg éreztem, hogy a Vasárnapi és Ünnepnapi Szentmisét semmilyen agyón fizetett TSZ elnöki állásért sem hagyóm el. Persze az igazsághoz tartózik az is, hogy a tagok közül azok cikóztak [sic!] vólna a leghangossabban, akik a Templomba a Szent Misére sem jöttek volna el, hanem elmentek volna kaszálni a háztáji állatnak, vagy a háztáji földet kapálni, vagy a háztáji (Kedves Hegy zártkert) szőlőbe. Persze ide Szívvel-Lélekkel [sic!], persze a teljesítmény is, a minőség is egész más, mint a TSZ-ben végzet lelketlen munka menynyisége, a minőségről jobb nemis beszélni.

Eszembe jutott ismét visszatérve a 302. oldal utolsó bekezdésére, ott mindenki szeretett, én is mindenkit szerettem, pedig a Tejszövetkezet elnöki tiszt nem vólt mindég kőnyű, mivel a tejünk minőségét, jó hírét mindenképpen fen akartam tartani. Ez bizony tiszta kezet kíván, mert áll a közmondás, különösen itt, fejétül büdösül a hall.

És a több tejpénz nagyón csábitotta egyik-másik házi asszónyt, ami érthető, hisz nekik kell úgy beósztani, hogy mindenre elég legyen, ami bizóny nem mindenhol kőnyű, de, talán nemis ez vólt mindég, hanem inkább a kabzsiság sok esetben olyan helyen ahól talán nemis vóltak oly nagyón ráutalva.

Elősegítette ezt az is, hogy a tejnek a fajsúlya jól megegyez a vízével, és a vizsgálatnál csak vegyszeres eljárással lehet kimutatni.

Ily esetben nem néztem el semmit, ezt minden közgyűlésen kihóztam, szóvá tettem.

Felhatalmaztam minden tagot, hógy az én tejemből bárki, bár mikór vehet mintát, és a tejkezelő kőteles bár melik tag vagy tagok ellenőrzése mellet póntosan bevizsgálni, és ha nem tiszta, engem 10xesen büntessenek, mert nekem mint elnőknek kell a legjobb próbát adni, stb. Azért aztán azok a házi asszónyok is akik nagy ritkán megfeledkeztek magukról és az uraik meg lettek büntetve, de csak enyhén, és ha első esetben, egy hónapi felfüggesztéssel, ha vissza nem esik. Hála Isten, többé egysem esett vissza. Szépen megértettem velle, hogy a legmagasabb árat kapjuk tejünkért a kőrnyező kőzségekhez viszónyítva. A vevő is meg akar élni, a vizezett, főlőzőtt tejért nem fizethet magas árat, így ha alacsónyabban adjuk el a másik gazdálkodó társunkat lopjuk meg, ez igen hamis templómba járás, stb. Csak négyszemkőzt, ha elmentem hozzájúk, szóltam erről, és sóha nem éreztettem velük, ép úgy kőszőntöttem, szerettem őket, mint aki sóha nem feledkezett meg magáról.

De most már megint visszatérve a 302. oldal utolsó bekezdésére, valóban úgy lett minden, mint bérmakereszt apám bóros nagy jól berúgott cimbórája a feleségemnek elbizakodott göggel kijelentette.

Egy vasárnap délelőtt 10 órakor egy nagyón szép nagy fekete gépkócsi áll meg a házunk előtt, egy elegáns, jól őltözött ur szált ki belőle, én ép kiléptem a kapun, hogy megyek a 10 órási Szent Misére.

Oda jött hózzám, kezet fógott velem, és kérdezte, Papp Lajosék itt laknak? Móndtam, hógy én vagyok, móndta, hogy beszélni akar velem, én móndtam, nem e maradhatna későbre, mert nemsokára kezdődik a Szent Mise és nem szívesen kések el róla. Bemutatkóztunk, a nevét nem móndta, csak azt, hogy a Minisztériumból jőt. Később tudtam meg, Bögei [sic!] Imre vólt, akór államtitkár volt e, miniszter e, már nem emlékszem rá.

Vissza mentem mivel móndta, nem sókat késik és siett Szombathelre. Adatokat vett fell, nevem, igazgatók, felügyelő bizottság nevei, nekem szül[etési időm] stb., utánna eltávózótt. Rővidessen bélistázták az akór már Földmíves Szövetkezet vezetőségét, engem magamat beválasztottak az újj vezetőségbe Igazgatónak. De ebből elég ennyi, hála Isten, szerencséssen ónnét is meg szabadultam, utánna a Hitelszövetkezetből lett a vezetőség velem eggyütt kibélistázva.

Utánna jőtt az úgynevezet vagy gunyolt „Fellegvár". Egy Vasárnap estére ösze hivatták dobszóval az egész Község lakósságát a nagy iskolába, mert a kulturház tele vólt gabónával hórdva.

A beszámoló után a kiküldötek jelenlétében a Pápa-i Szövetkezetek ellenőre bejelentette, hogy eddigi vizsgálata alapján tizenkétezer fórintott sikkasztottam a Tejszövetkezetnél, de ha még megvakarja a dolgókat, több is előfog jönni. Meglepődtem, de nem jöttem zavarba, nyugodtan néztem szembe. A zsúfolásig megtelt terem emberekkel, láttam egy szinte pillanat alatt az ősszes arcot, kik meglepve néztek reám, mintha azt mondták volna: nó Lajos, szegény, neked is ütött az óra, mi lesz a sórsod. De vólt egy-két kárőrvendő arc is. Egy személy, Mátics Ernő ingerülten támadott is, az Oláh Károly bérmakereszt apám cimbóráiból, ezért jutalómból a kiküldőttek sórón kivül azónnal kinevezték Igazgatónak, és az értekezlet után megbizták, hogy a tejkezelővel menjen Devecserbe a devecseri tejfeldolgozó üzembe, tegyen jelentést a sikkasztásról, és kérje az ottani iratok kivizsgálását is. Ugyanis hósszú évekig a devecseri tejüzemnek szállítottuk a tejet.

Új üzemvezető volt, aki nem ismerte a Psalamóni kőrűlményeket, sem engem nem látott még.

Annyit móndott a Máticsnak, mikor az előző üzemvezető átadta az üzemet, minden ide szállító kőzséget ismertetet, külőn kiemelte Salamónt és Nórápot, hogy ilyen tiszta kezű, becsületes elnöke nem volt több, ne engedje, hogy ezeket valami bajj érje. (Már akór dult javában a Rákosi rendszer, minden kivizsgállás nélkül, máról holnapra bélistáztak, elbócsájtottak állásából embereket, és senkisem kérdezhette meg, hogy holnap milesz a családjával, vagy móndják meg, miért lett elbócsájtva.)

Rózsika kisasszóny hósszu évek óta vezette a devecseri tejüzemet, így engem is, tejszövetkezetünket is jól ismerte, erélyessen tiltakózott, az ellen, hogy én sikkasztot-

tam, móndván az irattárból előveszi a Salamóni elszámolásokat, akár minden évet, és bebizónyítja az ártatlanságomat.

Telefónált Vasváry Árpádnak, aki a Devecseri telepvezető vólt, akkor már Sárváron lakott és Dunántul tejüzemeinek a Vezérigazgatója vólt.

Azt telefónálta vissza, ne engedjenek engem elvinni, ártatlanul, nekem azt izente a kezelőtől, hogy ő beszél Győrbe a bírósággal, ugyanis az internáltak valószínű a Győri Bíróságra tartoztak. Ha valami bántódásóm lesz és elakarnak vinni azónnal értesítsem, és ő azónnal elmegy Győrbe személyessen.

Akit elakartak vinni azt általába éjszaka hurcolták ell. Persze ily kedvezőtlen hírrel tért haza Mátics Devecserből, ezt a tejkezelő elbeszéléséből tudom. Ekórra már az Oláh bérma keresztapám és cinkós társai vették átt a Szővetkezetek vezetését Salamónban. Sürgössen intézkedni kellet, mert akit elvittek, sem a család sem ügyvéd nem merte vállalni, hogy utánna érdeklődjőn hólvan stb.

Az ellenőr titokban telefónált a pápai Rendőr kapitányságra: küldjék ki a „pofózó gépet" mert egy embert az éjjel elkell vinni.

Mikulás este vólt, jól besőtétült vittem a csarnokba a tejett, abban a reményben, hogy nemsókára jövök haza, a kis gyermekeim nagy buzgalómmal készitették a Mikulást nekem, hogy a papa mennyire fóg őrülni, stb. stb., de nem jött a papa. A papát akkór már a rendőr pihenőn vallatták a Rendőrök.

Nagyon emlékezetes mikulás éjszaka.

Akkor még az előbre írt Hórvát Jenő volt a Tanács elnök, a hózzám érző előljárokat hívta óda hivatalból, az Oláhékat nem.

Igy nem sikerűlt elvitetni, de átadták a Pápai Járásbíróságnak az ügyet, háróm évig folyt az ügy, a pör. Végül Veszprémből szált ki szakértő és megállapította, hogy ártatlan vagyok, és a bíróság kihírdette az itéletet és felmentet.

Igy ez a Kereszt utam is végére ért, persze még folytathanám sókáig, ami kimaradt, és még ami utóhatása lett.

Igy nem sikerült sem elinternáltatni, sem a vagyónómat elkóbóztatni, sem a házunkból a családot kiszórni, stb. Még annyit, egy év múlva, ugyan az nap Mikulás este, éjjel, az a két pofózógép volt kint Salamónban, erőssen beittak és erkölcsileg úgy viselkedtek, hogy a kisbíró Pista telefónón kihivatta a Pápai Rendőrkapitányságrol a Rendőrséget. A rendőr autó mind a ketőtt elvitte, kitették őket a rendőrségből és a főpofózó gépet fogházba zárták.

Ismét vissza térve a 302. oldalra, mindezek átszaladtak emlékemen, eről nem tettem említést, de nem válaltam a TSZ elnőki tisztet.

Hála légyen érte a Jó Istennek, és a Segítő Szüz Anyámnak, hogy Lelkiismeretem szaván keresztül azt tanácsólták nefógadjam el.

Akór arra kértek, hogy Gizella nevü leányom, aki 1955-ben végzett mezőgazdasági technikumot, és utánna a Bakónypölöskei Áll. gazdaságban dolgózott, Hubay Pál a Bakónypölöskei Áll. Gaz. ügyvédje vólt. Nagyon derék becsületes kómoly ügyvéd volt, leányom nagyón sokat tanult tőle. A feleségem Jenei vagyóna egyrészének meg mentését is neki köszőnhetem.

Személyes jóbarátok lettünk, Kispódár is az Áll. Gaz. tartozott, ha óda ment, házunk előt ment el az ut, mindég bejött hózánk.

Leányom 1958. februárban ótt hagyta az állását, mert Édesanyát nagyón súlyós mütéttel operálták Székesfehérvárón a Megyei Kórházban, így haza jött édesanyját góndózni, és a háztartást vezetni.

Hogy legyen a TSZ fökönyvelője. Elválalta, a kőzgyülés II/28án egyhangulag megválasztotta. De egy év után kérte, a kőzgyűlést engedje ell, nem bírta azt [a] rendetlen állapótot, ami a TSZben vólt. Főleg az őregek nagyón kérték, ne hagyja el öket, hisz ugy szerette öket, ahogy csak tudta, mint az édesanya ugy védte őket, ha valami lehetőség nyilott, hogy adhatot nekik valamit.

A TSZ elnők is, a Tanács elnők is, Szász Lajos [helyesen: András] is, aki [a] Pápai Járás Párttitkára vólt panaszoltak és kérték a kőzgyülést engedjék el, fiatal kis leány, nagyón szívén viselli kőtelességét, neki nem való illyen állapot, fiatalón tönkre megy, stb. Szász Lajos [András] móst Veszprémben Megyei Tanács elnök helyettes.

Valóban ugylett mint ahogy elgóndoltam.

Az elnők nem tudott fegyelmet tartani, a kőzügyek vezetésében is teljessen járatlan vólt. Nem valami jó tiszta kezű emberek befólyása alá eset. Nagyón józan életü ember vólt, ezért is javasoltam én helyettem elnöknek, megigértem, hogy mindenben mellette leszek mint tanács adó, de nem jött hózzám, kissé fejébe szállt a Dicsősség. Később mind gyakrabban az Italbólt felé tartott tanácsadóival.

Persze mondanóm sem kell, a munkaegység értéke nagyón alacsóny vólt, voltak ragadós kezüek, akik a szabadság nevében, maguközt munka kőzben azt az elvet móndógatták: aki dólgóztat az fizessen, fizessen az állam, minden azé ki bírja, stb.

Nekünk nem kell a TSZ legyen az államé, ha egyszer elvette a főldünket, stb.

Ha nemfizet, elviszük amit tudunk, evégre azt móndjuk a mienk a TSZ, mienket lopjuk, jógóssan, mert nem fizet.

A városiak akarták, hogy TSZ legyen, most jöjenek ki dolgózni a TSZbe. Ne fürödjenek, nyaraljanak, tévézenek, stb., hanem jöjenek ki a TSZ-be egész nap kapálni még vasárnap is munkaegységért, majd meg lásuk milyen kedvel dólgóznak, lehetne még tóvább sórolni. Persze az ilyen névtelen földvégén üldögélő beszélgetésnek milyen erkölcsü hatása vólt móndanóm sem kell.

Csak egy példa a sok, sok kőzül, első éven ugy határózott a vezetőség, mindenki arasa le még a bevit, gabónával bevetet földjét, és megkapja rá (nem az aratórészt gabónából) hanem az érte járó munka egységet.

A falú végéhez nem messze vólt az eggyik főldem, este jó késő vólt mire az aratással végeztem. 28 kereszt buza lett rajta (1 kereszt 14–16 kéve). Reggel megyek ara, 1 kereszt 5 kéve marad belőlle az éjszaka mind ell lopták.

Takaruláskór odahányták a lóvak elé a kévét, tipórták hasig álva a gabóna kévében móndván, az a tiétek amit megesztek.

Az aztán így volt minden terménnyel kint bent. Voltak ólyanok akik azt vallótták, ha nem dolgózunk, nem lesz termés az állam majd főlószlatja a TSZ-eket, és vissza adja a földet stb.

Ehez még hózzá járult az is, hogy párt vónalón jőttek mindennap agitálni a TSZ tagokat, hogy dolgózzanak 20–40 évkőzti erőteljes fiatal emberek, és nézték, hogyan dolgóznak 60–70 éves öreg, összetőrt roskadózó öregek, mert TSZ tag első években csak 70 év után mehetett nyugdijba, akkór is csak 160 frt-ot [ténylegesen: 260 forintot] kapot havónta. Értéke élelmet számitva 1 kg sóvány hus 40–50 frt volt ezt kapta két személ férj és feleség egyhónapi megélhetésre.

A dolgózó TSZ tagokról egy példa énrolam.

Első években eggyik évben egész télen takarmányós voltam óly idöben is, hogy magam gazda kórómban még a kutyát sem vertem volna ki. De TSZ-be nem ugy van, ott nem az istáló végében van a pajta, a sok állatnak meg enni kell bármilyen idő van is stb.

Ugy emlékszem havi munka egység elszámolása után kb. júliusba kaptam elősször 67,50 frt[-ot], addig semmit és év zárás után, a Február 14. én tartott Zártszámadási közgyűlésen felólvasták szokás szerint ki mennyit kap és ki mennyivel tartózik, legnagyobb meglepetésemre, amiért előző évben dolgoztam kb. 200 munka egységet kerestem, juliusban kaptam 67,50 frt és a tTSZnek még vissza kel fizetnem 250 frt amiért dolgoztam előző évben. Isten bócsása meg ha bűnöm, de akkór nem tudtam semmi jót kivánni azoknak akik hatalmukkal behajtották ezt a szórgalmas becsületes parasztságot a TSZ-be.

1970-es évek után már kezdtek javulni a TSZ-ek, a párt az irányitást áttadta a vezetőségnek, nem jártak ki a pártból agitálni. A TSZ maga szabta meg miből mit vet, ő ismerte szinte minden □ ől föld minőségét, mit szeret teremni, mit nem fogad ell, stb, már kezdtek a gépek is elszapóródni a TSZbe. Az Iskolák adták ki a szakembereket, kik már a párt irányításától jó fórmán teljessen függetlenül irányíthatták a téeszeket.

Hála legyen a Jó Istennek már akik a TSZ-ben dolgoznak is, megtalálják a számításukat és elégé jól élhetnek. Főleg azok akik még birják a másódik műszakot, a Háztáji földet, szőlőt, marha, sertés tartást stb.

De az alakitó tagoknak keserü volt az életük, a fiatalság elhagyta a falut, városra, ipartelepre vándórolt így legtőbb öreg magára maradt feleségével. Az őregség fólytán a munka is lassan, lassan kieset a kezükből, és legtöbjük már meghalt, még akik kevesen éllünk, sokan elkőltőztünk városra gyermekeinkhez. Persze itsem valami jó soknak a sórsa, a fiatalok mindennap mennek dolgozni, az őregek, vagy legtőbjük már őzvegy, egész nap egyedül van. Különössen nehéz azoknak akik emeletes dobozhóz hasónló házban laknak. A lépcsőt is nehezen vagy sehógysem tudják járni, nagyón sok házban nincs lift. Az egész életük munkás vólt, a férfi a mezőn a nő a háztartásban, és ez tőltené kí és tenné széppé életét, ezért vágyódnak vissza a kis, lassan elnéptelenedő falvakba.

De hiába a sórs így hozta.

Ezzel talán beszámolómat beis fejezem, abban a reményben, hogy Dr. Körmendy Prépost úr nem kifógásolja, hogy nagyón rövid és hiányos, igaz, hogy még nagyón sokat tudnék írni. Talán azt sem kifógásolja, hogy tulzottan sokat irtam. Nem tudóm, ha nem lessz is valamivel megelégedve, én szivem szeretetével a kedvét akartam keresni.

Ha írásóm és fogalmazásóm hiányós is, tekincsék el, én csak ellemi iskólás vóltam és a fóglalkozásom a kapa, kasza és az eke szarva vólt.

Nehéz vólt, de nagyon szép vólt minden reggel a pacsirta szó mellet, Dicsértessék a Jézus Krisztus mindörökké Ámen kezdeni meg a napi munkát és este ezzel fejezni be a földvégen. Ilyenkór óly kőzel éreztük magunkhoz a Jó Istent, hisz egész nap, mindég néztünk munka kőzben is valamit, vagy egy szép csendes esőt, vagy szép napos időtt. A földmíves ember felet az égbólt a tető, és kivan téve az időjárás viszónytagságainak, szárazság, esső, fagy, jégeső stb. Ezért vólt a Parasztság óly szerény és Isten hívő és Istenben bizó, mert életében mindég érezte, hogy sórsa a Jó Isten Kezében van!

Veszprém, 1981. május 1.

A munkás Szent József ünnepén.

Dicsértessék a Jézus Krisztus mindörökké Ámen.

Tisztelettel és szeretettel:

Papp Lajos

Dr. Körmendi [sic!] József Prépost urnak
Felsőörsi Plébánia
Felsőörs

Horváth Gergely Krisztián

Merre tart a magyar uradalomtörténet-írás?

Egy kutatócsoport nyolc kötetéről[1]

Az elmúlt években többen több helyen hangot adtak annak, hogy az agrártörténet s ezen belül az uradalomtörténet méltatlanul mellőzött szerepbe került az utóbbi negyedszázadban.[2] Ehhez képest örvendetes fejlemény, hogy a mainstream irányzatok mellett az elmúlt évtizedben kezd megerősödni az uradalomtörténet is: nyolc év alatt hét kötetet adott ki a Szirácsik Éva vezette – eredetileg egy OTKA-kutatás keretei között megszerveződő – kutatócsoport, amely időközben egyesületi keretek között folytatja tevékenységét. Nyolcadikként pedig megjelent a 2011. évi pécsi levéltári nap előadásait tartalmazó tanulmánykötet.[3] Elismerésre méltó teljesítmény ez, különösen, ha az agrártörténeti kutatások összességében jelenleg is marginális pozícióit vesszük alapul. A nyolc kötet arra is jó alkalom, hogy számba vegyük: merre tart, milyen célokat követ a hazai uradalomtörténet-írás. Tanulmánykötetekről nem egyszerű bírálatot írni, különösen nem nyolc kötet írásairól. A szerzők szintjén vizsgálódó bírálatok helyett ezért célszerűbbnek tartom, ha a köteteket együtt, az összképre fókuszálva mutatom be.

A nyolc kötetben összesen 44 szerző tanulmányai szerepelnek. Az egy-két alkalommal felbukkanó szerzők mellett jól kirajzolódik az a kör, amelynek tagjai rendszeres résztvevői a Szirácsik Éva szervezte uradalomtörténeti konferenciáknak, számukra az uradalmak, illetve az agrártársadalom kutatása hivatást jelent. A kötetekben három szerző (Balaton Petra, Horváth Zita, Illik Péter) három tanulmányt jegyez. Szintén hárman négy írással vannak jelen (Borsy Judit,

1 A recenzált kötetek: *Uradalmak kora*. Szerk. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010. (Discussiones Neogradienses 10.); *Feudális társadalom?* Szerk. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2011. (Discussiones Neogradienses 11.); *Birtokosok és birtokok*. Szerk. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2012. (Discussiones Neogradienses 12.); *Élet a birtokon*. Szerk. Szirácsik Éva. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 2013. (Discussiones Neogradienses 13.); *Régi nagybirtokok, új kutatások*. Szerk. Szirácsik Éva. Unicus Műhely, h. n. 2015; *Egyházi és világi uradalmak*. Szerk. Szirácsik Éva. Unicus Műhely, h. n. 2016; *Nagyváthy és a magyar uradalmak*. Szerk. Szirácsik Éva. Unicus Műhely, h. n. 2017.

2 Kaposi 2012; Horváth 2015.

3 *Uradalmak térben és időben*. Szerk. Borsy Judit Borbála. (Baranyai Történelmi Közlemények 5.), MNL BML, Pécs, 2013.

Horváth István, Tarkó Ilona). Négy kutató (B. Gál Edit, Demeter Zsófia, Kaposi Zoltán, Ulrich Attila) öt, további három (Czeglédi Noémi, Fülöp Éva Mária, Lukács Gábor) pedig hat tanulmányt tett közzé. Az egész vállalkozássorozatot mozgató Szirácsik Éva valamennyi kötetben publikált, így ő egyedüliként nyolc tanulmány szerzője.

A jelenkori magyar uradalomtörténettel intenzíven foglalkozó kutatók csoportja több szempontból is figyelemre méltó. A felsorolt tizennégyből hatan múzeumi közegből érkeztek, s csak öten oktatnak egyetemen, ketten levéltárban dolgoznak, egyikük pedig középiskolai tanár. A nemek arányát tekintve feltűnő, hogy kilenc hölgyre jut öt férfi kutató.

Domanovszky Sándor lassan kilenc évtizede, az induló mezőgazdaság-történeti sorozat bevezetőjében a következő kritériumokat tartotta az uradalomtörténet számára kívánatosnak: „Meg kell állapítanunk, hogy a különböző korokban s az ország különböző részeiben milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenőleg vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésének lehetőségei, volt-e kivitel és hova, vagy mik voltak a kivitel akadályai."[4]

A fiatal Wellmann Imre jó nyolc évtizede – a Domanovszky-iskola dolgozatainak komplex forráshasználatának alapállásából – a korábbi szemléletet kritizálva, annak egyik fő gyengeségét abban látta, hogy „határozottan és helyesen kitűzött cél hiányában nem tudott kifejlődni bennük a problémalátás, az érzék nagy, átfogó kérdések iránt; mondhatni, az anyag lett úrrá a gondolaton s nem megfordítva".[5] A birtoktörténeti résznek „jelentékenyebb terjedelemben valóban csak akkor van létjogosultsága, ha a birtokosok genealógiaszerű puszta felsorolásán, a birtok kialakulásán, növekedésén és fogyásán [...] túl keresi a változások okát is, összefüggésüket a birtokos egyéniségével és egyéb tényezőkkel, s hatásukat a gazdálkodás menetére".[6]

Egy későbbi írásában Wellmann tömören kitér arra, mit is tart kívánatosnak. „Források dolgában nyilván az uradalomtörténet kutatójának helyzete a legjobb: az összefüggő, kerek egységbe fonódó s részletekbe világító kútfők nemegyszer hézagtalan tömege áll rendelkezésére. [...] Általában véve a földesúri levéltárakban található a jobbágyságot illető legtöbb forrásanyag, s ezért az uradalomtörténet továbbra is ígéretes és követendő műfajnak látszik, *ha fokozott figyelmet fordít a parasztsors és paraszti munka feltárására*."[7]

Domanovszky és Wellmann tehát egyértelműen leteszik a garast a komplex szemlélet és ebből következően az eltérő fókuszú és tematikájú forrásokat egymásra vetítő történetírói gyakorlat mellett. E szempontból részletkérdés, hogy

4 Domanovszky 1930, 4.
5 Wellmann 1999 [1937], 30.
6 Wellmann 1999 [1937], 33.
7 Wellmann 1999 [1962], 122. Kiemelés tőlem – H. G. K.

előbbi a gazdaságtörténeti, utóbbi a parasztságtörténeti kérdéseknek tulajdonít nagyobb fontosságot. A döntő, hogy az egykoron letűnt élet teljességéből a lehető legtöbbet hozza felszínre a kutató.

A fentiek fényében a köteteket olvasva nem lehetünk maradéktalanul elégedettek. Feltűnő az elméleti háttér teljes hiánya. A szerzők szinte soha nem próbálják meg tárgyukat szélesebb elméleti és/vagy historiográfiai kontextusban elhelyezni, jóllehet az uradalomformák közép-európai tarkasága elsősorban a német historiográfiában tekintélyes tipizáló szakirodalmat hozott létre. De magyar vonatkozásban említhetném Tóth Tibor vagy Vári András munkásságát is, akiknek az írásait alig egy-két szerző hivatkozza. Ettől persze még találhatnánk izgalmas módszertani megoldásokat, amikor a történész több forrás egymásra vetítésének segítségével próbálja meg életre kelteni az egykori uradalmak világát. Sajnos azonban erre is kevés pozitív példa hozható, általában még a legizgalmasabb tanulmányok is megrekednek a forrásismertetés szintjén. Összehasonlító törekvést még mutatóban sem találunk, a leginkább jellemző az egy központi forrást leíró-leltárazó módon tálaló tanulmány. A tanulmányok döntően egy forráskorpuszon egy uradalom életére vagy egy adott problémára összpontosító írások, ebből következően általában hiányzik az egyes uradalmak regionális beágyazottságának bemutatása, az a törekvés, hogy a szerző elhelyezze őket a történeti térben, tájban. Előtérben a hagyományos birtoklástörténet, az egyes uradalmak részeinek bemutatása, az uradalmak bevételeinek, szolgálmányainak, a jobbágyi haszonvételeknek az ismertetése, a gazdálkodás modernizációja és ehhez kapcsolódóan a birtokkormányzás szervezete. Jóllehet mindez lehetővé tenné a nyitást a mikrotörténet felé, az uradalmak mint sajátos uralmi-gazdasági-társadalmi szerkezetek elmélyült vizsgálatát, mire ehhez a ponthoz érne a szerző, jellemző módon meg is torpan. A tanulmányok túlnyomó többségénél tehát a birtoktörténet és a leírás dominál. Hiába alapos írások, valójában többségükben éppen csak karcolják a problémát: a társadalmi mozzanatok vagy a gazdaság működésének egy-egy korszakba ágyazott elemzése ritkán tűnik elő. Jellemzően sok nagy, funkció nélküli táblázatot találunk, amelyek csak a kilistázzák egy-egy forrás adatait, de nem számítanak táblázatnak abban az értelemben, hogy valamiféle számítás eredményeit áttekinthető módon tennék közzé.

A kötetek azt is jelzik, hogy fogalomtisztázás, elméleti orientáció nélkül a kérdésfeltevés önmagában legyen mégoly izgalmas is, nem tud irányt szabni a kutatásnak. A forrásközeliség mint alapkutatás amennyire értékes anyagokat segít a felszínre, annyira kiszolgáltatottá is tehet: a kötetekben is jobbára azt látjuk, hogy a forrás vezeti a kutatót. (Más kérdés, hogy azon esetekben, amikor egy bizonyos forrástípus bemutatása a cél, akkor szükségszerű és hasznos is lehet ez az eljárás.)

Az egyes kötetek mögött meghúzódó koncepció sem világos: a kötetek címei nem orientálnak. Nem összefoglaló irányadások, hanem olyan címek, amelyek nem egy esetben felcserélhetők lennének. Próbáltam például megfejteni a jelentését tekintve legradikálisabb címadás, a *Feudális társadalom?* üzenetét. E cím

így, kérdőjellel azt sugallja, hogy új kutatási eredményeik birtokában a szerzők, illetve a szerkesztő paradigmatikus fordulatra vállalkoznak a kötetben. A kötet olvastán azonban egyetlen, ez irányba tett lépést sem sikerült felfedezni.

Lényegében vegyes témájú köteteket olvashatunk, amelyeknek közös nevezője csupán az, hogy van bennük agrártörténeti szál s – gyakran csak közvetett – uradalmi kötődés. Azaz nem előre elhatározottan egy irányba tartó kutatások egymásra épülő tanulmányaiból szerkesztett köteteket olvashatunk, hanem egy adott cím alatt futó vegyes témájú konferencia-előadások nyomán született, egyenetlen terjedelmű és színvonalú kiadványsorozatot, amely egyaránt helyt ad a 3-4 oldalas vázlatoknak, mint a kiérlelt írásoknak. Az eddigi kötetek alapján számomra kérdés, hogy újabb hét-nyolc kötet megjelenése után vajon többet fogunk-e tudni és főleg: tisztábban fogunk-e látni a történeti Magyarország egykori uradalmait illetően. Az esettanulmányok sorozata akkor tud csak feladatának megfelelni, ha közben a szerzők maguk is igyekeznek reflektálni a szakirodalom megállapításaira, s ahol csak lehet, eredményeiket megpróbálják tipizálni, összehasonlítani, modellé formálni. Ennek hiányában az egész vállalkozás óhatatlanul is belesimul a fontos, de a feladathoz végül felnőni nem tudó kezdeményezések sorába.

Hivatkozott irodalom

Domanovszky Sándor 1930, Előszó. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.) Budapest.

Horváth Gergely Krisztián 2015, Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia,* (126.) 3. 417–433.

Kaposi Zoltán 2012, Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora. (Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010 (Recenzió). *Korall* 47. 185–191.

Wellmann Imre 1999 [1937], Mezőgazdaság-történetünk új útjai. In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* k. n., Miskolc, 24–56.

Wellmann Imre 1999 [1962], Agrártörténetünk módszerének kérdéséről. In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* k. n., Miskolc, 69–132.

Bartha Ákos
A szélsőjobboldal vidéken
„A kaszáskeresztesek és Dévaványa" című kötetről[1]

A magyar szélsőjobboldal vidéki tereinek bemutatása nem tartozik a divatos, agyonkutatott témák közé. Ez az attitűd érthető is, hiszen a jobboldali radikális politika – benne a magyar mozgalmakkal és alakulatokkal – eredendően és a szó szoros értelmében véve urbánus, a modernitáshoz ezer szállal kötődő jelenség. Nem mondható el ugyanez a magyar társadalomfejlődésről, amelyben a strukturális problémák egyik fő gócpontja éppen az az agrárnépesség volt, mely még a 20. század derekán is a teljes népességnek csaknem a felét tette ki. Mindezt figyelembe véve akár meglepőnek is mondható, hogy csupán az 1930-as években jött létre az első, kifejezetten vidéki hátterű szélsőjobboldali párt Magyarországon.

Papp Barbara doktori disszertációján alapuló könyve a fenti megfontolásokon túl azért is figyelemre méltó, mert a kaszáskeresztes mozgalom a kutatások egyik elhanyagolt területe. Böszörmény Zoltán alakulatát általában néhány általános megállapítással intézzük el – mint a könyvből kiderül, az 1937-es perről színesen tudósító korabeli újságriportok szellemében és nyelvezetén. Papp nem elégedett meg a kétségkívül szánalmas látványt nyújtó rongyos sereg csupán gazdasági okokkal magyarázott tablójával. Helyette társadalomtörténeti és antropológiai megközelítéseket ambicionált, s mindezt választott alcímével is nyomatékosította. A teljes cím tehát arra enged következtetni, hogy a könyv 250 oldala mikrotörténeti léptékű áttekintést nyújt a kaszáskeresztesek dévaványai szervezetéről és a jelenség komplex hátteréről.

Előrebocsáthatjuk: ennek a cím által sugallt olvasói elvárásnak a könyv csupán részben tesz eleget. A dévaványai kaszáskeresztesekkel a bevezetés egy alig tízoldalas alfejezete (32–41.) foglalkozik, jóllehet a szervezet – szinte búvópatakként – újra és újra felbukkan egyes fejezetekben, sajnos jobbára egy-egy érezhetően betoldott, gyakorta zárójeles mondat formájában. Papp – forrásadottságokra hivatkozva – a „színre nem vitt dráma" (43.) okaira összpontosít, hét fejezetben igyekezvén választ adni a kérdésre: miért váltak viszonylag jelentős politikai erővé a kaszáskeresztesek Dévaványán? Vállalkozására azért van szükség, mert a mozgalommal foglalkozó korábbi kutatók megelégedtek néhány ideologikus

1 A recenzált kötet: Papp Barbara: *A kaszáskeresztesek és Dévaványa. Kálvinizmus, „szekta", lázadás.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2014.

alapvetéssel és sommás megállapítással (gazdasági bajok, a szociáldemokraták hibásnak mondott politikája, a kaszáskeresztes vezérek demagógiája stb.).

Papp munkáját széles körű forráshasználat jellemzi, ráadásul a szakirodalmat biztos kézzel használó szerző nemcsak felhalmoz, hanem mélységében értelmez is. A feldolgozott nyomozati és állambiztonsági iratok, múzeumi adattárak, presbiteri jegyzőkönyvek, hagyatékok nyomán olyan köz(ös)ség tárul szemünk elé, melyet több évszázados nemesi hagyomány, tradícióvá érlelődött ellenzéki attitűd és büszkén vallott református öntudat jellemzett. E hagyományrendszer – mint kommunikatív emlékezet – nyomait a szerző még maga is tanulmányozhatta terepen, mivel nem elégedett meg az írásos dokumentumokkal és kutatásait az oral history módszerével egészítette ki.

Papp aprólékos elemzésekkel érzékelteti, hogyan hozta zavarba a dévaványaiak identitását az önkép és a valóság közt feszülő egyre kellemetlenebb diszkrepancia, mely a „gazdag múlt" versus „szegényes jelen" alapkonfliktuson túl olyan társadalmi gyakorlatokban, térhasználatokban és társas érintkezésekben volt tetten érhető, mint a vegyes házasságok vagy a reverzális. E történelmi gyökerű frusztráció jelentette a kaszáskeresztes mozgalom alapját, hogy aztán a begyűrűző gazdasági világválság – néhány évnyi rossz termés hátterével – sikerrel katalizálja e gyúlékony elegyet (noha a dévaványai „robbanásához" a két világháború közti vidéki élet mesterséges fojtottsága is hozzájárult a szerző szerint). Az 1920-as földreform ráadásul bár jelentősen javított a nagybirtok szorításában tengődő község helyzetén, nem eredményezhette a feszültségek felszámolását. Eredményeként viszont 1930-ban a dévaványaiak „földimádó" társadalmának még mindig 77%-a élt a mezőgazdaságból (190.).

Rendkívül tanulságos az új szemléletű, belmissziót nyitott helyi református lelkész – közösségi életet nagyban befolyásoló – reformterveinek recepciója, pontosabban e reformtervek korlátainak értelmezése is. Az elemzésből úgy tűnik, a dévaványai atyafiak egyrészt igényelték a „matyónak" vagy „vacernek" (89–90.) csúfolt katolikus lakosság elleni „hitvédelmi tevékenységet" (127.), ugyanakkor nemigen kultiválták saját hitéletük mélyítését, s még kevésbé tűrték a beleszólást kultúrafogyasztásukba (vagyis ragaszkodtak a város leselejtezett „magaskultúrájához", korszerűnek mondott népies munkák helyett). Itt jegyzendő meg, hogy a szerző grafikonokkal igyekszik szemléltetni gyakorta valóban igen tömény narratíváját, forrásértelmezését, ez azonban idővel ugyanolyan öncélú vállalkozásnak hat, mint az öngyilkosságok napszakok szerinti kategorizálása/értelmezése vagy a véres hurka fogyasztásának felekezeti megoszlása körüli fejtegetések. Szerencsésebb lett volna utánajárni annak a kötetben nyitva hagyott kérdésnek, hogy a hatóságok által szinte folyamatosan megfigyelt, már 1932-ben a fővárosban fegyveres felvonulást rendező, több ezer tagot számláló pártot miért hagyták egyáltalán működni, sőt választásokon indulni az 1930-as évekbeli hivatalosságok?

A fenti kérdésre nyilvánvalóan egy politikatörténeti horizontú kutatás adhatja meg a választ. Papp jól érzékelhetően nem erre vállalkozott, noha a könyv

ilyen vonatkozású megállapításokat is tartalmaz. Így például arról is olvashatunk egy lábjegyzetben, hogy Böszörmény 1931-es programjában jelentkezett először Magyarországon „az idegenek kitelepítésének vágya, az idegenség eldöntésének – meghatározott ismérvek szerinti – állami feladata" (20.). E téren azonban vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre bizonyosan gyorsabb volt, ő ugyanis – többévnyi, témába vágó publicisztika után – már 1930-as, *Nemzeti radikalizmus* című programkönyvében részletesen ecsetelte az államilag kitelepítendők körét, „idegenkatasztert" is követelve egyúttal. Idekívánkozik, hogy a könyvtárnyinak mondható Hitler-szakirodalomban érdemes lenne utánanézni a Papp által se nem cáfolt, se alá nem támasztott müncheni Hitler–Böszörmény-találkozónak is. Nem szorosabban vett tartalmi észrevétel, hogy a kaszáskeresztesek helyesírási hibákkal tarkított, gyerekes rajzainak nagyszámú újraközlése éppen azt a képet erősíti, melyet a kötet dekonstruálni szeretne. A vizuális anyag összképén nem rontott volna sokat az 1937-es tárgyalásról készült néhány fotó, netán karikatúra. Talán a község térszerkezetét is érdemes lett volna térképpel szemléltetni, hiszen a település mentális és valós térképének átrajzolódását külön alfejezet tárgyalja, mégpedig több száz éves perspektívában és igen meggyőző módon. Hiányzik a kiadványból néhány életút legalább vázlatos ismertetése is, ebből adódóan pedig kísérlet sem történt a mozgalom – legalább valamely részének – prozopográfiai vizsgálatára. Az eljárást magyarázhatja a szűk forrásbázis, de a társadalomtörténeti aspektus természetszerűleg szegényebb lett az aktorok – „néhány sematikus élettörténet" (43.) – ismertetése nélkül. Böszörmény Zoltánról ekképp annyi újdonságot tudhatunk meg 1945 utáni sorsának felvillantásán túl, hogy dévaványai követői apafiguraként, mintegy új Kossuth Lajosként tekintettek rá. A közölt textusokból ítélve úgy fest, a hívek egyenesen szakrális kontextusba helyezték a saját küldetéstudattal rendelkező pártalapítót, akinek korabeli percepcióját érdemes lehet a két világháború közti vezérkultuszok kontextusában is értelmezni.

A fenti észrevételek a további kutatások fontosságára kívánják felhívni a figyelmet, nem Papp társadalomtörténeti-antropológiai szemléletmódjának jogosságát kérdőjelezik meg. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül a cím és a tartalom közti feszültség mellett, hiszen bár a szerző jóvoltából nagyon sok mindent megtudhatunk a mozgalom *okairól,* magukról a *kaszáskeresztesekről* alig esik szó a könyvben. Megkockáztatható: Papp Barbara a két világháború közti Dévaványa modern, igényes szociográfiáját írta meg. Végezetül, tekintettel napjaink kiadói gyakorlatára, mindenképpen szót érdemel a szöveget gondozó olvasószerkesztő háttérmunkája. Szerző és olvasószerkesztő összjátéka – amit csak csekély mértékben devalvál a kötet helyenként teljesen önkényes rövidítéseket alkalmazó hivatkozási rendje – jól olvasható, gördülékeny szöveget eredményezett, minimális elütéssel és egyéb hibával.

Sántha István

„Kieső" élettörténetek a háborúk időszakáról

A „Finesszel köll élni" című kötetről[1]

A jelen társadalmi változásokra érzékenyen reagálva az utóbbi időben egyre-másra jelennek meg a háborús emlékezéseket is tartalmazó néprajzi-folklorisztikai-antropológiai kiadványok.[2] Ennek jegyében jelent meg Szilágyi Miklós műve is. Mondanivalóm megerősítésére, általános megállapítások levonására Szilágyi Miklós két további kötetét is bevontam e recenzió készítése során felhasznált anyagok körébe.[3]

A szerző célja, hogy az önéletrajzi elbeszélést mint etnográfiai/folklorisztikai anyagközlő és elemző műformát több szempontból elemezhető példaszövegként kínálja föl mind az etnográfusoknak/folkloristáknak, mind a nem szakmabeli érdeklődőknek. A szöveg azonban karakteresen különbözik a korábban általa publikált önéletrajzi elbeszélésektől.[4] Értekezik „igaz" történetekről (idézőjelben) és szenvedéstörténetekről. Ez utóbbiak kulcsjelentőségűek további mondanivalónk szövése szempontjából.

Hitvallásként fogalmazza meg, hogy az egyszerű emberek – a világtörténelem sorsdöntő eseményeivel való – kényszerű kontaktusai fúziót, súrlódást eredményeztek, melyek csak az ilyen és hasonló gyűjtésekből és publikációkból ismerhetők meg.[5]

Három alapvonalat látok megfoghatónak Szilágyi Miklós művének recenzálásakor. Egyrészt a paraszti létet, másrészt a sorsfordító második világháborút és végül egy (társadalom)néprajz-antropológia módszertani kérdéskört.

A recenzens, egy eredendően Szibéria-kutató antropológus számára milyen értékeket, érdekességeket képvisel Szilágyi Miklós műve? Ehhez talán még annyit lehet hozzátenni, hogy a recenzens gyerekkora során az 1970-es években, egykori „kulák" nagyszüleinél töltött szünidők alatt nagyszülei életvitelén keresztül bepillanthatott a paraszti lét mindennapjaiba. Másodsorban, a recenzens 2015

1 A recenzált kötet: Szilágyi Miklós: *Finesszel köll élni.* Folkór Archívum 22. MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011.

2 Papp 2015–2016; Sántha 2017; Szilágyi F. 2018.

3 Szilágyi M. 2014; Szilágyi M. 2017.

4 Szilágyi M. 2014, 10.

5 Szilágyi M. 2011, 11.

óta a Dél-Vértesben folytat antropológiai kutatást a második világháború emlékezetéről. Arról, hogy milyen szerepet játszik a háború (ma) a helyi emberek mindennapi döntéseiben és életvezetési stratégiáiban. A hangsúly a recenzensnél az antropológiai kutatáson van, nem adva fel azt az alaphelyzetet, hogy egy létező közösséget kutat. Azt is fontos megjegyezni, hogy e kutatás során is, miként Szilágyi Miklósnál a mesélés, meséltetés, a „mese"-értelmezés a terepkutatás alapközege. Az sem titok, hogy a témát, azt, hogy hogyan élték, élik meg a második világháborút egy paraszti közegben, természetesen érdekesnek találta a recenzens, sok hasonlóság fedezhető fel abban, ahogyan a szerző és recenzense értelmét látja egy ilyen jellegű anyag kutatásának. Ezek után felmerül a kérdés, hogy akkor miben fogható meg a különbség, ahogyan egy antropológus és egy társadalomnéprajzos gyűjt, közöl és dolgoz fel szövegeket.

A szerző láthatóan küzd azzal, vajon hogyan lehet saját professzionális kutatói érdeklődését (prekoncepcióját) háttérbe szorítva teret adni annak, hogy az emberek arról beszéljenek, amiről szeretnének, szeretnek mesélni.

Szilágyi Miklósnál is adott az alaphelyzet. Elsősorban szűk pátriája embereinek állít emléket, annak a tudásnak, melynek bűvöletében gyerekkora telt. Ez persze gyakorlatilag nem lehetséges, hiszen gyerekkora öregjeinek szövegeit nem volt lehetősége „rögzíteni", de mégiscsak ez a cél vezérli, mikor szülei nemzedékét „vallatja". Akkor is az antropológia felé közelít, amikor az „átlag" néprajzos megközelítésen áttörve saját szüleitől gyűjt és ad közre élettörténeteket,[6] a saját fejében annak a lehetőségét sem kizárva, hogy a két (apai, anyai) ág fúzióba is léphet egymással. Ezzel önmaga számára sem titkolva, emocionális szövegeket hoz létre. Az a nagyrabecsülés, ahogyan a szerző az öregek tudása és érdeklődése, értékítélete felé fordul, feltétlen tiszteletet érdemel.

Szilágyi Miklós, ha fogalmazhatunk így, kieső anyagokat köt össze, olyanokat, melyekre nem terjedt ki elsődleges figyelme. A szerző kutatása középpontjában a kisvárosi parasztszármazású emberek sorsa, a paraszti lét áll. Ezért juthatunk arra, ahogyan ő is, hogy az elsősorban a férfiak számára fontos háborús, személyes, „igaz" történetek látszólag nem játszottak főszerepet a kisvárosi paraszti lét kutatásakor. Ám idővel az író mégis úgy érezte, hogy ideje ezeket az anyagokat elővenni, és önálló kötetben közölni. A paraszti élettörténet betétjeit így saját önálló keretben szerkesztették egybe és szólaltatták meg.

A szerző a félig strukturált interjúkkal szemben az alkalmi adatközlők szabadon formált kedvenc (barátaik körében, otthoni környezetben előadott) történeteit preferálta.[7]

A politikai vonatkozások tekintetében talán ma már elmondhatjuk, hogy nem annyira egyértelműen pozitív a kép, ahogyan azt a szerző felvázolja. Nem értek teljesen egyet a szerzővel, hogy a rendszerváltás a hallgatás végét jelentette volna a kényes témákat illetően. Ezt nem lehet egyértelműen kijelenteni, még

6 Szilágyi M. 2014.

7 Szilágyi M. 2011, 10.

akkor sem, ha bizonyosan történtek változások a múlt feldolgozása tekintetében. Egyrészt még ha tudjuk, sejtésünk van arról, hogy valaki érintett, tud valamit egy-egy témában, az sem a hallgatás megtörését támogatja, akkor is jogában áll hallgatni. Másrészt az emberek, a vidéki emberek (a mesélők) érzékenyen reagálnak a napi politika tévében interpretált újságírói szenzációira: „Jobb lett volna, ha nem beszél. Látod, hogy mit kapott érte." Már csak a tényszerűség kedvéért is meg kell jegyeznem, hogy mint mindig, a szerző itt is érzékenyen veszi észre, hogy a rendszerváltás után (is) elbizonytalanodnak időnként a mesélők, például, amikor pozitívan nyilatkoznának a kommunista világról, mert a korszak egyben a mesélők ifjúságát is jelentette,[8] de az újdonságra nyitott társadalom az ilyen törekvéseket az adott történelmi pillanatban nem támogatta.

A szerző ezzel a bizonytalankodással hozza összefüggésbe a saját kutatásaim során csak 'szemiotikus felütéseknek' nevezett megjegyzéseket: „jaj, de nem szeretek én erről beszélni!", vagy: „mondjam? – mindegy mondom", vagy „…mondhatom azt is?"[9] Szerintem ezek traumákra való utalások is lehetnek. Arra való utalások, hogy a mesélők valamiről nem szeretnének, de valójában kellene beszélniük.[10]

Itt két narratívára vonatkozó megállapítást szeretnék tenni. Egyrészt az sem véletlen, hogy a szövegben a szerkesztés után is benne maradtak kendőzetlen (oroszos) káromkodások. Ezek az önirónia, a kinyilatkoztatás–beszólás–igazmondás funkcióját szolgálják, post facto legitimizálnak, s kínálják átcsúszások lehetőségét a mesélés és történés idősíkjai között. A másik idevonatkozó elem narrációs keretet alkot, mely kitekintést is enged, de kontrollálja is a mesélés helyzetét a mesélő–hallgató konfigurációjában, tudniillik, hogy nem valóságról van szó, hanem csak egy narratíváról.

A szerző törekvései egybeesnek, sőt bizonyos tekintetben meg is előznek recens, az 1990-es évek után megmutatkozó, jelentkező tendenciákat, divatokat, amennyiben Szilágyi kibeszélteti a kibeszélhetetlent. A szerző kisfiúként maga is megélte a háborút. Meg volt győződve, hogy az evakuálás során Egerben látta katonaszökevények felakasztott tetemeit (emlékezett a képre; képemlék). Később beszélgetéseik során, édesanyja ezt lehetetlennek tartotta, de a szerző meg volt erről győződve. Ez egyrészt a fotóemlékezetre utalhat,[11] arra, hogy nem arra emlékezünk, amiben részt vettünk, aminek tanúi voltunk, hanem arra, amit az eseményről készített fotón láttunk. Ezt csak annyival egészíteném ki, hogy nem tudunk mindenről mesélni, ami megtörtént velünk, vagy tanúi voltunk, hanem gyakran csak arról tudunk mesélni, amiről (korábban már) meséltek nekünk, hogy részt vettünk valamiben, vagy tanúi voltunk valaminek. Ezzel annak a lehetőségét sem lehet kizárni egyértelműen, hogy a különböző nemzedékeket képviselő, résztvevő, tanú tagoknak, már koruknál fogva is különböző tudása van

8 Szilágyi M. 2014, 11.
9 Szilágyi M. 2014, 11, 13.
10 Sántha 2017.
11 Altinay–Pető 2016.

ugyanazokról az eseményekről, amelyekben közösen részt vettek, vagy közösen voltak tanúi. A szerző ötévesen nem biztos, hogy sajátjaként tudta memorizálni az eseményeket, amelyek a környezetében történetek, hanem az emocionális kereteket tudta megőrizni, „igazi" visszamondható tartalmak nélkül, azt az atmoszférát, mely sokkolta, magával ragadta egykoron.[12]

A bevezetésben felvetett három alapvonal (paraszti lét, háborús viszonyok, antropológiai/néprajzi distinkció) közül most térjünk vissza egy kicsit konkrétabban e harmadikra. A szerző számára értelmezhetetlen a néprajz kontra antropológia megkülönböztetés, mert nála az antropológia ösztönös, nem köthető antropológia módszertani iskolához, hanem a személyes kutatói attitűdjének fejlődése eredményez nála az antropológuséhoz hasonló hozzáállást.

Szilágyi Miklós kortársaihoz hasonlóan az 1950-es, 1960-as évek fordulójára reflektálva vallja, hogy 'igazi' néprajzi információnak csak a közvetlen megfigyelés és kikérdezés révén szerzett adatot lehet tekinteni.[13] Ez nagyon emlékeztet arra, ahogy a recenzens nemzedékének mesterei terepmunkára ösztökélték a recenzenst és társait, hogy a Szovjetunió összeomlásával megnyíló terepet ki kell használni, mert ki tudja, meddig lehet egy ilyen lehetőséggel élni, mielőtt bezárul az. Milyen igazuk volt! A szerző fontosnak találja aláhúzni a terepmunka 'mindenek előtt valóságát': most, amikor a hagyományos paraszti kultúra a végnapjait éli; most, amikor már nehezebb rátalálni „kiváló adatközlőkre", az úgy-ahogy mégiscsak lehetséges terepgyűjtés a „legfontosabb néprajzos kötelesség", hozzátéve: a források „az archívumokban akkor is rendelkezésünkre fognak állni, amikor parasztokat nem lehet majd szóra bírni".[14] Utóbbi vonatkozásában azt is megjegyzi, hogy „az 1945 és 1990 között keletkezett levéltári források nem kezelhetők ugyanúgy, mint más korszakok történeti forrásai"![15] Ezzel eljutottunk a kötet címéhez, egyben egyik interjúalanyának az orosz munkatáborokban szerzett tapasztalatához.

Nagyon találó a könyv címe, a kötet lényegét fogja meg. „Finesszel köll élni", azaz nem tisztességesen, hanem furfanggal. A könyv egyik hőse ezt a hadifogság során sajátította el Oroszországban. Véleményem szerint ezzel kapcsolatos az is, hogy a zabrálás, a lopás, a hazudás/becsapás az oroszokkal kapcsolatban szerzett tapasztalatok frekventáltan felbukkanó és visszatérő motívuma. (Sorok között megjegyzem, hogy a recenzens recens Szibéria-kutatása egyik eredményét éppen a színlelés – oroszul *pokazuha* – jelentette,[16] mely arról szól, hogy csak a dolgok jobbik felét kell észrevenni, és melyet könnyen lehet értelmezni a magyar viszonyokra vonatkozóan a kötet idevágó passzusainak megfelelően.) A kötet több hőse integrálni tudta a Szovjetunióban ez irányban szerzett tapasztalatait a ma-

12 Lásd még Sántha 2017.
13 Szilágyi M. 2017, 55.
14 Szilágyi M. 2017, 55.
15 Uo.
16 Sántha–Safonova 2011.

gyarországi valósághoz. Például amikor a Rákosi-rendszer padlássöprő tervgazdálkodásába csöppentek (vissza), vagy amikor a Szovjetunióból hazatérve itthon azt mondták egyiküknek, hogy Sztálin hozta a szabadságot, amire úgy reagált az illető, hogy ha így lenne, akkor már hazajött volna az összes hadifogoly.[17] A másik idekívánkozó példa a normáról szól. Az egyik főszereplő a norma fogalmával csak a Szovjetunióban ismerkedett meg. Addigi életében akkor és azzal foglalkozott, aminek éppen eljött az ideje. A *malenkij robot* során kellett megtanulnia, hogy mit jelent, ha valaki nem rendelkezik a saját idejével.[18]

Szilágyi Miklós látja az első és a második világháború közötti kapcsolatot is. Ahogy írja, minden nemzedéknek saját élménye volt a háborúról. A szerző észrevette, hogy az élethelyzetekből és körülményekből szükségszerűen adódó lényegi azonosság van az első és második világháborús nemzedékek élményei között.[19] Sőt, a dél-vértesi front három hónapos traumatikus tapasztalatai azt mutatják, hogy minden falunak, ezen belül minden falurésznek (egészen a pinceközösségek szintjéig) saját tapasztalata van a háborúról, a frontról, a faluban elfoglalt helyzetének, vallási felekezetének stb. függvényében.[20]

Az előbbiekben már felmerült a traumatikus tartalmak értelmezésének lehetősége. Szilágyi Miklós kötetének az is sajátossága, hogy a megszólalásokban ugyan vannak utalások háttérben megbúvó traumatikus tartalmak jelenlétére, ezek mégsem kerülnek a felszínre. A szövegek e tekintetben nem lépnek a pszichológia (és az antropológia) területére, megmaradnak szövegeknek, az érzelmi tartalmakat láthatóan nem dolgozzák fel. Ez nem jelenti azt, hogy a felvételek ne lennének kimerítőek, hihetetlen gazdagságú és mennyiségű felvételről van szó, nem ritka, hogy egy-egy személyre vonatkozóan 42 órányi életútinterjú legépelt anyaga alapján szerkesztették meg a kötetben hozott rész, mégis láthatóan a néprajzos és az interjúalany között kimondatlan konszenzus jött létre, amennyiben az érintett, jelentkező (kínálkozó) traumatikus részeket kihagyták.

Még egy dolog kívánkozik itt tárgyalásra. Bár a kötet egy kivételével férfi történeteket tartalmaz, mégis van női olvasata is. Az utolsó mesélő, női tematikát hoz. A felmerülő témák mindegyike a trauma feldolgozásának lehetőségét is magában hordozza. A fronttal kapcsolatos a női helyzetből adódó félelemről, az alkohol jelenléte okozta veszélyről, a nemi erőszak lehetőségéről, az oroszok cigányok általi kiszolgálásáról, az orosz katonák gyerekszeretetéről, a nemi erőszak után közvetlenül orosz doktorok által nyújtott (!) orvosi ellátásról mesél. A hadifogságban többen az orosz nők elérhetetlenségéről (orosz nő nem kell) beszélnek, létrehozva egy narratív etikai felmentés lehetőségét. De a köteten végigvonul a magyar katonák orosz nőkkel szembeni erőszak-alkalmazásának motívuma is.

17 Szilágyi 2011, 99.
18 Vö. Lampland 1995, 359.
19 Szilágyi M. 2011, 7–8.
20 Sántha 2017.

A kötetet gazdag háborús folklór- és néprajzi irodalomjegyzék zárja.

Szilágyi Miklós kötetét mint forráskiadványt kifejezetten ajánlom figyelmébe elsősorban a vidéktörténet iránt elkötelezett történészkollégáknak, míg mint inspiratív módszertani felvetést az antropológusok figyelmébe, és általában véve minden társadalomkutatónak. A folkloristák és társadalomnéprajzosok számára személye már hosszú idők óta élő legenda.

Hivatkozott irodalom

Altınay, Ayşe Gül – Pető, Andrea (szerk.) 2016, *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence.* (The Feminist Imagination – Europe and Beyond.) Ashgate, Surrey, Burlington.

Lampland, Martha 1995, *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary.* Chicago University Press, Chicago & London.

Papp Árpád (szerk.) 2015, *Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944). I. kötet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.

Papp Árpád (szerk.) 2016, *Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948). II. kötet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.

Sántha István – Tatiana Safonova 2011, *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken.* Balassi Kiadó, Budapest.

Sántha 2017, A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). In: Csikós Gábor – Földváryné Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA BTK – NEB, Budapest, 119–154.

Szilágyi Miklós 2014, *Családtörténet két hangra.* (Folklór archívum 23.) MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.

Szilágyi Miklós 2017, Önvizsgálat és önértékelés – vidéki társadalom történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, hiányait és feladatait felmérő körkérdéstől inspirálva. In: *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok 18–20. században.* MTA BTK, Budapest, 51–63.

Szilágyi Ferenc 2018, *Visszanézek életembe.* (Documentatio Epica 1.) Európai Folklór Intézet, Budapest.

Sántha István

A háború emlékezete

Magyar nyelvű *oral history* kutatás a Délvidéken[1]

A kötetek szerkesztése leginkább egy burját jós működéséhez hasonlítható. Nem állít, csak képeket fest le; nem foglal állást, legfeljebb kérdez. A kliensnek magának kell értelmeznie a képeket. Magának kell döntenie, hogy mit szűr le magának valóságként, igazságként az elmondottakból. Hasonló meggondolások fogalmazódnak meg bennem a Papp Árpád szerkesztette művel kapcsolatban is. Félreértés ne essék, nem maradt hiányérzet bennem. Semmi sem esetleges a mű szerkesztésével kapcsolatban. Jól végiggondolt, hogy mit miért hogyan csinál a szerkesztő, és mit miért hogyan nem; mely elveket nem lehet egyidejűleg alkalmazni, és melyek működnek együttesen. Eredetinek és egyben izgalmasnak találom a vállalkozást. Nehezen lehet letenni a köteteket, olvastatják magukat, ízük van, karcosak, elgondolkodtatóak, nyomot hagynak az olvasóban.

Először is mindjárt kikívánkozik belőlem, hogy a Papp Árpád szerkesztésében megjelent mű a magyar néprajz, folklór, antropológia és oral history jellegű kutatás rendszerváltás utáni egyik kiemelkedő vállalkozása. A két kötetben kiadott mű összesen 1200 oldalon közöl eredeti, a projekt keretében a 2000-es évek elején gyűjtött forrásokat a sorsfordító 1940-es évekről. Az a gondolat vezérli, hogy oral history jellegű kutatás során adja meg egy olyan korszak történetének – pontosabban magyar olvasatának – az érzetét, melynek kölcsönösen elfogadott történelméről nemigen beszélhetünk, legfeljebb cigány, sváb, zsidó, szerb vagy magyar olvasatáról. A kötet ilyetén formán megmarad a nyers szöveg szintjén, mindenki, aki tud magyarul, a maga módján olvassa és értelmezi a forrást. A magyar jelző itt nem arra utal, hogy kizárólag magyar emberek szerepeltek volna a gyűjtésekben, hanem arra, hogy a gyűjtések magyar nyelven zajlottak, nincsenek fordítások, legfeljebb az idegen, leginkább szerb nyelvű passzusok (mondatok) kaptak magyarázatot a lábjegyzetekben. Mindezt teszi anélkül, hogy bármiféle magyarázó módszertani szöveget kapnánk.[2] Ehelyett kész, egybeszerkesztett szö-

1 A recenzált kötetek: Papp Árpád (szerk.): *Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944).* I. kötet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2015; Papp Árpád (szerk.): *Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948).* II. kötet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2016.

2 Rendkívüli türelemmel és szöveg iránti alázattal járó szerkesztés, többszöri, akár tízszeri átdolgozás során formálódott, alakult ki a mű végleges szerkezete.

veg az eredmény. A szövegrészek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, általában fél oldal terjedelműek (bár vannak hosszabb passzusok is), kivéve a zárófejezetet, ahol egy-egy mesélőtől kapunk „szerkesztetlen" (nem vágott), teljesebb (hosszabb) szöveget. A mesélők anonimek maradnak, nemükre vonatkozóan sem kapunk információkat (antropológus megközelítés), csak a helynevek irányadóak a főszövegben. A gyűjtők azonosítására az idézet végén van utalás, mely a mutatóban oldható fel. A mutató visszafelé is működik, így falunként lehet a gyűjtőnek utána keresni. Mindezt az óvatosságot az magyarázza, hogy a tárgyalt témák rendkívül érzékenyek (például besúgások, kivégzések, családi titkok, leszármazási kérdések). Ezen túl, szerkesztési elveivel összhangban kronológiai vagy más egyéb történelmi vonatkozásokkal sem segíti a szerkesztő az olvasót. Ezzel az egymás mellett található, különböző mesélőktől hozott tartalmi ismétlődések vagy ellentmondások a történelem érzetének, az atmoszféra keltésének eszközeivé válnak.

A címek négy szintje szintén árulkodó. Egyrészt a kötet szerkesztő által adott címe egy folklór, műterminológia ironikus felütéssel, hely- és idődimenzióba helyezve. Másrészt a részek címét is a szerkesztő jegyzi, történeti periódusokra, társadalmi aspektusokra, kivételesen ironikus előjegyzésre, másfajtaság jelölésére utalva. Fentiek mellett a fejezetek címe is a szerkesztő műve. Summázások ezek, melyek összefogják a fejezetben hozott egyes szövegeket. Etnikumok, foglalkozások, helynevek, intézmények, társadalomszerveződések, jelenségek, cselekedetek, stratégiák (és azok elkerülései), reakciók témacsoportjai. Végül az írások eleven, lüktető címét is a szövegekből ragadta ki, a mesélőktől kölcsönözte a szerkesztő.

Dél-vértesi kutatásom szerint a mesélés a traumafeldolgozás egyik formája. A mesélés hangvétele feszítetten komoly. És a mesélés végén sírás jelzi a traumafeldolgozás megtörténtét. Papp Árpád művében a traumafeldolgozás eszköze a humor. A mesélők a legtragikusabb, leghorrorisztikusabb részeket is groteszk-ironikus-humoros módon tudják tálalni. A szerkesztő a kötet szövegének rendezése során, a mesélők hatására, tudatosan megnyitja a humor kunderai[3] használatához, amely a második világháború utáni kelet-európai diktatúrákkal szemben az egyetlen eszköz maradt. Itt jegyzem meg, hogy Papp a mesélést egyrészt kiragadja a történeti kontextusból, amelyre a tartalom vonatkozik, és így a jelen aspektusa érvényesül. Másrészt a szerkesztő a Délvidéken a mesélés folyamatában a traumafeldolgozásnak nem a pszichoterápiás mintáját véli felfedezni, hanem inkább egy katolikus gyónás kánonját látja érvényesülni.

Az egyes szám első vagy többes szám első személyű önfelszólítások, például: „No, erről nem beszélünk", melyeknek szemiotikus jelentést tulajdonítok, különösebb tartalmi jelentőség nélküliek, de jelzésértékűek. Arra hívják fel a figyelmet, hogy valami fontos történik. Hogy valami történt. Hogy valaminek lennie kell a kijelentés mögött. Valami fontosnak, amiről nem szabad, nem lehet direkt

3 És egyben talán hrabali.

módon beszélni. Elmondhatatlan, de azért ott van. Ez annak a jele, hogy valamit eltakarnak, el akarnak kerülni, nem akarnak egyenesen beszélni róla, és ez nem jelenti azt, hogy más formában ne kaphatnánk erről információt. Az azonos szerzőtől (mesélőtől), akár azonos témában felbukkanó tartalmak értelmezése felé is megnyithatják az utat.

A káromkodások jelentkezése (például „B... meg!") egyénfüggő, szerepe a közvetlenség jele, annak, hogy a mesélő nem ad a formaságokra, de egyben nem is óvatos, hanem szókimondó. Tehát könnyen eljár a szája (pletykás), gyakran nem mély meggondolásokat is megenged magának, melyek akár meg is állhatják a helyüket más kontextusokban. Ugyanattól a mesélőtől más témában vagy más mesélőtől azonos témában kapott kiegészítő kutatások is hozzásegíthetnek e (szemiotikus) jelzések értelmezéséhez.

A kötet üzenete, hogy az igazság (igazmondás lehet a mesélés metakerete), a hazugság (egy diktatúrában lehet az ellenállás humoros-ironikus eszköze), a politikai nézet (a politikai nézet változtatása gyakran életet jelenthet, de gyakran nem írja felül az etnikus beágyazódásokat) is relatív és nem abszolút érvényű, tekintet nélkül arra, hogy valaki csetnik, kommunista vagy magyar érzelmű.

Gyakran egy-egy történet egészének hangvételét az irónia, az egyértelmű hazudás, a dolgok szépítése, dicsérete jellemzi. Eleinte ez nem szembetűnő, könnyű elsiklani mellette, de ilyenkor a tartalom, jobban mondva a tematika segít, hogy felkeltse érdeklődésünket, segítsen koncentrálni, hogy elbizonytalanodjunk egy pillanatra, majd hirtelen újra megvilágosodjunk, hogy minden rendben van, csak egy fordított világban mozgunk.

Az alábbiakban egy-egy számomra érdekesnek tetsző részt emelek ki.

1. Oroszok és partizánok összehasonlításából levonható következtetések. A Dél-Vértesben gyakran az orosz tisztek vagy egy-egy józan eszét megőrző orosz katona mentette meg a polgári lakosságot a nemi erőszakkal vagy kivégzéssel fenyegető helyzetben. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a délvidéki anyagokban is, azon kitétellel, hogy az orosz tisztek vagy általában véve az orosz katonák jelenléte vagy megjelenése általában véve védelmet jelentett a partizánok kegyetlenkedéseivel szemben. A partizánok sokkal kegyetlenebbek voltak a helyi (magyar és sváb) lakosokkal szemben, mint az oroszok, akiknek „csak" nő kellett (férfi történetek).

A fogságba került szerb partizánokban – norvégiai kényszermunkatáborokból hazakerülve – fokról fokra tudatosult, hogy talán jobb lett volna, ha hősi halált halnak. Nem pártfogolták őket a Tito-rendszerben. Nagyobb becsületük volt, van Norvégiában, mint hazájukban. Ennek az orosz párhuzam ad értelmet: a sztálini represszió idején a Gulágra kényszerített tiszteknek kellett először harcba vonulniuk, majd azoknak, akik közülük netalántán mégis életben maradtak, önként vagy kényszer hatására vissza kellett térniük a Gulágra. A katonáknak, különös tekintettel a tisztekre, nem volt szabad életben maradniuk, ha fogságba kerültek. Ezt az elvet az magyarázta, hogy nem bíztak a túlélő hadifoglyokban, akik elárulhatták a Vörös Hadsereg pozícióit, akcióit, terveit. A háború után nem

tisztelt, hanem gyanús elemek lettek hazájukban.[4] Ez összhangban van azzal is, hogy Oroszország sosem követelt anyagi kártérítést (nyugdíjat a hadifoglyok és azok leszármazottai részére), példának okáért Németországtól vagy Norvégiától az elvégzett (kényszer)munka és az ott töltött idő arányában.

2. A nemi erőszak témája kevéssé hangsúlyos a kötetben, nem nagyon találni erről részleteket, egyrészt a mesélő-tanúk hallgatását a szenvedőkkel együtt érző, etikai-erkölcsi meggondolások vezérelhették. Másrészt azért sem találunk részleteket e tekintetben, mert a mesélők elsősorban nem a nők közül kerültek ki. Általában véve a szövegek nem női történetek. A domináns férfi történetek kínzásokról, kivégzésekről, az ölésről szólnak, a tanúk, a szenvedők, a résztvevők és – talán időnként még az is felmerül – a kínzók és az árulók tolmácsolásában.

3. A kötet másik markáns anyagcsoportja a délvidéki munkatáborokra („logorokra") vonatkozik. Miközben a délvidéki német hadifoglyokat a Szovjetunióba hurcolták, addig az otthon maradt délvidéki lakosokat jugoszláv munkatáborokba kényszerítették; a magyarokat és a „népi németeket" előbb a politikailag legitim háború alatti, régi Magyarország területéről a Szovjetunióba, majd már az új, háború utáni Jugoszlávián belülre szállították. Míg a háború során patriótaként fellépő magyarokat bosszúból kíméletlenül kivégezték a háború után a szerb partizánok, addig a németeknek az éhhalált szánták sorsul a jugoszláviai munkatáborokban, ahol gyakorlatilag semmilyen ellátást nem kaptak; a családtagok élelmezték a rabokat. Az, ha az őrök a rokonoktól nem vették át a raboknak szánt ételeket, annak a jele volt, hogy a rabok már nem voltak az élők sorában.

Az utolsó fejezetben hét történetet kapunk. E fejezet szerkesztésekor más elv érvényesül. Az eddig rövidebb részek formájában közreadott szövegek itt újra egésszé állnak össze. Úgy kapjuk meg őket, ahogyan a mesélő adta elő. Tartalmi újdonságot már nem tartalmaznak, így arra terjedhet ki figyelmünk, hogyan elevenedtek meg a szövegrészek eredetileg, amikor mesélték őket. Hogyan szőtte mondanivalóját a mesélő. A „Hét történet" így hét szövegtálalás példája, hogyan lehetett az előzőekben idézett tartalmakat előadni. Hogyan adott egy-egy téma teret egy másik mesélésének.

A szerkesztő a főszöveg mellett más jellegű magyarázó szövegeket is megtartott ugyanattól a mesélőtől. E szövegek másságát szögletes zárójellel jelzi. Egy-egy fejezet tematikájához illeszkedő tartalmak időnként ki-kilépnek a történeti idősíkból, és a mesélők a (jelen) keretre vonatkozó belső magyarázatot adnak közre.[5] Ezeket szövegbetűzésnek vagy szövegbetoldásnak nevezhetnénk.

---

4 Sántha István: A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). In: Csikós Gábor – Földváryné Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon.* MTA BTK – NEB, Budapest, 2017, 119–154.

5 A második kötet vége felé, még a „Hét történet" fejezete előtt támadhat olyan érzésünk, hogy a történetek közvetlen kapcsot adnak a jelen felé.

A lábjegyzet apparátusa következetesen csak a helyi fogalmakat és a mesélésben jelentkező szerb szövegrészek fordítását adja meg, megtartva a kétnyelvű olvasó számára a szöveg karcosságát. Időnként lábjegyzetre sincs szükség, hiszen a mesélésben természetesen jelentkező egy-egy idegen fogalom szövegkörnyezete, az, ahogyan a mesélő a szövegét szövi, már önmagában is magyarázó jellegű.

A kötethez egyetlen szerzői szövegközlésként Landgráf Ildikó (MTA BTK Néprajztudományi Intézet) írt folklór megközelítésű utótanulmányt. Először talán úgy is tűnhet, hogy ez a típusú szöveg (tudományos értekezés) megtöri az eddigi szerkesztési elvet, ám később a kötet alkalmas lezárásának is tekinthetjük, mely segít visszazökkenteni az olvasót a mindennapok világába. Emellett természetesen képet kapunk általa arról, hogy milyen folklórkutatási hagyományokba illeszkedik a mű születése.

Majd minden fejezetet a tematikához tartozó magán- és közgyűjteményekből származó fényképarchívum zár. A rendkívül informatív és gazdag (nemcsak fénykép-, hanem eredeti dokumentum-) gyűjtemény nagy része a szöveget illusztrálja, a mindennapi és ünnepi, a köz- és magánélet pillanatait rögzíti. Időnként meghökkentő, különleges képeket is találhatunk, melyeket különben elképzelni is nehéz volna, és melyek önálló, eredeti, a szöveges résszel szorosan össze nem függő tartalommal rendelkeznek (nem illusztratívak), önmagukban is megállják helyüket. Gondolok itt az orosz katonák temetésére (elföldelésére), a friss sírok gondozására, közvetlenül a vérengzések utáni Szabadkára (tetemek az utcán a községháza előtt), a Tito érkezését megelőző önkéntes tereprendezésre vagy arra, hogy a másoknak szenvedést és családi tragédiát okozók hogyan mutatják be magukat a képeken. Sokszor az is árulkodó, ha egy-egy (például a kényszermunkatáborokról, német lágerről szóló) fejezet végén nem találunk képeket.

Zárásként el kell mondanom, hogy egy ilyen mélységű és gazdagságú, eredeti szerkesztésű szövegközlés álma minden történésznek, aki a második világháború iránt érdeklődik, szövegfolkloristának, néprajzosnak, helytörténésznek, a társadalmi viszonyokra érzékeny hadtörténésznek és antropológusnak. A kötetet nyugodt szívvel tudom ajánlani minden izgalomra vágyó, az eredeti szöveg iránt tisztelettel, türelemmel viseltető, annak ízét értékelni tudó olvasónak.

Jobst Ágnes

„...Beneš és Gottwald, Mikołajczyk és Bierut, Sztálin és Churchill ugyanazon az állásponton volt”[1]

„Kitaszítva” – A németek deportálásának kérdéséhez[2]

A kollektív bűnösség tézise a második világháborút követően a kelet-európai államok többségében a német kisebbség elűzéséhez vezetett. Sorsuk Magyarországon is hasonlóképpen alakult; az Ideiglenes Nemzetgyűlésben helyet foglaló pártok – a szociáldemokraták kivételével – valamennyien a magyarországi németek részleges vagy teljes elűzése mellett foglaltak állást.[3] „Az 1945. május 14-i pártközi értekezlet határozata értelmében 1945. május 26-án a magyar kormány jegyzékben maga kérte a Szovjetuniót, hogy saját hatáskörben járuljon hozzá 200–250 ezer német Németországba telepítéséhez. Gyökeresen új helyzet állt elő azzal, hogy az 1945. július 17. – augusztus 2. között tartott potsdami értekezlet résztvevői megállapodtak abban, hogy Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról a németeknek Németországba való áttelepítése érdekében intézkedéseket kell tenni.”[4] A lépéskényszerbe került Tildy-kormány kapkodva dolgozta ki a részleteket, és idő hiányában a legegyszerűbb megoldáshoz folyamodott; nevezetesen az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi adataiból kiindulva állapította meg az érintettek körét.[5] A kitelepítés előkészítését az 1945. május 10-én felállított – félrevezető elnevezésű – Népgondozó Hivatalra bízták. Annak megszüntetését követően, 1946. június 30-tól a Belügyminisztérium I. Elnöki Főosztály I/4. népgondozó ügyosztálya folytatta a feladat végrehajtását.[6] A magyarországi németek kényszermigrációja 1946. január 19-én a budaörsi németek kitelepítésével kezdődött. A Magyar Országgyűlés 2012. de-

1 Naimark 2004, 145.

2 A recenzált kötet: Gonda Gábor: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944-1948.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2014.

3 Seewann 2015, 345–346.

4 Heinz–Lakatos 2004, 20.

5 Uo.

6 Uo. 19.

cember 10-én hozott határozatával ezt a dátumot a magyarországi németek elűzésének emléknapjává nyilvánította. A szimbolikus aktus a nemzeti emlékezetpolitika részévé tette a történetírásban korábban marginális jelentőséggel bíró témát. Az 1948 második felében megvont mérleg 1946. január 19. és 1948. június 15. között 166 800 kitelepített személyről ad számot, akik közül 116 000 személyt Németország nyugati megszállási övezeteibe, főként Baden-Württembergbe, valamint Hessen tartományba, illetve Bajorországba szállítottak. Kisebb részük, hozzávetőleg 50 000 fő a szovjet megszállási övezetbe került.[7]

Jóllehet a hazai történetírás az 1970-es években kezdett foglalkozni a magyarországi német ajkú lakosság 20. századi történetével, kálváriájuk a pártállami időszakban tabunak számított, annak feltárása csak a rendszerváltozás után kezdődhetett meg. A feltárás első hulláma a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcoltak sorsára fókuszálva az egykori áldozatok nézőpontjából adott hírt a történtekről. A történeti feldolgozás szempontjából megkerülhetetlenek Tóth Ágnes kutatásai. Úttörő jelentőségűnek számított *A telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népességmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései* (Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993) címmel 1993-ban megjelent monográfiája, amely az 1945 utáni kisebbségi politika tágabb összefüggéseibe helyezve tárgyalta a németek kitelepítésének, a magyar–szlovák lakosságcserének és a belső népmozgásnak az összefüggéseit. Másfél évtizeddel később szintén Tóth Ágnes jegyezte a *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete* (Budapest, Gondolat Kiadó, 2008) címmel megjelent kötetet, amelyben a kitelepítésből el-, illetve visszaszököttek döntéseit elemezte. Noha jelen történeti tudásunk szerint a visszatérés talán irracionális döntésnek tűnhet, a korabeli belügyi jelentések mintegy 10 000 főre tették a Magyarországon illegálisan tartózkodó német nemzetiségűek számát. Közülük hozzávetőleg 6–8 ezren „vonták ki magukat" a kitelepítési végzés hatálya alól, 3–4 ezren pedig Németországból tértek haza. Helyzetüket, jogegyenlőségüket csak a 84/1950. számú minisztertanácsi rendelet rendezte.[8]

A statisztikai és jogtörténeti aspektusok feltárása a 2000-es évekre maradt. Zinner Tibor *A magyarországi németek kitelepítése = Die Aussiedlung der Ungarndeutschen* (Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004) címmel megjelent háromnyelvű kötetében ezen feladatnak tett eleget. Jóllehet az 1941. évi népszámlálás előkészítése során szakmai konszenzus alakult ki abban a vonatkozásban, hogy a nemzetiséghez tartozást minden befolyástól mentesen, káros következmények nélkül lehessen megvallani, az 1945–1949 közötti időszak kisebbségi politikájában a fenti alapelv a visszájára fordult.[9] A Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya és a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára köz-

7 Tóth 1993, 15–16.

8 Uo.

9 Heinz–Lakatos 2004, 14.

reműködésével *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás* (Budapest, KSH, 2004) címmel 2004-ben összeállított kiadvány az ezzel kapcsolatos forrásokból válogat. A kötet függeléke a korabeli névjegyzékek adatait településenkénti bontásban, a kitelepítés indoklásával együtt adja közre, vagyis a további kutatás szempontjából megkerülhetetlen alapmunka született. Bank Barbara és Őze Sándor *A „német ügy" 1945–1953* című munkája (München–Backnang, A Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005) a „malenkij robot" 60. évfordulójára emlékezve szintén kevéssé ismert, illetve publikálatlan forrásanyag közreadásával segített megérteni a történéseket.

Gonda Gábor munkájának újdonságát a sokrétű szempontrendszer alapján végzett vizsgálat adja, amely a téma sokoldalú elemzését teszi lehetővé. A PhD-disszertációból kibontakozó nagymonográfia alapos és körültekintő feldolgozást ad közre. A témaválasztás általában személyes motivációt feltételez, ami jelen kötetre is érvényes, hiszen – miként a szerző kitér rá – maga is az úgynevezett „Schwäbische Türkei" névvel illetett terület (az 1920-as évektől a Donauschwaben terminus használatos) szülötte.[10] A kötet bevezetője az 1930-as évek asszimilációs törekvéseiig visszamenőleg tekinti át az előzményeket, és ragadja meg a későbbi események szempontjából kulcsfontosságú csomópontokat; kiemelve a magyarországi németeknek a Waffen-SS kötelékébe való besorozásával kapcsolatos problémákat, valamint az 1941. évi népszámlálást. A történeti áttekintést követően két nyugat-magyarországi település, Balf és Sopron, valamint két dél-dunántúli község, a baranyai Nagynyárád, valamint a tolnai Bonyhád lakosságának 1944–1948 közötti sorsát szociológiai szempontok bevonásával követi nyomon. A regionális különbségek figyelembevétele mellett a kényszermigráció különböző típusaival (a front előli evakuálást és menekülést, a malenkij robotra hurcolást, a földreformmal kapcsolatos népességmozgást, a német lakosság elűzését, valamint a bukovinai székelyek és a felvidéki magyarok betelepítését) számol, és ezzel összefüggésben a kényszerű népességmozgás összefüggéseire is kitér. A helyi jellegzetességek vizsgálatára koncentrálva árnyaltan, az egyéni sorsok empatikus felidézésével mutatja be a sorsfordító eseményeket. A feldolgozás során széles, magyar és német forrásbázisra támaszkodik. A forrásanyag gerincét a megyei levéltárakban őrzött iratanyag (települési iratok, közigazgatási iratok, a földreform és a telepítések végrehajtásával megbízott hatóságok iratai, pártiratok) képezi. A zárt közösségek belső világába engednek bepillantást a római katolikus plébániák által vezetett „Historia Domusok" és az evangélikus gyülekezeti jegyzőkönyvek. Rendkívül értékes forrásanyagnak bizonyult a Német Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv) bayreuth-i részlegének Oral History gyűjteménye, amely a szülőföldjükről elűzött németekkel készített életinterjúkat tartalmazza. A sokoldalú forráshasználat lehetővé teszi, hogy a szerző a közvetlen történések mögé tekintve a kitelepítés tágabb hatásait is értékelni tudja.

10 Bárány 2014.

Hivatkozott irodalom

Bárány Krisztián 2014, Illegálisan szöktek haza a kiűzetésből, és újrakezdték. A szerzővel készített interjú a *Magyar Nemzet* hasábjain: https://mno.hu/szembeszed/illegalisan-szoktek-haza-a-kiuzetesbol-es-ujrakezdtek-1252590.

Heinz Ervin – Lakatos Miklós 2004, A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében. In: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* KSH, Budapest.

Naimark, Norman M. 2004, *Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert.* C. H. Beck Verlag, München.

Seewann, Gerhard 2015, *A magyarországi németek története. 2. 1860–2006.* Argumentum, Budapest, 345–346.

Tóth Ágnes 1993, *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népességmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

Csikós Gábor

„Magyarországon terrorrendszer van”

Egy szocialista kirakatváros a forradalomban[1]

Mályusz Elemér és Weis István lényegében már az 1920-as években programul jelölte a helytörténeti kutatást, mivel az – jól művelve – közelebb vihet az egész nemzet történelmének megismeréséhez.[2] Fontos azonban a kitétel: jól művelve, mert a helytörténeti munkák sokszor inkább vállalkoznak az illusztráció szerepére és az országos eseményekkel megegyező folyamatokat mutatnak ki. Sajnos csak ritkán tapasztalható, hogy egy kutató feltárná a nagyobb rendszerek és az adott térség történéseinek kölcsönhatását.

Az 1920-as években megadott program kivitelezését a szocializmus központosításra törekvő és ideológia által meghatározott időszaka megakasztotta, ám a rendszerváltás környékén és az azt követő időszakban számos kutató hangsúlyozta a megközelítés fontosságát, elég csak Szilágyi Miklós, Benda Gyula vagy Horváth Gergely Krisztián elméleti útmutatóira utalnunk.[3] A helytörténet – akárcsak a mikrotörténelem[4] – a nagy történelmi kérdések megértéséhez keres válaszokat helyben.

Így tesz Galambos István is, aki Várpalota társadalomtörténeti elemzésével tárja fel a magyar történelem második világháborút követő, sorsfordító eseményeit. A szerzőnek a témában 2012-től jelentek meg publikációi,[5] hogy aztán 2016-ban, a forradalom hatvanadik évfordulójára elkészülhessen a kötet, amely a doktori disszertáció kibővített, könyvvé formált változata.

Miért tarthat számot a helyieken túl mások érdeklődésére is Várpalota története? Miért bizonyulhat a település jó választásnak a nagy kérdések lokális keretek között történő megválaszolására?

A város a szénvagyona, a timföldkitermelése és bővíthető ipari kapacitása miatt ideális terepe volt a szocialista iparosítási projekt megvalósításának. A nagyberuházások mellett a kommunista diktatúra kitüntetett figyelmét jelzi, hogy a lakosság megsokszorozódását megélő település városi rangot is kapott.

---

1 A recenzált kötet: Galambos István: *Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai eseményeihez*. 1. kötet. Krúdy Gyula Városi Könyvtár – Thury-vár Nonprofit Kft, Várpalota, 2016.

2 Mályusz 2003; Weis 1931.

3 Szilágyi 1984; Benda 2005; Horváth 2016.

4 Szíjártó 2014.

5 Galambos 2012.

1948-ban innen – Várpalota egyik városrészéből – indult ki a Nitrokémia-ügy is, amely gazdasági ürüggyel szolgált a Szociáldemokrata Párt felszámolásához és beolvasztásához a Magyar Kommunista Pártba.

Mint ezek a gyakorlati és szimbolikus példák is mutatják, Várpalota fontos volt a szocialista kísérlet számára, hivatkozási pont. Mindaz, ami itt történt, az kiemelt fontosságú volt a rendszer egészének megítélésében. 1956 októbere azonban éppen arra hozott bizonyságot, hogy a rendszer minden szándéka ellenére sem tudott itt tömegbázist építeni, sőt a politikai akarat teljes mértékben a visszájára fordult. Az iparfejlesztés miatt a városba özönlő fiatal munkások jellemzően gyökértelennek érezték magukat, és a társadalom számára a közösség élményét és ezzel a várpalotai identitást végül az 1956-os forradalom adta meg.

Már ezekből is látható, hogy 1956 története évekkel korábban kezdődik. Hogy mikortól, arra a szerző válasza: 1945. Mindaz, ami a szovjet megszállás kezdete óta történt, a forradalom fontos előzményének számít. Ennek alátámasztására a második és harmadik fejezet (17–40.) szolgál, amelyek közül az előbbi egy általános, szakirodalomra alapozott összefoglaló a „fenyegetett demokrácia" és a „törvénytelen szocializmus" időszakáról. A harmadik fejezet mindezeket Várpalota szempontjából tárgyalja, kezdve a második világháborús harcok traumájától egészen 1956-ig. A társadalomtörténeti tabló leginkább az iparmedence jellegzetességeit, a szénbánya működését emeli ki, valamint a szocialista rendszer vallás- és egyházellenes fellépését. Sajnos csak említés szintjén jelennek meg a gazdálkodók, akikről annyit tudhatunk meg, hogy „hajdan tekintélyes palotai, többnyire gazdálkodó famíliák kisebbségbe kerültek az új lakosokkal szemben" (36.). A 25. oldal egy megjegyzése pedig említést tesz a termelőszövetkezetekből való tömeges kilépésekről. Kifejtésre érdemes volna, hogy a tősgyökeres lakosok miként élték meg a település lélekszámának felduzzadását, milyen konfliktusokkal járt az együttélés. Mivel azonban a munkásokkal ellentétben a parasztság a lenini doktrínában ellenségként szerepel,[6] ezek a kiegészítések feltehetően csak megerősítenék a két fejezet konklúzióját. Nevezetesen, hogy a proletárdiktatúra által bevezetett változtatások – így a tervgazdálkodás, erőltetett iparosítás, a politikai rendőrség működése, közellátási és más gazdasági perek – folyamatosan növelték az elégedetlenséget. A társadalom korrekciót várt el a kommunista párttól, ám ennek teljesítése túlmutatott a korrekción, lényegében rendszerváltást jelentett volna. Ez a forradalommal aztán be is következett.

A forradalmi események tárgyalása komplex. Külön fejezet (80–87.) foglalkozik például a forradalom helyi médiájával. A társadalom reakcióideje mérhető abban, hogy a helyi újság első méltató cikkét csak október 27-én jelentette meg, amikor a Budapesten utcára vonuló diákok kapcsán úgy írt: „szívükben a vulkánnál erősebben izzott a haza, a nép szeretete". A lapszámnak és ezzel az események értékelésének különös súlyt ad, hogy szokatlan időpontban, szombaton jelent meg. A fejezet erénye, hogy az írásos dokumentumokon túl a Szabad Bányász

6 Ö. Kovács 2015.

Rádió működésének bemutatására is vállalkozik, amely „gyorsabb" és „élőbb" volt a lapoknál. Az 1956 nyarán létrehozott vezetékes, városi rádió a tanács hangosbemondóival is össze volt kapcsolva, újabb példáját adva annak, hogy a politikai rendszer erősítésére kiépített infrastruktúra végül éppen annak összeomlását gyorsította fel.

A negyedik fejezet a forradalom és szabadságharc történetét beszéli el november 3-ig, a kilencedik fejezet pedig a szovjet megszállás és a munkástanácsok megtörésének krónikája 1957. március 16-tal bezárólag. Ez az eseménytörténeti rész viszonylag rövid, oldalszámokban kifejezhető terjedelmét tekintve a kötetnek még az egyötödét sem teszi ki, vagyis Galambos István hű marad mértéktartó címadásához: adalékokat közöl '56 eseményeiről. Az adalék szó azonban értelmezhető úgy is, hogy a szerző eddig publikálatlan levéltári forrásokkal igyekszik kiegészíteni a korábbi visszaemlékezéseket. Ez a kiegészítés a mítoszrombolásig jut, újragondolásra késztet. Így például az 1959-ben kezdődő Eperjesi-ügyet, „egy meg sem történt szervezkedést" büntető koncepciós pert két egykori forradalmár jelentése indította meg. Egyikük, akiről az 1990-es években készült visszaemlékezések még rendre az elismerés hangján szóltak, évekig működött ügynökként és jelentett korábbi bajtársairól.

Végül, az „adalék" szó értelmezhető úgy is, hogy a kötet a forradalmi napok jobb megértéséhez szolgáltat kontextust. Az előzményeket a második világháború végéig, a következményeket pedig az 1960-as évek elejéig szemlélhetjük. A nyolcadik és a kilencedik (95–119.) fejezet foglalkozik a forradalom utáni megtorlással, valamint az állambiztonsági szolgálat újraszervezésével. Az 1957 júniusában kezdődő eljárások célja nem a történtek feltárása volt, hanem a megtorlás. A szerző ezek bemutatására a „nagy bányászperen" keresztül vállalkozik, illetve válogat a perekből a teljesség igénye nélkül. Ezek között szerepel kivégzéssel záródó ügy (ahol a vádpont a szovjet katonák elleni támadás) vagy internálással büntetett nemzetőrségi szerepvállalás, de a diktatúra veszélyesnek láttatott egy meggondolatlan mondatot („Magyarországon terrorrendszer van") vagy egy rossz időben elolvasott röplapot is. A kötetnek ez a része az, amely leginkább személyes sorsokon keresztül hozza közelségbe a megtorlás légkörét.

Ezekben az években válik általánossá az „ellenforradalmár" szó használata, amelyet a szerző elemez. Míg a marxista értelmezés szerint ellenforradalmár az, aki szembehelyezkedik a proletárdiktatúrával, addig a köznyelv forradalomellenességként értelmezi. Vagyis hatalom és társadalom mást értett a jelszavakon, az előbbi az ellenforradalmárt mint megbélyegző formulát használta azért, hogy a belső ellentmondásokkal ne kelljen szembenéznie. Ezen ellentmondások komplex bemutatása a kötet nagy erénye.

A szerző hű marad szándékához, és történeti kutatásai megmaradnak Várpalota határain belül. Eredményei azonban fontos adalékokkal szolgálnak az ország, sőt a szovjet érdekszférába került Kelet-Európa történelmének jobb megértéséhez is.

Hivatkozott irodalom

Benda Gyula 2005, A helytörténetírás feladatai. *Korall* 21–22. 5–11.

Galambos István 2012, Adalékok az 1956-os forradalom várpalotai történéseihez In: Gaganetz Péter – Galambos István (szerk.): *A vidék forradalma 1956*. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest, 37–66.

Horváth Gergely Krisztián 2016, Vidék egy agrártársadalomban? A rurális társadalomtörténet lehetőségei. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 11–28.

Mályusz Elemér 2003, Falutörténet. In: uő: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 513–518.

Ö. Kovács József, 2015, Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 29–48.

Szíjártó M. István 2014, *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* L'Harmattan, Budapest.

Szilágyi Miklós 1984, Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban. *Ethnographia,* (95.) 1. 114–117.

Weis István 1931, *A magyar falu.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Ö. Kovács József

A vidéki életvilágok szétrombolása

A közép-kelet-európai kommunista diktatúrák és a vidék[1]

A jelenkortörténeti kutatásokban az utóbbi években sikerült valamelyest csökkentetni a vidékkutatás hiányait. Sajátos ellentmondás, hogy egykor a társadalom többségét alkotó paraszti tömb történetei kevésbé álltak a szakmai érdeklődés középpontjában. Az okok összetettek, az azonban kiemelhető, hogy egyrészt a modernizációs paradigma bűvöletében fogant álláspontok eleve megnehezítették az alulnézeti vagy tapasztalattörténeti ábrázolások érvényesülését. Másrészt a színvonalas történeti munkák kutatói sem tudták sokszor úgy megjeleníteni eredményeiket, mint amelyek szerves kapcsolódást jelentettek volna a divatosnak nevezhető témákhoz. Nehéz átlépni a hagyományos értelemben vett, annak tekintett gazdaság- és agrártörténet határait. A szovjetizálás egyik legfontosabb tényezője, a paraszti társadalom meghódítása, új uralom alá hajtása, a kommunista szóhasználat szerint a „mezőgazdaság szocialista átszervezése" kényszerítő erővel hatott az összehasonlító történeti kutatásokra is. Az 1917 utáni kommunista programok és az állami erőszak történetei határokon, nemzeteken átnyúlóan patologikus hatású reáltörténetté váltak. Laboratóriumi körülmények között közlekedhetünk a kelet-közép-európai vidékeken és fogalmazhatjuk meg a kérdéseket: miért és hogyan szabták át a hagyományos emberi együttélési formákat?

A mainzi egyetemi és román akadémiai támogatással kiadott, csaknem 800 oldalas könyv 32 tanulmányt tartalmazó konferenciakötet, annak minden előnyével és hátrányával. A kötet köszöntőjéből tájékozódhatunk, hogy a vaskos kézirat a román tudományos kutatási alap (CNCS) és a kommunista bűnöket, illetve a román emigráció múltját kutató intézet támogatásával a kommunizmus vidéki múltjának, még pontosabban elsősorban propagandájának a kutatása nyomán született. A jelenkortörténet ingoványos romániai intézményesülésének helyzetét is érzékeltetve, a szerkesztők rövid utalást tettek arra is, hogy az utóbbi intézmény hivatalos véleményét nem tükrözi a kötet. Olvasóként azt mondanám, hogy ez hozzáállás és dekódolás kérdése lehet, mindenesetre az írások tartalma egyértelműen nem utal ellentmondásra.

---

1 A recenzált kötet: Sorin Radu, Cosmin Budeancă (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda.* LIT, (Mainzer Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Jan Kusber [Hrsg.], Band 8), Wien, 2016.

A tanulmányokat a következő szempontok szerint értelmeztem. Világos-e a kutatási cél, a módszertani megközelítés és a források köre? Új ismeretek közléséről van-e szó? Az adott tanulmány szervesen illeszkedik-e a kötet témájához? Mennyire koherens a kötet? Rögtön a legutóbbira válaszolnék először. A témaválasztás és az ábrázolás mindegyik esetben a vidékkutatáshoz, az itt kijelölt programhoz tartozik. A szovjetizálás által érintett országok sorában az egyes publikációk nagyjából egyenlő arányban és a legtöbb szerzőt képviselve (7–8.) tárgyalják a romániai, a magyarországi és a lengyelországi történéseket. Mindezek mellett találhatunk esetleírást észt, cseh, szlovák, szlovén és moldáviai területekről.

A kötet egyik szerkesztője, Sorin Radu a legújabb szakirodalmi ismeretek alapján, kiválóan foglalja össze *(Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda – Problems, Interpretations and Perspectives)* a kommunista program és a vidékkutatás összefüggéseit. Írásában hangsúlyozza az ideáltipikus vidékábrázolás csapdáit. A marxista–leninista hagyományon alapuló, parasztsággal szemben ellenséges, 1945 utáni közép-kelet-európai változásokat is érzékelteti. Megállapításai sorából fontosnak tartom kiemelni azt, ahogyan a második világháború végének „földreformjait" értelmezi: a földelkobzásokkal induló földosztás a Moszkvától függő klienspártok politikai fegyvere volt. Sorra veszi az egyes országok „földreformrendeleteinek" időpontját (a magyarországit tévesen 1946. május 7-re helyezve), egyetértve más kutatói értelmezésekkel, miszerint ez egy valódi, felülről végrehajtott „agrárforradalommá" vált azzal a politikai céllal, hogy a korábbi elitcsoportokat kiiktassák, megszerezzék és növeljék a kommunista párt támogatottságát. Radu is fontosnak tartja kiemelni, hogy mindez a strukturális váltás egyfajta vákuumszituációban ment végbe. Összegzésképpen azt állítja, hogy az „agrárreformnak" nem volt ideje pozitív hatások kiváltására, hiszen az ilyen módon birtokhoz juttatott parasztságot a rövidesen meginduló kollektivizálási kampányban megfosztották földjétől. A kollektivizálásról a legfrissebb szakirodalmi eredmények tükrében átfogó historiográfiai tablót nyújt, követve a romániai kutatásban kiváló eredményeket produkáló Gail Kligman és Katherine Verdery véleményét, miszerint a sajátos realitássá vált tsz-világ tagadhatatlan hasznot hozott számos vidéki társadalmi rétegnek, főleg azoknak, akik kis földet birtokoltak, vagy nem volt földjük. Mindamellett markánsan képviseli azt az álláspontot, hogy a „szocialista időszakban" sokak számára a kollektivizálás volt a legfőbb trauma. A kollektivizálás elleni nyílt és rejtett ellenállásformák kérdésével is foglalkozik, majd pedig sorra veszi a kommunista diktatúra alatti időszak vidékkutatási hiánykatalógusát: a pártállam beavatkozása a falu társadalmi, kulturális modelljébe, a kollektív háztartások, a háztáji gazdálkodás, az életminőség javulása, a tsz-parasztok munkakultúrájának megváltozása, vidéki pártstruktúrák, a propaganda és dogmatikus nyelvhasználat hatása, az iskoláztatás jelentősége, a közösségi központok funkciója, a tájátalakítás jelentősége, a nők új helyzete.

Cosmin Budeancă röviden felvázolja a kötet tematikai rendjét, amelynek első részében a szerzők a „keleti blokk" országainak politikai szerveződési és gya-

korlati kérdéseivel foglalkoznak. Olev Liivik észt vidékek forrásait feltárva a párttitkárok 1944 és 1950 közötti egyéni és kollektív életrajzaival foglalkozik, megállapítva, hogy a többségükben orosz politikai megbízottak egy-két éves jelenléte mennyire nem válhatott szervessé *(Lords of the Countryside: Personal Characteristics of the First Secretaries of the County Committees of the Estonian Communist Party in the Second Half of the 1940s).* Közülük sokan az észt nyelvet sem beszélték. Az olvasó joggal hiányolhatja a tanulmány adatainak áttekintő táblázatát, az összegző elemzést, vagy például az információkból kivehető oroszosítás tendenciáinak problémafelvetését.

Marius Tărîță a balti államok helyzetéhez hasonló háború végi állapotokat írt le egy északnyugati moldáviai kerület példáján *(The Policy of the Party's Organization in the Lipcani District of the Moldavian SSR in 1944–1945)*. A kerületet a szovjet térfoglalás révén 1940-ben hozták létre, ahol a moldáv (román), ukrán népesség mellett zsidók is éltek. A szerző alapvetően deskriptív módon közelít a forrásokhoz és témájához. A szerkesztői figyelmet elkerülte néhány suta megfogalmazás. „A szovjet rendszer egyik fontos feladata az oktatás", és hasonló megfogalmazások érzékeltetik, amikor a kutató esetleg kevésbé érzékeny a rezsimek közötti különbözőségekre. Gyakran esünk csapdába akkor is, amikor „pártként" említjük a kommunista döntéshozói kört, csak azért, mert a forrásainkban ismert módon ez így szerepel. Ebben a szerzői konklúzióban azt olvashatjuk, hogy a „párt" ellenőrizni próbálta a közéletet, de ez kudarccal végződött, mert valójában a Vörös Hadsereg ellenőrzött mindent. Megjegyezhetjük, hogy egyrészt a katonai parancsnokság nyilvánvalóan nem volt független a kommunista döntéshozóktól. Másrészt a „párt kudarcát" a szerző abban láttatja, hogy a politikai alkalmazottak ideológiai feladataikat azért sem láthatták el, mert a nyári mezőgazdasági munkát ellenőrizték. Továbbá nem törődtek a járványokkal, ami még inkább növelte a társadalmi elutasítást. Az itt közölt táblázatok egyértelműen mutatják az oroszosítást, átlagosan fiatal (28 éves) párttagsággal, erre az összefüggésre vonatkozó szerzői utalást azonban itt sem találunk.

Bogdan Ivaşcu erdélyi forrásokat feltárva – elsősorban kronológiai rendben, áttekintő táblázatok nélkül – írja le a kommunista „pártszervezés" körülményeit. *(The Achilles' Heel: Difficulties in Establishing a Functional Party Network in the Transylvanian Countryside [1945–1947]).* Célját abban jelölte meg, hogy dekonstruálja az erős kommunista párt képét a helyi levéltári források alapján. Az 1945. évi adatok tükrében nagy többségében magyarok alkotta pártot valóban erőszakolt módon lehetett „románnak" nevezni. A szerzői megállapítás szerint gyenge szervezési eredmények (főként a parasztgazdák ellenszenve miatt) és amatörizmus jellemezte ezt az időszakot. Kérdésként fogalmazható meg, hogy akkor mi biztosította a kommunista hatalmat? Például hadseregről, politikai rendőrségről nem esik szó a mérlegelésben.

Stanisław Stępka lengyel vidéki társadalmi reakciókat elemzett alapvetően a kollektivizálással összefüggésben *(Peasants in the Face of Actvities of the Polish United Workers' Party in Rural Areas [1948–1989]).* Részben más országokhoz,

így például Romániához hasonlóan a kommunista program irányítói folyton szembesültek a parasztgazdák többségi ellenszenvével. Lengyelországban közismerten (fizikai értelemben is) erős ellenállás volt a kollektivizálással szemben és ugyanakkor több évtized alatt a „sikeres" ellenállás következtében változó alkalmazkodási formák alakultak ki. Mindez összefonódott a katolikus egyház helyi erejével is. A szerzői konklúzió szerint a társadalmi élet az 1950-es évek második felében „demokratikusabb" lett, és a parasztság nyíltabban ellenezhette a kommunista párt törekvéseit. A gazdák a párttagokat marginális csoportnak tartották. Végeredményben a párt mindinkább az állam, a gazdasági és pártbürokrácia formációját jelentette. Lengyelország esetében a vidék továbbra is inkább számított a magángazdaságok hálózatának, és lényegében az egyházzal együtt nagyrészt megőrizhette az anyagi és spirituális, kulturális értékeket – olvasható a szerzői összegzésben.

Piotr Swacha az egykori lengyel parasztpárt kommunista párti „csatlós" szerveződését, rekrutációját, kapcsolathálóját elemezte igen alaposan *(United People's Party Activists in the Central Power Elite in Poland [1949–1989]).* Munkája során társadalomtörténeti-demográfiai mutatókat, önéletrajzokat, újságcikkeket vizsgált. A politikai hatalmi elit soraiba többségükben vidéki háttérrel kerültek be azok, akik a háború utáni Vidéki Fiatalok Szövetségében kezdtek politizálni. Jellemző módon férfi társaságról van szó. Több szempontból is eléggé homogén réteget alkottak, főleg, azokat tekintve, akik az 1960–1970-es években, a korai 1980-as években lettek párttagok. Magas fokú képzettséggel rendelkeztek, útjuk az 1980-as évek második felében a szerző által szintén követett (négy) irányba vezetett.

Mind témájában, mind pedig a fizikai teret illetően is szervesen kapcsolódik az előző tanulmányhoz Marcin Kruszyński *(„Art for the art's sake" – how the Unnatural Attempts of Transforming Peasants into Intelligentsia were Implemented in Poland, 1944–1956)* írása, amely mind a problémafelvetést, mind a szakirodalmi tájékozottságot, mind pedig az elemzést illetően elismerésre méltó. Kiindulópontjai egyikét a kommunista „új ember"-program, a politikai mítosz és e mítosz társadalmi gyakorlatának vizsgálata adja. Az önlegitimáció súlyos problematikájának variánsai végeredményben a programalkotó „párt" számára – a szerző szerinti megfogalmazásban – mérgező hatásúak voltak. Elsősorban azért, mert a jövőbeli „specialisták" többségének egyszerűen nem volt meg a (verseny)képessége azokkal szemben, akiknek a helyébe léptek. Az 1930-as évekbeli kommunista doktrína szerint a régi intelligenciát speciális személyzetté kellett formálni. A hasznosság volt a fő szempont. Az új káderek fő értékeit a következőkben határozták meg: engedelmesség, ellenőrizhetőség és kommunista voluntarizmus, a „dolgozó tömegekkel való azonosulás". Nyilvánvalóan az indokrináció révén mindez elsősorban trenírozást, nem pedig valódi oktatást jelentett. Az előbbi célokat követve, Lengyelországban 1945 májusában bevezették az „akadémiai tanulmányok évét" azok számára, akiknek nem volt középiskolai végzettségük. Mindezt 1949-ben átnevezték előkészítő tanfolyamnak. A mennyiségi mutató-

kat tekintve 1955-ig sikerült a terv szerinti hallgatói létszámot elérni, de valójában a kínált ideológiai program a vidéki fiatalok számára idegen maradt. A szerzői következtetés szerint nem „hálálták" meg a képzés által biztosított társadalmi privilégiumokat. A parasztgazdák gyerekei inkább megőrizték politikai semlegességüket.

„A keleti blokk agrárreformjai és kollektivizálása" című fejezet első írása az 1944. őszi lengyel „földreform", valójában földelkobzás témájával foglalkozik. Miroslaw Kłusek és Robert Andrzejczyk szerzőpárosa levéltári kutatásra támaszkodott, azonban a deskriptív jelleg dominanciája sem eredményezett igazán tanulságos új ismereteket *(Attitudes of the Landowners in Poland towards the Communist Decree of 6 September 1944 on the Execution of Land Reform)*. A kötet alapvetéseit meghatározó szerkesztő és szerző, Sorin Radu a 19. századig visszamenően értelmezi a földreform hagyományokat és a megszokott klisékkel szemben (*Váltóállítás* című kötetünk gondolatmenetével egyezően[2]) életszerűen elemzi a történéseket *(The Ploughmen's Front and the Land Reform from 1945 in Romania)*. Az 1944 augusztusában alakult Szántóvető Front néhány év múltán 1,5 millió tagot számlált (1953. februárban „oszlatta fel magát"), tehát szinte minden vidéki településen jelen volt, lényegében a paraszti társadalom mintegy 80%-át reprezentálva. A kommunista párt maximálisan figyelemmel volt a Szántóvető Front szerepére és ennek megfelelően használta őket a saját céljai, konkrétan a saját földprogram keresztülvitelében. Az új kormány politikai tőkét kovácsolt a gazdák körében a földprogrammal, miközben gyengítette a németek helyzetét. Lényegében, számos külföldi munkára is hivatkozva, azt állítja a szerző, hogy a „földreform" célja – a magyarországihoz is hasonlóan – elsősorban politikai célú volt és csak másodsorban számítottak a gazdasági és társadalmi megfontolások. Sorin Radu egész Kelet-Közép-Európára értelmezhetően állítja, hogy a földreformprogram a Moszkva által patronált „pártok" kezében alapvető politikai fegyver volt. A szerzővel egyetértve hozzátehetjük, hogy a történések valódi sorrendjét illetően háborús körülmények közepette, nagyrészt a tulajdonosok távollétében először is földelkobzások történtek, amit azután lehet földosztásnak nevezni, de a szómágia ellenére, földreformról ebben az értelemben nem célszerű beszélni. Másrészt éppen a szerző által képviselt álláspontból és érvelésből is következik, hogy a többségükben agrártársadalmak esetében éppen maga a „földreform" programja volt az átfogó „terv" a radikális társadalomátalakítás és kommunista hatalomszerzés érdekében.

Małgorzata Machałek és Stanisław Jankowiak a lengyelországi állami mezőgazdasági nagyüzemek korai államosításától kezdve szinte napjainkig nyomon követik a társadalmi-gazdasági hatásokat *(State Agricultural Farms in Polish Agriculture – the Origin and Social-Economic Consequences)*. Elsősorban a volt német birtokokat államosították, amely nagyüzemeket az 1970-es évek közepéig központilag irányítottak, majd más, szovjet befolyás alatt élő országokhoz hasonlóan,

2 Csikós–Kiss–Ö. Kovács 2017.

elindult egy decentralizációs átstrukturálódás. A rendszerváltás alatt és után az addigra kialakult ellátó rendszerek szétesése, megszűnése (az óvodától a boltokig) főleg a nyugati és az északkeleti vajdaságokban okozott gondot. A négy évtized alatt elsajátított túlélési technikák, társadalmi gyakorlatok már nem lehettek sikeresek, újabb vákuumok keletkeztek, új alkalmazkodási feladatokkal.

Žarko Lazarević az egykori Jugoszlávia részét képező Szlovénia magángazdáinak helyzetét, reputációját vizsgálta a kommunista agárpolitika tükrében. *(Communist Agriculture between Ideological Rigidity and Economic Rationality – the Case of Private Agricultural Sector in Slovenia/Yugoslavia)*. Kiindulópontját részben a jelenkori, szokásosan általánosító közvélemény jelentős részének negatív véleménye is befolyásolta. Megfigyelése szerint sokan a részmunkaidős gazdákat teszik felelőssé a parlagterületekért és a hagyományos agrárkörnyezet elhanyagolásáért. Ehhez képest elemzi a két világháború közötti agrárvilágot, amelyben jól képzett gazdák, a belső tartalékok hatékony hasznosításával, újításokkal, rendszerint szövetkezetekben, igen jól alkalmazkodtak a körülményekhez. Ezzel szemben jelent meg itt is a kommunista hatalom, amely elindította a hagyományos gazdatársadalom felszámolását. Az 1945. augusztusi földreformrendeletnek Szlovéniában is egyértelműen politikai célja volt, nagyrészt társadalomátalakítási és nemzetiségi célokat is szolgálva. A földosztás csupán az agrárterületek 12%-át érintette, azon belül is a művelhetőnek csak 5%-át. Összességében kudarccal végződött ez a program, amit majd a kollektivizálás ismert jugoszláviai elakadása követett. Ezután alakult ki a „szocialista kooperáció" fogalma szerinti gyakorlat, miszerint a gazdák szabadon megjelenhettek a piacon. Párhuzamosan elindult a parasztság társadalmi emancipációja, amely folyamatnak egyik mutatója lett az egészségügyi ellátó rendszerbe való kései bekapcsolásuk (1965-ben), más országokhoz hasonlóan itt is az utolsó társadalmi csoportként.

A következő nagyobb blokkban olvashatók a magyarországi kollektivizálást tárgyaló írások, amelyek érthetően a már jól ismert és magyarul már több helyen publikált történéseket ismertetik változó részletezéssel. Mindenesetre biztosak lehetünk abban, hogy a külföldi érdeklődő olvasó kellő árnyaltságában követheti a politikai döntéseket és társadalmi gyakorlatot. Varga Zsuzsanna a kollektivizálás különböző hullámainak erőszakos eszközeit veszi sorra levéltári és szóbeli történeti források alapján *(Three Waves of Collectivization in one Country [Interactions of Political Practices and Peasants' Resistance Strategies in Hungary in the „long 1950s"])*. Kovács Csaba igen hosszan részletezi az elégedetlen parasztgazdák leveleit az 1958 és 1961 közötti időszakból, kevésbé értelmezve, mint inkább leírva a sajátos források által megfigyelhető elemeket *(Complaints from the Final Period of Hungarian Collectivisation)*. A „fogolylét" szempontját tudatosan megválasztva további tanulságokkal szolgálhatnának az egyébként értékes levelek. Balogh Róbert egyszerre több színtérre is igyekszik elkalauzolni az olvasót *(A Program for Afforestation: Sovietisation, Knowledge and Work in Hungary, 1949–1959)*. Széles körű témakijelölésében rápillanthatunk a globális környezettörténeti historiográfiai áramlatok egy részére, miközben a következő fejeze-

tekben, metszetekben a modernizáció szovjetizált változatát rendszereken átnyúlóan kellene értelmeznünk az erdőgazdálkodás szférájában, annak is sajátos nőtörténeti és lokális (Parád) kérdéskörében.

A kommunista rezsimek falusi világot átalakító politikai eszközeit tárgyalják a következő blokkban, egyszerre figyelve az erőszak-alkalmazásra és az ellenállásra. Először Marína Zavacká révén szlovákiai körülmények között követhetjük, túlrészletezett módon, hogy a kollektivizálás utáni első években az északkeleti régióban a pártdelegációk jegyzőkönyvei mit tartalmaznak *(„How could we?" Explaining Fault Steps, Mishits and other „Regrettable Deeds" in the Slovak Countryside)*. Írásában a szerző nem közölte kutatói kérdését, munkája jellegzetes deskriptív szöveg, amelynek ilyen módon kinyilvánított konklúziója sincs. Egyébként a pártiratok szerzői ebben a régióban is elégedetlenséget tapasztaltak.

A kollektivizálással szembeni ellenállást Jiří Urban a kelet-csehországi régióban és helyi források alapján elemezte *(Distrust as a Perception, Resistance as a Response: the Introduction of Communist Politics in the East Bohemian Rural Area)*. Tágabb értelemben a kommunista program elutasítását is jelentették a különböző, mindennapinak nevezhető akciók. Ezek köre a rongálástól (például gépkocsik, elektromos vezetékek) a szimbolikus üzenetek látványos kifejezéséig terjedt. Így például felállított akasztófák utaltak a bosszú lehetőségére. A szerző forrásfeltárása és írása fontos, ugyanakkor bizonyára az elméleti kereteket jobban kijelölte volna, ha a mindennapi ellenállás ismert publikációira (főként James Scott műveire) támaszkodik, hivatkozik. Dariusz Jarosz hosszú ideje kutatja a lengyel agrárvilágot. Ő most historiográfiai reflexiók megfogalmazására vállalkozott *(Questioning the Persecutor-Victim Paradigm: Polish Peasants versus the Authorities, 1945–1989)*. Úgy találta, hogy az 1989 utáni történetkutatásban túlzottan tendenciává vált a kollektivizálásellenesség narratívája, kialakult a „legyőzhetetlen kommunista hatalom és a vele szemben álló társadalom dichotómiája". Ezzel az érveléssel szemben fogalmazott meg kérdéseket, hangsúlyozva, hogy meglátása szerint az állami hatóságok és a parasztság közötti kapcsolat két periódusra osztható. Az elsőt jelentette 1944 és 1956 között a kommunista hatalom kialakulása és hegemóniája, majd 1956-tól 1989-ig végbement a politikai rendszer lépcsőzetes eróziója, a rendszerellenességtől az újabb és újabb elnyomási törekvésekig. Fejtegetéséből azt olvastam ki, hogy ő sokkal fontosabbnak tartja a paraszti magatartás alkalmazkodóképességének hangsúlyozását, a változó taktikai formákat az ellenállástól az tudomásulvételig. Életszerűbb ez a történetkutatói magyarázat, hiszen nyilvánvalóan változó történeti helyzetekről, időszakokról és változó történeti szereplőkről van szó.

A kötet társszerkesztőjeként is tevékeny Cosmin Budeancă a kollektivizálás történeti jelenségét kidolgozott elméleti keretek közé helyezte és igen jó történeti érzékkel fogalmazta meg a kutatás romániai problematikáját *(The Last Stage of Collectivization of Agriculture in Romania: Repressive and Restrictive Methods against the Rural Population)*. Budeancă a történetiség szempontját fontosnak tartva, a kifejezetten elnyomó, majd korlátozó állami erőszak módszereit elemzi.

A kollektivizálást a társadalmi mérnökségprogramok sorában a leghosszabb, legsúlyosabb és leginkább kriminális folyamatnak tartja. Az ismert történések elemzése mellett egy kelet-romániai mikroelemzésre is vállalkozott. Végül összehasonlította a kollektivizált és a kollektivizálás által nem érintett régiókat. Ilyen módon még inkább igazolni tudta a kommunista állami beavatkozás káros voltát, az elszegényedés, az elnéptelenedés drámai felerősödését, az anomikus állapotokat, a pszeudó elitek regnálását.

Valentin Vasile a romániai politikai rendőrség vidéki tevékenységét, a megfigyelés módszereit ismerteti meglátásom szerint túlzott részletességgel, azok kevés új ismeretet adnak *(The Rural Population under the Surveillance of Securitate during the Totalitarian Regime in Romania [1949–1989]).* Ugyanakkor tanulságos, hogy az információkat konkrét történeti időszakokhoz kapcsolja, így azokat 1948–1967, 1968–1980, 1981–1989 között igyekszik értékelni. Az első szakaszban a politikai rendszer „problémáját" abban látta, hogy az informátorok rendszerint megzsarolt, fizikai és mentális presszió hatása alatt gyártották a jelentéseket. Helyenként az ő írásában is felfedezhető, hogy az ilyen szövegeket elemző kutató akarva-akaratlanul átveszi a források nyelvezetét. Így például „gyenge" pontnak nevezi az előbb említett korabeli jelentéseket. Nyilván a Securitate szempontjából minősülhettek ezek „gyengének", a jelenség valójában sokkal összetettebb: éppen a társadalmi ellenállás kifejeződéseként is értékelhető. Dragos Petrescu az ingázás mennyiségi és minőségi mutatóival, valamint narratív források segítségével a parasztszármazású munkásság kérdéskörével igen szakszerűen foglalkozik a kollektivizálás utáni időszakban *(Commuting Villagers and Social Protest: Peasant-Workers and Working-Class Unrest in Romania, 1965–1989).* Idézve a helyzetet jellemző jelentést, miszerint egy faluból a férfi munkaerő 99%-a ingázó volt... A szerzői tézis egyik lényeges pontja az, hogy a társadalom tagjainak tiltakozási potenciálját alapvetően csökkentette az átfogó iparosítás hatása, többek között az ingázás. Ennek során a hagyományos falusi társadalmi kapcsolatok végérvényesen szétzilálódtak.

A társadalmi változásokat és a vidéki mentalitást tárgyaló blokkban arról van szó, hogy a kommunista rezsimek milyen módon próbálták kiterjeszteni az átalakítást a gazdasági szférán túli társadalmi terekben, így a mentalitásban is. Natalia Jarska lengyelországi nőtörténetek alapján elemzi a propagandát és a társadalmi gyakorlatot *(Between the Rural Household and Political Mobilization – The Circles of Rural Housewives in Poland 1946–1989).* Az állami politika fő törekvése – nyilvánvaló gazdasági szempontok szerint is – a férfiak és nők közötti egyenlőség programpontjának erőltetése volt. Az államilag szervezett, ellenőrzött tanfolyamok a lehetséges módon támaszkodtak a második világháború előtti előzményekre. A szerzői értelmezés lényege az, hogy a kommunista üzenetek sűrítették a modernitás és a hagyomány elemeit. A kommunista program a nőknek egyrészt azt kínálta, hogy egyszerre legyenek anyák, gazdálkodók, háziasszonyok és társadalmi aktivisták. Nagyrészt így igyekeztek kiléptetni őket a hagyományos keretekből, másrészt az állami és más intézmények politikai feladata elnyomta őket.

Ilyen módon igen behatárolt identitásformák képződhettek, amelyekben a szerző szerint a vidéki anyai azonosságtudat sokkal erősebb volt a városinál.

Cseszka Éva és Schlett András a magyarországi agrárvilág ismert jelenségeit foglalja össze szakirodalmi áttekintésében, hangsúlyozva és ismertetve a nyugati technológiák hatását a kollektivizált mezőgazdaságra *(Tradition – Interest – Labor Organisation of Rural Mentality during the Period of Communism in Hungary)*. A kollektivizálás egyik legjelentősebb hatása valóban a munkaszervezésben és a – negatív irányú – mentalitásváltozásban ragadható meg.

Szintén magyar kontextusban elemzett Ispán Ágota Lídia, aki a fogyasztói szokások állami átalakítási törekvéseit és az úgynevezett kulturált szocialista kiskereskedelem 1950–1960-as évekbeli jelenségeit mutatja be *(„It's hard to do your duty here." Cultured Retail Trade in Hungary)*. A mezőcsáti térség helyi levéltári forrásait és interjúkat felhasználva tárja fel az állami koncepciót (például a „kapitalistától" eltérő tiszta, udvarias eladó típusa, aki egyben neveli is a vásárlót). Hogy mindez persze mennyire messze esett a mindennapok világától, azt mindannyian jól tudhatjuk.

A romániai kommunista program hírhedt része volt a kollektivizálás utáni „vidéki térségek szisztematizálása", az „agráripari centrumok" kialakítása. Cristina Petrescu fontos írásában sorra veszi a kérdéskör időrendi és tematikai elemeit, azt, hogy a falvak megcélzott és nagyrészt teljesített felszámolási programja mit jelentett *(Peasants into Agro-Industrial Workers. The Communist Modernization of Romanian Villages, 1974–1989)*. A szerző bemutatja a marxista–leninista dogmák modernizációra vonatkozó (re)interpretációját, a vidéki környezet átalakítását, az akciótervet és ezek gyakorlati következményeit, kitérve a mentalitásra, valamint a külföldi reakciókra is. A homogenizálás, a „szisztematizálás" lépcsőzetesen, a városokban főleg az 1977. évi földrengés után, vidéken az 1980-as évek második felében történt meg. A legérintettebb területek az egykori királyi Románia városai voltak. Konkrétan ez 29 város alapvető szerkezetváltozását és 85–90%-ban új – hozzátehetjük, máig nyúlóan elrettentő – arculatváltást eredményezett. Mindez lényegesen érintette Erdélyt is. Egész Romániára érvényesen egy 1986. évi terv szerint a paraszti háztartások felét kellett volna felszámolni, a tulajdonosokat pedig panelrengetegbe telepíteni. A szerző kiemeli a külföldi reakciók sorából az első, magyarországi tiltakozásokat. Konklúziójában azt állítja, hogy a posztkommunista közhellyel szemben (ami szerint a kollektivizálás elleni felkelések igazolják, hogy a parasztság inkompatibilis volt a kommunista hatalomhoz) szerinte a parasztság a túlélés érdekében adaptálódott. Részigazságot látok a következtetésben. Szerintem alapvetően figyelembe kellene venni a más-más történeti időszakot, teret, a kollektivizálás előtti és utáni paraszti tömb összetételét. Nem szabad ilyen módon egybemosni a kollektivizálás előtti „parasztságot", a kollektivizálás utáni vidéki társadalom „parasztinak" minősíthető tagjaival. A radikális mennyiségi létszámcsökkenés önmagában is erre int.

A kötet zárófejezete a kommunista propaganda és a vidéki reprezentáció összefüggéseivel foglalkozik. Tomasz Osiński a lengyel sajtót elemzi, miszerint

a kommunisták arra használták a sajtót, hogy a vidéki népességet szembeállítsák a földbirtokosokkal, akiknek egyébként átlagos birtokaik voltak *(Communist Propaganda and Landowners during the Agricultural Reform in Poland [1944–1945]).* A birtokosok ideális ellenségek voltak a sajtóban, különösen a háború utáni nyomorúságos állapotban. A szerző szerint a programban nem a társadalmi igazságosság volt a valódi célkitűzés. A lengyel példához jól igazodik a magyar gazdaelit kiiktatásának, a kulákként megbélyegzett családok üldözésének kérdésköre. Tóth Judit a Rákosi-korszakbeli Lúdas Matyi-karikatúrákat elemzi a politikai propaganda és ellenségképgyártás, kriminalizálás összefüggésében *(Kulaks in Political Cartoons of the Rákosi-era).* Manuela Marin dobrudzsai miliőben sajtóelemzés alapján mutatja be a muszlim kisebbség kollektivizálás utáni helyzetét. Az identitásalakítási politikát részben igazoltnak látja, a kollektivizálás új etnikai és társadalmi identitásjegyek kialakulásához vezetett. Sajnos elkerülte a szerzői/szerkesztői figyelmet, hogy – a kommunista szóhasználat szerinti – mezőgazdaság szocialista átszervezése kifejezés itt is felbukkan, idézőjel nélkül, ami egyes olvasóknak zavaró lehet *(Refashioning People in Collectivized Countryside: Turks and Tatars in Dobruja during the 1950s).*

Lázok Klára a Magyar Autonóm Tartomány időszakában vizsgálta a „közösségi otthonok" hivatalos sajtóját és a romániai kommunista propaganda forrásait (*Community Homes and 'Cultural' Education in the Rural World: Communist Propaganda Clichés as reflected in the 'Kulturális Útmutató' in the Years 1948–1949).* Ezek tükrében tesz kísérletet a totalitárius rendszerek nagyrészt ismert politikai propagandájának értelmezésére, rámutatva arra is, hogy a népszerű hagyományos elemek a városival szemben a vidéki indokrinációban milyen hangsúlyos helyet foglaltak el. A kommunista állami beavatkozás észt körülményeit vizsgálta Eli Pilve az iskolai tananyagok tükrében *(Ideological Upbringing in Estonian SSR School Lessons Based on the Example of Extolling Soviet Agriculture).* A politikai pedagógia középpontjában nyilvánvalóan itt is a kommunista hatalom, a nagyüzemi gazdálkodás dicsőítése szerepelt. A kollektivizálást illető történelemhamisítás és politikai mítoszgyártás filmes jelenségeit mutatja be Mihaela Grancea és Olga Grădinaru *(The Collectivization Process in the Soviet and Romanian Films. A Comparative Perspective).* Végül egy magyar szerzőpáros, Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária tanulmányát *(Hungary and Stalin's Plan for the Transformation of Nature through Propaganda)* olvashatjuk a kommunista rezsimek prométheuszi dimenzióiról, pontosabban azok magyarországi jelenségeiről. Meglátásom szerint a témáról magyarul könyvet írt szerzők tanulmánya jelentős és központibb helyet kaphatott volna az írások sorában.

Az egész kötet nagyon fontos témákat érint, hitelesen igazolva a kollektivizálás több területen megragadható, radikálisan struktúraváltó, a negatív tendenciákat felgyorsító hatásait. Mind térben és időben kiterjedt tartalomról van szó, ilyen módon is fölmutatva a kollektivizálás, egyáltalán a szovjetizálás határokon átnyúló jellegzetességeit. A társadalmi operáció egyben a történeti összehasonlítás számára konkrét lehetőséget nyújt, amellyel a nemzetközi szakmai kollektíva

csak az utóbbi években élt.[3] A kötet tartalmi célkitűzéseihez képest elmaradt a markáns, elmélyült szerkesztői munka, az összehangolás. Ezért érzékelhetjük úgy, hogy lényegében az, amit a szerzők megírtak, nagyrészt ugyanabban a formában jelenhetett meg. Több túlírt szöveg olvasható, ugyanakkor olykor hiányoznak a markáns, életszerű kérdésfelvetések és összefoglalók. Összességében mégis minden érdeklődő figyelmébe ajánlom a kötetet, hasznos a további összehasonlítások szempontjából is.

Hivatkozott irodalom

Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.) 2017, *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon, 1945*. MTA BTK – NEB, Budapest.

Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (szerk.) 2014, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU, Budapest–New York.

3 Iordachi–Bauerkämper 2014.

Jobst Ágnes

„Erélyesebb intézkedésre szükség nem volt, mert az egyes községek a rájuk kivetett mennyiséget önként felajánlották”[1]

Gazdatársadalom és irányított gazdaság, 1939–1949[2]

Erdei Ferenc 1938-ban megjelent szociográfiájának klasszikus megállapítása szerint a paraszti kultúra tradicionális értékrendjének alapját három tényező adja: a földhöz való elemi ragaszkodás, a fizikai munka tisztelete, valamint a függetlenség.[3] Függetlenség alatt a szakadatlan, kemény munkával megteremtett önálló egzisztencia értendő, amelynek presztízsét többre tartották az alkalmazotti létnél. Európa keleti felének 20. századi gazdaságtörténetét azonban a paraszti függetlenséget csorbító kötött gazdaságirányítási intézkedések korszakai jellemezték. Az állami beavatkozás nem speciálisan magyar jelenség volt; az 1920-as években a világgazdasági válság elmélyülése más kelet-közép-európai országokban, így Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában is szükségessé tette a mezőgazdasági termelés támogatását. Az állami szerepvállalás a kamatterhek csökkentésében, importkorlátozásokban és az értékesítési rendszer működtetésében valósult meg.[4] A második világháború kitörését követő háborús esztendők a mezőgazdasági termelés kötött jellegét erősítették, és a fogyasztás korlátozásával próbálták biztosítani a közellátást. A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Jurcsek Béla közellátási ügyekkel megbízott államtitkárt bízta meg az új beszolgáltatási rendszer kidolgozásával. A minden tekintetben cezúrát jelentő 1945-ös esztendő a beszolgáltatás terén nem hozott fordulatot. Jóllehet a koalíciós pártok a beszolgáltatást háborús maradványnak, szükséges rossznak tekintették, 1945. május 4-én új, a beszolgáltatást radikálisan szabályozó rendelet

1 MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IV. 401. Sopron vármegye főispánjának iratai 304/1948. március 21-én kelt jelentés.

2 A recenzált kötet: Horváth Antal: *Az irányított gazdaság hatása a gazdatársadalomra 1939-1949. Sopron vármegye, Csepregi járás.* Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2017.

3 Erdei Ferenc: Parasztok. Idézi Csikós 2017, 196.

4 Erdmann 1992, 8.

jelent meg. 1947-ig a Közellátásügyi Minisztérium, 1948. január 1-jétől az Országos Közellátási Hivatal, 1950-től a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelte a beszolgáltatás menetét, az 1952. I. tvr. pedig önálló Begyűjtési Minisztérium felállításáról rendelkezett. A fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítése, a tulajdonszerkezeti változásból fakadó nehézségek, valamint a stabilizációs program szükségessé tette a gazdálkodás kötött formáinak fenntartását, hosszú távon állandósította a „szükséghelyzetet". A beszolgáltatási rendszert csak 1956. október 31-én törölték el, a nemzeti kormány a rádióban tette közzé a begyűjtést megszüntető rendeletet.[5]

Az 1990 előtt megjelent agrártörténeti munkák nagyobbrészt a földreformra koncentráltak, kihagyva vagy megkerülve a parasztságot sújtó problémákat. Gazdag adatbázisa és mélyreható elemzései folytán megkerülhetetlen *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985* című munkának megjelent első kötete, amelynek mezőgazdasági fejezeteit Szakács Sándor írta.[6] A rendszerváltozás utáni monográfiákat számba véve első helyen a Békés Megyei Levéltár egykori igazgatójának, Erdmann Gyulának *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956* címmel 1992-ben megjelent monográfiáját kell megemlíteni. Erdmann a Begyűjtési Minisztérium, a Gazdasági Főtanács és az Országos Közellátási Hivatal iratainak feltárásával, valamint a beszolgáltatást szabályozó rendeletek feldolgozásával követte nyomon az egyes társadalmi csoportokra kivetett, évente változó beadási kötelezettséget. Az adatokat összegző statisztikai táblák és a mellékletben közölt dokumentumok elsőként tárták fel a korszak agrárpolitikája mögött rejlő, sokáig elhallgatott valóságot.[7] Az ezredfordulót követően új lendületet kapott a téma kutatása. 2009-ben jelent meg Nagy József kötete, amely a hagyományos paraszti társadalom 1945–1956 között radikális gyorsasággal végbement felbomlására fókuszált.[8] 2012-ben látott napvilágot Ö. Kovács József *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában* című nagy ívű szintézise, amely a vidéki Magyarország 1945 és 1965 közötti társadalomtörténetének komplex elemzését nyújtja.[9] A széles körű levéltári forrásbázison alapuló munka fontos újdonsága, hogy a paraszti életvilágok szemszögéből mutatja be a kollektivizálás folyamatát. A módszertani kérdések kapcsán mindazon elméleti kereteket áttekinti, amelyek a korszakot jellemző releváns forrástípusok feldolgozásának hátterét képezhetik. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a korszak vidéki társadalmának történéseiről átfogó képet csupán az ország különböző régióinak vizsgálata nyomán nyerhetünk. A agrártörténet-írás friss vonulatát valóban a lokális megközelítésmód jellemzi; meghatározott miliőben, a helyi jellegzetességek figyelembevételével elemzik a korszak történéseit. Tóth Judit *Padlássöprések kora*

5 Tóth 2011a, 38.
6 Pető–Szakács 1985.
7 Erdmann 1992.
8 Nagy 2009.
9 Ö. Kovács 2012.

című munkája Pest megye,[10] Nagy Netta *A cserevilágtól a padlássöprésig* című kötete a dél-alföldi Homokhátság kapcsán elemzi az állami beavatkozás hatásait. Nagy monográfiája különös figyelmet szentel a gazdák létfenntartását veszélyeztető elvonásokra adott válaszreakcióknak; az alkalmazkodás és a túlélés stratégiáinak, valamint a rejtett szembeszegülés jelenségeinek.[11]

Horváth Antal *Az irányított gazdaság hatása a gazdatársadalomra 1939–1949. Sopron vármegye, Csepregi járás* címmel megjelent kötete szintén azon munkák sorába tartozik, amelyek bizonyos régióhoz, jellemzően a szerző szülőföldjéhez kapcsolódva vizsgálják a 20. század közepének sorsfordító mezőgazdasági intézkedéseit. A szerző vizsgálata tárgyául szűkebb pátriáját, a nyugat-dunántúli Chernelházadamonyát is magában foglaló egykori Csepregi járást választotta.[12] Az elsődlegesen gazdaságtörténeti indíttatású szakmunka a hadiállapot beálltának évével kezdi meg a gazdaságirányítás kötött formáinak feldolgozását. „A háború után" című fejezet a háborús károknak, a jóvátételnek, a Vörös Hadsereg kényszerű ellátásának, és a szerző eufemisztikus megfogalmazásával élve: „jogtalan igénybevételeinek" gazdasági következményeivel vet számot. A mezőgazdaság újraszervezésének ellentmondásai, a parasztságra gyakorolt presszió az árutermelő gazdaságok számának drasztikus csökkenéséhez vezetett, a teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettségek és az agyonszabályozás ellehetetlenítette az önálló gazdálkodást. Ráadásul – miként Horváth Antal az adatsorok elemzését követően rámutat – a szigorú intézkedések nem hoztak eredményt, hiszen a közellátási helyzet 1947 végén még a korábbiaknál is rosszabbnak mutatkozott (234.). Statisztikai adatsorok értékelésével vonja le a következtetést, hogy a sokirányú kötelezettségvállalás terhei főként a falusi lakosságra, azon belül a középparasztságra nehezedtek (176.). A kötet utolsó része, amely „Az új fejezet" címet viseli, a gazdatársadalom hagyományos formáinak felszámolását járja körül. Vagyoni függetlenségük, eredményességük és a falusi népesség más csoportjaira gyakorolt befolyásuk révén a módos gazdák, korabeli szóhasználattal élve: „kulákok" a szövetkezetesítéssel szembeni ellenállás legerősebb bázisát képezték, ezért a vidéket térdre kényszerítő pártállam hadjáratának célkeresztjébe kerültek.[13] A Csepregi járásban összesen 834 személyt vettek fel a kuláklistákra (235.). Az egyéni kontra kollektív gazdálkodás kérdése Csepreg vidékén is feszültséggócot képezett. 1946 októberében 20 földműves-szövetkezet működött a járásban, ám azokat az egykori uradalmak felosztását követően, javarészt az újbirtokosok részvételével alakították meg (206.). A járás központjában 1949. augusztus 2-án került sor az első belterületi termelőszövetkezet megalakítására; a tulajdonjogokat érintő első sérelmek a birtokviszonyok szétzilálásával kapcsolatban, a tagosítások folytán érték

10 Tóth 2011b.

11 Nagy 2013.

12 1876–1950 között Sopron megye déli járása, amelyhez 1931-ben harminckét település tartozott. Lásd *Sopronmegyei Népújság*, 1931. július 5. Választási klny.

13 Varga 2006, 236–237.

a gazdákat. Jóllehet a termelőszövetkezetesítés első hulláma a helyi lakosság ellenállása folytán kudarcot vallott, az 1949-es év több szempontból fontos korszakhatárt képez. Különösen érvényes ez a vizsgált tájegységre, hiszen a Csepregi járás 1950. február 1-jével áldozatául esett a tanácsrendszert előkészítő közigazgatási átszervezéseknek.[14]

Horváth Antal kötete a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Sopron Megyei Soproni Levéltárában őrzött főispáni és alispáni iratainak, valamint a járási főjegyzői iratanyagnak, továbbá a Vas Megyei Levéltárban található Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara dokumentumainak feldolgozásán alapul. Kritikai elemzése egy jól körülhatárolt tájegység, a Répce-mellék korabeli mezőgazdasági folyamatainak pontos keresztmetszetét nyújtja. A kronologikus felépítésű, jól tagolt, fegyelmezett munka pontos számsorokkal, kimutatásokkal, grafikonokkal értelmezi a korszak mezőgazdaságában végbement folyamatokat.

Hivatkozott irodalom

Csikós Gábor 2017, Párhuzamos társadalomrajzok. A vidéki társadalom átformálásának kezdetei Jászdózsa és Páty példáján (1945). In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA BTK – NEB, Budapest.

Erdmann Gyula 1992, *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békés Megyei Levéltár, Békés.

Nagy József 2009, *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956.* (Politikatörténeti füzetek, 30.) Napvilág Kiadó, Budapest.

Nagy Netta 2013, *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben.* (Néprajzi értekezések, 2.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák, 3.) Korall, Budapest.

Pető Iván – Szakács Sándor 1985, *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Tóth Judit 2011a, *A beszolgáltatás végrehajtásának eszköztára és alkalmazása Pest megyében.* (Disszertáció).

Tóth Judit 2011b, *Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében.* Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2006, A falusi társadalom feszültséggócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk,* (4.) 222–239.

14 5201/11/II–1/1950. (III. 12.) BM sz. r. – *Rendőrségi Közlöny*, 1950/7. 34–35.

Káli Csaba

„Tündöklés és bukás”[1]

Egy szocialista kori „lobbi” anatómiája

A szerző a szocialista kori agrártörténet egyik legismertebb és legelismertebb kutatója, szűkebb kutatási területe a paraszti érdekérvényesítés és a mezőgazdasági szövetkezetek viszonya. Varga Zsuzsanna a témában korábban megjelent több cikkét és tanulmányát, valamint az újabb kutatási eredményeit foglalta egységbe ebben a kötetben. A szerző a központi levéltári források mellett a megyei levéltárak anyagát is felhasználva ábrázolja az agrárlobbi kifejlődését, melynek megrajzolásához a szakirodalmi hivatkozások mellett számos saját és mások által készített interjút is felhasznált. Mindemellett olyan nem szokványos források adattartalma is beépült a műbe, mint például a Magyar Rádió Archívumának Műsorborítéktárából néhány mezőgazdasággal foglalkozó műsor anyaga, de mindemellett természetesen a korabeli sajtóforrások is citálódnak a könyvben. A szerző – a tőle megszokott módon – a szakmaiságot mindig szem előtt tartva világos logikával, közérthető módon fogalmaz, így az érdeklődő nagyközönség számára is élvezetes, olvasmányos mű jött létre.

A könyv első gondolata mi is lehetne más, mint a lobbizás és a szocialista rendszer közötti meglehetősen antagonisztikus viszony taglalása. A szocializmus sok korábbi politikai rendszeralkotó elem tagadására épült, ezek egyikének számított az érdekek artikulálása is, amelyet az állampárt, azon belül is annak elitje kizárólagosan magának tartott fenn. A pártállami szisztémában, pontosabban annak ideológiájából fakadóan elképzelhetetlen volt alternatív erőterek létrejötte a főirányhoz képest, különösen annak ellenében. De más az elmélet és más a gyakorlat, mely axiómával a kommunista rezsim is szembetalálkozott és kénytelenkelletlen annak létezését tudomásul kellett vennie.

Az általános történeti köztudat a szocialista kori agrárlobbi létrejöttét inkább a korai Kádár-korhoz kapcsolta, ezzel szemben a szerző az 1950-es évek első harmadára, egészen pontosan Nagy Imre miniszterelnökségének a kezdetére teszi ennek az érdekcsoportnak a megszerveződését. Életre hívói elsősorban Fehér Lajos és Erdei Ferenc voltak, akik szervezetileg a Minisztertanács Titkárságára támaszkodtak a kérdésben változatlanul meglehetősen ortodox nézeteket valló Földművelésügyi Minisztériummal szemben, melynek élén a Gerő embe-

1 A recenzált kötet: Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013.

reként elkönyvelt Hegedüs András állt. Fehérék több száz szakembert mozgósítva 1953 decemberére, alig több mint egy hónap alatt, elkészítették a mezőgazdaság fejlesztésének programját. Mindezek mellett az ipari lobbi abszolút hegemóniájának megtörése szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnt, ráadásul Nagy Imre 1955 eleji bukása egy időre hibernálta az éppen csak csírázó agrárlobbi tevékenységét is.

A forradalom után Fehér Lajos pozíciói megerősödtek, mivel az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának vezetője lett, amely a gyűjtőhelyévé vált a Rákosi-féle agrárpolitika bírálóinak. (Csak zárójelben, de idekívánkozik, miszerint Fehér Lajos munkássága, politikai ténykedése a közelmúltban több történész érdeklődését is felkeltette, mindenekelőtt Papp István nevét kell említenem, aki monográfiával is jelentkezett 2018-ban.) Fehér vezetésével 1957 nyarának közepére kidolgozták az úgynevezett *Agrárpolitikai Tézisek*et, amely a későbbiekben egyfajta origóul, hivatkozási alapul szolgált az érdekcsoport számára. Nem mellékes körülmény a lobbicsoport fejlődésében, hogy Erdei Ferenc került 1957 decemberében az MTA főtitkári székébe, amivel jelentősen megnőtt a formálódó csoport potenciális ereje, főleg a nemzetközi kapcsolatok lehetséges építése terén. Varga Zsuzsanna szerint 1958 elején szovjet inspirálásra változott meg a magyar kormány álláspontja, a kollektivizáláshoz való viszonya, annak felgyorsulását és totálissá tételét a táboron belüli nemzetközi nyomással hozza összefüggésbe. A Fehér Lajos által képviselt „hosszabb átmenet" verzió az 1958. december 7-i Központi Bizottsági ülésen egyértelműen vereséget szenvedett. Ezzel szemben kisebb győzelemként könyvelhette el a lobbicsoport a „parasztfaló" miniszter, Dögei Imre eltávolítását a Földművelésügyi Minisztérium éléről 1960 elején, kinek helyébe a félig-meddig renitensnek számító, a mintaalapszabálytól eltérő gazdálkodást folytató barcsi termelőszövetkezet elnöke, Losonczi Pál került.

A kikényszerített kollektivizálás azonban – képletesen szólva – keserű gyümölcsöket termett a hatalom számára. Az erőszakkal tsz-be kényszerített parasztok többnyire passzív ellenállása bekerült az üzem falai közé, ami a termelékenység alacsony szintjében nyilvánult meg. A hatalom ezt érzékelte is és miközben furkósbotot, mézesmadzagot felváltva használt, igyekezett a tagok jövedelmezőségén javítani, amit csak a szovjet mintájú működési keretek lazításával lehetett elérni. Fehér Lajos és csapata igyekezett ezt a lehetőséget legalizáltatni, illetve ettől függetlenül inspirálni a tsz-ek vezetőit a „bátrabb" gazdálkodásra. Ez azonban nem aratott osztatlan sikert a felső vezetés bizonyos köreiben, amelyeknek a tagjai az ortodoxiát képviselő hangadóbb tsz-elnökök mögé beállva opponálták a „renitenseket". Fehérék a propaganda eszközeit (tsz-elnök-továbbképzések, újságcikkek, Falurádió műsor) is felhasználták nézeteik terjesztésére, sőt idővel pozitív (Csehszlovákia), illetve negatív (Kína) nemzetközi példák is beépültek az érvrendszerükbe.

A Fehér vezette agrárlobbi a mozgásterük kitágítása és ezzel párhuzamosan a tsz-ek jövedelmezőségének javítása érdekében 1961/1962 fordulóján egy offenzív, komplex mezőgazdasági reformmunkálatot kezdeményezett, amely zöld jel-

zést kapott Kádár Jánostól is. Ez a folyamat felgyorsította a tsz-törvény kidolgozását, amely azért is volt fontos, mivel ezzel legalizálhatónak vélték a szovjet mintától való eltérő gazdálkodási mintázatokat. Nem eliminálható azonban, hogy mindez a kollektivizálás legdrámaibb időszakára esett, így a recenzensben óhatatlanul is felmerül egy további lehetséges kutatási irány az agrárlobbi kérdéskörét illetően. Érdekes lenne választ keresni arra, hogy a frissen tsz-be kényszerített egykori egyéni gazdák egyáltalán milyen információkkal rendelkeztek az elvben értük lobbizó csoportosulásról, mennyire tudatosodott bennük ennek léte? Ha volt valamilyen információjuk erről, akkor hogyan viszonyultak hozzá, különösen ebben az időben vagy a későbbi évtizedekben? Érdemes lenne a korabeli alsó szintű (megyei, járási) hangulatjelentések megvizsgálása, feltárása ennek a viszonynak a bemutatásához. Mivel a mű elsősorban a termelőszövetkezetek és az agrárlobbi kapcsolatát tárgyalja, nem lenne érdektelen a jövőben a mezőgazdaság többi üzemtípusát (állami gazdaságok, erdőgazdaságok, még működő gépállomások) is bemutatni ebben a kontextusban.

Fehér Lajos miniszterelnök-helyettesként mindenáron intézményesíteni szerette volna az agrárlobbit, megszüntetve annak informális, sokak szemében illegitim jellegét. Egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére, ami 1956 után nem volt egyszerű dolog. Kapóra jött viszont Hruscsov amerikai útja és érdeklődése az ottani mezőgazdasági eredmények iránt, ami legitimálta a magyar „agráriusok" külföldi érdeklődését is. Nyugati tanulmányútjaik alkalmával a magyar agrárlobbira a legnagyobb hatással az ottani mezőgazdaság iparszerű jellege, az ipari háttérrel való többszálú, integratív kapcsolata volt.

Az 1966–1967 közötti évek eseményei lényegében csúcsra juttatták az agrárlobbit, vagyis az – a mű címére utalva – a „tündöklés" fázisába érkezett. Egyrészt 1966-ban, az MSZMP IX. kongresszusán „fellazult tételben" definiálták újra az állami és szövetkezeti tulajdon viszonyát, melynek eredőjeként már nemcsak valamilyen átmeneti formaként tekintettek az utóbbira, hanem az államival egyenrangú, tartósan fennálló tulajdonformaként határozták azt meg. A következő évben az érdekcsoport végre eljutott az intézményesülésig, mivel megalakulhatott a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), melynek elnöke a korszak egyik emblematikus figurája, a nádudvari Vörös Csillag Mgtsz elnöke, Szabó István lett. Ugyanebben az évben megjelent a földtörvény és vele párhuzamosan a tsz-törvény is, amely végkép elvetette a szovjet minta mechanikus másolását. Ugyancsak 1967-ben jött létre a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, amelynek vezetése szintén a lobbicsoportot erősítette. Az olvasóban óhatatlanul is felvetődik a kérdés, hogy mi lehetett – ha volt egyáltalán – az az aduász ennek a politikai-gazdasági érdekcsoportnak a kezében, amelyet ilyen sikeresen ki tudott játszani, nem egyszer jelentős politikai tényezők ellenében. Az ok-okozati összefüggés több rétegű, melyek közül a szerző első helyen a mezőgazdaság javuló eredményességét emeli ki, többek között a húsimport fokozatos csökkenését s azt, hogy kenyérgabonából önellátóvá váltunk.

1968-ban tovább folytatódott az érdekcsoport erősödése, hiszen az úgynevezett „új gazdasági mechanizmus", Varga Zsuzsanna megállapítása szerint, talán a termelőszövetkezeteket érintette a legkedvezőbben. Ahogy fentebb céloztam rá, ebben a korban is érdemes lenne olyan mélyfúrásokkal folytatni ezt a kutatómunkát, amelyek a vidéki források segítségével mutatnák be a tsz-ben dolgozó parasztok viszonyát az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji változásokhoz. Vajon menynyire érzékelték ők maguk személyesen azt a fajta „könnyebbedést", amit a korabeli propaganda is erősen karikírozott – szó szerint is – például a Ludas Matyi korabeli karikatúrái által. Vagy mennyire lehetett például végrehajtani a tsz-törvény rendelkezéseit, érvényt tudtak-e szerezni annak?

A szerző részletesen ecseteli az ipari, különösen a nehézipari lobbi helyzetét ebben a részben újraszabályozott világban, amelynek nehézségei kiindulópontul szolgáltak a későbbi években az úgynevezett „munkásellenzék" párteliten belüli megszerveződéséhez és ahhoz, hogy az agrárlobbi megbukjon. Mint a szerző kiemeli, ehhez a nemzetközi helyzet is alaposan és meghatározóan hozzájárulhatott, hiszen a kezdeti – eredményességből fakadó – elismertség, az 1968-as csehszlovák és az 1970-es lengyelországi események tükrében már megfakult, a külön utasság nem díjazott termékké vált a szovjetek szemében. A munkás–paraszt ellentét demagóg felszítása, az irigység táplálása mellett a koncepciós perek egy újabb hulláma indult el a tsz-ek, különösen azok vezetői ellen, miután a Biszku–Komócsin-csoportnak sikerült Kádárt is maguk mellé állítani a mezőgazdasági lobbival és egyáltalán a reformokkal szemben. A könyvből megdöbbentő számadatok derülnek ki a pereket illetően, amelyek a megfélemlítés, példastatuálás klasszikus forgatókönyvei szerint artikulálódtak. Az agrárlobbi ezt követően gyorsan vesztett az erejéből. Még 1971-ben meghalt Erdei Ferenc, 1974-ben Nyers Rezső és Fehér Lajos kihullott a pozíciójából, 1975-ben lemondott Fock Jenő, és a korábbi MÉM vezető, Dimény Imre sem került be az új, Lázár György vezette kormányba.

Varga Zsuzsanna plasztikusan ábrázolja azt a politikai öngólt, amely a tsz-ek vegzálásával, a háztáji gazdálkodás elleni hecckampánnyal éppen akkor került a „hálóba", amikor a világgazdasági válság – egy ismert korabeli szlogent parafrazálva – átlépte Hegyeshalomnál a határt. Ezzel nemcsak a fenti képletes labda, de Magyarország is fokozatosan egy olyan hálóba került, amelyből a szocialista korban már nem tudott kikeveredni. Az adósságcsapda, a nemzetközi fizetési nehézségek, a cserearányok romlása, az egész tábor helyzetének általánosan roszszabbra fordulása az 1980-as évek elejétől ismét a mezőgazdaságra irányította ugyan a figyelmet, de ez már csak a hatalom egyfajta pánikreakciója volt, amelyben egyetlen tétel számított, az agrárium deviza kitermelő képessége. A saját ideológiai árnyékát, korlátait azonban a rendszer nem tudta és nem is akarta átlépni, nőtt az elvonás mértéke a mezőgazdaságból, ami csökkentette a beruházási forrásokat, s ez nemcsak hosszabb, de már rövidebb távon is negatívan hatott a jövedelmezőségre és a „dollárszerző" képességre. Emiatt egy olyan lehúzó spi-

rálba került az agrárszektor (is), amelyből azt már nem lehetett felhúzni a szocialista gazdálkodási és politikai keretek között.

Varga Zsuzsanna könyve szemléletesen, levéltári és könyvészeti kutatásokkal megalapozott gazdag tényanyaggal rajzolja fel azt az ívet, amit a szocialista kori agrárlobbi, a 20. század második felének „agráriusai" futottak be a tündöklésüktől a bukásukig. Ennek keretében ízelítőt kap az olvasó a termelőszövetkezetek életének egy sajátos aspektusából, sőt ebből a speciális perspektívából felsejlenek a 20. század második felében a magyar gazdaság- és politikatörténet további szegmensei is.

Balogh Róbert

Környezetszennyezés és államszocializmus viszonya

Túl az antitotalitárius értelmezésen[1]

Pál Viktor azon magyar történészek egyike, akiket témájuk és alapképzettségük magyar egyetemekhez és magyarországi levéltárakhoz is köt, karrierjük azonban a globális történettudományba integrált kutatóhelyeken ívelt fel az elmúlt években. Elsősorban a finn tudományos közegben dolgozott, de többéves oktatási tapasztalatot szerzett a *University of California, Los Angeles*en, valamint a bécsi egyetemen s különböző ösztöndíjak révén huzamosabb időt töltött Pozsonyban és Bukarestben is. Az itt ismertetett kötet szerzője kezdeményezte azt a hálózatot, amely 2013 óta *Network for the Environmental History of Dictatorships – NED*-ként vált ismertté, s mára a Helsinki Egyetemen *Interdisciplinary Hub for the Study of the Environment and Authoritarian Regimes* néven komoly lépést tett az intézményesülés felé. Pál munkásságát a magyar közönség leginkább a közelmúlt egyik legfontosabb magyarországi környezettörténeti témájú eseménye, a *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig* című kötet megjelenése nyomán ismerheti.[2] Ezt az életutat fémjelzi az is, hogy az itt ismertetett kötetet a Springer kiadói csoporthoz tartozó Palgrave Macmillen adta ki. A kötet hatásának szempontjából nem kevésbé fontos, hogy ebook formátumban is elérhető. Az oldalak elosztását és méretét, a fejezetek tagolását, valamint terjedelmét tekintve is olvasóbarát munkáról van szó.

Ahogy erről a köszönetnyilvánításból, majd két, véletlenül a szövegben felejtett „In this dissertation…" kezdetű mondatból értesülünk, a *Technology and the Environment is State Socialist Hungary* Pál Viktor a Tamperei Egyetemen 2015-ben megvédett doktori disszertációja alapján készült. Az írás és a kiadás között eltelt évek alatt megjelent ugyan néhány jelentős kötet a 20. század második felének magyarországi és kelet-közép-európai államszocialista környezettörténetével kapcsolatban, Pál bevezetőben tett megállapítása azonban 2018-ban is helytálló: a történettudományban az a kép dominál, hogy az 1945 utáni Kelet-Európában tudatos környezetpusztítás mellett nem sok mindenről érdemes beszélni környe-

1 A recenzált kötet: Pál Viktor: *Technology and the Environment in State Socialist Hungary*. An Economic History. Palgrave Macmillen, ebook, 2017.

2 Horváth 2014.

zettörténet címszó alatt. Ezt a képet Gille Zsuzsa egy évtizeddel ezelőtt megjelent meggyőző és alapos monográfiája, majd Stephen Brain friss szellemű munkája árnyalhatta volna, de nem ez történt.[3] Paul Josephson – Pál bevezetőjében alaposan kritizált – nézetei a globális történettudományi gondolkodás szempontjából jelentős *Environmental Histories of the Cold War* című kötetben, Palasik Mária és Borvendég Zsuzsa *Vadhajtások* címmel megjelent környezettörténeti monográfiájában, majd a fenti szerzőket is felvonultató *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe* című kötetben is meghatározóak.[4] Ezek a munkák az antitotalitárius értelmezés esettanulmányaként írtak a térség humán ökológiájáról.

Két legmarkánsabb állítása révén Pál határozottan szembefordul ezzel a nézőponttal. Először is azt hangsúlyozza, hogy Nyugat-Európa és Észak-Amerika környezeti problémái semmivel sem voltak kisebbek, mint ami a vasfüggöny keleti oldalán dokumentálható. Pál tézise szerint a szennyezés tragikus mértéke alapvetően az ipari tevékenység felfutásához kötődik, ami globális jelenség volt a 19. század második felétől kezdve. A szerző ugyanakkor ezzel nem azt sulykolja, hogy a politikatörténet jelentéktelen volna. Épp ellenkezőleg, rámutat, hogy az 1945 utáni első évtized lég- és folyószennyezésben megnyilvánuló környezeti katasztrófái mögött a növekedési célok álltak, a gazdaságpolitikai prioritások kijelölését pedig geopolitikai hatalmi játszmák és az elitek politikai egyensúlyozása motiválták. Pál az 1960-as és 1970-es évekre vonatkozóan is rámutat mind a konvergencia, mind az eltérések okára. A kötet második, a „keleti blokk" környezettörténetével kapcsolatos, a főárammal szembehelyezkedő érvelése szerint a technológiai kérdésekben érvényesülő kényszerek és a megszülető politikai döntések mellett legalább ilyen jelentős, hogy az 1970-es években a környezetvédelmet támogató kormányzati propaganda formálódott, amely kölcsönhatásba lépett a társadalommal. Ennek végeredménye olyan civil önszerveződés lett, amely végső soron, bár nem feltétlenül tudatosan és tervezetten, de az 1980-as években a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás során konfrontálódott a rendszer egészével. A kötet mindkét problematikát az ipart működtető intézményi szereplők helyzete és döntései felől közelíti meg, s ahogy azt az elmúlt évtizedben Gille Zsuzsa, Germuska Pál és Bódy Zsombor kutatásaiból is láthatjuk, ez a nézőpont megéri a befektetett energiát.[5] Pál munkája mindezen erényei és eredményei miatt megkerülhetetlen lesz a korszak iparával és gazdaságtörténetével foglalkozó kutatók, valamint a téma iránt érdeklődő egyetemi hallgatók számára.

A *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* szerkezeti és módszertani választásai azonban mégsem sikerültek igazán harmonikusra. Pál magától értetődőnek vett ugyanis három olyan problémát, amelyek a koncepciójának lényegéhez tartoznak. Mindenekelőtt a címből következik az a kérdés,

3 Gille 2007; Brain 2011.

4 McNeill–Corinna 2010; Olšáková 2016; Palasik–Borvendég 2015.

5 Bódy 2015; Germuska 2015.

hogy a technológia, közgazdaság és környezetszennyezés milyen viszonyban állnak egymással, illetve a mindezekről a területekről való korabeli gondolkodás s ennek változása hogyan befolyásolta ezt a viszonyrendszert. A fejezetekben többször is feltűnik az a tétel, hogy a gazdasági növekedés mint cél a környezetszennyezés fokozódásához vezet. A borsodi ipari viszonyokról szóló esettanulmányok ugyanakkor bemutatják azt is, hogy a technológia és a környezeti tudatosság szinergiát képezhetnek, amelyek a termelés többszörös növekedése esetén is fennállnak. Ezt az ellentmondást a szerző az egyes kutatók életrajzán keresztül és a transznacionális tudásátadás felvillantásával igyekszik feloldani, az egyes részfejezetek azonban nem állnak össze rendszeres magyarázó modellé. A szerző annak ellenére nem használta a *Science and Tecnology Studies*ként (STS) ismert, Bruno Latour nevével fémjelzett gondolkodásmód által kínált eszközöket, hogy éppen ebben az irányban tett lépéseket. Az STS-látásmód alkalmazói, miként például a Pál által is idézett Gille Zsuzsa, a tudományos mérnöki információ születésének folyamatát és a transzformációs lépéseket elemzik, s ennek során rendre megfigyelik, hogy természeti és kulturális jelenségek között nem létezik éles határvonal. Az ipari környezetszennyezés éppen ilyen hibrid jelenség. Martha Lamplandnak az 1960-as évek előtti időszak modernitásáról a közelmúltban megjelent monográfiája az STS mellett a performativitás gondolatára épül, vagyis arra, hogy például a közgazdaság-tudományi elképzelések visszahatnak a gazdaság működésére.[6] Pál a Borsodi Vegyi Kombinát működésének változó reprezentációja kapcsán rámutat erre a hatásra, azonban rendszeres elemzésre ebben a vonatkozásban sem vállalkozik.

Másodsorban, Pál nem rajzol ki pontos választ arra a kérdésre vonatkozóan sem, hogy az egyes kiemelt esetek mit reprezentálnak, mi mire nézve szolgál releváns például, s milyen skálát kell alkalmaznunk az eredmények értékeléséhez. A szerző ugyanis a címben nem, de a szövegben geopolitikai szintű összehasonlításból indul ki. A kötet belső logikája szerint az NSZK környezetvédelmének története reprezentálja a „Nyugatot", míg Magyarország a „keleti blokkot". Arra vonatkozóan nem kapunk útmutatást, hogy e két blokkon belül ezek a területek tipikusnak, centrumnak vagy perifériának számítottak-e. Az sem világos, hogy a borsodi régióra vonatkozó esettanulmány hol áll a többi magyarországi területről esetlegesen felállítható modellhez vagy hipotézishez képest.

Harmadrészt, a könyv szerkezete makroszintű áttekintésekre és üzemi, lokális nézőpontú, levéltári adatgyűjtésre épülő fejezetekre oszlik. Előbbiek adják a munka első negyedét, majd a későbbi fejezetekbe is épülnek ilyen elemzések. A mikroszintű elemzés két történetre épül, amelyek egyik főszereplője Miskolc vízellátása és szennyvízproblémája, a másik a Borsodi Vegyi Kombinát környezetszennyezéssel kapcsolatos attitűdje és gyakorlata. A *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* azonban megállt az előtt, hogy a két szint közötti kapcsolatot élővé tette volna. Az államszocialista döntéshozási folyamat

6 The Value... 2016.

és maguk a döntések távoliak maradnak, s nem világos, hogy a kötetben tárgyalt szabályozás milyen pártállami szintű politikai érdekek és kompromisszumok mentén jött létre. Így nem kapunk rá meggyőző választ, hogy miért és hogyan is vált folyamatosan szigorúbbá a vízügyi és környezetvédelmi bírságolás rendszere az 1970-es évek során.

A felsorolt három kérdéskör alaposabb tisztázása még fontosabb kötetté tehette volna Pál munkáját, a hiányok azonban rámutatnak azokra a területekre, amelyeken a további munka nemcsak pontosabb, de az 1970-es évekénél is súlyosabb ökológiai válságba sodródott világunk szempontjából is fontos válaszokat eredményezhet. Pál sokéves adatgyűjtésen alapuló könyve mindazonáltal jelen formájában is érdemes a figyelemre és az alapos olvasásra. Végső soron ugyanis a *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* a globális gazdasági trendek súlyára éppúgy felhívja a figyelmet, mint a szabályozás, az egyéni vezetői és kutatói döntések, valamint a civil tudatosság lehetséges kedvező hatásaira.

Hivatkozott irodalom

Bódy Zsombor 2015, Enthralled by Size. Business History or the History of Technocracy in the Study of a Hungarian Socialist Factory. *Hungarian Historical Review,* (4.) 4. 964–989.

Doubravka Olšáková (szerk.) 2016, *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*. Berghahn.

Germuska Pál 2015, *Unified Military Industries of the Soviet Bloc*. Lexington Books.

Gille Zsuzsa 2007, *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press, Bloomington.

Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2014, *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Balassi, Budapest.

J. R. McNeill – Corinna R. Unger (szerk.) 2010, *Environmental Histories of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge.

Palasik Mária – Borvendég Zsuzsanna 2015, *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956.* Napvilág, Budapest.

Stephan Brain 2011, *Song of the Forest: Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. University of Pittsburgh Press.

The Value of Labor 2016, *The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956*. University of Chicago Press.

Csikós Gábor

Véges anyaföld

„Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon”[1]

Kovách Imre *Földek és emberek* című könyvével a megjelenését követő évben mindjárt két recenzió is foglalkozott. Varga Zsuzsanna[2] a kötet legfőbb erényének a „nagyarányú vidéki szegénység és a földhasználat-szerkezet” közötti kapcsolat bemutatását tartotta, Horváth Gergely Krisztián[3] pedig azt emelte ki, hogy Kovách Imre kutatásai elsőként adtak „részletes képet az elmúlt negyedszázad földforgalmi változásainak társadalmi vetületéről, különös tekintettel a birtokkoncentrációra”. A recenziók óhaja – az eredmények szélesebb közönséggel való megismertetése – teljesülni látszik, hiszen Prókai Eszter népszerűsítő ismertetést jelentett meg (https://abcug.hu/foldek-es-emberek/), a Kovách Imrével készült interjúkban pedig rendre visszaköszönnek a könyv megállapításai, sőt az érdeklődő olvasó a http://mek.oszk.hu gyűjteményében ingyenesen hozzá is férhet a kötethez.

A *Földek és emberek* vékony könyv, mindössze 177 oldal, ebből a függelék és a hivatkozások kivételével máris csak 136 marad, ám még ezek jelentős részét is térképek, illetve táblázatok töltik ki. Következik tehát, hogy a kötet rendkívül sűrített formában közöl megállapításokat a magyar vidékről. Borúlátó megállapításokat.

Így elsősorban azt, hogy a vidéki munkanélküliség kialakulásában nemcsak a mezőgazdaságnak a nemzetgazdaságon belüli visszaesése játszott szerepet, hanem a kisgazdaságok számának csökkenése is. Amíg a szocialista rendszer az önálló parasztság felszámolására törekedett, szándékával ellentétben végül családi gazdaságokat teremtett. E terményeik 61%-át piacon értékesítették[4] és a mezőgazdasági termékek legalább egyharmadát adták, vagyis meghatározó mértékben járultak hozzá az ország gazdasági teljesítményéhez. A rendszerváltás után azonban a kis gazdaságok beleolvadtak a növekedő nagybirtokokba, jelentősen hozzájárulva a vidéki szegénység elmélyüléséhez.

---

1 A recenzált kötet: Kovách Imre: *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016.

2 Varga 2017.

3 Horváth 2017.

4 Kovách 2001.

Kovách Imre másik fontos megállapítása, hogy a birtokkoncentráció mértéke nemzetközi összehasonlításban is szélsőséges. Amíg a 2013-as adatok szerint például Ausztria, Belgium, Lengyelország vagy Hollandia esetében a mezőgazdasági területek kevesebb mint harmadát használták 100 hektárnál nagyobb gazdaságok, Magyarországon ez az arány a kétharmad közelében járt. Olyan eltérő történelmi múlttal rendelkező országokkal került ily módon egy csoportba, mint Bulgária, a Cseh Köztársaság, Dánia vagy az Egyesült Királyság (86–87.). Rendkívül érdekes volna annak megválaszolása, mi vezetett ezen országokban a nagybirtok ilyen mértékű dominanciájához, ám a kötet Magyarországra összpontosít. A szerző a magyar helyzet kialakulásában az 1990-es évek második felétől kezdődő időszakot tartja meghatározónak, amikor az egykori termelőszövetkezeti tulajdon családi gazdaságokhoz került. Újabb lendületet adott az Európai Unióhoz való csatlakozás, amikor a termelés koncentrációjában érdekelt nagy családi gazdaságok politikai tőkéjüket használva gyorsították a meglévő tendenciákat. Ennek következménye, hogy 2010-re az ötven hektár feletti gazdaságok használták a termőföld négyötödét.

Gazdag táblázatos adatsorok mellett a kereszttulajdonosi adatbázisban több oldalt tesznek ki ezek az 1000 hektárnál több földet felhasználó (160–177.) birtokosok. Mindezek kimutatása számos módszertani akadály leküzdése árán sikerülhetett csak. E megoldások kivitelezése a könyv nagyon fontos erényeként mutatkozik. A szerző a nehézségeket először „A földhasználat koncentrációja" című fejezetben tárgyalja, majd a Függelékben, az „Adatok és módszerek" fejezetében bővebben is kifejti őket. Nagy kihívás a tulajdonosi kör kijelölése, mivel az egyes adattárak eltérő képet rajzolnak ki. A birtokrekonstrukció több módszer és forrás felhasználásával készült el, melyben jelentős részt képeznek a KSH adatai. Ezt egészítette ki, részben pedig korrigálta a területalapú támogatások listája, amely a szerző véleménye szerint a birtokkoncentráció legpontosabb kimutatója. A kvantitatív adatokat gazdagította és kvalitatív vetülettel ki is egészítette a „Földből élők" elnevezésű korábbi kutatás, amely esettanulmányok segítségével tárta fel a földhasználat módját.

A helyi gazdaság képtelenné vált arra, hogy a lakosság megélhetését biztosítsa, és emiatt százezrek veszítették el munkájukat, de ez a vidék problémájának csak az egyik vetülete. További súlyos probléma, hogy a vidék autonómiája nagyban csökkent, hiszen a földkérdésekben ismét nem helyben döntenek, hanem hazai és uniós politikai központokban. Ez tartósítja a helyi gondokat, hiszen a decentralizált helyi fejlesztés lehetőségeit a politika felszámolta (133–136.).

A *Földek és emberek* vidékszociológiai írás, mindenekelőtt a jelenre koncentrál. Miként Horváth Gergely Krisztián recenziója is kiemelte, noha „a hazai földbirtokszerkezet története értelmezhető az újra és újra meglóduló birtokcentralizációs hullámok történeteként is", itt a történeti előzmények ismertetése mindössze néhány oldalt tesz ki. A Nagyatádi-féle földreform, az 1945-ös földosztás, az 1962-ben befejeződő kollektivizálás, valamint az 1991-es „kárpótlási törvény" elsősorban a földtulajdon-szerkezet alakulásának szempontjából kerül

elénk, ezek társadalmi következményei azonban csak áttételesen jelennek meg. Így az 1930-as évekig tekintenek vissza a „Földtulajdon-szerkezet és földhasználat" című fejezet táblázatainak adatsorai. Vagy, „A földhasználat koncentrációja" kapcsán veti össze az 1935-ös és a 2014-es állapotot azzal a konklúzióval, hogy „a 2014-es földhasználat-koncentráció még így is erőteljesebb, mint a két világháború közötti" (84.). Vagyis bár érzékelteti a folytonosságot, a szerzői szándék mégis a jelenkor feldolgozása. „A termelés mai formáinak már alig van köze a nyolcvanas évek családi gazdaságihoz" – szól például a „Földhasználók" című fejezet egyik megállapítása (123.). Egy részletesebb társadalomtörténeti elemzés nemcsak szétfeszítette volna a 177 oldalas könyv kereteit; hanem el is homályosíthatta volna a közelmúlt társadalomformáló eseményeit. Kovách Imre véleménye szerint a 20. század eseményei közül nem a kollektivizálás számolta fel véglegesen a hagyományos parasztvilágot, hanem az 1990-es évek, amely a földkoncentrációval együtt járó proletarizáció révén megszüntette a munkakultúrában, illetve habitusban még valamelyest tetten érhető paraszti mentalitást (135.). (Természetesen, mint azt például Kovács Teréz[5] is tárgyalta, ezek a rendszerváltásra már igencsak módosult formákat mutattak.)

Meglátásom szerint az 1990-es évek fontos időszak, de úgy gondolom, csak a már meglévő tendenciák hullámoznak benne tovább. Igaz ez a szegénység kérdésére és igaz a vidéki autonómiára is. Vidéken élni már a 20. századtól kezdve egyértelműen rosszabb életkörülményeket jelentett: gondoljunk akár a Horthy-kor vidékiekre nézve hátrányos nyugdíjrendszerére, illetve a szociális ellátás elégtelenségére[6] vagy a Rákosi-korszak beszolgáltatásaira és jogkorlátozó gyakorlatára.[7] Ilyen értelemben a vidéki szegénység folyamatos jelenlétét az 1970-es és 1980-as évek voltaképp csak időlegesen szakították meg (az Európában általánosan bekövetkező életszínvonal-növekedéssel együtt),[8] és annál feltűnőbb volt a probléma újraéledése, majd eszkalálódása a rendszerváltást követő évtizedekben. Hasonló mondható el az autonómia kérdéséről is, azzal a súlyosbító körülménnyel, hogy a vidéki önrendelkezés sosem válhatott történelemformáló erővé az állami túlhatalommal szemben, amely a 19. századtól kezdve folyamatosan vonta uralma alá.[9] Vízválasztónak tehát nem látom az 1990-es éveket, de az események felgyorsulásának idejeként igen.

Kovách Imre elemzése *„búcsú a parasztságtól"* is. A vidéktörténettel foglalkozók számára talán ez lehet a könyv másik súlyos mondanivalója. Amikor Chesterton Anglia rövid történetének[10] megírásába fogott, azt tűzte céljául, hogy az egykor élt asztalosok és kádárok történetét mondja el a mai asztalosoknak és kádároknak. Kovách Imre könyvének tanulsága, hogy noha a kistermelés

5 Kovács 2012.
6 Kerék 1986; Romsics 2010.
7 Varga 2006.
8 Fitzpatrick 1994.
9 Horváth 2015.
10 G. K. Chesterton: *A Short History of England*. Chatto and Windus. London, 1927.

a fiatalabb korosztályok számára is értéket jelent (132.), ilyen értelemben már nem mondható el a magyar parasztság története. A rendszerváltás környékén még úgy tűnhetett, a parasztpolgárosodásnak a kollektivizálással megszakított folyamata továbbvihető, az adatsorok azonban erre napjainkban vajmi kevés reménnyel kecsegtetnek.

Hivatkozott irodalom

Chesterton, G. K. 1927, *A Short History of England*. Chatto and Windus, London.

Fitzpatrick, Sheila 1994, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford University Press, New York–Oxford.

Horváth Gergely Krisztián 2015, Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia*, (126.) 3. 417–433.

Horváth Gergely Krisztián 2017, Kovách Imre: Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon. *Ethnographia,* (128.) 1. 170–173.

Kerék Mihály 1986, A telepítés társadalompolitikai jelentősége. In: Széchenyi Ágnes (vál.): *Válasz.* Magvető Kiadó, Budapest, 149–154.

Kovách, Imre 2001, De-peasantation of Hungarian Rurality. In: Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hilary (szerk.): *Europe's Green Ring.* Ashgate, Aldershot–Burlington–Szingapúr–Sydney. 66–88.

Kovács Teréz 2012, Paraszttalanítás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.* L'Harmattan, Budapest, 133–142.

Romsics Ignác 2010, *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2006, A falusi társadalom feszültséggócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk,* 4. 223–239.

Varga Zsuzsanna 2017, Földek és emberek. *Magyar Tudomány,* 1. 124–126.

Szerzőink

Balogh Róbert történész, junior kutató, Debreceni Egyetem BTK, Catapult Venture projekt
Bán Gergely Károly történész, doktorandusz, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Bara Júlia (PhD) művészettörténész, tud. munkatárs, MTA BTK Művészettörténeti Intézet
Bartha Ákos (PhD) történész, OTKA-posztdoktor, MTA BTK Történettudományi Intézet
Csikós Gábor történész, doktorjelölt, PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola
Demeter Gábor (PhD) történész–geográfus, tud. főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet
Dobszay Tamás (PhD) történész, egyetemi docens, ELTE BTK
Gagyi József (PhD) társadalomkutató, egyetemi tanár, EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Marosvásárhely
Horváth Gergely Krisztián (PhD) történész, tud. főmunkatárs, MTA BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport
Jobst Ágnes (PhD) sajtótörténész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Káli Csaba történész, főlevéltáros, MNL Zala Megyei Levéltára
Kovács Attila (PhD) történész, Etnikai Kutatóintézet, Lendva
Ö. Kovács József (DsC) történész, egyetemi tanár, PPKE – MNL OL
Paréj-Farkas Katalin történész, doktoranda, PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola
Sántha István (PhD) szociálantropológus, tud. főmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet
Szalkai Gábor (PhD) geográfus, egyetemi adjunktus, ELTE TTK, Regionális Tudományi Tanszék
Szirácsik Éva (PhD) történész, főmuzeológus, Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Tompa László történész, doktorjelölt, ELTE Történettudományi Doktori Iskola

Contents

Methodologies

Gábor Demeter: Territorial patterns of development in Hungary under dualism: From agrarian sphere to taxation 7
Gábor Szalkai: Traffic counts and vehicular traffic in Hungary after the Compromise of 1867 69
Gergely Károly Bán: City, hierarchy, position. Methodological issues with researching urban hierarchy in interwar Hungary 95

Studies

Éva Szirácsik: The farming of newcomers and natives in Divény Manor (1660–1681) 119
László Tompa: Prosperity and communal role as family strategy. The economic system of a serf family in Bicske in the eighteenth century 159
Júlia Bara: Manoral farming and related buildings. Constructions of the Károlyi family in Csongrád county (Between the end of the 18th and the beginning of the 19th century) 183
Tamás Dobszay: To the city, or to the countryside? Noble opinions about the two worlds and their connections at the dawn of modernization 217
Attila Kovács: South Slav colonization in the interwar period and its effect on the intersection of Hungarian–Slovenian language 233
Katalin Paréj-Farkas: "The turning point of childhood". First communion and related traditions in a village in Göcsej 253
József Gagyi: "It began with the collective..." The first years of a collectivized countryside in a Romanian region 271

Original source

Lajos Papp: Remembering the foundation of the Cooperative. 1st May, 1981 – published by Gergely Krisztián Horváth 295

Book reviews

Gergely Krisztián Horváth: Where stands the historiography of Hungarian manors? Eight books from a research team 311

Ákos Bartha: The far-right in the countryside.
About the book of *"A kaszáskeresztesek és Dévaványa"* 315
István Sántha: "Partial" life stories about times of wars.
About the book of *"Finesszel köll élni"* 319
István Sántha: Memories of war.
Hungarian oral history research in Vojvodina 325
Ágnes Jobst: "Beneš and Gottwald, Mikołajczyk and Bierut,
Stalin and Churchill were in the same position".
"Be cast off"– About the deportation of Danube Swabians 331
Gábor Csikós: "In Hungary there is terror regime".
A socialist showcase city during the Revolution 335
József Ö. Kovács: The disruption of the worlds of rural living.
The communist dictatorship and countryside in Eastern Europe 339
Ágnes Jobst: "There was no need for more vigorous action,
because the communities offered the given quantities voluntarily".
Society of smallholders and guided economy, 1939–1949 351
Csaba Káli: "Blaze and downfall".
Anatomy of a socialist-era "lobby" 355
Róbert Balogh: The relationship between pollution and state socialism.
Beyond an anti-totalitarian interpretation 361
Gábor Csikós: Finite Mother Earth. "Land users and ways of
land usage in Hungary" 365

Authors 369

Sorozatunk indulásakor azt a célt fogalmaztuk meg, hogy kiadványunk a vidékkel kapcsolatos történeti kutatások fórumaként szolgáljon. Ezt szem előtt tartva, olyan tanulmányokat válogattunk a *Vidéktörténet* második kötetébe, amelyek mind diszciplináris hátterüket, mind módszertani megközelítésüket és forrásbázisukat tekintve demonstrálják a történeti vidékkutatások sokszínűségét. A kvantitatív történeti földrajzi elemzéstől a művészettörténeti, vallási néprajzi kutatáson át a társadalomtörténetig nyúlik a kötet által átfogott diszciplináris ív. A tanulmányok összességében mégis két markáns pólus köré szerveződnek: egyrészt a vidéki régiók területi-társadalmi törésvonalainak alakzatait és gyökereit, másrészt az egyéni-közösségi boldogulás útjait elemzik.

A második kötettel három új rovatot is útjára indítunk. A vidéktörténettel kapcsolatos módszertani kihívásokat tárgyaló írásoknak a *Módszertanok* rovat ad helyet. A *Forrás* rovatban egy-egy korszak viszonyait plasztikusan megjelenítő dokumentumot adunk közre, a *Könyvek* blokkban pedig az újabb, vidéktörténeti tematikájú irodalom kritikai bemutatása kap teret.

9 789634 161615